ISSN: 3021-9280 (Print)

कोष

६४औं वार्षिक विशेषाङ्क २०८२

अङ्क ९२

कर्मचारी सञ्चय कोष

केन्द्रीय कार्यालय, पुल्चोक, ललितपुर

६४ औं

वार्षिकोत्सव

गौरवमय ६४ औं वर्ष प्रवेश

कर्मचारी सञ्चय कोष स्थापनाको ६४ औं वर्ष प्रवेशको सुखद् अवसरमा कोषका सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ता एवम् शुभेच्छुकहरुमा हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

कर्मचारी सञ्चय कोष

ISSN: 3021-9280 (Print)

संरक्षक
प्रशासक, श्री जितेन्द्र धिताल

सल्लाहकार समूह
सह प्रशासक, श्री जीवन कुमार कट्वाल
का. मु. सह प्रशासक, श्री भरतराज वस्ती

सम्पादन समूह
संयोजक
मुख्य प्रबन्धक, श्री दामोदर प्रसाद सुवेदी

सदस्यहरू
वरिष्ठ प्रबन्धक, श्री सन्तोष पौड्याल
प्रबन्धक, श्री त्रिविक्रम पाण्डे
उप-प्रबन्धक, श्री गिता शिवाकोटी
सहायक प्रबन्धक, श्री विमल कट्वाल

कोष

६४औं वार्षिक विशेषाङ्क २०८२, अङ्क ९२

कर्मचारी सञ्चय कोष
Employees Provident Fund

(कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ बमोजिम स्थापित)
केन्द्रीय कार्यालय, पुल्चोक, ललितपुर

सञ्चालक समिति

दिनेश कुमार घिमिरे
अध्यक्ष
सचिव (राजश्व) अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार

धनीराम शर्मा
सञ्चालक
सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय

बिनोद थापा
सञ्चालक
सहायक रथी,नेपाल आर्मी

जितेन्द्र घिताल
सञ्चालक
प्रशासक, कर्मचारी सञ्चय कोष

सञ्चालक

सञ्चालक

सञ्चालक

व्यवस्थापन समूह

जितेन्द्र घिताल

(प्रशासक)

जीवन कुमार कट्वाल

(सह–प्रशासक)

भरतराज वस्ती

(का. मु. सह–प्रशासक)

बिजय कुमार श्रेष्ठ

(मुख्य प्रबन्धक)

ध्रुव भट्टराई

(मुख्य प्रबन्धक)

ध्रुव प्रसाद अधिकारी

(मुख्य प्रबन्धक)

दामोदर प्रसाद सुवेदी

(मुख्य प्रबन्धक)

ठाकुरजंग थापा

(मुख्य प्रबन्धक)

वीरेन्द्र पौडेल

(मुख्य प्रबन्धक)

सुवास खड्का

(मुख्य प्रबन्धक)

दर्शन भट्टराई

(मुख्य प्रबन्धक)

सागर कुमार सिंह

(मुख्य प्रबन्धक)

शान्ता गौतम

(मुख्य प्रबन्धक)

नगेन्द्र प्रसाद पौडेल

(का.मु. मुख्य प्रबन्धक)

नवराज पौडेल

(का.मु. मुख्य प्रबन्धक)

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या :-
च नं -

शुभकामना

कर्मचारी सञ्चय कोषको ६४औं वार्षिकोत्सवको पावन अवसरमा सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता, योगदानकर्ता तथा कोष परिवारमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

सञ्चयकर्ताको सन्तुष्टिलाई नै हामी हाम्रो मुख्य लक्ष्य मान्दछौं। यसै उद्देश्यले कोषका नीति, कार्यक्रम र गतिविधिहरू सधैं सञ्चयकर्ताको हितमा केन्द्रित छन्। आधुनिक प्रविधिको माध्यमबाट गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्दै कोषले वित्तीय स्रोतलाई सुरक्षित र प्रभावकारी क्षेत्रमा लगानी गरी विश्वास जित्न सफल भएको छ। हालसम्म करिब ६ खर्ब २३ अर्ब रुपैयाँमध्ये ९७ प्रतिशत उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालित भइसकेको छ।

स्थापनाकालदेखि नै सञ्चय कोषले रकम व्यवस्थापनमा उल्लेख्य योगदान पुर्‍याउँदै आएको छ। बिक्रम सम्वत् २०७६ श्रावणदेखि निवृत्तभरण कोष सञ्चालन गर्दै आएको कोषले चालू आर्थिक वर्षदेखि स्वीकृत अवकाश कोषको जिम्मेवारी पनि सम्हालेको छ। नयाँ जिम्मेवारीका सन्दर्भमा कोषले आफ्नो रणनीति तय गरी स्पष्ट मार्गचित्र बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ।

अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यासहरूलाई अनुशरण गर्दै राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार सामाजिक सुरक्षा र सञ्चय प्रणालीलाई समृद्ध तुल्याउने हाम्रो प्रतिबद्धता छ। बजेट वक्तव्यमा उल्लिखित आवास योजना, स्वास्थ्य उपचार योजना विस्तार, अवकाश कोषहरूमा आबद्धता, निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य तथा नयाँ लगानीका क्षेत्रमा प्रभावकारीता हासिल गर्न कोष सक्षम हुनेछ भन्ने विश्वास व्यक्त गर्न चाहन्छु।

वित्तीय स्रोतको निरन्तर वृद्धि र सूचना प्रविधिको उपयोगसँगै जोखिम व्यवस्थापन, संस्थागत सुशासन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई अझ प्रभावकारी बनाउने मेरो अपेक्षा रहेको छ। यसमा सबैको साथ सहयोग रहने कुरामा म विश्वस्त छु।

सन्तुष्ट सञ्चयकर्ता, चुस्त संरचना, गतिशील नेतृत्व, अनुशासित कर्मचारी र पारदर्शी कार्यप्रणाली नै कोषको सफलताका आधार हुन्। सक्रिय व्यवस्थापन र सरोकारवालाको सहयोगले चुनौतीहरू पार लगाउँदै अवसरहरू हासिल गर्ने संस्थाको रूपमा म कोषलाई देख्न चाहन्छु।

यो ६४औं वार्षिकोत्सवले हामी सबैलाई कोषको प्रगति र समृद्धिका लागि निरन्तर प्रेरित गरिदियोस् भनी शुभकामना व्यक्त गर्दछु। पुनः सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता, योगदानकर्ता र कोष परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

धन्यवाद।

२०८२ भाद्र ३१

दिनेश कुमार घिमिरे
अध्यक्ष
कर्मचारी सञ्चय कोष

कर्मचारी सञ्चय कोष
Employees Provident Fund
(कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ बमोजिम स्थापित)

प्रतिवद्धता

राष्ट्र सेवामा समर्पित कर्मचारीहरूको अवकाशपछिको भविष्यलाई आर्थिक रूपमा सुरक्षित गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०१९ सालमा स्थापित कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्नो ६३ वर्षको सफल यात्रा पूरा गरी ६४ वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा सर्वप्रथम म सम्पूर्ण आदरणीय सञ्चयकर्ता तथा कोष परिवारप्रति हार्दिक बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु । योगदान रकमको सुरक्षित तथा प्रभावकारी परिचालनबाट प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरण र सेवा प्रवाहमा गुणात्मक सुधार गर्दै सञ्चयकर्ताको हित र सन्तुष्टिप्रति कोषका क्रियाकलापहरु सदैव परिलक्षियत रहने प्रतिबद्धता पनि यसै अवसरमा व्यक्त गर्दछु ।

करीब ५ लाख ७८ हजार सञ्चयकर्ताको सञ्चय कोष र निवृत्तभरण कोषको रु. ५७९ अर्ब सहित करीब रु. ६२३ अर्ब वित्तीय स्रोतको परिचालन गर्ने कोष मुलुकको अग्रणी वित्तीय एवम् सामाजिक सुरक्षा संस्थाको रुपमा स्थापित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने सम्पूर्ण अग्रजहरुको योगदानलाई स्मरण गर्दै उहाँहरुप्रति उच्च सम्मान व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

सञ्चय कोष र निवृत्तभरण कोष दुवै सामाजिक सुरक्षाका महत्वपूर्ण आधार हुन् । सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र अन्य सामाजिक सुरक्षा योजना व्यवस्थापनको माध्यमबाट कोषलाई सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रको एकीकृत सामाजिक सुरक्षा संस्थाको रूपमा विकास गर्ने दूरदृष्टि बमोजिम कोषले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दै आइरहेको छ ।

कोषले सञ्चित रकमलाई राष्ट्रिय विकासका विभिन्न क्षेत्रहरूमा, जस्तै पूर्वाधार विकास र उत्पादनशील परियोजनाहरूमा लगानी गरी सुरक्षित र आकर्षक प्रतिफल सुनिश्चित गरिरहेको छ । यसबाट सञ्चयकर्ताहरूले अधिकतम लाभ प्राप्त गर्न सक्नेछन् भन्ने कोषको विश्वास रहेको छ ।

जनताको आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा रहेको सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चित गर्ने राज्यको दायित्व पूरा गर्न तथा नेपाललाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा रुपान्तरण गर्दै समृद्ध राष्ट्र बनाउन कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्नो अधिकार र कार्यक्षेत्र प्रयोग गरी सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रका लागि सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू विकास र कार्यान्वयन गर्दै राष्ट्रलाई सहयोग गर्न सदैव प्रयासरत रहेको छ ।

यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने सबै अग्रजहरू, नेपाल सरकार, सञ्चयकर्ताहरूको हित र संस्थागत विकासमा लाग्नु भएका सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरू, सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरू, कोषमा क्रियाशील कर्मचारी सङ्गठनहरु र सबै सरोकारवालाहरूलाई यस अवसरमा हार्दिक धन्यवाद एवम् आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु।

धन्यवाद ।
२०८२ भाद्र ३१ मङ्गलवार ।

जितेन्द्र धिताल
प्रशासक

G.P.O. Box No.: 1180, Pulchowk, Lalitpur, Nepal.
Tel No.: +977-01-5010165, 5010166
E-mail: info@epf.org.np
Website: www.epf.org.np

issa
INTERNATIONAL SOCIAL SECURITY ASSOCIATION
ASSOCIATION INTERNATIONALE DE LA SÉCURITÉ SOCIALE
ASOCIACIÓN INTERNACIONAL DE LA SEGURIDAD SOCIAL
INTERNATIONALE VEREINIGUNG FÜR SOZIALE SICHERHEIT

Route des Morillons 4
Case postale 1
CH-1211 Geneva 22

T: +41 22 799 66 17
F: +41 22 799 85 09
E: issa@ilo.org | www.issa.int

MESSAGE FROM THE ISSA PRESIDENT

Dear all,

It gives me great pleasure to extend my heartfelt congratulations to the Employees Provident Fund (EPF) Nepal on the occasion of its 64th Anniversary. This milestone represents more than a passage of time. It is a celebration of service, resilience, and trust built over decades, touching the lives of millions of contributors and their families across Nepal.

I have had the privilege of being part of the anniversary celebrations for the past two years, and each occasion has deepened my admiration for EPF's journey. What is most striking is the institution's ability to remain steadfast in its values of governance, accountability, and transparency, while at the same time embracing innovation and adapting to the needs of its members. These qualities embody the very principles that the International Social Security Association (ISSA) promotes among its global community.

As the world faces profound changes such as economic transitions, climate-related risks, and the growth of informal employment, the role of institutions like EPF becomes ever more vital. By providing financial stability and building confidence for the future, EPF not only secures livelihoods but also nurtures hope and resilience for generations to come.

The ISSA deeply values its long-standing partnership with EPF Nepal. We remain committed to supporting your continued efforts to expand coverage, strengthen services, and innovate for the benefit of your members.

On this 64th anniversary, I salute EPF's Board, leadership, staff, and above all, its contributors, whose trust and aspirations are at the heart of this remarkable institution. May EPF continue to thrive as a beacon of social protection in Nepal.

Yours sincerely,

Dr. Mohammed Azman
Prof., Dato' Sri
President of ISSA

'सुरक्षित भविष्यको लागि सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोष'

कर्मचारी सञ्चय कोष ६४औं वर्ष प्रवेशको सुखद् अवसरमा सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा निवृत्तभरण योगदानकर्ताको सन्तुष्टि प्रति सदैव समर्पित रहँदै कोषका सेवा तथा सुविधालाई थप गुणस्तरीय र दिगो बनाउने प्रतिवद्धता सहित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

(१) सञ्चयकर्ता विवरण:

विवरण	योगदानकर्ता	योगदानकर्ता कार्यालय
सञ्चय कोष	५ लाख ७८ हजार	३३ हजार ३ सय
निवृत्तभरण कोष	९६ हजार	४ हजार २ सय

(२) आ.व. २०८१/८२ को अनुमानित वित्तीय अवस्था :

विवरण	सञ्चय कोष	निवृत्तभरण कोष	जगेडा कोष	दायित्वहरू	कूल स्रोत	कुल लगानी	बचत
रकम रु. अर्वमा	५६३.१५	१५.८४	३८.५३	५.६९	६२३.२१	५९९.२७	५.६५

(३) वित्तीय सुविधाहरू:

(क) सञ्चयकर्ता सापटी

विवरण	विशेष सापटी	घर सापटी	शैक्षिक सापटी	घर मर्मत सापटी	सरल सापटी	जग्गाखरिद सापटी
सापटी सीमा	कोष रकमको ९० प्रतिशतसम्म	रु.१ करोडसम्म वा पतिपत्नि दुवैजना सञ्चयकर्ता भएमा छुट्टाछुट्टै रुपमा कुल रु.१ करोड ५० लाखसम्म	रु.४० लाखसम्म	रु. ४० लाखसम्म	रु.६० लाखसम्म	रु. १ करोडसम्म
ब्याजदर	६.२५ प्रतिशत	७.२५प्रतिशत	७.२५ प्रतिशत	७.२५ प्रतिशत	७.५० प्रतिशत	७.५० प्रतिशत

(**ख**) **ब्याजमा छुट**: विशेष सापटी बाहेकका धितोमा आधारित सापटीको ब्याज नियमित रुपमा चुक्ता गर्ने सञ्चयकर्ताको हकमा ०.२५(शून्य दशमलव दुई पाँच) प्रतिशत विन्दुले छुट (Rebate) दिने व्यवस्था गरिएको ।

(ग) ब्याज तथा मुनाफा : आ.व. २०८१/८२ मा कोष रकममा ब्याज दर ५.५० प्रतिशत
: आ.व. २०८२/८३ मा कोष रकममा ब्याज दर ५.०० प्रतिशत
: मुनाफाः १.१० प्रतिशत(२०८०/८१ को शुरु मौज्दातमा)

(४) सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरू:

(क) सञ्चयकर्ता स्वास्थ्य उपचार योजनाःसञ्चयकर्ता वा निजको पति वा पत्नीको उपचार खर्चमध्ये साधारण रोगतर्फ प्रत्येक आर्थिक वर्षमा अधिकतम रू.१ लाखसम्म र घातक रोगको उपचारको हकमा सेवाअवधि भरमा अधिकतम रु.१० लाखसम्म रकम शोधभर्ना गरिने ।

(ख) सुत्केरी तथा शिशु स्याहार योजनाः प्रति प्रसूति रु.७,५०० (२ पटकका लागि),

(ग) दुर्घटना क्षतिपूर्ति योजनाः सञ्चयकर्ता वा निजको हकवालालाई रु.२ लाखसम्म,

(घ) काजकिरिया अनुदान योजनाः हकवालालाई रु.४० हजार ।

(५) कोषका कार्यालयहरू :

उपत्यकास्थितः पुल्चोक (केन्द्रीय कार्यालय), ठमेल, लगनखेल र सिंहदरबार ।

उपत्यकाबाहिरः विराटनगर, जनकपुर, हेटौडा, पोखरा, बुटवल, कोहलपुर, सुर्खेत, धनगढी, धनकुटा र विर्तामोड ।

कर्मचारी सञ्चय कोष
पुल्चोक, ललितपुर ।
फोन नं.: ५०१०१६५, ५०१०१६६

सम्पादकीय

वार्षिकोत्सव, हरेक संस्थाका लागि व्यतीत वर्षको उपलब्धिहरूको समीक्षा गर्दै आगामी दिनको चुनौती र अवसरहरूलाई पहिचान गरी अझ थप गुणस्तरीय एवम् प्रभावकारी ढङ्गले कार्यसम्पादन गर्न संस्थागतरुपमा सामूहिक प्रतिबद्धता साझा गर्ने सुवर्ण अवसर हो । यो उत्सव कोषसँग आवद्ध सबै कर्मचारी, सेवानिवृत्त कर्मचारी, सञ्चयकर्ता, योगदानकर्ता र सरोकारवाला निकायहरूप्रति हाम्रो हार्दिक आभार व्यक्त गर्ने मौका पनि हो ।

एक सैनिक जवानको अवकाश पश्चातको कारुणिक कथाबाट विसं. १९९१ मा स्थापना हुनपुगेको सैनिक द्रव्य कोषलाई विस्तारित रुपमा व्यस्थापन गर्न कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ जारी गरिएपश्चात कर्मचारी सञ्चय कोषले अविच्छिन्न उत्तराधिकारी, स्वशासित र सङ्गठित संस्थाको रुपमा कार्य गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारबाट विसं.२०७६ श्रावणपछि सरकारी सेवामा स्थायी रुपमा नियुक्त हुने कर्मचारीहरूको निवृत्तभरणको व्यवस्थापन गर्ने सुवर्ण अवसर प्राप्त गरी कोषले निवृत्तभरणको समेत व्यवस्थापन गर्दै आइरहेकोछ । कोषबाट सञ्चालित विभिन्न सापटी तथा सामाजिक सुरक्षा सुविधामार्फत सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ता लाभान्वित हुँदैं आइरहेकाले सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ताहरू माझ कोषको लोकप्रियता बढ्दो छ ।

सम्पूर्ण सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताको भरोसाको केन्द्र र राष्ट्र निर्माणको सहयात्रामा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको कोषको कार्य प्रकृति, प्रणाली र सुविधाले सरोकारवाला सबैलाई गौरावान्वित गराउनुका साथै थप उज्ज्वल भविष्यका लागि उत्साहित र दृढ आशावादी तुल्याएको छ । यो आशा र विश्वासको दहो श्रोत र आधार पक्कै पनि कोषका सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ताहरू नै हुन् । वार्षिकोत्सवको यो उल्लासमय घडीले हामीलाई हाम्रा सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ताहरूसँग थप निकट, दिगो सम्बन्ध अनि निरन्तरतातर्फ उन्मुख बनाउने छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषले विसं. २०३१ साल फागुन (आफ्नो स्थापना कालको झण्डै १२ वर्षपछि) बाट 'कोष' पत्रिकाको प्रकाशनाराम्भ गरेको देखिन्छ । सुरुवातमा अर्द्ध वार्षिक त्यसपछि त्रैमासिक अनि हाल आएर वार्षिकरुपमा यसको प्रकाशन हुनेगरेको छ ।

विगतका वर्षहरूमा झैँ यस वर्ष पनि हामीले कर्मचारी सञ्चय कोष ६४औं वर्षमा प्रवेश गरेको शुभ उपलक्ष्यमा सङ्गठनात्मक संस्कारकै निरन्तरता कायम राख्दै आर्थिक, वित्तीय, व्यवस्थापन, सूचना प्रविधिलगायत समसामयिक विषयवस्तुहरूसँग सम्बन्धित रहेर विविध लेख/रचनाहरूको सङ्ग्रह 'कोष' वार्षिक विशेषाङ्क-९२ प्रकाशन गरेका छौं । यस विशेषाङ्कका लागि आ-आफ्ना लेख/रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दै प्रकाशनको क्रममा अमूल्य एवम् महत्वपूर्ण सल्लाह सुझाव प्रदान गर्नुहुने उच्च व्यवस्थापनप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । लेख/रचनामा सार्वजनिक विचारहरू लेखकका व्यक्तिगत निजी हुन् , कोषको संस्थागत दृष्टिकोण नभएकाले सोहीअनुरुप बुझिदिनुहुन पाठकवर्गमा विनम्र अनुरोध छ । व्यस्थापन, आर्थिक, वित्तीय, सूचना प्रविधि विषयका विविध ज्ञान वृद्धि गराउने उद्देश्य बोकेको यो विशेषाङ्क पाठकवर्गका लागि उपयोगी ठहरिनेछ भन्ने आशा एवम् विश्वास लिएका छौं । अन्त्यमा, कर्मचारी सञ्चय कोषको ६४औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा कोषका सम्पूर्ण कर्मचारी, सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ता तथा शुभेच्छुक सबैमा हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

विषयसूची

शीर्षक	लेखकको नाम	पेज नं.
सम्झौतित बचत कोष (Contractual Saving Fund): वैकल्पिक विकास वित्तको आधार	शिशिरकुमार ढुङ्गाना	९
सम्पत्ति शुद्धीकरणमा खैरो सूचीबाट बच्नका लागि वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका	डा. दामोदर रेग्मी	१८
हरित बण्डः अवधारणा, अभ्यास, आवश्यकता, अवस्था र अवसर	अर्जुन कुमार गौतम	२९
वित्तीय पहुँच, वित्तीय साक्षरता र वित्तीय प्रणालीमा सूचना प्रविधिको प्रयोग	दुर्गा कडेंल (छत्कुली)	३७
लगानीको वैकल्पिक क्षेत्रको रुपमा प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटल : सन्दर्भ सञ्चय कोष	ठाकुर जंग थापा	४२
कर्मचारी आवास आयोजना र कर्मचारी सञ्चय कोष	शान्ता गौतम	४९
कर्मचारी सञ्चय कोषको घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी व्यवस्थापन	नगेन्द्रप्रसाद पौडेल	५९
हरित अर्थतन्त्रमा लगानी : अवसर र चुनौती	जुनारबाबु बस्नेत	७१
नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालन	कञ्चन बस्नेत	७९
शासकीय पद्दतिमा नागरिकको सहभागिता	कल्पना घिमिरे	८९
संवेगात्मक बौद्धिकता र सार्वजनिक प्रशासनमा यसको सान्दर्भिकता	निराजन शर्मा	१०१
सजिलो छ विद्युतीय भुक्तानी : चाहिन्छ सावधानी	डा. भागवत आचार्य	१०९
नेपालको सार्वजनिक सेवामा नैतिक मूल्य र मान्यता	गम्भीर बहादुर हाडा	११५
नेपालको वैकल्पिक लगानीको नयाँ क्षितिज र गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका	ऋषि राम पण्डित	१२५

शीर्षक	लेखकको नाम	पेज नं.
कर्मचारी सञ्चय कोषमा सुशासन कायम गर्न भएका प्रयासहरू	नविन कुमार गुरुङ	१३४
नेपालको धितोपत्र बजार : प्रणाली, प्रगति र चुनौतीहरू	सरोज अधिकारी	१४१
कर्मचारी सञ्चय कोषको सन्दर्भमा विविधता व्यवस्थापन : चुनौती र अवसर	राजेन्द्र विक्रम के.सी.	१५१
नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम	केशव अधिकारी	१५९
नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा कृत्रिम बौद्धिकता	सिर्जन श्रेष्ठ	१६९
सार्वजनिक खरिदका विधि, प्रक्रिया र अभ्यासहरू : सन्दर्भ कर्मचारी सञ्चय कोष	सिमरन शाक्य	१८२
Enhancing Organisational Citizenship Behaviour and Strategic HRD for Organisational Effectiveness in Developing Countries	Prof. Dr. Arhan Sthapit	१९५
The Transformative Role of Artificial Intelligence in Nepal's Financial Sector: Way Forward, Opportunities and Challenges for EPF Nepal	Darshan Bhattarai	२०२
"The Role of the Employees Provident Fund in Contributory Pension and Social Security"	Dr. Dilip Raj Paudel	२०८
Relevancy of Green Finance for Employees Provident Fund	Umesh Thapa	२२५
Crypto Currency& Central Bank Digital Currency (CBDC): An Overview	Sujan Singh Karki	२३३

प्रस्तुत विशेषाङ्कमा समावेश लेख, रचना लेखकका निजी अभिव्यक्ति र विचार हुन् ।

- सम्पादन समूह

कोषको ६४औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा प्रशासक श्री जितेन्द्र धितालद्वारा प्रस्तुत

कोषको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन

राष्ट्र सेवामा समर्पित कर्मचारीहरूको अवकाशपछिको भविष्यलाई आर्थिक रूपमा सुरक्षित गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०१९ सालमा स्थापित कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्नो ६३ वर्षको सफल यात्रा पूरा गरी ६४ वर्षमा प्रवेश गरेको छ। कोषको ६४औं वार्षिकोत्सवको यस सुखद अवसरमा हाम्रो निमन्त्रणालाई स्वीकार गरी यस समारोहमा सहभागी हुनुभएका प्रमुख अतिथिज्यू, विशेष अतिथिज्यूहरू र सम्पूर्ण आमन्त्रित महानुभावहरूलाई कर्मचारी सञ्चय कोषको तर्फबाट हार्दिक स्वागत गर्न चाहन्छु । साथै, सम्पूर्ण आदरणीय सञ्चयकर्ता, योगदानकर्ता र कोष परिवारलाई बधाई तथा शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

अवकाशपछिको जीवनलाई आर्थिक रुपले सबलीकरण गर्ने उद्देश्यले रोजगारीको अवस्थामानै निश्चित रकम सञ्चय गर्ने प्रणालीको रुपमा सुरु भएको सञ्चय कोष योजना सुरुमा केही सीमित राष्ट्रसेवक कर्मचारीका लागि मात्रै रहेकोमा हाल निजामती, जङ्गी, प्रहरी, शिक्षक र सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका कर्मचारीहरूसम्म विस्तार भएको छ ।

साथै, स्थापना कालदेखि सञ्चय कोषको मात्र व्यवस्थापन गर्दै आएको कर्मचारी सञ्चय कोषले निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम विसं २०७६ साउनदेखि नयाँ नियुक्त भएका नेपाल सरकारको निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल र नेपाल विशेष सेवाका कर्मचारीहरूको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष र कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा १९(द) बमोजिम सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका कर्मचारीहरूको निमित्त निवृतभरण तथा उपदान योजनाको समेत सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दै आइरहेको छ ।

हाल कोषले ५ लाख ७८ हजारभन्दा बढी नियमित सञ्चयकर्ताहरूको करीब ५ खर्ब ६३ अर्ब रुपैयाँ, करीब ९६ हजार योगदानकर्ताको १६ अर्ब रुपैयाँ योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान सहित करिब ६२३ अर्ब वित्तीय श्रोतको कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन गरिरहेको छ ।

कोषले सञ्चित रकमलाई राष्ट्रिय विकासका विभिन्न क्षेत्रहरूमा, जस्तै पूर्वाधार विकास र उत्पादनशील परियोजनाहरूमा लगानी गरी सुरक्षित र आकर्षक प्रतिफल सुनिश्चित गरिरहेको छ । यसबाट सञ्चयकर्ताहरूले अधिकतम लाभ प्राप्त गर्न सक्नेछन भन्ने कोषको विश्वास रहेको छ ।

सञ्चय कोष र निवृत्तभरण कोष दुवै सामाजिक सुरक्षाका महत्वपूर्ण आधार हुन् । सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र अन्य सामाजिक सुरक्षा योजनाको व्यवस्थापनको माध्यमबाट कोषलाई सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रको एकीकृत सामाजिक सुरक्षा संस्थाको रूपमा विकास गर्ने दूरदृष्टि बमोजिम कोषले आफनो कार्य सम्पादन गर्दै आईरहेको छ । कोषको दीर्घकालीन लक्ष्य, नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको सामाजिक सुरक्षाको मौलिक हकलाई सुनिश्चित गर्न सरकारी र सार्वजनिक क्षेत्रको एक सु-प्रतिष्ठित सामाजिक सुरक्षा प्रदायक संस्थाको रूपमा स्थापित हुनु रहेकोले सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताको कोष रकमको कुशल व्यवस्थापन गर्दै सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताहरूको अधिकतम हित र सन्तुष्टि सुनिश्चित गर्ने गरि सामाजिक सुरक्षाको योजनाहरूको विस्तारमा कोष सदैव क्रियाशील रहेको छ ।

नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेट वक्तव्य र आर्थिक ऐन, २०८२ ले आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृत लिई सञ्चालनमा रहेका अवकाश कोषमा रहेको रकम कर्मचारी सञ्चय कोषमा हस्तान्नतरण गर्नुपर्ने विशेष व्यवस्था गरे बमोजिम त्यस्ता अवकाश कोषहरूलाई अधिकतम संख्यामा आवद्ध गराउने अवसर कर्मचारी सञ्चय कोषलाई प्राप्त भएको छ ।

कोषको ६४औं वार्षिक उत्सवको अवसरमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कोषबाट भएका गतिविधिहरूको विवरण यहाँ प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

१. नीतिगत तथा कानूनी सुधारः

(क) कोष ऐनमा समयानुकूल सुधार गरी कोषको कार्यक्षेत्रमा वृद्धि गर्न तथा लगानीको दायरा विस्तार गर्न आवश्यक भएकाले कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ मा आवश्यक संशोधन गर्न नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय मार्फत प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

(ख) कोषको काम कारबाहीलाई थप व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाउन र कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को उद्देश्य पूरा गर्नका लागि नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा कर्मचारी सञ्चय कोष नियमावली, २०८१ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

(ग) कोषलाई सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रको एकीकृत सामाजिक सुरक्षा संस्थाको रूपमा विकास गर्ने योजना स्वरुप सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको निवृतभरण तथा उपदान कोष सञ्चालन विनियमावली, २०८१ वनाई कार्यान्वयन गरिएको छ ।

(घ) सञ्चयकर्तालाई सरल, स्पष्ट र व्यवस्थित ढङ्गले कर्जा तथा सापटी प्रवाह गर्न तथा कर्जा प्रवाहको दायरा बिस्तार गर्नका लागि कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता सापटी प्रवाह विनियमावली, २०८० र सञ्चयकर्ता कर्जा असुली विनियम, २०७९ मा समयानुकूल संशोधन गरिएको छ । साथै, कोषले सञ्चयकर्तालाई उपलब्ध गराउने सेवालाई थप सरल र प्रभावकारी वनाउनका लागि कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता र कार्यालय तथा संस्था सूचीकरण विनियमावली, २०८१ बनाई लागू गरिएको छ ।

(ङ) स्वदेशी तथा बैदेशिक भ्रमणलाई व्यवस्थित बनाउन साविकको कर्मचारी सञ्चय कोष,दैनिक तथा भ्रमण भत्ता कार्यविधि, २०३३ खारेज गरि कर्मचारी सञ्चय कोष, दैनिक तथा भ्रमण खर्च विनियमावली, २०८१ लागु गरिएको छ । साथै, कार्य सञ्चालनलाई चुस्त र सरल बनाउन कर्मचारी सञ्चय कोष, अख्तियार प्रत्यायोजन सम्वन्धी व्यवस्था, २०८१ र अभिलेख व्यवस्थापनलाई थप सुरक्षित बनाउनको लागि कर्मचारी सञ्चय कोष, अभिलेख व्यवस्थापन विनियमावली, २०८१ स्वीकृत भई लागू भएको छ ।

(च) कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ को नियम १६६ बमोजिम करार सेवाका कर्मचारीको सेवाका शर्त सम्बन्धी विनियमावली, २०८१ स्वीकृत भई लागू भएको छ ।

(छ) कोषको योजना तथा कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई तथ्यपरक, गुणस्तरीय, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउनका लागि कर्मचारी सञ्चय कोष, वार्षिक कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन मापदण्ड, २०८२ बनाई लागू गरिएको छ ।

(ज) कोषको जोखिम व्यवस्थापनको लागि कर्मचारी सञ्चय कोष, जोखिम व्यवस्थापन निर्देशिका, २०८१ लागु गरी त्रैमासिक रुपमा Risk Profile अद्यावधिक गर्दै लगिएको छ ।

(झ) कोषको वित्तीय श्रोतलाई सुरक्षित, प्रभावकारी र न्यून जोखिमयुक्त बनाई बजारमा उपलब्ध अवसरहरूको सदुपयोग गर्न लगानीको विनिवेश गर्ने प्रक्रियालाई सरल, स्पष्ट र व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले कर्मचारी सञ्चय कोष, लगानी विनिवेश विनियमावली, २०८२ लागू गरिएको छ ।

२. सञ्चयकर्ता सेवा:

(क) सञ्चयकर्ताको सेवाकालीन आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न विभिन्न प्रकारका धितोमा आधारित सापटी प्रदान गरिदैं आएकोमा २०८२ असार मसान्तसम्ममा घर सापटी ४२५२०, घरमर्मत सापटी २९५४, शैक्षिक सापटी २५८३, सरल सापटी ६८२४ र जग्गा खरिद सापटी ७७० गरी जम्मा ५५६५१ को सङ्ख्यामा धितोमा आधारित सापटी प्रवाह गरिएको छ । कोषको कूल लगानी रु.५९९.६१ अर्ब मध्ये सञ्चयकर्ता सापटीतर्फ रु. २८१.५६ अर्ब (करिब ४७ प्रतिशत) रहेको छ ।

(ख) सञ्चयकर्ता कर्जाको दायरा बिस्तार गर्ने उद्देश्यअनुरुप आर्थिक बर्ष २०८१/८२ मा सङखुवासभा, म्याग्दी, जाजरकोट, बैतडी र डडेलधुरा गरी ५ वटा नयाँ जिल्लामा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता कर्जाको क्षेत्र विस्तार गरिएको छ । उपरोक्त क्षेत्र बिस्तारपश्चात ४३ वटा जिल्लामा कोषको धितोमा आधारित कर्जा लागू भएको छ ।

(ग) सञ्चयकर्ता भुक्तानीलाई पूर्ण रुपमा Faceless र Counterless बनाउने योजना अन्तर्गत Online Repayment, Online Full Payment र Online Special Loan Payment का तीनवटै प्रणालीहरू कार्यान्वयनमा आईसकेको छ। सञ्चयकर्ताको छुट रकम भुक्तानी र Bulk Payment सम्बन्धी कारोबारहरू अनलाइन प्रणालीमार्फत भुक्तानी गर्न शुरु गरिएको छ ।

(घ) विशेष सापटी मध्ये करीब ९९ प्रतिशत अनलाइन पद्धतिबाट प्रवाह भएको छ । आंशिक भुक्तानी र Full Payment अनलाइन पद्धतिबाट प्रवाह गर्न शुरु गरिएको छ । आगामी बर्षबाट आंशिक भुक्तानी र Full Payment को भुक्तानी समेत शतप्रतिशत अनलाईन पद्धतिबाट हुने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

(ङ) प्रभावकारी र गुणस्तरीय सेवाका लागि सञ्चयकर्ताको तथ्याङ्क डिजिटल स्वरुपमा सङ्कलन गर्ने कार्य अन्तर्गत अवकाश प्राप्त समेत गरी हाल सम्म ७ लाख ९७ हजार सञ्चयकर्ताको विवरण अद्यावधिक गरिएको छ। साथै ३० हजार ७ सय सञ्चयकर्ता कार्यालयको Office KYC अद्यावधिक गरिएको छ। व्यक्तिगत KYC Verification विवरणलाई नागरिक एपसँग समेत आवद्ध गरिएको छ ।

(च) सञ्चयकर्ता परिचयपत्रको भौतिक स्वरुपमा परिमार्जन गरि परिचयपत्रलाई विद्युतीय परिचयपत्रले प्रतिस्थापन गर्ने लक्ष्य अनुरुप Digital Plateform मा उपलब्ध हुने परिचयपत्रलाई मान्यता दिई सञ्चयकर्तालाई KYC Verification सँगै Digital Device मा परिचयपत्र उपलब्ध हुने प्रणाली लागु गरिएको छ ।

(छ) सञ्चयकर्ताको जिज्ञासा तथा गुनासो व्यवस्थापन गर्न कल सेन्टरलाई आधुनिक प्रविधियुक्त बनाई व्यवस्थित रुपमा कल सेन्टर सञ्चालन गरिएको छ । कल सेन्टरबाट गत आर्थिक वर्षमा सञ्चयकर्ताका ५६,०५१ वटा जिज्ञासा तथा गुनासो सम्वोधन भएको छ ।

(ज) नियमित सञ्चयकर्ता माझ ई-सर्भिस सेवाको उपलब्धता शतप्रतिशत पुऱ्याइएको छ । साथै, कोषको मोवाईलएपबाट समेत अनलाइन विशेष सापटी प्राप्त गर्न आवेदन दिन सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

(झ) नेपाल सरकारबाट कार्यान्वयनमा ल्याइएको CGAS र SuTRA तथा कोषको Web Portal बाट समेत फाँटवारी सङ्कलन गरी पूर्ण रुपमा Digital फाँटवारी प्राप्त गरी सोझै खातामा प्रविष्टि गर्ने व्यवस्था मिलाईएको छ। आ.व. २०८१/८२ को अवधिमा कोषमा प्राप्त डिजिटल फाँटवारी र कूल फाँटवारीको अनुपात करीब शतप्रतिशत पुगेको छ।

(ञ) कोषका सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत विवरण नेपाल सरकारको राष्ट्रिय परिचयपत्रमा उल्लेखित विवरणसँग भिडान गरी सेवा प्रवाह गर्नको लागि राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागसँग समन्वय गरी System Intregate को Testing गरि सकिएको छ। API मार्फत System Intregate गर्नको लागि प्रकृया अघि बढाइएको छ।

३. लगानी व्यवस्थापन:

(क) सुरक्षित, प्रतिफलयुक्त एवम् दिगो लगानी गरी प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरणबाट सञ्चयकर्तालाई सन्तुष्टि दिने मूल उद्देश्य राखी लगानी व्यवस्थापन गरिएको छ।

(ख) कोषको कुल लगानी रु. ५९९.६१ अर्व मध्ये सञ्चयकर्ता कर्जा तथा सापटीमा ४७ प्रतिशत, मुद्दति निक्षेपमा २६ प्रतिशत परियोजना कर्जामा १५ प्रतिशत, पुँजी बजारमा ११ प्रतिशत र १ प्रतिशत अन्य क्षेत्रमा परिचालन गरिएको छ।

(ग) कोषमा उपलब्ध दीर्घकालीन बचतलाई देशको उत्पादनशील तथा पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा उपयोग गरी दिगो आर्थिक विकासमा योगदान गर्ने कोषको दीर्घकालीन लक्ष्य (Mission) अनुरुप कोषको कुल लगानी रु.५९९.६१ अर्ब मध्ये पूर्वाधार क्षेत्रमा रु. १००.१८ अर्ब (करीब १६.७१ प्रतिशत) लगानी प्रवाह गरिएको छ।

(घ) सार्वजनिक/सार्वजनिक तथा सार्वजनिक/निजी साझेदारी अन्तर्गत रु १ अर्ब ५९ करोड कर्जा स्वीकृत गरिएको छ। यस आर्थिक वर्षमा ब्याज पुँजीकरण सहित आ.व. २०८१/८२ मा एकल कर्जा तर्फ करिव रु.३.३९ अर्ब र सहवित्तीयकरण कर्जा तर्फ रु. ०.९६ अर्ब कर्जा लगानी गरिएको छ।

(ङ) आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कोषबाट प्रवाह भएका परियोजना कर्जा सहित उर्जा, खानी, पर्यटन, स्वास्थ्य र आवास क्षेत्र समेतमा गरी कुल रु. ९७ अर्ब ७९ करोड परियोजना कर्जा प्रवाह भएको छ। परियोजना कर्जा अन्तर्गत उर्जा क्षेत्रमा कोषको लगानी रु. ६९ अर्ब २३ करोड रहेको छ। देशको कुल जलविद्युत उत्पादन क्षमता मध्ये करिव ३७ प्रतिशत अर्थात १३२२.३० मे.वा. जलविद्युतमा कोषको लगानी रहेको छ।

४. निवृत्तभरण कोष व्यवस्थापन:

(क) निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम २०७६ साल साउन महिनादेखि नयाँ नियुक्त भएका कर्मचारीको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्ममा करीब ९६ हजार योगदानकर्ताको रु. १६ अर्ब सञ्चित भएको छ।

(ख) निवृत्तभरण कोषमा जम्मा भएको रकम मध्ये २०८२ असारमसान्त सम्ममा सरकारी सुरक्षण पत्रमा करीब रु.७ अर्ब १७ करोड, वाणिज्य बैङ्कहरूको डिवेञ्चरमा करीब रु.५ अर्ब ८१ करोड र मुद्दती निक्षेपमा रु.९० करोड लगानी गरिएको छ।

(ग) सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको लागि शुरु गरिएको योगदानमा आधारित निवृत्तभरण तथा उपदान योजनामा २०८२ आषाढ मसान्तसम्ममा सार्वजनिक क्षेत्रका थप ७ वटा सार्वजनिक निकाय सहित २७ वटा आवद्ध भएका छन ।

५. सामाजिक सुरक्षा, सञ्चयकर्ता सापटी र कोष भुक्तानी:

(क) कोषबाटै दायित्व ब्यहोर्ने गरी सामाजिक सुरक्षा सुविधा अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अवधिमा २५ हजार २४० जना सञ्चयकर्ता तथा सञ्चयकर्ताको हकवाला समेतलाई करिव रु. ५४ करोड १० लाख वितरण गरिएको छ ।

(ख) आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को आषाढ मसान्तसम्ममा मातृत्व तथा शिशु स्याहार अन्तर्गत १९,१११ जना, काजकिरिया अनुदान खर्च ६०४ जना, दुर्घटना क्षतिपूर्ति १७० जना, विशेष आर्थिक सुविधा शोधभर्ना ११५ जना, साधारण औषधोपचार ३,९५९ जना र कडारोग औषधोपचार १,३९६ जना सञ्चयकर्तालाई रु. ५५ करोड ८२ लाख सामाजिक सुरक्षा योजनामार्फत वितरण गरिएको छ ।

(ग) सञ्चयकर्ताको सेवाकालको आवश्यकता तथा आधारभूत सुविधा प्रदान गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित विशेष सापटी, घर सापटी, शैक्षिक सापटी, घर मर्मत सापटी, सरल सापटी र जग्गा खरिद सापटी अन्तर्गत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १ लाख ५८ हजार ३४० सञ्चयकर्तालाई रु. ५४ अर्ब ७७ करोड कर्जा तथा सापटी प्रवाह गरिएको छ ।

(घ) कोषले आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ४० हजार १९९ जना सञ्चयकर्तालाई कोष रकम भुक्तानी र ७४ हजार १३४ जना सञ्चयकर्तालाई आशिंक कोष रकम भुक्तानी गरी कुल जम्मा रु.१८ अर्ब ८७ करोड भुक्तानी गरिएको छ ।

६. कार्य सम्पादन र मानव संसाधन व्यवस्थापन तथा विकास:

(क) विगत आर्थिक वर्षहरूमा जस्तै यस आर्थिक वर्षमा पनि सबै विभाग, शाखा कार्यालय र सेवा केन्द्र प्रमुखहरूसँग मिति २०८२/०४/१६ गते कार्यसम्पादन सम्झौता सम्पन्न गरिएको छ। कार्यसम्पादनको लक्ष्य तोकी गरिएको कार्यसम्पादनबाट भएको उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्दा निर्दिष्ट कामलाई नतिजामुखी, उत्तरदायी, योजनाबद्ध रुपमा सम्पन्न भई योगदान पुगेको र यसबाट विभाग, शाखा कार्यालय तथा सेवा केन्द्रहरूको कार्यसम्पादन स्तरमा गुणात्मक सुधार भएको पाइएको छ ।

(ख) सबै कर्मचारीलाई पेशागत तालिमको माध्यमबाट दक्ष बनाउने कोषको नीति अनुरुप आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अवधिमा ५३८ जना कर्मचारीलाई स्वदेशमा तथा ८२ जना कर्मचारीलाई वैदेशिक तालिम प्रदान गरिएको छ ।

(ग) कर्मचारीहरूको वृत्ति विकास तथा पदपूर्तिको लागी आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा पदपूर्तिको प्रक्रिया मार्फत् २९ जना नयाँ कर्मचारी नियुक्त भएका छन भने २२ जना कर्मचारीको कार्य क्षमता मुल्याकंन बढुवा भएको छ । आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा भएको विज्ञापन अनुसार आन्तरिक प्रतियोगिता र खुला प्रतियोगिताको पदपूर्ति कार्य प्रक्रियामा रहेको छ ।

(घ) कर्मचारीहरूको सरुवा, बढुवालाई व्यवस्थित गर्न Human Resources Information Management System कार्यान्वयन गरी Automation मा लगिएको छ ।

(ङ) कोषको सङ्गठनात्मक संरचना पुनरावलोकन गरी कार्यात्मक (Functional) संरचना लागू गर्ने उद्देश्यले नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानसँग कार्यसम्पादन सम्झौता भई उक्त प्रतिष्ठानले कोषको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M Survey) को कार्य गरीरहेको छ ।

७. लेखा र लेखापरीक्षण:

(क) नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान अनुरुप वित्तीय विवरण तयार गरी आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०८१/८२ का लागि महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट लेखापरीक्षकहरू नियुक्ति भई लेखापरीक्षणको कार्य प्रारम्भ भएको छ ।

(ख) आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई मजबुत र प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यमा बाह्य विज्ञलाई समेत संलग्न गराई संयुक्त टोलीबाट लेखापरीक्षण गर्ने कार्य भईरहेको छ ।

(ग) विभिन्न विभागबाट भइरहेका कारोबारहरूको रिकन्सिलिएशन स्वचालित रुपमा गर्न कोषले गर्ने आर्थिक कारोबारको स्वतः हिसाव मिलान (Automated Reconcilation) हुने व्यवस्थाको लागी Automated Reconcilation कार्यान्वयन हुन बाँकी आर्थिक प्रशासन विभाग, मानव संसाधन विभाग तथा सम्पत्ति व्यवस्थापन विभागसँग सम्बन्धित Auto Reconciliation प्रणाली तयार भई सञ्चालनमा आइसकेको छ ।

८. सम्पत्ति व्यवस्थापन:

(क) कोषको स्वामित्वमा रहेका जग्गाहरूको विकास गर्ने, भवनहरूको मर्मत सम्भार गर्ने, नयाँ भवन निर्माण गर्ने, आवास योजना सञ्चालन गर्ने वा जग्गा तथा भवनको भाडा व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले कोषको पूर्ण स्वामित्वमा स्थापित सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि. मार्फत पोखरा, हेटौडा र जनकपुर कार्यालयको भवन निर्माण सम्पन्न भई उक्त कार्यालयहरूको दैनिक कार्य सञ्चालन नयाँ भवनबाट शुरु गरिएको छ ।

(ख) सञ्चयकर्तालाई सहुलियत दरमा आवास उपलब्ध गराउने उद्देश्यले सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी मार्फत चितवनमा जग्गा विकासको कार्य सम्पन्न भई आवाश आयोजना निर्माणको कार्य अगाडि बढाइएको छ । आयोजना इपिसी मोडेलमा निर्माणको लागि डिजाइन ड्रइङ्ग, लागत निर्धारण सम्बन्धी कार्य सम्पन्न गरी निर्माण व्यवसायी चयनका लागि वोलपत्र आह्वानको चरणमा रहेको छ ।

(ग) कोषको स्थिर सम्पत्तिको व्यवस्थापनमा सूचना प्रणाली लागू गर्न एकीकृत सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Asset Management System) र बहाल व्यवस्थापनको लागि बहाल व्यवस्थापन प्रणाली (Rental Management System) लागू गरिएको छ ।

९. सूचना प्रविधि:

(क) कोषमा डाटावेस सहितको MIS तथा HRIMS प्रणाली लागू भएको छ । साथै, MIS मा उपलब्ध सूचनाका आधारमा Offsite लेखापरीक्षणको व्यवस्था कार्यान्वयन भएको छ । उच्च व्यवस्थापनको लागि आवश्यक Executive Information System (EIS) प्रणाली निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

(ख) कोषका कागजातको संरक्षण तथा व्यवस्थापनको लागि अभिलेख व्यवस्थापन प्रणाली (Document Management System) प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

(ग) सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत विवरण (KYC) अद्यावधिक गर्दाकै बखतमा नै User र Password प्रदान गरिने व्यवस्था बमोजिम ई सर्भिस (E service) र कर्मचारी सञ्चय कोष मोबाईल एप (EPF Apps) प्रयोग गर्ने सञ्चयकर्ता र कूल सञ्चयकर्ता सङ्ख्याको अनुपात ९९.०४ प्रतिशत रहेको छ ।

(घ) सञ्चयकर्ता सेवा प्रवाहमा Artificial Intelligence को Implementation Model सम्बन्धमा वाह्य विज्ञ मार्फत अध्ययन समपन्न गरी कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ ।

१०. अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धः

कोष अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरू International Social Security Association (ISSA) र Association of Development Financing Institutions in Asia and the Pacific (ADFIAP) को सदस्य रहेको छ । उक्त संस्थाहरूबाट आयोजना हुने कार्यक्रमहरूमा कोषको सहभागिता रहँदै आएको छ । साथै, MDI, AIT र NPS जस्ता संस्थाहरूसँग कोषले MOU गरी तालिम तथा ज्ञान आदान प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

११. छुट सम्बन्धी व्यवस्था

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा विशेष सापटी बाहेकका धितोमा आधारित सापटीको ब्याज नियमित रुपमा चुक्ता गर्ने सञ्चयकर्ताको हकमा ०.२५(शून्य दशमलव दुई पाँच) प्रतिशत बिन्दुले छुट (Rebate) दिने व्यवस्था अनुरुप ३५४२० सञ्चयकर्ता लाई रु. १० करोड २६ लाख छुट दिईएको छ ।

१२. प्राप्त प्रतिफल र सोको बाँडफाँडः

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को खुद मुनाफा रु. ५ अर्ब ८१ करोड मध्ये रु. ४ अर्ब ७० करोड सञ्चयकर्तालाई बाँडफाँड गरी सञ्चयकर्ताको व्यक्तिगत खातामा आर्थिक वर्षको शुरु मौज्दातको १.१० प्रतिशतका दरले मुनाफा वितरण गरिएको छ । साथै, रु.५७ करोड ३७ लाख सामाजिक सुरक्षा सुविधा प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि सञ्चयकर्ता कल्याणकारी कोषमा जम्मा गरिएको छ ।

१३. कोषको भावी योजना र प्रतिबद्धताः

कोषले आगामी दिनहरूका लागि प्रस्ताव गरेको योजना र प्रतिवद्धतामा सामाजिक सुरक्षाको विस्तार, दीर्घकालीन श्रोत परिचालन, सेवा प्रवाहको सुधार, अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुपको लेखाकंन तथा जोखिम व्यवस्थापनमा भएको नविन र प्रभावकारी व्यवस्था कार्यान्वयनको लक्ष्य रहेका छन ।

सामाजिक सुरक्षाको सन्दर्भमा सञ्चयकर्ता सन्तुष्टि सर्वेक्षण गर्ने तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको दायरा विस्तार गर्न अध्ययन गरी सो को आधारमा नयाँ योजना लागु गर्ने रहेको छ । कोषलाई सरकारी तथा सार्वजनिक निकायका कर्मचारीहरूको सामाजिक सुरक्षा योजना प्रदायक संस्थाको रुपमा सुदृढ गर्दै सञ्चयकर्ताका परिवारसम्म स्वास्थ्योपचार योजना विस्तार गर्ने तथा सार्वजनिक निकायहरूलाई योगदानमुखी निवृत्तभरण योजनामा समावेश गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिईनेछ ।

श्रोत परिचालनतर्फ पुँजी बजार तथा वित्तिय बजारका उपलब्ध उपकरणहरूमा प्राथमिकताका साथ लगानी बढाई श्रोतको विविधिकरण गरिनेछ। वैंक तथा वित्तियसंस्थासँग मिलेर सहवित्तियकरण (Consortium) मार्फत कर्जा प्रवाह गर्ने, प्राईभेट ईक्युटी (Private Equity) तथा भेन्चर क्यापिटल (Venture Capital) मा लगानी गर्ने तथा निजी क्षेत्रसँग मिलेर सञ्चयकर्ताका लागि निर्माण हुने आवास परियोजनाहरूमा लगानी गर्ने विषयलाई प्राथमिकता दिईनेछ।

सेवा प्रवाह तथा सञ्चयकर्ता सन्तुष्टि सुनिश्चित गर्न, सवै प्रकारका सापटी र भुक्तानीलाई Faceless, Paperless तथा Counterless बनाई डिजिटाईज कार्य प्रवाह प्रणाली कार्यान्वयन गरिनेछ।

लेखाङ्कन सुधारका लागि NFRS मा आधारित वित्तिय विवरण तयार गर्ने, सम्पूर्ण कारोवारमा अनलाईन प्रणालीको उपयोग गर्ने, Automated Bank Reconciliation प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने तथा Mobile Apps मार्फत नै रकम सङ्कलन गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ।

जोखिम व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासन अन्तर्गत कर्मचारी तालिम व्यवस्थापन, व्यावसायिक संस्थासँगको MOU, Uniform MIS प्रणाली, Oracle System को प्रतिस्थापन, E –mail Serrver को स्तरोन्नती, i– Funds प्रणालीको एकिककरण, सम्पति शुद्धिकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी व्यवस्थाको अनुपालन, IT Policy अनुसारको Guidelines कार्यान्वयन तथा नियमावली, निर्देशिका र मापदण्ड परिमार्जनका कार्यहरू उच्च प्राथमिकतामा राखी कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ।

अन्त्यमा,

सामाजिक तथा आर्थिक समावेशीकरणको माध्यमबाट गरिबी निवारणको आधार तयार गरी सामाजिक न्याय, सामाजिक शान्ति, स्थिरता एवम् आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सामाजिक सुरक्षा अनिवार्य शर्त हुने गरेको छ। जनताको आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा रहेको सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने राज्यको दायित्व पूरा गर्न तथा नेपाललाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा रुपान्तरण गर्दै समृद्ध राष्ट्र बनाउन कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्नो अधिकार र कार्यक्षेत्र प्रयोग गरी सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रका लागि सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू विकास र कार्यान्वयन गर्दै राष्ट्रलाई सहयोग गर्न सदैव प्रयासरत रहेको छ।

यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने सबै अग्रजहरू, नेपाल सरकार, सञ्चयकर्ताहरूको हित र संस्थागत विकासमा लाग्नु भएका सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरू, सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरू, कोषमा क्रियाशील कर्मचारी संगठनहरू र सबै सरोकारवालाहरूलाई यस अवसरमा म हार्दिक धन्यवाद एवम् आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु।

२०८२ भाद्र ३१ गते मङ्गलबार।

सम्झौतित बचत कोष (Contractual Saving Fund): वैकल्पिक विकास वित्तको आधार

शिशिरकुमार ढुङ्गाना*

१. पृष्ठभूमि

कोभिड-१९ को त्रासादीको प्रभाव व्यक्तिगतदेखि अर्थतन्त्रसम्म विस्तारित हुँदा महामारीपछिको सार्वजनिक वित्त क्रमशः असन्तुलित हुँदै गएको छ । नेपाल सरकारको सञ्चित कोष करीब दुई खर्बभन्दा बढीले ऋणात्मक रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ । राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य र उपलब्धिका बीचमा विगत पाँच वर्षदेखि कायम रहेको खाडल राजस्व सङ्कलनको हालको प्रवृत्ति र प्रयासले तत्काल पुरिने सम्भावना देखिदैन । राजस्व र कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा करीब २२ प्रतिशत[1] रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अन्तमा १९.३०[2] मा झरेको छ । विगतमा दक्षिण एशियाली देशमध्ये राजस्व सङ्कलनको दक्षताको दृष्टिले नेपालको स्थान अग्रणी रहेकोमा पछिल्लो समय कमजोर हुँदै गएको छ । वार्षिक मुद्रास्फिति र अर्थतन्त्रको वृद्धिदरको योग बराबर राजस्व वृद्धिदर कायम नहुँदा र सार्वजनिक खर्च अनियन्त्रित हुँदा सङ्घीय सरकारको वित्त घाटा निरन्तर बढ्दै गएको छ । सार्वजनिक खर्च विशेषतः चालू खर्चमा भएको अनियन्त्रित वृद्धि पुँजी निर्माणका लागि विनियोजित रकमको न्यून विनियोजन र विनियोजित रकमको न्यून उपयोगले अर्थतन्त्रको वृद्धि सहित रोजगारी अभिवृद्धिको वार्षिक लक्ष्य हुन सकेको देखिदैन । प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको ठूलो हिस्सा सञ्चालन खर्चमा उपयोग हुँदा वित्तीय हस्तान्तरणको रकम पुँजी निर्माणको कार्यमा अपेक्षित रुपमा उपयोग हुन सकेको छैन । अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण र राजस्व बाँडफाँडको रुपमा प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने रकम वार्षिक रुपमा बढ्दै गएको छ । आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा वित्तीय सङ्घीयता अन्तर्गत सङ्घीय सरकारको कुल वजेटको करीब २९.६७ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अनुमानित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करीब९.५४ प्रतिशत अर्थात् रु. ५ खर्ब ८२ अर्ब ८२ करोड प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।अनिवार्य दायित्व वापतको खर्च अनियन्त्रित हुँदै गएको छ । चालू आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा सार्वजनिक ऋणको साँवा र व्याज भुक्तानीको लागि मात्र सङ्घीय सरकारले परिचालन गर्ने राजस्वको ३१.२५ प्रतिशत र कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६.७३ प्रतिशत अर्थात रु. ४ खर्ब ११ अर्ब विनियोजन गरिएको छ । सामाजिक सुरक्षा, निवृत्त पदाधिकारीको निवृत्तिभरण व्यवस्थापनमा हुने वार्षिक खर्चका लागि

१ An Empirical Study on the determinants of Government Revenue, YL Bhoosal and Roshan Byanjankar, www .nrb .org .np

२ अर्थमन्त्रालय

* पूर्व अध्यक्ष कर्मचारी सञ्चय कोष, नेपाल सरकार

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४.३५ प्रतिशत अर्थात रु.२ खर्ब ६५ अर्ब ६८ करोड[३] विनियोजन गरिएको छ ।

अनिवार्य र प्रतिबद्ध दायित्वको बढ्दो भारका कारण सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण, सम्भार र सञ्चालनमा राज्यको लगानी उल्लेख्य रुपमा बढ्न सकेको छैन र आगामी दिनमा पनि यथास्थितिमा पुँजी निर्माणमा सरकारको लगानी बढ्ने सम्भावना न्यून देखिन्छ । सार्वजनिक पूर्वाधारको क्षेत्रमा निजी लगानी अपेक्षाकृत रुपमा बढ्न नसक्दा एकल निजी लगानी मात्र नभई सार्वजनिक-निजी साझेदारीको अवधारणाले सार्थकता पाउन सकेको देखिदैन । उपर्युक्त तथ्यले सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माणमा सरकारको लगानीको विकल्प तत्काल देखिदैन । तर, सार्वजनिक वित्तको वर्तमान संरचना एवम् स्वरुप र सम्भावनाका आधारमा पूर्वाधार निर्माणमा सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी तत्काल उल्लेख्य रुपमा वृद्धि हुने विश्वसनीय आधार भेटिदैन । विगत पाँच वर्षको पुँजीगत खर्चको विनियोजन तथा खर्च प्रवृत्तिले पनि प्रस्तुत तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ । पुँजी निर्माणमा घट्दै गएको विनियोजन र कमजोर सञ्चालन दक्षताको कारण दिगो र उच्च आर्थिक वृद्धिसहित सुशासन, विकास र समृद्धिको राष्ट्रिय अपेक्षा तथा संवैधानिक प्रवन्ध र दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको छ । उच्च परिमाणमा सार्वजनिक र निजी लगानी परिचालन गर्नुपर्ने परिस्थितिमा दुबै क्षेत्रको लगानी अपेक्षाकृत रुपमा विस्तार हुन नसकेको परिवेशमा सरकारको विश्वास एवम् नेतृत्वमा सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण र सञ्चालनका लागि प्रभावकारी, सम्भाव्य एवम् विश्वव्यापी रुपमा उपयोगमा रहेका उपयुक्त वित्तीय व्यवस्थाका विधिलाई वैकल्पिक वित्तको रुपमा परिचालन गर्न नेपाल सरकाले वैकल्पिक विकास वित्त परिचालनलाई व्यवस्थित गर्न कानून तर्जुमा गरी स्वीकृतिको लागि सङ्घीय संसदमा प्रस्तुत गरेको छ ।

२. विकास वित्तको रुपमा सरकारको लगानी

विकास वित्त अर्थतन्त्रको सवलीकरणको आधार हो । आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, आर्थिक तथा सामाजिक विकास एवम् सवल र दिगो वितरण प्रणाली निर्माणका लागि विकास वित्त महत्वपूर्ण साधनको रुपमा स्वीकार गरिन्छ । विकासशील देशहरूमा सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माणको आधारभूत जिम्मेवारी राज्यमा नै अन्तरनिहित रहेको कारण विकास वित्तको रुपमा सार्वजनिक स्रोत र साधनको उपयोग गर्नु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति कायम नै रहेको छ । त्यसैले विकास वित्तको बढ्दो आवश्यकता पुरा गर्न सरकारको नेतृत्वमा आन्तरिक र वाह्य स्रोत परिचालन गर्ने रणनीति र कार्यक्रम पनि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको पाईन्छ । तर, पछिल्लो समयमा सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय सक्षमता विश्वव्यापी रुपमा कमजोर हुँदा विकास वित्तको परिमाण पनि सङ्कुचित हुँदै गएको छ । जनसांख्यिक संरचनामा आएको परिवर्तनको कारण बढ्दै गएको सामाजिक सुरक्षाको विस्तारित दायित्वको व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तनको कारण सृजना भएको प्रतिकूलताले बढाँउदै गएको विपद जोखिम व्यवस्थापन एवम् राष्ट्रिय आयमा परेको प्रतिकूल प्रभाव तथा प्रकोपजन्य महामारीको पूर्व तयारी र सोको कारण सृजना हुने आर्थिक तथा सामाजिक जोखिमको व्यवस्थापनका लागि राज्यले गर्नुपर्ने खर्चको कारण विकास वित्त प्रभावित भएको सन्दर्भमा सरकारको लगानी पनि कमजोर हुँदै गएको छ ।

नेपालको सार्वजनिक वित्त प्रणालीमा विकास वित्तको परिचालन गर्दा पुँजीगत खर्च, अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरण अन्तर्गत पुँजीगत सशर्त, समपुरक तथा विशेष अनुदान, प्रदेश र स्थानीय तहको आन्तरिक राजस्व एवम् राजस्व बाँडफाड तथा समानीकरण अनुदान एवम् वित्तीय व्यवस्था अन्तर्गत सार्वजनिक संस्थानमा ऋण तथा शेयर लगानी गरी हवाई र जलविद्युत पूर्वाधार परियोजनामा लगानी परिचालन गर्ने गरिन्छ । अन्तर

३ आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को वजेट वक्तव्यको अनुसूची, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

सरकारी वित्त हस्तान्तरण र राजस्व बाँडफाडको प्रयोग गरी परिचालन हुने विकास वित्त अपेक्षाकृत न्यून हुने गरेको कारण सङ्घीय सरकारबाट परिचालन हुने स्रोत नै विकास वित्तको महत्वपूर्ण स्रोतको रुपमा रहेको पाईन्छ। तथापि, आधारभूत रूपमा नै सरकारको आय न्यून हुँदा र नियमित प्रकृतिका कार्यक्रममा लगानी निर्देशित हुँदा विकास परियोजना सञ्चालनका लागि गरिने विनियोजन र सोको उपयोग दुवै कमजोर भएको छ।

३. वैकल्पिक विकास वित्तको रूपमा सम्झौतित बचत परिचालन

सैनिक द्रव्य कोषबाट प्रारम्भ भएको सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने कोषको दायरा, प्रकृति, भूमिका र वित्तीय सवलता विस्तारित हुँदै गएको छ । वित्तीय प्रणालीमा प्रभावशाली रहेका यस प्रकारका कोषमा रहेका रकमले मौद्रिक नीतिको उपकरणलाई प्रभावित पनि गर्ने सामर्थ्यता राखेको पाइन्छ। ब्याजदर निर्धारण, बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले पालना गर्नुपर्ने बाध्यात्मक नियमनकारी प्रबन्धको परिपालना गर्न आवश्यक वित्तीय स्रोतको ठूलो अंश यस प्रकारका कोषबाट परिपूर्ति गर्ने परम्परा बढ्दै गएको छ। संस्थागत निक्षेपको रुपमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा भएको कोषको लगानीयोग्य रकमले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई अनिवार्य नगद अनुपातको मापदण्ड पूरा गर्न, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गर्नुपर्ने लगानीको लागि स्रोत व्यवस्थापन गर्न, बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा पर्याप्त तरलता कायम राख्नुका साथै अन्तर बैङ्क ब्याजदरलाई अनुकूल बनाउन कायम राख्न सहयोग पुर्याइरहेको छ । बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले २०८२ जेठ मसान्तसम्म सङ्कलन गरेको कूल निक्षेपको १८.०९ प्रतिशत अर्थात रु. १२ खर्ब ६७ अर्ब ७४[४] करोड निक्षेप गैर बैंकिङ्ग वित्तीय संस्था र बिमा कोषको योगदान रहेको छ। यो रकम कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २०.७४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

नेपालमा क्रियाशील रहेका सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने विभिन्न कोषमा जम्मा भएको रकम सरकारको वित्त नीति मार्फत परिलक्षित गरिएको लगानी र आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य प्राप्तिमा पनि सहयोगी बन्न पुगेका छन् । ठूला पूर्वाधार निर्माणमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थासँगको सह-वित्तीयकरणको अवधारणा अनुसार कोषमा जम्मा भएको रकम लगानी गरी देशको आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याईरहेको तथ्य माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत परियोजना लगायत अन्य सफल परियोजनाले पनि पुष्टि गरिरहेको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाका साथै अन्य उत्पादनशील क्षेत्रको प्राथमिक शेयरका साथै स्टक डिलर कम्पनीको माध्यमबाट पुँजी बजारमा आफ्नो उपस्थिति देखाउन यी कोषहरू सफल भएका छन् ।

सम्झौतित बचत परिचालनमा छ दशकभन्दा लामो अनुभवयुक्त विश्वासिलो संयन्त्रको रुपमा कर्मचारी सञ्चय कोषले अवलम्बन गरेको नीति र कार्यक्रम यस प्रकारका बचत परिचालन गर्ने अन्य कोषका लागि मार्गदर्शन हुने गरेको देखिन्छ । कर्मचारी सञ्चय कोष र यस्तै उद्देश्यका लागि स्थापना भएका अन्य कोषले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको अवधारणालाई बृहत बनाउन र स्वदेशमा नै आन्तरिक पुँजी परिचालनको बलियो सम्भावना देखिएको छ ।

सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने प्रमुख कोषमा जम्मा हुने रकम प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको छ। नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याएको योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा र निवृत्तिभरण सम्बन्धी नीति, पारिश्रमिक आय गर्ने वा व्यवसाय गर्ने व्यक्तिले अवकाश कोष सञ्चालन गर्ने कोषमा जम्मा गरेको योगदान रकमलाई आयकर गणना प्रयोजनका लागि छुट प्रदान गर्ने नीति लगायतका अन्य नीतिगत सुविधा र सहुलियतका कारण यस प्रकारको बचत वार्षिक रुपमा बढ्दै गएको छ। यसका अतिरिक्त बिमा कोष लगायतका कोषमा आर्थिक वर्ष

४ www.nrb.org.np/cms/2081/82

२०८०/८१ को असार मसान्तसम्म जम्मा भएको रकम पनि उल्लेख्य रुपमा विस्तार हुँदै गएको तथ्यलाई नेपाल राष्ट्र बैङ्कको देहायको तालिकाले पुष्टि गर्दछ ।

सि. नं.	सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने कोष	सम्झौतित बचतको रुपमा जम्मा भएको कुल रकम	कोषले सञ्चालन गरेका कार्यक्रममा लगानीमा रहेको रकम	वैकल्पिक विकास वित्तको रुपमा परिचालन गर्न सकिने रकम बैक्त तथा वित्तीय संस्थामा रहेको	अघिल्लो वर्षको तुलनामा लगानीयोग्य रकममा भएको वृद्धि प्रतिशत
१	कर्मचारी सञ्चय कोष[५]	नियमित योगदान तर्फ रु. ५ खर्ब १८ अर्ब ४७ करोड, अवकाश कोषतर्फ रु. ११ अर्ब २१ करोड गरी कूल ५ खर्ब २९ अर्ब ६८ करोड	रु. ३ खर्ब ४२ अर्ब २७ करोड	रु. १ खर्ब ८७ अर्ब ४१ करोड	४०.१
२	नागरीक लगानी कोष[६]	रु. २ खर्ब ४८ अर्ब ५१ करोड	रु. १ खर्ब १९ अर्ब १ करोड	१ खर्ब २९ अर्ब ५० करोड	२५.१
३	सामाजिक सुरक्षा कोष[७]	रु. १ खर्ब १८ अर्ब	रु. ६१ अर्ब ६४ अर्ब	रु. ८४ अर्ब ८ करोड	५९.०९
४	बिमा कोष	रु. ७ खर्ब ५२ अर्ब ३७ करोड[८]	रु. १ खर्ब ५० करोड ६५ लाख	रु. ६ खर्ब १ खर्ब ३५ करोड ७२ लाख	२०.२
५	अन्य कोष	अप्राप्त	अप्राप्त	रु. २ खर्ब २७ अर्ब ३८ करोड	४८.६
	जम्मा			रु. १२ खर्ब २९ अर्ब ७२ करोड ९६ लाख	२९.५

सम्झौतित बचत रकमको उपयोग पूर्वाधार लगायतका अन्य उत्पादनशील क्षेत्रमा लामो अवधिको लगानीको रुपमा उपयोग गर्ने गरिएको छ । जापान सरकारले जापानको हुलाक बचत बैङ्कमा जम्मा भएको व्यक्तिगत बचतको रकमलाई Fiscal Investment and Loan Programme (FILP) कार्यक्रम मार्फत चालिस वर्षको Maturity Period रहेको सरकारी बण्ड जारी गरी राजमार्ग लगायतका पूर्वाधार निर्माणमा प्रयोग गर्ने गरेको उदाहरणले सम्झौतित बचत विकासोन्मुख मात्र नभई विकसित देशमा पनि विकास वित्तको स्रोतको रुपमा उपयोग गर्ने प्रचलन स्थापित भएको देखिन्छ । आन्तरिक स्रोतको परिचालनका थुप्रै सकारात्मक प्रभावका लागि एसियाका अन्य देशले पनि यो अवधारणाको उच्च उपयोग गरीरहेको पाईन्छ । छिमेकी मुलुक भारतमा विस्तार भएको आधुनिक सडक तथा रेल यातायातको सञ्जाल निर्माणमा परियोजना बण्ड जारी गरी नागरीकस्तरमा रहेको बचतलाई लगानीका विभिन्न विधिको उपयोग गरी परिचालन

५ कर्मचारी सञ्चय कोषको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

६ नागरिक लगानी कोषको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

७ सामाजिक सुरक्षा कोषको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

८ नेपाल वीमा प्राधिकरण वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

गरिएको पाइन्छ । भारतको अर्थतन्त्रमा पछिल्लो समयमा वैकल्पिक विकास वित्तको उपयोग गरी निर्माण गरिएका पूर्वाधारले अर्थतन्त्रको विस्तार र उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा बहुपक्षीय प्रभाव पारेको छ । छिमेकी लगायत विश्वका अधिकाङ्श देशमा प्रयोगमा रहेको र विकास साझेदारको प्राथमिकतामा रहेको वैकल्पिक विकास वित्तको अवधारणालाई नेपालको सन्दर्भमा पनि उपयोग गर्न सम्झौतित बचतको रकमलाई परिचालन गर्ने अभ्यास थालनी गर्नु अनिवार्य भएको छ ।

४. वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन ऐन : पूर्वाधार परियोजनामा सम्झौतित बचत परिचालनको नीतिगत प्रस्थान विन्दु

आर्थिक रुपान्तरण र उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि हालको सार्वजनिक लगानीको परिमाण र पद्धति पर्याप्त नभएको यथार्थतालाई मनन गरी नेपाल सरकारले वैकल्पिक विकास वित्तको अवधारणालाई कार्यान्वनयमा ल्याउन सङ्घीय संसदमा वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन विधेयक स्वीकृतिको लागि प्रस्तुत गरेको छ। सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माणमा स्वदेशी र विदेशी लगानी परिचालनमा नयाँ दृष्टिकोण र मान्यतासहित विश्वका अन्य देशमा सफल सिद्ध भएका वित्त परिचालनका विधिलाई नेपालमा पनि उपयोग गर्ने सवालमा संसदले पनि उच्च प्राथमिकता दिएको छ। प्रस्तावित विधेयकले उच्च आर्थिक प्रतिफल दिने, रोजगारीको थप अवसर सृजना गर्ने वा मुलुकको आर्थिक विकास गर्न सहयोग पुर्याउने आयोजनाको पहिचान, अध्ययन, विकास वा सोको कार्यान्वयनको लागि देहायका माध्यमबाट वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

क. कुनै आयोजना विशेषको लागि वित्तीय उपकरण वा ऋणपत्र जारी गरी वा स्वःपुँजी वा ऋण वा मिश्रित वित्तीय उपकरणको माध्यमबाट लगानीकर्ता वा सर्वसाधरणबाट रकम उठाएर,

ख. नेपाल सरकार वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था वा कुनै खास आयोजना कार्यान्वयन गर्ने संस्था वा निकायको जमानत लिई वा कोषको स्वःजमानतमा त्यस्तो आयोजनाको लागि आयोजना विशेष ऋण उठाएर,

ग. नेपाल सरकार वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाबाट पूर्ण वा आंशिक जमानत प्राप्त गरी सर्वसाधरण वा वित्तीय संस्थाबाट ऋण वा ऋणपत्र वा दुवै प्राप्त गरी जमानत कोष स्थापना गरेर,

घ. स्वदेशी वा विदेशी लगानीकर्ताबाट पुँजी सङ्कलन गरी लगानी कोष स्थापना गरेर,

ङ. वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली नागरिक वा गैर आवासीय नेपालीको लगानीमा विप्रेषण कोष (Remit Fund) स्थापना गरेर,

च. कुनै निकाय वा आयोजनाको सम्पत्ति मौद्रिकीकरण गरेर,

छ. पूर्वाधार आयोजनामा लगानी गर्न स्थापना भएका विभिन्न कोषमा लगानी गर्न एकीकृत कोष (Fund of Fund) स्थापना गरेर,

ज. तोकिएबमोजिमका अन्य वित्तीय उपकरण प्रयोग गरी कोष स्थापना वा वित्तीय उपकरण जारी गरेर ।

सङ्घीय संसदमा प्रस्तुत भएको विद्येयकले वैकल्पिक विकास वित्त परिचालनका क्षेत्रको रुपमा ठूला र उच्च आर्थिक प्रतिफल प्रदान गर्दै नेपालको अर्थतन्त्रमा दिगो र दीर्घकालीन अनुकूल प्रभाव पार्ने ऊर्जा विकास, सडक, बिमानस्थल, शहरी पूर्वाधार लगायत डिजिटल पूर्वाधारका आयोजनालाई सूचीकृत गरेको छ। प्रस्तावित विधेयकले सम्भाव्य वैदेशिक पुँजीका अतिरिक्त स्वदेशमा उपलव्ध भएको पुँजीको उच्चतम परिचालनको नविन विधि र तरिका पहिचान गरेको छ। विशेषतः स्वदेशमा रहेका अवकाश कोष, बिमा कोष, कल्याणकारी कोषलगायत सम्झौताबमोजिम स्थापना भएका विभिन्न कोषमा जम्मा भएको रकमलाई प्रतिफलयोग्य ठूला

परियोजनामा नेपाल सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था वा कुनै आयोजना कार्यान्वयन गर्ने संस्थाको तर्फबाट जमानत प्राप्त ऋणपत्र वा स्वःपुँजीमा लगानी गर्ने कानूनी आधार तयार भएको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष लगायत अन्य कोष र बिमा कम्पनीको विमित कोषमा रहेको रकमको अतिरिक्त ठूलो परिमाणमा संस्थागत निक्षेपको क्षमता भएका सार्वजनिक संस्थानलाई जमानत प्राप्त ऋण वा ऋणपत्रमा लगानी गरी दीर्घकालीन प्रतिफल सुनिश्चित गर्ने आधार तयार भएको छ । विशेष गरी वैकल्पिक विकास वित्तको माध्यमको रुपमा पहिचान गरिएको लगानी परिचालनको विधिले परियोजना केन्द्रीत लगानी (इक्विटी, ऋण वा ऋणपत्र वा मिश्रित) को अवधारणा अनुसार स्वदेशमा नै उपलब्ध दीर्घकालीन लगानीयोग्य रकमको परिचालनलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । विशेषतः योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा तथा निवृत्तिभरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कोषले बहन गर्नुपर्ने दायित्व नियमित रुपमा लामो समयसम्म बहन गर्नुपर्ने हुन्छ ।व्यक्तिगत र पारिवारिक निवृत्तिभरणको दीर्घकालीन दायित्व बहन गर्ने ती कोषमा रहेको लगानीयोग्य रकम दीर्घकालीन तर सुरक्षित क्षेत्रको प्रतिफलजन्य आयोजनामा लगानी हुन नसक्दा ती कोषबाट भविष्यमा बहन गर्नुपर्ने दायित्वको भार सङ्घीय सरकारले नै बहन गर्नुपर्ने जोखिम कायम नै रहिरहेको सन्दर्भमा यस प्रकारका सम्झौतित बचतमा रहेको रकमलाई दीर्घकालीन रुपमा नियमित प्रतिफल प्राप्त हुने जमानत प्राप्त सुरक्षित आयोजनामा लगानी गर्न प्रस्तावित विद्येयकले सहयोग पुऱ्याउने निश्चित छ ।

५. सम्झौतित बचत कोष परिचालनको विधि र क्षेत्र

दीर्घकालीन प्रकृतिका परियोजना सञ्चालनमा परिचालन गर्न सकिने सम्झौतित बचत कोषमा उपलव्ध भएको लगानीयोग्य रकम हाल सीमित परिमाणमा परियोजना कर्जाका अतिरिक्त बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको माध्यमबाट सहवित्तीयकरण कर्जा एवम् नेपाल सरकारले जारी गर्ने ट्रेजरी विल लगायतका अल्पकालीन र दीर्घकालीन लगानी आवश्यकताका क्षेत्रमा सीमित रुपमा उपयोग गरेको पाईन्छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्कले संस्थागत निक्षेपको सम्बन्धमा कायम गरेको निक्षेपको सीमा र ब्याजदर सम्बन्धी व्यवस्थाका साथै यस प्रकारका निक्षेपलाई छोटो अवधिको निक्षेपको रुपमा वर्गिकृत गर्ने गरी गरेको नियामकीय प्रबन्धका कारण बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा संस्थागत निक्षेपको रुपमा रहेका यस प्रकारका बचत रकम दीर्घकालीन लगानीको रुपमा परिचालन हुन सकेको देखिदैन । कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा १९ ले जमानत बिना एकल रुपमा कुनै संस्थामा परियोजना कर्जा उपलब्ध गराउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छैन । सह-वित्तीयकरणको आधारमा धितो विभाजन (पारिपासु) गर्ने गरी आपसमा भएको सम्झौता अनुसार संयुक्त रुपमा मात्र कर्जा प्रदान गर्न सकिने खण्ड (च) मा गरिएको व्यवस्थाले कोषको रकम निजि परियोजनामा जमानत बिना परिचालन गर्ने सम्भावनालाई सीमित गरेको छ । यद्यपि, नेपाल सरकारको जमानतमा वा नेपाल सरकारले प्रवर्द्धन गरेको ऊर्जा उत्पादन र प्रशारण, कृषि विकास, पर्यटन एवम् सार्वजनिक पूर्वाधार परियोजनामा लगानीको लागि कानूनी बाटो खुल्ला रहेको छ ।

वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन सम्बन्धी प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार लगानीका लागि निर्दिष्ट क्षेत्रमा कर्मचारी सञ्चय कोष लगायत सम्झौतित बचत गर्ने कोषमा जम्मा भएको रकम देहायको विधि वा माध्यम अनुसार उपयोग गर्दा सुरक्षित र प्रतिफलयोग्य लगानीका सुनिश्चितताका साथै आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सृजनामा सहयोग पुग्ने आधार तयार हुन्छ ।

क. कोषमा जम्मा भएको रकमको अल्पकालीन एवम् दीर्घकालीन लागत (Cost of Fund) तुलनामा प्रतिफल बढी भएका ऊर्जा, सडक पूर्वाधार, रेलमार्ग, पोडवे, द्रुत मार्ग तथा सशुल्क सुरुङ्ग परियोजनाको निर्माणमा नेपाल सरकार वा

अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था वा वैकल्पिक विकास वित्त कोष को जमानतमा जारी हुने ऋणपत्र वा ऋण,

ख. नेपाल सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था को जमानतमा जारी भएको र लगानीको प्रतिफल सुनिश्चितताका लागि नेपाल सरकारले सम्भाव्यता न्यून परिपूरक कोष (Viability Gap Funding) वा न्यूनतम राजस्व सुनिश्चितता (Minimum Revenue Guarantee) उपलब्ध गराउने परियोजनामा ऋण वा ऋणपत्र,

ग. अधिकतम बिस वर्ष अवधिको उच्च प्रतिफलयोग्य र जमानत प्राप्त ऋणपत्र,

घ. ऋणपत्रको दोस्रो बजारमा कारोबार हुने सुनिश्चिततायुक्त आयोजना वा परियोजनाबाट जारी भएको ऋणपत्र,

ङ. विदेशी लगानीकर्ताको ऋण परिचालन भई सञ्चालन हुने परियोजनाको हकमा विदेशी मुद्रामा भएको ऋण रकमको हेजिङ्ग सुबिधा उपलब्ध गराइएको आयोजना वा कार्यक्रम,

च. परियोजना सञ्चालनका लागि गरिने कुल लगानीको न्यूनतम ३० प्रतिशत स्वःपुँजी उपयोग गरिएका आयोजनाले जारी गरेका ऋणपत्र,

छ. परियोजना वा आयोजना सञ्चालन गर्ने निकायको संस्थागत जमानत (Corporate Guarantee) मा जारी हुने ऋणपत्रमा लगानी गर्दा परियोजना विश्लेषणका अतिरिक्त उक्त संस्थाको वित्तीय सबलता सहित क्रेडिट रेटिङ्गको प्राप्ताङ्कलाई प्राथमिकता दिने,

ज. परियोजना केन्द्रीत ऋणपत्रमा लगानी गर्दा उक्त ऋणपत्रको अवधिभित्र ऋणपत्रमा अंकित ब्याजदर तथा कोषको दीर्घकालीन दायित्वको बिमाङ्कीय मूल्याङ्कन (Actuary Valuation) को तुलनाबाट उपयुक्त परियोजनामा लगानी गर्ने ।

सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने विभिन्न कोषमध्ये कर्मचारी सञ्चय कोष योगदानकर्ता र रोजगारदाताको योगदानबाट निर्माण भएको कोषको संरक्षक (Trustee) भएको तथ्यलाई कोषबाट हुने प्रत्येक लगानी निर्णय गर्दा मनन गर्नुपर्दछ । व्यावसायिक, सक्षम र विश्वासिलो संरक्षक संस्थाको रुपमा योगदानकर्ता, सरकार तथा नियामक निकायको विश्वास आर्जन गर्न सक्षम कोषमा जम्मा भएको रकम परिचालन गर्दा योगदानकर्ताको योगदान रकमको सुरक्षा सहित राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको सबलीकरण र उत्पादकत्व अभिवृद्धिका क्षेत्र र परियोजनामा कोष परिचालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

६. सम्झौतित बचत परिचालनका पूर्व शर्त

कर्मचारी सञ्चय कोष लगायत अन्य कोषमा जम्मा भएको बचत रकम वैकल्पिक विकास वित्तको औजार मार्फत परिचालन गर्न अनुकूल कानूनी, संरचनागत र प्रणालीगत पक्ष निर्माण हुनु जरुरी हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा सफल भएको नवीन अभ्यास र अवधारणालाई नेपालको सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने क्रममा कर्मचारी सञ्चय कोषमा जम्मा भएको लगानीयोग्य सम्झौतित बचतलाई उद्देश्यपरक एवम् उत्पादनशील क्षेत्रमा सुरक्षित रुपमा लगानी गर्न सम्बन्धित कानूनमा संशोधन सहित देहायका विषयलाई सम्बोधन गर्नु अनिवार्य हुन्छ ।

क. विदेशी लगानीकर्ता, वैकल्पिक विकास वित्त कोष वा आयोजना कार्यान्वयन गर्ने संस्था वा निकायको जमानतमा जारी हुने परियोजना ऋणपत्र वा ऋण वा शेयरमा लगानी गर्न सक्ने कानूनी आधार प्रदान कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ तथा निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ मा संशोधन गर्ने,

ख. वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन विधेयक बमोजिम प्रत्याभूतिमा जारी भएको ऋणपत्र दोस्रो बजार मार्फत पुँजी बजारमा खरीद बिक्री गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था र प्रणाली निर्माण गर्ने,

ग. कर्मचारी सञ्चय कोषले खरीद गरेको परियोजना ऋणपत्र आफ्ना सञ्चयकर्तालाई बिक्री गर्न सक्ने स्वायत्तता प्रदान गर्ने,

घ. नेपाल सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था वा कोष वा सम्वन्धित आयोजना कार्यान्वयन गर्ने संस्थाले जारी गरेको जमानतयुक्त ऋणपत्रको धरौटीमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था गर्ने,

ङ. ऋणपत्रको जमानत प्रत्याभूती गर्दा ऋणपत्रमा अङ्कित मूल्यमा मात्र नभई उक्त ऋणपत्रको शर्त बमोजिम आर्जन हुने ब्याज रकम पनि जमानत हुनु पर्ने प्रबन्धको सुनिश्चितता गर्ने,

नेपाल सरकारले हालसम्म प्रदान गरेको जमानतले सार्वजनिक वित्त प्रणालीमा वित्तीय जोखिम बढाइरहेको प्रतिवेदन हालै सार्वजनिक भएको छ।[९] नेपाल सरकारले नेपाल वायुसेवा निगमको बिमान खरीदका लागि कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिकक लगानी कोषबाट प्रवाह भएको कर्जाको जमानत रकम मात्र पनि करीब ५१ अर्ब ६० करोड अर्थात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.९ प्रतिशत रहेको र बिमान खरीदका लागि प्रदान गरिएको जमानत कर्जा भुक्तानीमा भएको हालको ढिलाई निरन्तर रहँदा यसको कारणबाट मात्र नेपाल सरकारले आगामी तीन वर्षभित्र रु ७ अर्ब अर्थात कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.११ प्रतिशत अतिरिक्त दायित्व बहन गर्नुपर्ने जोखिम रहेको छ । यसका अतिरिक्त सहुलियतपूर्ण कर्जा, पशुपालन कर्जा, निकासी कर्जा, लगायतका कर्जाको सुरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको छ। निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष मार्फत सुरक्षण गरिएको निक्षेप तथा कर्जाको सुरक्षण रकमको परिमाण करीब १६ खर्ब[१०] रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको सन्दर्भमा ती कर्जामा सिर्जना हुने जमानत जोखिमले नेपाल सरकारलाई थप व्ययभार सृजना गर्ने सम्भावना रहेको छ । तसर्थ, वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन गर्दा प्रदान गरिने जमानतको कारण वित्तीय प्रणाली र लगानीकर्तामा सृजना हुने जोखिमलाई समेत विश्लेषण गरी लगानी परिचालन हुनु अनिवार्य हुन्छ ।

निष्कर्ष

न्यून दर (विगत पन्ध्र वर्षमा औसत ४.२ प्रतिशत) को आर्थिक वृद्धि, न्यून आय, सीमित रहेको व्यक्तिगत तथा राष्ट्रिय बचतको कारण नेपालमा पुँजी निर्माण उत्साहजनक रुपमा हुन सकेको छैन । निजी लगानी अनुमानयोग्य नहुँदा वित्तीय क्षेत्र अधिक तरलता र तरलता अभावको नियमित चक्रको भुमरीमा परेको छ। विप्रेषण आयको कारण आन्तरिक बचतको परिमाणमा सकारात्मकता सृजना गरेको भएतापनि ठूला र राष्ट्रिय महत्वका विकास पूर्वाधारको निर्माण र सञ्चालनका लागि उक्त पुँजी पर्याप्त देखिदैन । ठूला सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण निजी लगानी परिचालित हुन नसकेको, सरकारको वित्तीय सक्षमता न्यून भएको र स्वदेशभित्र रहेको व्यक्तिगत र संस्थागत निक्षेप सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माणमा परिचालन गर्ने अनुकूल कानूनी आधार नहुँदा परेको असहजतालाई अन्त्य गर्न नेपाल सरकारले संसदमा पेस गरेको वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन विधेयकले पूर्वाधार निर्माणमा स्वदेशी र विदेशी पुँजी परिचालनको बलियो आधार तयार गर्न सहयोग पुग्ने निश्चित छ। लामो समयदेखि संस्थागत निक्षेपको रुपमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा भएको सम्झौतित बचत रकम वा कल्याणकारी रकम वा बिमा कोषमा रहेको रकमको उपयोग सुरक्षित र प्रतिफलयोग्य आयोजनाको अभावमा प्रभावकारी रुपमा परिचालन हुन नसकेको हालको परिस्थितिमा उक्त रकम परिचालनको बलियो आधार तयार भएको छ। तसर्थ, कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरीक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, बिमा

९ www.mof.gov.np Fiscal Risk Statement and Strategies, 2025

१० सार्वजनिक संस्थानको प्रगति विवरण, २०८२ नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

कोष लगायतका वार्षिक रुपमा बढ्दै जाने लगानीयोग्य रकम परिचालन गर्ने कोषका अतिरिक्त प्रहरी तथा सैनिक कल्याणकारी कोषको रकमलाई पनि आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सहित सामाजिक आर्थिक रुपान्तरणमा सहयोगी आयोजनामा लगानी गर्न तत्काल सम्बन्धित कानूनमा परिमार्जन, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि, लगानी सहजीकरण सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था, लगानी सुरक्षणको प्रणाली विकाससहित परियोजना छनौट, सम्भाव्यता अध्ययन र कार्यान्वयनको कार्यलाई तीव्रता दिनु जरुरी हुन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपालको संविधान

२. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेट पुस्तिका, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

३. आर्थिक सर्वेक्षण, २०८१/८२, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

४. सार्वजनिक संस्थानको प्रगति विवरण, २०८२, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

५. www .parliamnet .gov .np, वैकल्पिक विकास वित्त परिचालन सम्वन्धी विधेयक, २०८२

६. www .mof .gov .np Fiscal Risk Assessment and Strategies, 2025

७. कर्मचारी सञ्चय कोषको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

८. नेपाल बिमा प्राधिकरणको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८१

९. www.nrb.org.np.com

१०. www .nrb .org/publication"An Empirical Study on the determinants of Government Revenue", YL Bhoosal and Roshan Byanjankar,

११. विश्व बैङ्क र एशियाली विकास बैङ्कका प्रतिवेदन

१२. विभिन्न वेभसाइट तथा प्रकाशन

सम्पत्ति शुद्धीकरणमा खैरो सूचीबाट बच्नका लागि वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका

✍ डा. दामोदर रेग्मी*

सम्पत्ति शुद्धीकरण वर्तमान विश्वमा एउटा साझा गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय समस्याको रूपमा उभिएको छ । गैरकानूनी कार्य गरी आर्जन गरेको सम्पत्तिलाई कानूनी स्रोतबाट प्राप्त भएको देखाउन त्यस्तो सम्पत्तिको वास्तविक स्रोत लुकाउने, प्रकृति बदल्ने वा कारोबार छल्ने कार्य सम्पत्ति शुद्धीकरण हो । सम्पत्ति शुद्धीकरणले भौतिक, भौगोलिक, प्राविधिक, समय, व्यक्तिगत, साङ्गठनिक, आदि जस्ता विषय ओगटेको देखिन्छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण व्यक्तिगत र साङ्गठनिक दुवै प्रकृतिको हुन्छ । सङ्गठनले प्रायः व्यक्तिलाई प्रयोग गरेर सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । यो सीमारहित अपराध हो र यसको सञ्जाल विश्वव्यापी रूपमा रहेको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रवृत्ति संसारभर रहेको छ र यो दिनानुदिन बढ्दो क्रममा छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण मूलतः साना अर्थतन्त्रका लागि बढी खतराजनक रहेको छ । नेपालजस्ता सानो र कमजोर अर्थतन्त्र भएको मुलुकमा तुलनात्मक रूपमा यसको नकारात्मक प्रभाव तत्काल पर्ने र आपराधिक व्यक्तिको आकर्षणको केन्द्र बन्ने गरेको पाइएको छ । राजस्व छलि वा चुहावट र सम्पत्ति शुद्धीकरणजस्ता आर्थिक अपराध बढ्दै गएमा यसले स्वस्थ्य व्यावसायिक वातावरणमा ह्रास ल्याउने मात्र नभई अर्थतन्त्रमा थुप्रै नकारात्मक प्रभाव पार्ने गर्छ । यसर्थ, यस्ता कार्यहरू नियन्त्रण हुनु आवश्यक हुन्छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण रोकथामका लागि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा कानूनीसंरचनाहरू विकसित भएका छन् । तिनीहरूका मुख्य उद्देश्य अवैध रूपमा आर्जित सम्पत्तिको कारोबार रोक्नु, आतङ्कवादी वित्त पोषण नियन्त्रण गर्नु, तथा पारदर्शी वित्तीय प्रणाली निर्माण गर्नु हो ।

अपराध, भ्रष्टाचार, कर छली, आतङ्कवादको वित्तीय सहयोग, मानव बेचबिखन र लागूऔषध कारोबार जस्ता अवैध गतिविधिबाट उत्पन्न हुने अवैध आम्दानीलाई वैध देखाउन विभिन्न मुलुकहरूमा रकम स्थानान्तरण गरिन्छ, जुन सम्पत्ति शुद्धीकरण हो । यस्ता गतिविधिले विश्व वित्तीय प्रणालीमा पारदर्शिता र स्थायित्वमा गम्भीर खतरा पुऱ्याउँछ । यो समस्या सीमित मुलुकको मात्रै नभई विश्वव्यापी स्तरमै चुनौती बनिरहेको छ, किनभने प्रविधिको विकास, डिजिटल मुद्रा, अनलाइन ट्रान्जेक्सन र सीमापार कारोबारले शुद्धीकरण प्रक्रिया अझ जटिल बनाएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा यस समस्याको नियन्त्रणका लागि Financial Action Task Force (FATF) जस्ता निकायहरूले मापदण्ड तय गरेका छन्, तर सबै देशहरूमा ती मापदण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । कमजोर नियमन, राजनीतिक हस्तक्षेप, प्राविधिक कमजोरी र अन्तरदेशीय सहकार्यको अभावले समस्या झन् गहिरो बनाएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरणले वैदेशिक लगानीमा अविश्वास, राज्यको राजस्वमा क्षति र सामाजिक असमानता निम्त्याउने भएकाले यसको नियन्त्रणका

* पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

लागि विश्वव्यापी सहकार्य, पारदर्शी बैङ्किङ प्रणाली, कडा कानूनी व्यवस्था, प्रविधिको सदुपयोग र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा "कालो सूची" र "खैरो सूची"

सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय सहायता रोकथाम गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले विभिन्न सूचीहरू बनाउने गर्छन् । मुख्य रूपमा Financial Action Task Force (FATF) लेकालो सूची (Black List) र खैरो सूची (Grey List) को व्यवस्था गरेको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा "कालो सूची (Blacklist)" र "खैरो सूची (Greylist)" अत्यन्त महत्वपूर्ण सूचकहरू हुन्, जुन Financial Action Task Force (FATF) ले सदस्य राष्ट्रहरूको मूल्याङ्कनपछि तय गर्छ । यी सूचीकृत राष्ट्रहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रणालीमा जोखिमपूर्ण मानिन्छ ।

"खैरो सूची" मा परेका देशहरूलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी वित्त पोषणको नियन्त्रणमा नियन्त्रण उपायहरू कमजोररहेको मानिन्छ । यस्ता राष्ट्रहरूलाई FATF ले कार्ययोजना (Action Plan) सहित सुधारका लागि चेतावनी दिन्छ र नियमित अनुगमनमा राख्छ । सुधार नगरेमा राष्ट्रलाई कालो सूचीतर्फ सारिन्छ ।

"कालोसूची" भनेको गम्भीर जोखिमयुक्त मुलुकहरूको सूची हो, जसले सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा प्रणालीगत कमजोरी देखाएको र सहयोग नगरेको अर्थ दिन्छ । यस सूचीमा परेपछि अन्तर्राष्ट्रिय लगानी, विदेशी सहायता, बैङ्किङ कारोबार, वैदेशिक व्यापार र आर्थिक सम्बन्धमा व्यापक असर पर्छ । विदेशी बैङ्कहरूले जोखिम बढेको भन्दै कारोबार घटाउँछन् वा बन्द गर्छन् ।

नेपाल FATF को निगरानीमा परेको देश भएको अनुभव बोकेको मुलुक हो । त्यसैले, देशको प्रतिष्ठा जोगाउन "खैरो सूची" मा पर्नु पनि गम्भीर सङ्केत मानिन्छ । यसबाट बच्नको लागि नेपालको सम्बन्धित निकायहरूले सम्पत्ति शुद्धीकरणविरुद्ध प्रभावकारी कार्य, कानूनी संरचना मजबुत बनाउने, वित्तीय पारदर्शिता कायम गर्ने र अनुगमन सशक्त बनाउने कार्यमा विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

१. कालो सूची (Black List)

कालो सूचीमा ती देशहरू पर्छन् जसले FATF द्वारा तोकिएका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू पालना गर्दैनन् र सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलाप रोकथाममा असहयोगी देखिन्छन् । कालो सूचीमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पालना नगर्ने र प्रतिबन्ध झेल्ने देशहरू पर्दछन् ।

कालो सूचीमा पर्नुका कारणहरू:

- FATF का सिफारिसहरू लागू नगर्नु,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी वित्त पोषण नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी कानूनी व्यवस्था नभएको ठहरिनु,
- आवश्यक सुधारका लागि प्रतिबद्धता जनाए पनि कार्यान्वयनमा असफल हुनु,
- पारदर्शिता नहुनु र अवैध वित्तीय कारोबारको निगरानी गर्न नसक्नु,

कालो सूचीमा पर्दाका संभावित परिणाम

- अन्तर्राष्ट्रिय बैङ्किङ प्रणालीमा पहुँच गुम्न सक्छ ।
- विदेशी लगानीमा कठिनाई आउन सक्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अवरोध हुन सक्छ ।
- वित्तीय संस्थाहरूले सम्बन्ध तोड्न सक्छन् ।

२. खैरो सूची (Grey List)

खैरो सूचीमा ती देशहरू पर्छन् जसले FATF का मापदण्डहरू पूर्ण रूपमा पूरा गरेका छैनन्, तर सुधारका लागि प्रतिबद्धता जनाएका छन् । खैरो सूचीमा सुधारका लागि समय दिइएको तर जोखिमयुक्त देशहरू पर्दछन् ।

खैरोसूचीमा पर्नुका कारणहरू:

- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी वित्त पोषणसम्बन्धी नियमन पर्याप्त प्रभावकारी नभएको देखिनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन संस्थाहरूले सुधार गर्नुपर्ने सुझाव दिनु,
- नियमन सुधार्न प्रतिबद्धता देखाए पनि पूर्ण कार्यान्वयन नभइसकेको अवस्था,

खैरो सूचीमा पर्दाका संभावित परिणाम :

- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोबारमा निगरानी कडा हुन्छ ।
- विदेशी लगानीकर्ताहरूले जोखिमपूर्ण मान्न सक्छन् ।
- सुधारका लागि FATF को प्रत्यक्ष दबाब रहन्छ ।
- सुधार गर्न नसके कालो सूचीमा पर्ने सम्भावना रहन्छ ।

नेपालको स्थिति

नेपाल २०२१ मा FATF को खैरो सूचीमा पर्ने सम्भावना रहेको चर्चा चलेको थियो, तर आवश्यक सुधारहरू लागू गरेपछि अहिले सो सूचीमा परेको छैन । नेपालले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय सहायता निवारणसम्बन्धी ऐन परिमार्जन गर्दै आइरहेको छ ।

नेपालको सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्न एसिया प्यासिफिक ग्रुप अन मनी लाउन्डरिङ (APG) ले पारस्परिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार पारेको छ । यस प्रतिवेदनमा नेपालले केही क्षेत्रमा प्रगति गरे पनि अझै सुधार आवश्यक रहेको औंल्याइएको छ ।

APG प्रतिवेदनका मुख्य निष्कर्षहरू:

- **गैर-वित्तीय क्षेत्रको नियमनमा कमजोरी** : नेपालमा गैर-वित्तीय पेशा तथा व्यवसायहरूको नियमन प्रभावकारी छैन, जसका कारण सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम उच्च छ ।
- **आतङ्ककारी वित्त पोषणको निगरानीमा कमजोरी** : आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीको निगरानी र नियन्त्रणमा नेपाल कमजोर देखिएको छ ।
- **कानूनी सुधार र कार्यान्वयनमा कमी** : सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि कानूनी सुधारको आवश्यकता भए पनि कार्यान्वयनमा कमी देखिएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण मामिलामा विश्वकै निगरानी राख्ने अन्तर्राष्ट्रिय संस्था फाइनान्सियल एक्सन टास्क फोर्स (एफएटीएफ) अन्तर्गत रहेको एपीजीको २०८० भदौमा सार्वजनिक भएको पारस्परिक मूल्याङ्कनसम्बन्धी प्रतिवेदनले अत्यावश्यक कानून निर्माण नहुँदा र अनुसन्धान तथा कारबाहीमा कमजोर उपलब्धि हुँदा नेपाल 'ग्रे लिस्ट' मा पर्ने जोखिम उच्च रहेको औंल्याएको थियो । प्रतिवेदनमा नेपाललगायत मुलुकले पालना गर्नुपर्ने मापदण्डलाई कानून कार्यान्वयन तथा अनुसन्धान पक्ष (इफेक्टिभ रेटिङ) र कानून निर्माण तथा संस्थागत पक्ष (टेक्निकल कम्प्लायन्स रेटिङ) गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको थियो ।

'टेक्निकल कम्प्लायन्स रेटिङ' का ४० मापदण्ड छन् । यस समूहमा रहेका मापदण्ड पालनाको अवस्थालाई 'हाइली कम्प्लायन्स' (पूर्ण पालना), 'कम्प्लायन्स' (पालना), 'पार्सियल्ली कम्प्लायन्स' (आंशिक पालना) र 'नन-कम्प्लायन्स' (पालना नभएको) गरी चार वर्गमा विभाजन गरिएको छ । ती मापदण्डमध्ये नेपालको अवस्था १६ वटामा 'हाइली कम्प्लायन्स', ५ वटामा 'कम्प्लायन्स', १६ वटामै 'पार्सियल्ली कम्प्लायन्स' र ३ वटामा 'नन-कम्प्लायन्स' छ ।

'ग्रे लिस्ट' बाट जोगिन यस समूहमा रहेका ४० मध्ये कम्तीमा २१ मापदण्डमा 'कम्प्लायन्स' वा 'हाइली कम्प्लायन्स' पूरा गर्नुपर्छ, जुन नेपालले पूरा गरेको छ । गत वर्ष केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको विधेयक संसदबाट पारित र राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएपछि यस समूहअन्तर्गतकै कम्तीमा ३१ मापदण्ड पूरा भएको थियो । नेपाल 'टेक्निकल कम्प्लायन्स रेटिङ' का कारण भन्दा पनि इफेक्टिभ रेटिङ' अन्तर्गतका मापदण्ड पूरा गर्न नसकेकाले 'ग्रे लिस्ट' मा पर्न लागेको हो ।

Financial Action Task Force (FATF) ले सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering - ML), आतङ्ककारी वित्त पोषण (Terrorist Financing - TF), तथा व्यापक विनाशकारी हतियारको वित्त पोषण (Proliferation Financing - PF) रोकथामको प्रभावकारिता (Effectiveness Rating) मापन गर्न ११ वटा मापदण्ड (Immediate Outcomes - IOs) तोकेको छ ।

१. जोखिम, नीति तथा समन्वय (Risk, Policy & Coordination)

IO1: जोखिमबारे बुझाई र समन्वय (Understanding & Coordination of Risks)

- देशमा सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी वित्त पोषणको जोखिमबारे बुझाई छ कि छैन?
- सरकार तथा नियामक निकायहरूबीच समन्वय छ कि छैन?

२. रोकथामात्मक उपायहरू (Preventive Measures)

IO2: वित्तीय तथा गैर-वित्तीय क्षेत्रले मनी लाउन्डरिङ्ग तथा टेरर फाइनान्सिङ रोक्न प्रभावकारी उपाय अपनाएको छ छैन

- बैङ्क, बिमा र गैर-वित्तीय व्यवसायहरूले Know Your Customer (KYC) तथा Customer Due Diligence (CDD) अपनाएका छन् कि छैनन्,
- उच्च जोखिम भएका ग्राहक तथा कारोबारको निगरानी प्रभावकारी छ कि छैन,

IO3: वित्तीय संस्थाहरूको सुपरभिजन (Supervision of Financial Institutions & DNFBPs)

- बैङ्क तथा गैर-वित्तीय संस्थाहरू (DNFBPs) को नियमन प्रभावकारी छ कि छैन?
- नियामक निकायहरूले जोखिमअनुसार अनुगमन गरिरहेका छन् कि छैनन्?

३. कानूनी तथा न्यायिक प्रणाली (Legal & Judicial System)

IO4: सम्पत्ति शुद्धीकरण मामिलामा अनुसन्धान र अभियोजन (Investigation & Prosecution of ML)

- सम्पत्ति शुद्धीकरणका मुद्दाहरू प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान भई अभियोजन (Prosecution) भएको छ कि छैन,
- अपराधीहरूलाई कानूनी कारबाही भई उपयुक्त सजाय भएको छ कि छैन,

IO5: आतङ्कवादी वित्त मामिलामा अनुसन्धान तथा अभियोजन (Investigation & Prosecution of TF)

- आतङ्कवादी वित्त पोषणसम्बन्धी मुद्दाहरू प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान भई अभियोजन भएको छ कि छैन ?

IO6: वित्तीय प्रणालीको दुरुपयोग रोक्न रोकथामात्मक उपायहरू (Preventing the Misuse of Legal Persons and Arrangements)

- फर्जी कम्पनी (Shell Companies) वा नाम मात्रका कम्पनीहरू दुरुपयोग गरेर सम्पत्ति शुद्धीकरण रोक्न प्रभावकारी उपाय छन् कि छैनन्?

४. प्रवर्तन तथा नियन्त्रण (Enforcement & Control)

IO7: सम्पत्ति रोक्का, जफत र राजस्व नियन्त्रण (Confiscation of Criminal Proceeds & Instrumentalities)

- अवैध सम्पत्ति (Crime Proceeds) पहिचान,

रोक्का, जफत तथा फिर्ता ल्याउने प्रक्रिया प्रभावकारी छ कि छैन,

IO8: आतङ्कवादी समूह तथा तिनका वित्तीय स्रोतहरूलाई रोक्ने प्रभावकारी उपायहरू (Preventing TF & Terrorist Organizations from Raising and Moving Funds)

- आतङ्ककारी संगठनहरूले रकम सङ्कलन गर्ने र ट्रान्सफर गर्ने उपाय रोक्न प्रभावकारी रणनीति अपनाइएको छ कि छैन?
- गैर-नाफामूलक संस्थाहरू (NGOs) दुरुपयोग हुनबाट रोक्न उपाय छन् कि छैनन् ?

५. अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य (International Cooperation)

IO9: अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय प्रवाह नियन्त्रण (ML Investigations & International Cooperation)

- विदेशी सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग सूचना आदान-प्रदान प्रभावकारी छ कि छैन?
- विदेशी बैङ्क खाता तथा सम्पत्ति शुद्धीकरणको केसहरूमा सहयोग लिइएको छ कि छैन?

IO10: आतङ्ककारी वित्त नियन्त्रणमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य (TF Investigations & International Cooperation)

- आतङ्ककारी वित्त पोषण नियन्त्रण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग समन्वय गरिएको छ कि छैन?

IO11: व्यापक विनाशकारी हतियारको वित्त विस्तार रोकथाम (Proliferation Financing)

- व्यापक विनाशकारी हतियारहरूको वित्त पोषण रोक्न प्रभावकारी उपाय छन् कि छैनन्?
- संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) को प्रतिबन्धात्मक उपायहरू लागू गरिएको छ कि छैन?

'इफेक्टिभ रेटिङ' अन्तर्गत ११ मापदण्ड तोकिएका छन् । यी मापदण्डलाई पूर्ण पालना (हाइली कम्प्लायन्स), सब्स्टान्सियल पर्याप्त पालना (कम्प्लायन्स), मध्यम (मोडरेट) र न्यून (लो) गरी ४ सूचकबाट मूल्याङ्कन गरिन्छ । 'ग्रे लिस्ट' बाट जोगिन नेपालजस्ता मुलुकले यस समूहका ११ मापदण्डमध्ये कम्तीमा ३ वटामा 'हाइली कम्प्लायन्स' वा 'सब्स्टेन्सियल कम्प्लायन्स' प्राप्त गर्नुपर्छ ।

'ग्रे लिस्ट' मा परेपछि स्तरोन्नति गर्न एक वर्ष समय पाइन्छ। तत्पश्चात हरेक तीन तीन महिनामा स्तरोन्नतिका लागि आग्रह गरिरहनुपर्छ। कमजोरी देखिएका क्षेत्रहरूमा सुधार र प्रभावकारीरूपमा काम गर्न सके एक वर्ष भित्रै स्तरोन्नति हुन सकिनेछ ।

एफएटीएफको 'ग्रे लिस्ट'मा परे मुख्यगरी आर्थिक, वित्तीय र कूटनीतिक गरी तीन क्षेत्रमा असर पर्दछ । आर्थिक असरमा आयात र निर्यातमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्नेछ। आयात महँगो हुनेछ भने निर्यात थप झन्झटिलो हुनेछ । नेपालको धेरै व्यापार हुने भारतलगायत मुलुकलाई पनि शङ्काले हेरिने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नै प्रभावित हुन सक्छ। विदेशी ऋणको ब्याजदर महँगो हुने भएकाले नेपालमा उत्पादन लागत बढ्नेछ । यसको असर मुलुकको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा समेत पर्नेछ ।

वित्तीय असर अन्तर्गत विश्व बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, एसियाली विकास बैङ्कलगायतले ऋण तथा आर्थिक सहायता, अनुदान घटाउने, ब्याज महँगो गराउने सम्भावना उच्च रहन्छ । कतिपय दाताले नकारात्मक सूचीमा रहेका मुलुकलाई विदेशी अनुदान/सहायता दिँदैनन् । प्रत्यक्ष विदेशी लगानी पनि प्रभावित हुनेछ भने बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई विदेशबाट ऋण पाउन गाह्रो र ब्याज पनि महँगा हुनेछ। कूटनीति असर अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रले नेपाललाई हेर्ने दृष्टिकोण नकारात्मक हुनेछ । त्यसपछि पनि सुधार नभए देश कालोसूचीमा जाने र स्वसिर्जित विश्वव्यापी नाकाबन्दीको शिकार हुने अवस्था आउनेछ ।

नेपालले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको खैरो सूची (Grey List) बाट बच्न निम्न कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा गर्नु आवश्यक छः

१. कानूनी सुधार र कार्यान्वयन सुदृढीकरण

- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय सहायता (AML/CFT) सम्बन्धी ऐन, नियम, तथा निर्देशनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड (FATF Recommendations) अनुरूप अद्यावधिक गर्ने ।
- अवैध सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी वित्त पोषणमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनी कारबाही गर्ने प्रक्रिया सशक्त बनाउने ।
- गैरसरकारी संस्था (NGO) तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूको नियमन मजबुत बनाउने ।

२. वित्तीय पारदर्शिता र नियमनको मजबुतीकरण

- नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बिमा प्राधिकरण, धितोपत्र बोर्डतथा अन्य नियामक निकायहरूलाई सशक्त बनाउँदै तिनीहरूको अनुगमन क्षमतामा वृद्धि गर्ने ।
- वित्तीय संस्थाहरू (बैङ्क, सहकारी, बिमा कम्पनी) ले KYC (Know Your Customer) तथा CDD (Customer Due Diligence) को पालना गर्न सुनिश्चित गर्ने ।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उच्च जोखिमयुक्त ग्राहक तथा कारोबारको निगरानी गर्न बाध्यकारी निर्देशिका लागू गर्ने ।

३. स्वतन्त्र वित्तीय अनुसन्धान इकाई (FIU) को सुदृढीकरण

- वित्तीय अनुसन्धान इकाई (FIU) को दक्षता तथा स्वतन्त्रता वृद्धि गर्ने ।
- बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले शङ्कास्पद कारोबार (STR – Suspicious Transaction Reports) समयमै FIU लाई जानकारी गराउने व्यवस्था प्रभावकारी बनाउने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय अनुसन्धान निकायहरूसँग सहकार्य तथा सूचनाको आदान-प्रदान गर्ने ।

४. सीमापार वित्तीय अपराध नियन्त्रण

- हवाला तथा अवैध 'हुण्डी' प्रणालीलाई पूर्णरूपमा नियन्त्रण गर्ने ।
- भन्सार, आप्रवासन तथा सुरक्षा निकायहरूलाई सशक्त बनाउँदै वित्तीय अपराध रोकथाममा कडाइ गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय सीमामा नगद कारोबार तथा वित्तीय कारोबारको निगरानी बढाउने ।

५. अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य र प्रतिबद्धता

- FATF तथा एशिया-प्यासिफिक ग्रुप (APG) लगायत अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दै नेपालका नीतिहरूलाई विश्वव्यापी मापदण्डअनुरूप बनाउने ।
- संयुक्त राष्ट्र सङ्घ तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने ।
- छिमेकी मुलुकहरू (भारत, चीन) तथा अन्य देशहरूसँग वित्तीय अपराध नियन्त्रणका लागि सहकार्य गर्ने ।

नेपाल सम्पत्ति शुद्धीकरणको सन्दर्भमा (Financial Action Task Force -FATF) को ग्रे लिस्टमा नपर्नका लागि विगत केही वर्षयता गृहकार्यमा सक्रिय देखिएको छ । नेपालले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, विदेशी विनिमय ऐन लगायतका कानूनी संरचनामा समयसापेक्ष संशोधन गरेको छ । त्यस्तै, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, बिमा समिति, धितोपत्र बोर्डजस्ता नियामक निकायहरूले जोखिममा आधारित पर्यवेक्षण प्रणाली कार्यान्वयन गर्न थालेका छन् । साथै,

वकिल, लेखापाल, सुनचाँदी व्यवसायी, रियल स्टेट कारोबारीहरूजस्ता गैर-आवधिक पेशागत समुहहरू (DNFBPs) लाई समेत निगरानीको दायरामा ल्याउन थालिएको छ ।

यद्यपि, कार्यान्वयन पक्ष अझै सन्तोषजनक अवस्थामा पुगेको छैन । विशेषतःजोखिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको अद्यावधिक, अनुशासनात्मक कारवाहीका उदाहरणहरूको अभावर न्यून सजगता मुख्य चुनौतीहरू हुन् । कतिपय संस्थाहरूले केवल कागजी प्रतिवेदनहरू तयार पारेका छन्, व्यवहारमा जोखिम न्यूनिकरण र रिपोर्टिङ प्रणाली अझ सुदृढ हुन बाँकी देखिन्छ ।

त्यसैले, हालसम्मको प्रयासहरू आंशिक सन्तोषजनक मान्न सकिन्छ । तर, FATF को पूर्ण सिफारिस अनुसार संस्थागत संयन्त्र, मानव संसाधनको दक्षता, प्रविधि उपयोग र क्षेत्रगत जोखिम विश्लेषणलाई अझ सशक्त बनाएर मात्र नेपाल ग्रे लिस्टबाट टाढा रहन पूर्ण रूपले सक्षम हुनेछ ।

वर्तमान मौद्रिक नीति सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम न्यूनीकरणमा सीमित रूपमा उपयोगी सावित भएको छ, तर यो मुख्य उपकरण मात्र होइन । नेपाल राष्ट्र बैङ्कद्वारा चालिएको मौद्रिक नीतिले बैङ्किङ प्रणालीमा पारदर्शिता, नियमन, र वित्तीय अनुशासन कायम गर्न भूमिका खेलेको छ, जुन सम्पत्ति शुद्धीकरण रोकथामको सहायक पक्ष हो ।

१. KYC (Know Your Customer) र CDD (Customer Due Diligence) लाई बैङ्कहरूमा कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्न मौद्रिक नीतिले निर्देशन दिएको छ ।

२. अनियमित वित्तीय कारोबार नियन्त्रणगर्न नगद कारोबार सीमा, मोबाइल बैङ्किङ/इलेक्ट्रोनिक भुक्तानी प्रवर्द्धन, र उच्च कारोबारको अनिवार्य रिपोर्टिङ व्यवस्था लागू गरिएको छ ।

३. शङ्कास्पद कारोबारको रिपोर्टिङ (STR) गर्ने दायित्व बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई दिएको छ, जुन सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा एक महत्वपूर्ण संयन्त्र हो ।

४. रेगुलेटरी निरीक्षण र सुपरभिजन प्रणालीमा सुधार ल्याउने प्रयास मौद्रिक नीतिमार्फत देखिन्छ ।

तर, मौद्रिक नीति स्वयम् सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको लागि पर्याप्त छैन । यो नीतिले नियामक र लेखाजोखा प्रणालीलाई मजबुत बनाउने माध्यम हो, तर अपराध अनुसन्धान, अन्तरिक सहकार्य, कानूनी दण्ड प्रणाली र क्रस-बोर्डर निगरानीजस्ता विषयमा यो नीति एक्लैले पुग्दैन ।

वर्तमान मौद्रिक नीति सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम न्यूनीकरणमा सहायक तर पर्याप्त नभएको सावित भएको छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्कले मौद्रिक नीतिमार्फत बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्राहक चिनारी (KYC), जोखिममा आधारित ग्राहक मूल्याङ्कन (CDD), र शङ्कास्पद कारोबार रिपोर्टिङ (STR) मा स्पष्ट मार्गदर्शन दिएको छ । यस्ता व्यवस्था पारदर्शी वित्तीय कारोबारलाई प्रोत्साहन गर्ने र अनियमित तथा आपराधिक प्रकृतिका कारोवारलाई रोक्ने दिशामा महत्वपूर्ण मानिन्छन् । साथै, नगद कारोबारमा सीमा तोक्ने, डिजिटल कारोबार प्रवर्द्धन गर्ने र विदेशी विनिमय कारोबारमा निगरानी बढाउने उपायहरूले पनि सम्पत्ति शुद्धीकरण न्यूनीकरणमा सकारात्मक प्रभाव पारेका छन् ।

तर, सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम न्यूनीकरणका लागि मौद्रिक नीति मात्र पर्याप्त छैन । अझै पनि कार्यान्वयनमा कमजोरी, वित्तीय क्षेत्रबाहिरका पेशागत समूह (जस्तैः रियल स्टेट व्यवसायी, सुनचाँदी व्यापारी, कानूनी सेवा प्रदायक आदि) मा निगरानीको अभाव र अन्तरसंस्थागत समन्वयमा कमी देखिन्छ । त्यसैले, वर्तमान मौद्रिक नीति सहायक भूमिकामा रहे पनि सम्पूर्ण जोखिम न्यूनीकरणका लागि समग्र कानूनी, प्राविधिक र संस्थागत सुधार आवश्यक छ ।

अर्थ मन्त्रालयले नीति निर्माण, समन्वय र स्रोत व्यवस्थापनमा सक्रियता देखाउनुपर्छ । सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी कानून, रणनीति र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूको समायोजन गरी सार्वजनिक तथा निजि क्षेत्रबीच सहकार्यको वातावरण तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । साथै, अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन प्रक्रियामा नेपालले दिगो सुधार प्रस्तुत गर्न अर्थ मन्त्रालयले केन्द्रीय समन्वयकारी निकायको भूमिका मजबुत बनाउनु जरुरी छ ।

नेपाल राष्ट्र बैङ्कले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूमा लागू गरिएका KYC, CDD, STR र जोखिममा आधारित सुपरभिजन प्रणालीको निरन्तर अनुगमन र कारवाही प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ । डिजिटल कारोबार, नगद कारोबार नियन्त्रणर विदेशी विनिमय नियमनमा अझ प्रभावकारी निगरानी प्रणाली विकास गरी वित्तीय पारदर्शिता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले शङ्कास्पद कारोबारको विश्लेषण, अनुसन्धान र अभियोजनमा छरितो कार्यसम्पादन गर्न आवश्यक छ । DNFBPs माथिको निगरानी, जोखिम मूल्याङ्कनको अद्यावधिक, र क्षमतावान जनशक्ति विकासमा विभागले अग्रसर हुनुपर्छ । साथै, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग सूचना आदानप्रदान र साझा अनुसन्धानको सशक्त संयन्त्र विकास गर्नुपर्नेछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम न्यूनीकरणमा अर्थ मन्त्रालयले केही प्रमुख कमजोरीहरू देखाएको छ । सबैभन्दा ठूलो कमजोरी भनेको नीति तथा कानूनी संरचना निर्माण गरे पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कमजोरी देखिनु हो । मन्त्रालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्क, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, राजस्व प्रशासन, प्रहरी, न्यायिक निकाय लगायतका सरोकारवाला निकायहरूसँग आवश्यक संस्थागत समन्वय गर्न नसकेको पाइन्छ । साथै, जोखिमयुक्त क्षेत्रका रूपमा चिनिएका गैर-वित्तीय व्यवसाय र पेसागत समूहहरू (DNFBPs) माथि निगरानी र नियमन कमजोर देखिन्छ । राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन (NRA) अद्यावधिक गर्न ढिलाइ हुनु, अन्तर्राष्ट्रिय सिफारिसको कार्यान्वयनमा समयमै सुधार नगर्नुर जनशक्ति तथा स्रोत व्यवस्थापनमा कमजोरी देखिनु पनि अर्थ मन्त्रालयको महत्वपूर्ण कमजोरी हुन् । यस्ता कमजोरीहरूले FATF जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कनकर्ताहरूको विश्वास हासिल गर्न कठिनाई हुने खतरा रहन्छ । त्यसैले, अर्थ मन्त्रालयले नीतिगत नेतृत्वसँगै व्यावहारिक कार्यान्वयन, समन्वय, र अनुगमन प्रणालीमा सुधार ल्याउन आवश्यक छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको भए पनि केही उल्लेखनीय कमजोरीहरू देखिएका छन् । सबैभन्दा पहिले, बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूमा ग्राहक चिनारी (KYC) र जोखिममा आधारित मूल्याङ्कन (CDD) को प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै पनि चुनौतिपूर्ण छ । कतिपय संस्थाहरूमा यो प्रक्रिया औपचारिकता पूर्तिमा सीमित देखिन्छ ।

त्यस्तै, नेपाल राष्ट्र बैङ्कले गैर-बैङ्किङ क्षेत्र (जस्तैः सहकारी, मनी ट्रान्सफर, डिजिटल वालेट सेवा प्रदायक) मा उत्साही निगरानी र नियमन गर्न नसकेको पाइन्छ, जसले सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम बढाउने सम्भावना राख्छ । डिजिटल कारोबार बढ्दो क्रममा हुँदा पनि डिजिटल वित्तीय कारोबारको निगरानी र ट्र्याकिङ प्रणाली कमजोर रहनु अर्को कमजोरी हो ।

अर्कोतर्फ, शङ्कास्पद कारोबारको रिपोर्टिङ गर्ने प्रणाली भए पनि त्यसको गुणस्तर, विश्लेषण र कारवाहीमा प्रगति सुस्त छ । बैङ्कहरूले रिपोर्ट गरे पनि त्यसको प्रभावकारी अध्ययन र एक्सनमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको भूमिका अझ सशक्त हुनुपर्ने देखिन्छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको प्रमुख निकायको रूपमा रहेको सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले विगतमा केही प्रगति गरे पनि यसले अझै प्रभावकारी, छरितो र समन्वित रूपमा कार्य गर्न नसकेको स्पष्ट देखिन्छ । विभागको प्रमुख कमजोरीमध्ये पहिलो भनेको शङ्कास्पद कारोबारको प्रभावकारी विश्लेषण र

अनुसन्धानमा सुस्तता हो । बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त सूचनाहरू माथि गहिरो अनुसन्धान र आवश्यक कारबाही गर्न विभागको क्षमता सीमित देखिन्छ ।

त्यस्तै, विभागले गैर-वित्तीय क्षेत्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम कम गर्न सक्रिय निगरानी र जनचेतना अभिवृद्धि गर्न नसकेको पाइन्छ । अनुसन्धान प्रक्रिया ढिलो हुनु, अनुसन्धान सम्पन्न गरेपछि अभियोजन प्रक्रियामा समन्वयको कमी देखिनु, र नतिजामुखी कारबाहीको अभावसमेत विभागको कमजोरी हुन् । अर्कोतर्फ, विभागमा दक्ष जनशक्ति, प्रविधि, वित्तीय अनुसन्धान विशेषज्ञता र अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय क्षमताको अभावले गर्दा जटिल कारोबारको पत्ता लगाउन कठिनाई भएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले आफ्नो प्राविधिक क्षमता, अनुसन्धान गहिराई, समयमै कारबाही, र अन्तरसंस्थागत सहकार्यलाई अझ सुदृढ बनाउँदै मात्र सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्धको लडाइँमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्नुपर्दछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणका सन्दर्भमा अन्य सरोकारवाला निकायहरूले पनि उल्लेखनीय कमजोरीहरू देखाएका छन्, जसले समग्र प्रणालीलाई कमजोर बनाइरहेको छ । सम्बद्ध निकायहरूबीच आवश्यक समन्वय र सूचनाको आदान प्रदानमा स्पष्ट कमी देखिन्छ । यसले अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रियालाई ढिलो बनाएकोछ । राजस्व प्रशासनले पनि ठूला कारोबार वा अपारदर्शी स्रोतबाट आएका सम्पत्तिको निगरानी र अनुसन्धानमा सक्रियता देखाउन सकेको छैन ।

कानून कार्यान्वयन निकायहरूलाई आवश्यक तालिम, प्रविधि, र कानूनी स्पष्टता नहुँदा शुद्धीकरणसम्बन्धी मुद्दाहरूको प्रभावकारी छानबिन र अभियोजन हुन सकेको छैन । साथै, यस्ता मुद्धाहरूको द्रुत सुनुवाई र निर्णयको प्रक्रिया सुस्तछ, जसले अपराधीलाई प्रोत्साहन दिने सम्भावना बढाउँछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण छ, किनभने सम्पत्ति शुद्धीकरणको पहिलो चरणमै अवैध रकम वित्तीय प्रणालीमा प्रवेश गराईन्छ । बैङ्क, बिमा कम्पनी, लघुवित्त, सहकारी तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूले यस्ता क्रियाकलापको पहिचान, निगरानीर रिपोर्टिङ गरेर सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्धको प्रयासमा अग्रपङ्क्तिमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

पहिलो, वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना ग्राहकहरूको विस्तृत पहिचान (Know Your Customer – KYC) प्रक्रिया प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नुपर्छ, जसले अवैध कारोबारीहरूको पहुँच सीमित गर्छ । दोस्रो, सन्देहास्पद कारोबारको प्रतिवेदन (STR – Suspicious Transaction Report) र नियम भन्दा बाहिरको नगद कारोबारको प्रतिवेदन (CTR – Cash Transaction Report) समयमै सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाउने व्यवस्था अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्छ ।

तेस्रो, कर्मचारीहरूलाई नियमित रूपमा जोखिमयुक्त गतिविधि पहिचान गर्ने तालिम दिइनु आवश्यक छ, जसले उनीहरूलाई जोखिमयुक्त गतिविधि चिन्न मद्दत पुर्‍याउँछ । चौथो, आन्तरिक नियन्त्रण र अनुपालन प्रणालीहरू सुदृढ गर्नुपर्छ, जसले संस्थाभित्रैबाट हुने लापरवाही वा संलग्नता नियन्त्रण गर्न सकियोस् ।

वित्तीय संस्थाहरू सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणका प्रहरी सरह हुन् । उनीहरूको जागरुकता, पारदर्शिता र जिम्मेवारीले नै राष्ट्रलाई FATF को निगरानी सूचीबाट जोगाउन र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विश्वसनीयता कायम राख्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । त्यसैले, वित्तीय संस्थाहरूको सजग, जिम्मेवार र कानूनअनुसारको काम सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको मेरुदण्ड मानिन्छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा कर्मचारी सञ्चय कोषको भूमिका

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा कर्मचारी सञ्चय कोषको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण छ, किनभने यो संस्था ठूलो सङ्ख्यामा कर्मचारीहरूको योगदानमा आधारित कोष

व्यवस्थापन गर्ने सार्वजनिक वित्तीय निकाय हो । सञ्चय कोषले पेंशन, बिमा, आवास ऋण, र अन्य सेवा प्रदान गर्दा वित्तीय कारोबार र लगानी प्रक्रियामा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र कानूनी अनुपालन सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सञ्चय कोषले सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणका लागि सबैभन्दा पहिले ग्राहकको पहिचान सुनिश्चित गर्ने (KYC– Know Your Customer) व्यवस्था मजबुत बनाउनुपर्छ । योगदानकर्ता तथा लाभग्राहीहरूको वास्तविक पहिचान नगरी रकमको स्रोत पहिचान गर्न कठिन हुन्छ, जसले सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम बढाउँछ ।

त्यसैगरी, सञ्चय कोषले सन्देहास्पद कारोबारको निगरानी र रिपोर्टिङ गर्नु पर्ने दायित्व पनि वहन गर्छ । यदि कुनै लाभग्राहीले अनियमित, अस्वाभाविक वा असामान्य रूपमा कोषको सुविधा प्रयोग गरिरहेको छ भने त्यसबारेमा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा सन्देहास्पद कारोबार प्रतिवेदन (STR) पेस गर्नुपर्छ ।

साथै, सञ्चय कोषले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली (Internal Control System) सुदृढ गर्दै कर्मचारीहरूको सम्पत्ति शुद्धीकरणविरुद्धको सचेतना अभिवृद्धि गर्न प्रशिक्षण दिनुपर्छ । संस्थाभित्रैबाट हुने लापरवाही वा मिलेमतोका घटना रोकिनु पनि अत्यावश्यक हुन्छ ।

यसरी, कर्मचारी सञ्चय कोषले वित्तीय अनुशासन, पारदर्शिता र कानूनी प्रतिबद्धता पालना गर्दै सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । यसले संस्थाको मात्र होइन, राष्ट्रको पनि आर्थिक सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय विश्वास र प्रतिष्ठा जोगाउन मद्दत गर्छ ।

नेपालको वित्तीय विश्वसनीयता कायम राख्न “खैरो सूची” बाट बच्नु अत्यावश्यक छ, किनभने यो सूचीमा परेको अर्थ हो– देशले सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी वित्त पोषण नियन्त्रणमा अपेक्षित सुधार गरेका छैन । यस्तो सूचीमा परेपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपालको आर्थिक, वित्तीय र बैङ्किङ प्रणालीप्रति विश्वास घट्ने खतरा हुन्छ, जसले वैदेशिक लगानी, विदेशी सहायता, अन्तर्राष्ट्रिय कारोबार र वित्तीय पहुँचमा नकारात्मक असर पार्न सक्छ ।

“खैरो सूची“ मा परेका मुलुकहरूलाई FATF (Financial Action Task Force) ले निगरानीमा राख्ने मात्र होइन, अन्य देशहरू र अन्तर्राष्ट्रिय बैङ्कहरू पनि त्यस्ता मुलुकसँग कारोबार गर्दा जोखिम मूल्याङ्कन बढाउने, अतिरिक्त कडाइ अपनाउने वा सम्बन्ध नै विच्छेद गर्ने सम्भावना हुन्छ । यसले नेपालको आर्थिक वृद्धिमा अवरोध सिर्जना गर्छ, निजि क्षेत्रको लगानी घटाउँछ र देशको सम्पूर्ण वित्तीय प्रणाली कमजोर बनाउँछ ।

त्यसैले, नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक छवि, लगानी मैत्री वातावरणर वित्तीय स्थिरता जोगाउन खैरो सूचीबाट जोगिनु कुनै विकल्प होइन, बरु अपरिहार्य आवश्यकता हो । यसका लागि कानूनी सुधार, नियामक संयन्त्रको मजबुतीकरण, वित्तीय संस्थाहरूको निगरानी र अन्तरनिकाय समन्वय मार्फत FATF का सबै मापदण्डहरू पूरा गर्नतर्फ गम्भीर र दीर्घकालीन प्रतिबद्धता आवश्यक छ । नेपालको समग्र आर्थिक विश्वसनीयता सुरक्षित राख्न, खैरो सूचीको जोखिमबाट टाढा रहनु प्राथमिकता बन्नुपर्छ ।

नेपाल “खैरो सूची (Grey List)” मा पर्ने जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेको सन्दर्भमा, सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणका प्रयासहरूलाई प्रभावकारी बनाउने उपायको रूपमा अन्तरनिकाय समन्वय अत्यन्त अनिवार्य छ । सम्पत्ति शुद्धीकरणजस्ता जटिल र बहुआयामी अपराधहरूलाई केबल कुनै एक निकायले नियन्त्रण गर्न सक्दैन; यसको सफल रोकथामका लागि सरकारी, नियामक, अनुसन्धान, सुरक्षात्मक र न्यायिक निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक हुन्छ ।

नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको प्रमुख जिम्मेवारी सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा भए पनि, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बिमा समिति, धितोपत्र बोर्ड, अनुसन्धान विभाग, प्रहरी सङ्गठन, राजस्व अनुसन्धान,

न्यायालय, अख्तियार र स्थानीय निकायहरूजस्ता संस्थाहरूको सक्रिय सहभागिता अपरिहार्य छ । यस्ता निकायहरूले सूचना आदानप्रदान, साझा रणनीति निर्माणर संयुक्त कारबाहीका माध्यमबाट मात्रै FATF को मापदण्ड अनुसारको सुधार गर्न सकिन्छ ।

यदि यी निकायहरूबीच समन्वय कमजोर रह्यो भने, अनुगमन प्रणालीमा खालि ठाउँ रहन्छ, जोखिमको पहिचान ढिलो हुन्छ र दोषीहरू सजिलै उम्कन सक्छन् । यसले गर्दा नेपाल फेरि "खैरो सूची" मा पर्न सक्छ, जुन राष्ट्रको आर्थिक प्रतिष्ठा, लगानी वातावरण र अन्तर्राष्ट्रिय बैङ्किङ कारोबारमा प्रतिकूल असर पार्न सक्छ ।

त्यसैले, खैरो सूचीबाट बच्न नीतिगत स्पष्टता, जिम्मेवारीको विभाजन र नियमित अन्तरनिकाय बैठक तथा कार्यान्वयन संयन्त्रको स्थायित्व आवश्यक छ । समन्वयात्मक दृष्टिकोणबाट मात्र नेपालले सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता पूरा गर्न सक्छ र आर्थिक सुरक्षाको दिशामा विश्वसनीय प्रगति गर्न सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- https://www .fatf-gafi .org
- https://apgml .org/
- www .dmli .gov .np
- Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures Nepal Mutual Evaluation Report September 2023
- ANTI–MONEY LAUNDERING AND COUNTERING THE FINANCING OF TERRORISM Procedural Guidelines for Defending Financial Integrity and Security, National Trust for Nature Conservation Khumaltar, Lalitpur, 2024
- Vandana Ajay Kumar,Money Laundering: Concept, Significance and its Impact, European Journal of Business and Management , Vol 4, No .2, 2012
- डा. दामोदर रेग्मी, सङ्घीय शासन प्रणाली, सुशासन र विकास, ऐश्वर्य प्रकाशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, नेपालमा सङ्घीयताका अवसर र चुनौतीहरू, ऐश्वर्य प्रकाशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, प्रशासनमा व्यावसायिकता र सदाचारिता, ज्ञानज्योति बुक्स एण्ड पब्लिकेशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, शासकीय प्रबन्ध प्रशासन र व्यवस्थापन, अक्षरांक प्रकाशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, शासन प्रणाली र सार्वजनिक मामिलाको व्यवस्थापन, अक्षरांक प्रकाशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, जनमुखी शासन प्रणालीका आधारभूत पक्षहरू (सहलेखन), ज्ञानज्योति बुक्स एण्ड पब्लिकेशन काठमाडौ
- डा. दामोदर रेग्मी, अर्थ, वित्त र राजस्व प्रशासन, अक्षरांक प्रकाशन काठमाडौँ
- डा. दामोदर रेग्मी, शासकीय मामिलाका समसामयिक मुद्दाहरू, अक्षरांक प्रकाशन काठमाडौ काठमाण्डौँ

हरित बण्डः अवधारणा, अभ्यास, आवश्यकता, अवस्था र अवसर

✍ अर्जुन कुमार गौतम*

१. अग्रभाग

हरित अर्थतन्त्र र हरित लगानीको प्रवर्द्धन वर्तमान सकरकारको प्रमुख प्राथमिकतामा छ । चालु सोह्रौ योजनाले सो योजना अविधमा रु. १० अर्ब बराबरको ग्रिन बण्ड जारी गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।साथै, सो योजनाले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई हरित परियोजनामा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने, हरित वित्त बर्गिकरणको अवधारणा अवलम्वन र हरित ऋणपत्र कार्यान्वयन गर्ने, कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरण, जलवायु अनुकूलता बढाउन र जलवायुजन्य हानी नोक्सानीबापत अन्तर्राष्ट्रिय जलवायु वित्तबाट लगानी भित्र्याउन एवम् कार्वन व्यापारका लागि संस्थागत क्षमताको विकास गर्ने, स्वच्छ उर्जामा लगानी, उत्पादन र खपत बढाई आयातित उर्जा प्रतिको निर्भरता घटाउने, ठूला प्रकृतिका जलाशययुक्त आयोजना तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रशारण लाईनको निर्माणका लागि नवीन वित्तीय उपकरणको परिचालन मार्फत आन्तरिक, द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय लगानी प्रवर्द्धन गर्ने, सार्वजनिक तथा बैकल्पिक वित्तीय स्रोतहरूको प्रभावकारी उपयोग गर्ने आदि नीतिगत विषय समेटिएको छ ।

नेपाल सरकारले लागू गरेको उर्जा विकास मार्गीचित्र, २०८१ ले सन् २०३५ सम्ममा विद्युतको कूल जडित क्षमता २८,५०० मेगावाट पुर्याउने र सो को लागि आवश्यक राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रशारण पूर्वाधार एवम वितरण प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । निर्धारित लक्ष्य प्राप्तिका लागि लगानी आवश्यकताको खाडल पुरा गर्न हरित उर्जा बण्ड लगायतका नवीनतम वित्तीय उपकरणहरूको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने विषयलाई मार्गचित्रमा प्राथमिकताका साथ समावेश गरिएको छ ।

२. बण्डको परिचय

आयोजना विकासका लागि सामान्यत स्वपुँजी र ऋणबाट वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गरिन्छ । आयोजनाका प्रवर्धक एवम् सर्वसाधारण लगायत व्यक्तिगत तथा संस्थागत लगानीकर्ताबाट स्वपुँजीको प्रबन्ध गरिन्छ । यस्तो स्वपुँजीबाट प्राप्त हुने प्रतिफल अनिश्चित हुन्छ । यस्तो प्रतिफल लगानीबाट आर्जन भएको आय र मुनाफामा निर्भर रहन्छ । स्वपुँजी लगानी ऋण लगानीको तुलनामा बढी जोखिमयुक्त मानिन्छ र उच्च प्रतिफलको सम्भावना पनि उत्तिकै रहन्छ । यस्तो स्वपुँजी धितोपत्र बजारमा सूचिकृत गरी सरल र सहजरुपमा खरीदबिक्री कारबार गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय एवम् बहुपक्षीय बैङ्क वित्तीय संस्था एवम् लगानीका लागि स्थापित विशिष्टिकृत निकायबाट प्राप्त हुने कर्जा नै ऋण पुँजीको प्रमुख स्रोत हो । पछिल्लो समयमा आयोजना लगानीको परम्परागत ढाँचाको विकल्पको रुपमा बण्ड जारी गरी आयोजना विकासका लागि ऋण पुँजीको प्रबन्ध गर्ने प्रचलन विश्वव्यापी रुपमा बढ्दै गएको छ ।

---

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, एचआइडिसिएल

बण्ड एक प्रकारको वित्तीय उपकरण हो । यसलाई ऋण उपकरणपनि भनिन्छ । यसमा बण्ड जारिकर्ता र खरीदकर्ताबीच अनुबन्धात्मक अधिकार र दायित्व स्थापित हुन्छ । अवधि समाप्त हुने मिति र ब्याजदर पूर्व निर्धारित र स्थिर हुनु नै यसको प्रमुख विशेषता हो । बण्ड खरीद गर्ने लगानीकर्ताले आवधिकरुपमा तोकिएको ब्याजदर अनुरुपको प्रतिफल पाउँछ । अवधि समाप्त भएपछि बण्डको अंकित मूल्य बरावरको साँवा रकम फिर्ता हुन्छ । कुनै बण्ड निश्चित समयपश्चात् शेयरमा रुपान्तरण गर्न पाईने प्रकृतिको पनि हुन्छन् । स्वपुँजी लगानीको तुलनामा बण्डमा भएको लगानी बढी सुरक्षित र कम जोखिमयुक्त मानिन्छ । यस्ता बण्डलाई धितोपत्र बजारमा सुचिकृत गरी सहज रुपमा खरीद बिक्री गर्न सकिन्छ ।

बण्ड बजारको विकासबाट पूर्वाधार विकासका आयोजनाहरूका लागि आवश्यक पर्ने दीर्घकालीन प्रकृतिको पुँजी निर्माणमा सहयोग हुन्छ । त्यस्तै, लगानीमा तरलता, सुरक्षा र प्रतिफल सुनिश्चत हुन्छ । बैङ्क तथा वित्तीय संस्था, निवृत्तभरण कोष, सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने निकाय, बिमा व्यवसाय गर्ने कम्पनीतथा सर्वसाधारण लगानीकर्ताले त्यस्तो बण्डखरीद गर्न सक्दछ । सर्वधारण जनतामा छरिएर रहेको स-सानो बचत सङ्कलन गरी पुँजी निर्माण गर्न यो उपयुक्त विधि मानिन्छ । सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने संस्था, निबृत्तभरण कोष, बिमा कम्पनीहरू लगायतले परिचालन गरेको दीर्घकालीन प्रकृतिको पुँजीलाई पूर्वाधार विकासमा क्षेत्रमा उपयोग गर्न यो उपयुक्तर आकर्षक उपकरण हुन सक्छ ।

स्थानीय, प्रादेशिक तथा केन्द्रिय सरकार, बहुपक्षीय विकास बैङ्कहरू, विशिष्टकृत सार्वजनिक निकाय, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था तथा आयोजना विकास गर्ने सार्वजनिक तथा नीजि कम्पनीहरूले बण्ड जारी गरी लगानीयोग्य पुँजी जुटाउन सक्दछन् । सरकारले पूर्वाधार विकासका लागि वित्तीय आवश्यकता पूरा गर्ने प्रमुख साधनको रुपमा जारी गरेको बण्डलाई सरकारी बण्ड भनिन्छ । नीजि तथा सरकारी कम्पनी एवम् विशिष्टीकृत संस्थाहरूले आफ्नो कार्य क्षेत्र अन्तर्गत कुनै विशेष आयोजना विकास गर्न वा विभिन्न आयोजनामा लगानी गर्न जारी गरेको बण्ड संस्थागत बण्ड हो । बहुपक्षीय विकास बैङ्कहरूले जारी गरेको बण्डलाई बहुपक्षीय विकास बैङ्क बण्डको नामले चिनिन्छ ।

३. हरित वित्त तथा हरित बण्डको परिचय र सिद्धान्त

हरित वित्त त्यस्तो लगानी ढाँचा हो, जसले दिगो विकासको अवधारणा अन्तर्गत वातावरणीय लाभहरू प्रदान गर्दछ । यी लाभहरूमा वायु प्रदुषण न्यूनीकरण, जल प्रदुषण र भूमि प्रदुषण, उर्जा दक्षता सुधार र जलवायु परिवर्तनको जोखिम न्यूनीकरण आदि समावेश हुन्छन । यसले वातावरणमैत्री लगानी बढाउँछ र जलवायुको जोखिम कम गर्छ । हरित वित्तको आवश्यकता र माग पूरा गर्न हरित बण्ड, हरित कर्जा, हरित बिमा, हरित लगानी कोष आदि जस्ता नवीनतम उपकरणहरू विकास र उपयोग भइरहेको पाईन्छ ।

हरित बण्ड नवीनतम प्रकृतिको वित्तीय उपरकण हो, जसलाई वातावरणीय परियोजनाहरू, जलवायु परिवर्तनको जोखिम न्यूनीकरण र अनुकूलनका परियोजनाहरू, हरित एवम् जलवायु मैत्री पूर्वाधार निर्माण र हरित उर्जाको विकासको लागि लगानी जुटाउन उपयोग गरिन्छ । यसलाई जलवायु बण्ड पनि भनिन्छ । यसमा सामान्य प्रकृतिका बण्डमा हुने प्राय सबै विशेषता विद्यमान हुन्छन । फरक यतिमात्र हो, यसले लगानी मार्फत दिगो विकास तथा लगानीको दीगोपनालाई जोड दिन्छ । दीगो विकासको अवधारणालाई प्रवर्द्धन हुने गरी लगानी गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ । अर्थात, हरित बण्डबाट परिचालन भएको वित्तीय साधन नवीकरणीय उर्जाको प्रवर्द्धन, उर्जा दक्षता, दीगो फोहोर व्यवस्थापन, जमिन, जङ्गल तथा कृषिको दीगो उपयोग, जैविक विविधताको

संरक्षण, विद्युतीय सवारीको प्रवर्द्धन, सामाजिक विकास, जलस्रोत तथा खानेपानीको दीगो व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका कार्यक्रमहरू, दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित आयोजना आदिका क्षेत्रमा लगानीका लागि योग्य हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय पुँजी बजार सङ्घ (ICMA) ले ग्रिन बण्ड जारी गर्ने संस्थाले स्वैच्छिक रुपमा अनुपालना गर्नुपर्ने ग्रिन बण्डको आधारभूत सिद्धान्त जारी गरेको छ । ती प्रमुख सिद्धान्तहरूमा Use of Proceeds, Power of Selection÷process of project evaluation and selection, Management of Proceeds, Reporting रहेका छन् । साथै, उच्च पारदर्शिताको लागि Green Bond Framework / External Review पनि समावेश छन् । त्यसको अर्थ देहायबमोजिम रहेको छः

- ग्रिन बण्ड जारीकर्ताले त्यस्तो बण्डको रकम लगानी हुने हरित परियोजनाको छनौट गरी सो बाट हुने वातावरणीय लाभ सहितको उद्घोषण गर्नु पर्छ ।
- बण्ड जारीकर्ताले कम्तीमा वर्षमा एकपटक लगानीको अवस्था र त्यसको प्रभावका बारेमा प्रतिवेदन गर्नु पर्छ ।
- बण्ड जारी गर्ने तथा लगानी गर्ने प्रक्रियामा उच्चस्तरको पारदर्शिता कायम गर्नु पर्दछ । त्यसको वाह्य विज्ञबाट परीक्षण तथा पुनरावलोकन गराउनु पर्छ ।
- बण्डको उपयोग तथा लगानीको प्रस्ट अभिलेख राख्नु पर्छ र बाह्य लेखापरीक्षकले यसको पुनरावलोकन गर्नु पर्छ ।
- आयोजना छनौट र लगानीका सम्बन्धमा प्रस्ट आधार र मापदण्ड तयार गर्नु पर्छ ।

यसले बण्ड बजारमा पारदर्शिता र इमान्दारिताको प्रवर्द्धन गर्ने, हरित बण्डमा सबैको समान पहुँच कायम गर्ने, वातावरणीय दृष्टिकोणबाट उपयुक्त आयोजनमा हुने लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने, ग्रिन बण्ड जारी गर्ने निकायलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्ने, लगानीकर्ताहरूलाई लगानीको वातावरणीय एवम् सामाजिक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्ने तथा अन्डरराइटरहरूलाई कारोबार सहज बनाउन सहयोग गर्ने आदि विषयलाई प्रमुख मान्यताको रुपमा अङ्गिकार गरेको छ ।

४. हरित बण्डको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

विश्व बजारमा बण्डको आकारमा सन् २००८ यता द्रुततर गतिमा वृद्धि भएको पाईन्छ ।सन् २००८ मा बण्डको आकार ४० ट्रिलयन अमेरिकी डलर भएकोमा २०२३ मा १३३ ट्रिलियन पुगेको छ । सोहि मितिमा विश्वको इक्युटी बजारको आकार १०६ ट्रिलियन डलर र कूल गार्हस्थ्य उत्पादन १०१ ट्रिलियन डलर पुगेको अनुमान छ । यसरी विश्वको बण्ड बजारको यो आकार कूलगार्हस्थ्य उत्पादन र इक्युटी बजारको आकार भन्दा ठुलो रहेको देखिन्छ । विश्वको बण्ड बजारको कूल आकारमा अमेरिका, युरोपियन युनियन, चिन र जापानको कूल हिस्सा ८० प्रतिशत भन्दा बढी छ ।

सन् २०२३ मा अमेरिकाको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन २६ ट्रिलियन अमेरिकी डलर हुने अनुमान गरिएको थियो । यसको इक्विटी बजार पुँजीकरण ४५ ट्रिलियन अमेरिकी डलर र बन्ड बजार ५३ ट्रिलियन अमेरिकी डलरको थियो । यहाँ बण्ड बजारको आकारमा सन् २०२० पछि उल्लेखनीय वृद्धि देखिएको छ । यसरी अमेरिकाको बण्ड बजारको आकार विश्व बण्ड बजारको तुलनामा ४० छ ।

विश्व बण्ड बजारमा भारतको हिस्सा २ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र छ । सन् २०२४ को सेप्टेम्वरमा छिमेकी राष्ट्र भारतको इक्विटी बजार पुँजीकरण, बण्डको बजारको आकार र कूलगार्हस्थ्य उत्पादन क्रमश मुल्य ४.९८, २.६९ र ३.८९ ट्रिलियन अमेरिकी डलर थियो । बण्ड बजारमा केन्दिय सरकारले जारी गरेको ऋण पत्र ४६ प्रतिशत, संस्थागत बण्ड २२ प्रतिशत,

प्रदेश विकास ऋणपत्र २६ प्रतिशत र बाँकि ६ प्रतिशत अन्य प्रकारका बण्ड रहेका छन् ।यहाँको बण्ड बजारको आकारमा विगतको एक दशकमा वार्षिक औसत १२ प्रतिशतका दरले वृद्धि भएको पाईएको छ ।यहाँको बण्ड बजारका प्रमुख लगानीकर्ता विमा कम्पनीहरू, पेन्सन कोषहरू तथा सामुहिक लगानी कोष रहेका छन् । यस बाहेक विदेशी लगानीकर्ता तथा सर्वसाधारणको पनि राम्रै सहभागिता रहेको छ ।

सन् २००७ मा युरोपियन विकास बैङ्कले ६०० मिलियन युरो बरावरको बराबरको ग्रिनबण्ड जारी गरेको थियो । यो नै विश्व बजारको पहिलो ग्रिन बण्ड हो । सो बण्डलाई Climate Awareness Bond नामाकरण गरिएको थियो । उर्जा दक्षता र नवीकरणीयउर्जाको प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा सो बण्डको रकम लगानी गर्ने उद्देश्य राखिएको थियो । यसै क्रममा विश्व बैङ्कले सन् २००८ मा ४४० मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको हरित बण्ड जारी गर्यो । जलवायु लक्षित आयोजनामा लगानी गर्ने गरी त्यस्तो बण्ड जारी गरिएको हो । जलवायु वित्तको प्रवर्द्धन गर्ने सो बण्डको उद्देश्य थियो । विश्व बैङ्कले सन् २०१५ को अन्त्यतिर १८ देशका ७० भन्दा बढी जलवायु जोखिम न्युनीकरण तथा अनुकूलन सम्बन्धी परियोजनामा लगानी गर्ने गरी ८.५ विलियन अमेरिकी डलर बरावरको ग्रिनबण्ड जारी गरेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमले पनि सन् २०१० मा सानो आकारमा ग्रिन बण्ड जारी गर्यो । यसले सन् २०१३ मा पुनः १ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको ग्रिन बण्ड जारी गरेको थियो । यसबाहेक एशियाली विकास बैङ्क, पूर्ननिर्माण तथा विकासका लागि युरोपियन बैङ्क, नर्डिक इन्भेष्टमेन्ट बैङ्क लगायतका बहुपक्षीय विकास बैङ्कहरूले विभिन्न प्रकृतिका ग्रिनबण्ड जारी गर्ने गरेका छन् ।

सन् २०२२ सम्ममा विश्वका ८२ देशमा हरित बण्डको अभ्यास भएको पाईन्छ । सन् २०२१ मा विश्वको ग्रिनबण्डको कूल बजार मूल्य ४३६ विलियन अमेरिकी डलर र सन् २०२४ मा ५२५.७२ विलियन अमेरिकी डलर पुगेको पुगेको थियो । ग्रिन बण्डको आकार सन् २०२५ को अन्त्यमा ६१५ विलियन र २०३१ मा १०३३.४३ विलियन अमेरिकी डलर पुग्ने अनुमान छ । एक दशकअघि अर्थात्सन् २०१४ मा विश्व बजारमा ग्रिनबण्डको कूल बजार मूल्य ३७ विलियन अमेरिकी डलर मात्र थियो । ग्रिन बण्ड जारी प्रमुख देशहरूमा अमेरिका, चीन र जर्मनी अग्रस्थानमा रहेका छन् ।

एसियाली देशहरू मध्ये भारतमा ग्रिन बण्डको इतिहास सन् २०१५ मा प्रारम्भ भएको हो । त्यस समयमा नीजि क्षेत्रको YES Bank बाट १००० करोड भारतीय रुपैयाको बण्ड जारीभएको पाईन्छ । सो बण्डबाट परिचालन भएको रकम जलविद्युत, सोलार, विण्ड तथा वायोग्यास उर्जा उत्पदान लगायत नवीकरणीय उर्जा पूर्वाधारको विकासमा उपयोग गरिएको थियो । हाल भारतमा ग्रिन बण्डको लोकप्रियता र आकार क्रमशः बढ्दै गएको पाईन्छ । सन् २०१९/२० को पहिलो ६ महिनामा भारतमा १०.३ विलियन अमेरिकी डलर बरावरको ग्रिन बण्डको कारोबार भएको थियो । त्यसैगरी सन् २०२१ को ११ महिनामा भारतमा ६.११ विलियन अमेरिकी डलर बरावरको ग्रिनबण्ड जारी भएको थियो । भारतमा सन् २०७० सम्ममा शुन्य कार्वन उत्सर्जनको लक्ष्य पुरा गर्न सो मिति सम्ममा १०.१०३ ट्रिलियन अमेरिकी डलर लगानी गर्नुपर्ने अनुमान छ । यस परिप्रेक्ष्यमा जलवायु वित्त तथा हरित बण्डको प्रवर्द्धन भारत सरकारको अवको प्रमुख रणनीति हुने प्रस्ट छ ।

५. हरित बण्डको सम्भावना र चुनौतीहरू

पछिल्लो समय विश्वव्यापी रुपमा ग्रिन बण्डको बजार विस्तार हुँदै गएको छ । यसको लोकप्रियता एवम् सान्दर्भिकता भविष्यमा झन् बढ्दै जाने माथिको तथ्याङ्कले पुष्टि गरेको छ। यसमा प्रत्येक देशका सरकार, बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरू, गैह्र-बैङ्कवित्तीय संस्था एवम् बहुपक्षीय विकास बैङ्कहरूको सक्रियता बढ्दै गएको छ । जलवायुमैत्री लगानीको बढ्दो माग, दिगो तथा वातावरण मैत्री पूर्वाधार परियोजनाहरूमा भएको

वृद्धि,उर्जा रुपान्तरण तथा सून्य कार्वन उत्सर्जनको विश्वव्यापी लक्ष्य र प्रतिवद्धता, हरित लगानीको प्रवर्द्धनमा सरकारले अबलम्वन गरेको सहयोगी नीति आदि नै यसका प्रमुख कारणहरू हुन् ।

विश्वभरका सरकारहरूले अबलम्वन गरेका सहयोगी नीतिहरू, नियामकीय ढाँचाहरूर प्रोत्साहनहरू मार्फत हरित वित्तीय लगानीलाई प्रोत्साहन दिइरहेका छन् । यी उपायहरूमा ग्रिन बण्ड मापदण्डहरू, कर प्रोत्साहनहरू कार्बन तटस्थता हासिल गर्ने प्रतिवद्धताहरू समावेश छन् । सरकारको नीतिगत तथा प्रक्रियागत सहजीकरण र प्रोत्साहनले ग्रिन बण्ड बजारको विस्तारको लागि प्रमुख आधार प्रदान गरेको छ । उदाहरणका लागि यूरोपेली सङ्घले महत्वकांक्षी जलवायु लक्ष्यहरू र हरित वित्तीय नियमहरू निर्धारण गरेको छ । यसले सार्वजनिक र नीजि दुबै संस्थाहरूलाई ग्रिन बण्ड जारी गर्न प्रोत्साहित गरेको छ । यसका अतिरिक्त धेरै देशहरूले बजार पारदर्शिता सुधार गर्न र लगानीकर्ताहरूको फराकिलो दायरालाई आकर्षित गर्न ग्रिन बण्ड मार्गदर्शनहरू र रिपोर्टिङ मानकहरू जारी गरेका छन् । ग्रिन बण्डको प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न देशका सरकारहरूले कर सहुलियत, कर फिर्ता, व्याज अनुदान लगायतका सहुलियत तथा प्रोत्साहनहरू प्रदान गर्ने गरेको पाईन्छ ।

विश्वामा ग्रिनबण्डको अवधारणाको विकास भएको दुई दशक पनि पुरा भएको छैन । यस अवधिमा यसको विकासको गतिलाई उत्साहजनक नै मान्नु पर्दछ । तथापि, विश्वको कूल बण्ड बजारको आकारको तुलनामा ग्रिनबण्ड आकार निकै सानो छ । साथै, दीगोपनामा लगानीका लागि आवश्यक पर्ने बित्तीय साधनको तुलनामा ग्रिन बण्डको हिस्सा नगन्य रहेको छ । यसले ग्रिन बण्डको आकारलाई क्रमश बिस्तार गर्दै लैजानु पर्ने आवश्यकताको संकेत गर्दछ । ग्रिनबण्ड बजारको विस्तारमा केहि अवरोध देखिएका छन् । जसलाई आगामी दिनहरूमा सम्वोधन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

हरित परियोजना र हरित लगानीलाई परिभाषित गर्ने विश्वव्यापी रूपमा सर्वस्वीकार्य र स्तरीय मापदण्ड वा परिभाषाको अभाव देखिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय पुँजी बजार सङ्घले सन् २०१४ मा ग्रिन बण्ड सिद्धान्तहरू जारी गरेको छ । तर यी सिद्धान्तहरू अनुपालना बाध्यकारी छैन । ग्रिनबण्ड जारी गर्ने निकायले ती सिद्धान्तहरूलाई स्वेच्छिक रुपमा अनुपालना गर्न सक्दछन् । यसबाहेक अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूका पनि धेरै दिशानिर्देशहरू उपलव्ध छन् । तर यसमा तादम्यता, एकरुपता र सर्वस्वीकर्यता कायम हुन नसकेको प्रस्ट देखिन्छ । विश्वव्यापी र सर्वस्वीकार्य मानकको अभावले भ्रम र असंगति निम्त्याउन सक्छ । दिगोपन मापदण्डहरू पूरा नगर्ने परियोजनाहरूको वातावरणमैत्री परियोजनाको रूपमा प्रचार प्रसार गर्ने जोखिम रहन्छ । जसलाई ग्रिन वासिङ्ग भन्ने गरिन्छ । यसलेगर्दा बजारमा लगानीकर्ताको विश्वासलाई कमजोर बनाउँछ । यसलाई सम्बोधन गर्ने नियामकहरू र बण्ड जारीकर्ताहरूले स्पष्ट र अधिक समान मापदण्डको विकासका लागि सहकार्य गर्न आवश्यक छ । परिणामस्वरुप हरित बण्डहरू मार्फत उठाइएको रकमले वास्तविक वातावरणीय लाभहरूमा योगदान गरेको सुनिश्चित गर्न सक्नु पर्दछ ।

ग्रिन बण्ड जारी गर्दा परम्परागत बण्डको तुलनामा प्रशासनिक खर्च बढी हुने जोखिम रहन्छ । यसले बण्डको लागत वृद्धि गर्दछ । बण्ड जारीकर्ताहरूले प्रायः कठोर वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनहरू सञ्चालन गर्न, आयको प्रयोगको बारेमा विस्तृत रिपोर्टहरू प्रदान गर्न र पारदर्शिताका आवश्यकता पालना गर्न आवश्यक हुन्छ । यसका अतिरिक्त प्रशासनिक र अनुपालनको आवश्यकताले केही सम्भावित जारीकर्ताहरू, विशेष गरी साना कम्पनीहरू र सरकारहरूलाई ग्रिन बण्डको अवसरको फाईदा लिन कठिन हुन्छ । यसबाहेक, कम स्पष्ट वातावरणीय प्रतिफलहरू भएका परियोजनाहरूका लागि प्रमाणीकरण प्राप्त गर्ने लागत र जटिलताले ग्रिन बण्ड जारी गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया झन्जटिलो र महङ्गो हुन सक्छ ।

यद्यपि पछल्लो समय ग्रिन बण्ड बजार द्रुततर रूपमा बढिरहेको छ । तथापियो परम्परागत बण्ड बजारको तुलनामा अपेक्षाकृत सानो नै छ । विशेष गरी दोस्रो बजारहरूमा त्यस्ता बण्डहरू सजिलैसँग खरीदबिक्रि हुन नसक्ने अवस्था भएमा तरलता जोखिम बढाउँदछ र सीमित तरलताले लगानीकर्ताहरूलाई निरुत्साहित गर्न सक्छ । तरल बजारको अभावले पनि मूल्य दक्षता घटाउन सक्छ ।बण्डको लागत बढाउन सक्छ । हरित बण्ड बजार परिपक्व हुँदै जाँदा, जारीकर्ता र लगानीकर्ता दुबैका लागि यो आकर्षक विकल्प बनेको सुनिश्चित गर्न बजारको गहिराई र तरलता बढाउन आवश्यक हुन्छ ।

६. नेपालमा बण्ड र हरित बण्डको अवस्था

नेपालको बण्ड बजारमा सरकारी ऋणपत्रको नै बाहुल्यता रहेको छ । कूल बण्ड बजारको आकारको ८८ प्रतिशत सरकारी ऋणपत्रको हिस्सा छ । बि.सं. २०८० भाद्रमा सरकारी ऋणपत्रको आकार रु. ११.३१ खर्वको थियो । यो कूल ग्राहस्थ उत्पादनको २० प्रतिशतको हाराहारिमा मात्र हो । यसमा विकास ऋणपत्रको हिस्सा ६१. २९ प्रतिशत छ ।सरकारी ऋणपत्रको प्रमुख लगानीकर्ता वाणिज्य बैङ्क र विकास बैङ्कनै हुन । कूल सरकारी ऋणपत्रहरू मध्ये ८०.८८ प्रतिशत वाणिज्य बैङ्कहरूले र ९.०५ प्रतिशत विकास बैङ्कहरूले खरीद गरेको पाईन्छ। संस्थागत बण्डको रुपमा हाल धितोपत्र बजारमा ५१ वटा ऋणपत्र सूचिकृत छन । ती मध्ये ४९ वटा विभिन्न वाणिज्य बैङ्क तथा विकास बैङ्कले र वाँकी २ वटावित्त कम्पनीहरूले जारी गरेका छन् । बण्डमा र्केटको विकासका लागि निश्चित प्रतिशत अनिवार्यरुपमा ऋणपत्र जारी गर्नुपर्ने नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नीतिगत व्यवस्थागरे पश्चात् कर्पोरेट बण्डको रुपमा वाणिज्य बैङ्कहरूले ऋणपत्र निष्कासन गरेका हुन् ।

नेपाल राष्ट्र बैङ्कको २०८१ पुस मसान्तको तथ्याङ्क अनुसार बैङ्कहरूबाट १ खर्ब ७७ अर्ब रुपैयाँको ऋणपत्र निष्कासन भएको छ। उक्त ऋणपत्र सुचिकृत भएर नेप्सेको कारोबार प्रणाली मार्फत सहज रुपमा खरीदबिक्री गर्न सक्ने व्यवस्था छ। तथापि, पुँजीबजारमा बण्ड मार्केटको कारोबार नगन्य मात्रै हुने गरेको पाईन्छ। यसरी नेपालको कर्पोरेट बण्डको बजार अझै बैङ्कहरूमा मात्र सीमित छ। नीजिक्षेत्रले पुँजी परिचालन गर्ने र परियोजना विकासका लागि बण्ड मार्केटको उपयोग गर्ने अवस्था अझै बन्न सकेको छैन। अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरूलाई आकर्षित गर्ने कानूनी प्रावधानहरू स्पष्ट छैनन् । सर्वसाधारणमा बण्ड बजारप्रतिको सचेतना अत्यन्तै कम छ । पुँजी बजारलाई शेयरको दोश्रो बजारको कारोबारको रुपमा मात्र बुझ्ने गरिएको पाईन्छ। बण्ड बजारको विकासका लागि नीतगत, कानूनी तथा संरचनागत व्यवस्थाहरू पर्याप्त छैनन्। माथि उल्लिखित तथ्यले नेपालको बण्ड बजार प्रारम्भिक चरणमा नै रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

नेपालमा ग्रिन बण्डको विषयमा यदाकदा चर्चा हुने गरेको भएतापनि यसको कार्यान्वयन अत्यन्तै सीमित रुपमा मात्र भएको छ। नेपालको उर्जा रुपान्तरणको लक्ष्य पुरा गर्न, जलवायु मैत्री पूर्वाधार संरचनाको विकास गर्न तथा जलवायु परिवर्तनको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने क्षेत्रमा ठूलो परिमाणको लगानी आवश्यक पर्दछ। त्यस क्षेत्रमा गर्नु पर्ने लगानीको आवश्यकतालाई सम्वोधन गर्ने सन्दर्भमा हरित बण्ड जस्ता नवीकरणीय उपकरणहरूको विकास अपरिहार्य छ ।

नेपाल सरकारले लागू गरेको उर्जा विकास मार्गचित्र, २०८१ ले Sovereign Green Energy Bond, Climate Finance, Power Bond, Debenture लगायतका लगानी उपकरणहरू जारी गरी उर्जा क्षेत्रको वृहत्तर विकासका लागि स्वदेशी लगानीकर्ता, गैर आवासीय नेपालीहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरूलाई लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने उल्लेख छ। यसबाहेक नेपाल सरकार तथा नियामक निकायका नीति तथा कार्यक्रमहरूमा हरित बण्डको विकासको विषयलाई प्राथमिकताकासाथ समावेश गर्ने गरेको पाईन्छ। तर यसमा सार्थक उपलव्धि हुन सकेको पाइदैन ।

पछिल्लो समय नेपाल राष्ट्र बैङ्क र नेपाल धितोपत्र बोर्ड जस्ता नियामकीय निकायले ग्रिन बण्डको लागि केही पहलकदमी अघि बढाएको देखिन्छ । हालसालै मात्र नेपाल राष्ट्र बैङ्कले Nepal Green Finance Taxonomy, २०२४ जारी गरेको छ । यसले हरित आयोजना छनौट गरी ती परियोजनामा लगानी जुटाउन बण्ड जारी गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । यसका अलावा Green Labeling र Certification को विकास हुन सकेको खण्डमा ग्रिन बण्डको प्रमाणिकता र पर्यावरणीय उद्देश्य सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । नेपाल धितोपत्र बोर्डले धितोपत्र दर्ता तथा निष्काशन नियमावलीमा गरेको पछिल्लो संशोधनले सङ्गठित संस्थाले बोर्डबाट स्वीकृति प्राप्त गरी हरित ऋणपत्र वा डिबेन्चर निष्कासन गर्न सक्ने तथा त्यस्तो बण्ड वा डिबेन्चरमा प्रचलित कानूनको अधिनमा रही विदेशी लगानीकर्ताले समेत लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

७. अवसर र सम्भावना

नेपालमा हरित बण्डको अवधारणा अझै नौलो छ । यसका लाभ र अवसरका बारेमा जानकारी दिन आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि स्पष्ट प्रक्रिया र संरचनाको विकास जरुरी छ । संस्थागत क्षमता र परामर्शको कमी देखिन्छ । नेपालको हरित बण्डको बजारको विकासको लागि कानूनी र नियमकीय संरचना तयार गर्न अत्यन्तै महत्वपूर्ण रहेको छ । नेपालमा हरित बण्डको विकासको लागि लगानीकर्ताहरूको जागरुकता बढाउन तथा यसको आर्थिक र वातावरणीय फाईदाहरूको बारेमा सचेतना बढाउन आवश्यक छ । त्यसैगरी, सरकारले हरित बण्डमा लगानी गर्ने लगानीकर्ताहरूलाई कर छुट लगायत अन्य वित्तीय प्रोत्साहन गर्ने खालका कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र विदेशी लगानीको माध्यमबाट ग्रीन बण्डको बजारमा प्रवेश गर्न सक्छ । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार र संस्थाहरूजस्तै विश्व बैङ्क, एशियाली विकास बैङ्कजस्ता बहुपक्षीय विकास बैङ्कहरूको प्राविधिक एवम् वित्तीय सहयोगमा नेपालको हरित बण्ड बजारको विकासमा सहयोग पुर्‍याउन सक्छन् । यसबाट नेपाललाई क्षमता अभिवृद्धि, विदेशी लगानी र प्रविधि हस्तान्तरणको अवसर पनि प्राप्त हुनेछ ।

स्थिर कानूनी एवम् स्पष्ट नियामकीय प्रबन्ध, संस्थागत क्षमताको अभिवृद्धि, नियामकीय सहुलियत र प्रोत्साहनको व्यवस्थाएवम् सर्वस्वीकार्य सिद्दान्त र मापदण्डको विकास तथा अनुपालना एवम् लगानी योग्य आयोजनाको पहिचान र छनौट गर्न सकेको खण्डमा नेपालमा हरित बण्ड मार्फत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी आकर्षण गर्न सकिने सम्भावना छ ।यसबाट जलवायु परिवर्तनको प्रभावसँग जुझ्ने, वातावरण मैत्री परियोजनाहरूको विकास गर्ने, शुन्य कार्वन उत्सर्जनको प्रतिवद्धता पूरा गर्ने तथा दीगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने कार्यका लागि आवश्यक लगानी जुटाउन मद्दत हुने देखिन्छ ।

नेपालमा कर्मचारी सञ्चय कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, नागरिक लगानी कोष तथा जीवन बिमा कम्पनीहरू दीर्घकालीन बचत परिचालन गर्ने प्रमुख निकाय हुन । यसवाहेक विभिन्न सरकारी एवम् सार्बजनिक कोष तथा निकायहरूले पनि यस्तो प्रकृतिको लगानी योग्य बचत परिचानल गर्ने गरेका छन । यस्ता निकायहरूको जोखिम बहन गर्ने क्षमता तुलनात्मक रुपमा कम हुन्छ । संस्थाको विशिष्टिकृत विशेषताका कारण यस्ता निकायबाट ठूलो परिमाणको रकम प्रत्यक्षरुपमा आयोजनामा लगानी गर्न कठिन हुन्छ । पेन्सन कोष, बिमा लगायतका सम्झौतित बचत परिचालन गर्ने निकायहरूले परिचालन गरेको दीर्घकालीन बचत, पुँजी बजारका सुरक्षित उपकरणका मध्यमबाट पूर्वाधार विकासमा उपयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन छ । यसका लागि सरकार नियन्त्रित र संरक्षित बिशिष्टिकृत निकायबाट सुरक्षित र सहूलियत सहितका बण्ड लगायतका बित्तीय बजारका उपकरणको प्रयोग गर्ने गरिएको पाईन्छ ।

नेपाल सरकारले स्थापना गरेको हाईड्रोइलेक्ट्रीसिटी इनभेष्टमेन्ट एण्ड डेभलपमेन्ट कम्पनीर नीजि क्षेत्रबाट प्रवर्धित नेपाल ईन्फ्रास्टकचर बैङ्क लिमिटेड नेपालका पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्ने विशिष्टिकृत निकाय हुन । यिनको संस्थागत क्षमता, संरचना र व्यवसायिक कार्यदिशामा सूधार गर्दै हरित पूर्वाधारमा लगानी विस्तारका लागि हरित बण्ड जारी सरकारले सहजिकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ । साथै, कर्मचारी सञ्चय कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष, नागरिक लगानी कोष लगायतका सम्भौतित बचत परिचालन गर्ने निकायलाई त्यस्तो बण्डमा लगानीका लागि प्रोत्साहित गर्न आवश्यक छ । यसो भएमा हरित पूर्वाधारको प्रवर्द्धनमा आन्तरिक पुँजी परिचालन गर्न तथा सम्भौतित बचत परिचालन गर्ने निकायलाई लगानीको उपयुक्त अवसर प्राप्त हुन सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- राष्ट्रिय योजना आयोग, सोह्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२ - २०८५/८६)
- नेपाल राष्ट्र बैङ्क, Nepal Green Finance Taxonomy, 2024
- नेपाल सरकार, उर्जा जलस्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय, उर्जा विकास मार्गचित्र, २०८१
- धितोपत्र बोर्ड, धितोपत्र दर्ता तथा निष्काशन नियमावली, २०७३
- अर्जुन कुमार गौतम, ग्रिन बण्ड : अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र हाम्रो सन्दर्भ, उर्जा समृद्धि, २०८१ स्वतन्त्र उर्जा उत्पादक सङ्घ ।
- World Bank, Impact Report on Sustainable Development, Bonds& Green Bonds, 2023

वित्तीय पहुँच, वित्तीय साक्षरता र वित्तीय प्रणालीमा सूचना प्रविधिको प्रयोग

✍ दुर्गा कर्डेल (छत्कुली)*

नेपालमा ९० को दशकबाट औपचारिक रुपमा वित्तीय प्रणालीको जग बसेता पनि ४० को दशकसम्म आइपुग्दा सरकारी क्षेत्रका केही बैङ्कहरूबाट वित्तीय कारोबार चलिरह्यो । विश्वभर फैलिएको आर्थिक उदारीकरणको वाछिटा नेपालमा पर्न गयो र सुरु भए निजी लगानीका बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरू खोल्ने क्रम तीव्ररूपमा बढ्दै जाँदा २०७० साल जेठ मसान्तसम्म क, ख, ग र घ वर्गका वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या २१५ सम्म पुगेको पाईन्छ । वित्तीय क्षेत्रलाई सबल र सक्षम बनाउन २०८२साल असार मसान्तमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या १०७ मा आइपुगेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्बाट २०७३ साल पुस २२ मा स्वीकृत भई आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि २०७७/८८ सम्म पाँच वर्षका लागिकार्यान्वयनमा ल्याइएको वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति कार्यान्वयनमा रहेको थियो ।वित्तीय संस्थाहरूको सञ्जाल विस्तार सँगसँगै वित्तीय साक्षरताको दर पनि बढ्दै गएको पाईन्छ ।नेपाल सरकारको प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा वाणिज्य बैङ्कको एक शाखा पुर्‍याउने लक्ष्यअनुरूप ७५३ स्थानीय तहमा २०८१ साल असोज १२ गते एभरेष्ट बैङ्कद्धारा साइपाल गाउँपालिका शाखा खोलि सबै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैङ्कको शाखा पुगेको छ । यसैअनुरुप पूर्ण सरकारी स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कले ७७वटै जिल्ला तथा सातवटै प्रदेशमा आफ्नो सेवा विस्तार गरिसकेको अवस्था छ ।

प्रदेश	स्थानीय तहको सङ्ख्या	स्थानीय तहमा वाणिज्य बैङ्कको उपस्थिति
१	१३७	१३७
२	१२६	१२६
३	११९	११९
४	८५	८५
५	१०९	१०९
६	७९	७९
७	८८	८८
जम्मा	**७५३**	**७५३**

नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पछिल्लो तथ्याङ्क बमोजिम करीब ९० प्रतिशतभन्दा बढी वयस्क जनसङ्ख्या कुनै न कुनै वित्तीय सेवाको पहुँचमा छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । डिजिटल पहुँचको कुरा गर्दा मोबाइल बैंकिङ्ग इन्टरनेट बैंकिङ्ग QR Scan र डिजिटल वालेट प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या तीव्र रुपमा बढेकोछ । हाल ६ करोडभन्दा बढी मोबाइल बैंकिङ्ग र e-Wallet खाता दर्ता भइसकेका

* उप कार्यकारी अधिकृत, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड

छन् भने ७ लाख भन्दा बढी व्यापारीक संस्थाहरू QR नेटवर्कमा जडित छन् ।

वित्तीय पहुँचले वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ ।वित्तीय साक्षरता, वित्तीय चेतना तथा वित्तीय शिक्षा प्रदान गर्न स्थापना भएका वित्तीय संस्थाहरू यति ठूलो मात्रामा खुल्न पुगेकी मुलुकको अर्थतन्त्रले धान्न सक्ने क्षमताभन्दा बढी सङ्ख्यामा खुलेको महसुस गरी नेपाल राष्ट्र बैङ्कद्धारा विगत केही वर्षदेखि एकआपसमा गाभ्ने र गाभिनेसम्बन्धी नीति अवलम्बन गरियो र गरिँदैछ । परिणामस्वरूप बैङ्क तथा वित्तीय संस्था एक आपसमा गाभिने क्रम बढ्दै गएको देखिन्छ । व्यक्तिहरूसँग रहेको सीमित स्रोत र साधनको कुशल उपयोगबारे जानकारी दिँदै आयमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने, त्यसबाट आर्थिक उन्नति गर्ने, ज्ञान, सीप र कला प्रदान गर्नु वित्तीय पहुँचको सार्थकता साथै साक्षरता पनि हो ।वित्तीय साक्षरता प्रदान गर्नु एउटा आवश्यक विषय हो भने साक्षरताको साथ साथै आर्थिक उपार्जन तथा आय आर्जन गर्ने अनुकूल वातावरण सिर्जना गराउनु वित्तीय संस्थाको पहुँचलाई प्रयोग गर्ने एउटा माध्यम हो ।वित्तीय साक्षरताले मानिसमा साधनस्रोतको अधिकतम् उपयोग, बचत गर्ने बानी, जोखिम बहन गर्ने क्षमताको विकास, बिमाको महत्व, लगानी, प्रतिफलसम्बन्धी जानकारी ग्राहकले पाउने सेवा सुविधालगायतका विषयमा जानकारी पाउन सक्दछन् ।

वर्तमान समयमा कैयौं बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट बाहिर रहेका तथ्याङ्कहरूले देखाउँछ, कैयौं विद्यालय पुगेका बालबालिका विद्यालयको तल्लो तहबाट बाहिरने सङ्ख्या पनि त्यति कम छैन, कैयौंछात्राहरू घरायसी कामका चापले अध्ययनबाट बञ्चित रहनुपर्ने अवस्था र बिहानबेलुका दुई छाक खानाको अभाव, एकसरो लुगाको अभाव भइरहेको अवस्थामा बालबच्चाको कापी, कलम, ड्रेस खाजाजस्ता पक्षहरू पारिवारिक बोझका रूपमा रहने हुनाले सामान्य लेखपढबाट बञ्चित रहेको अवस्था छ । कैयौं ठाउँमा विद्यालय जाने बाटाको अभाव, देशमा रोजगारीका अवसरको कमी, वातावरणीय उष्णताले कृषि उत्पादनमा ह्रास, सामान्य खेती किसानी र पशुपालनबाट जीविकोपार्जनमा कठिनाई, मानिसमा श्रम गर्ने बानीको कमी आदि कारणहरूले मानिसको आयआर्जन गर्ने बाटो नहुँदा आजका युवा न्यून आर्थिक अवस्था रहँदारहँदै पनि टाउकामा ऋणको भारी बोकेर विदेशका मरुभूमिमा आफ्नो श्रम बेच्न बाध्य छन् ।पैसा कमाउने आसमा परिवारको साथ छोडेर उडेर आकासमा गएको मानिस बाकसमा परेर फिर्ता आउनेको सङ्ख्या बढ्दो छ ।

वित्तीय साक्षरताको साथसाथै वित्तीय आर्जन गर्ने उद्यमशीलताका अभियान चलाउनुपर्ने, उत्पादनमूलक उद्योगहरू स्थापना गरी रोजगारी सिर्जना गर्ने साथै आयात प्रतिस्थापन गरी व्यापार घाटा कम गर्ने, विलासिताका सामानहरूमा अत्याधिक करको दायरा बढाई आयात निरुत्साहित गर्ने, स्वदेशी वस्तु उपभोगमा बानी बसाउने, श्रमको उचित मूल्यनिर्धारण गर्ने जस्ता पक्षमा ध्यान पुऱ्याउन सके वित्तीय साक्षरता प्रभावकारी भई वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि हुने वातावरण सिर्जना हुन सक्छ ।

विगत केही वर्षदेखि वित्तीय संस्थाहरूको शाखा कार्यालयहरूमा गरेको कामको अनुभवबाट यो देखिन्छ की, शाखामा खाता बन्द गर्ने आउने खातावाललाई किन खाता बन्द गर्नुहुन्छ भन्दै सोध्दा उनीहरू प्राय सबैले खातामा राख्ने पैसा छैन, त्यसैले बन्द गर्न लागेको भन्ने जवाफ आउँथ्यो । हिजोका दिनमा कतिपय वित्तीय संस्थाहरूले शून्य मौज्दातमा ग्राहकको खाता खोल्ने होडबाजी नै चलेको थियो । शून्य मौज्दातमा ग्राहकको खाता खोल्नु उपलब्धि होइन, उपलब्धि त त्यो हो ग्राहकलाई शून्यबाट माथि उठाउनु वा उठाउने प्रयास गर्नु । यदि कुनै व्यक्ति शून्यबाट माथि उठ्छ भने उसले वित्तीय संस्थाको आवश्यकता महसुस गर्न सक्छ अनि उसले सोच्न थाल्छ कि वित्तीय संस्था कहाँ छन् भनेर ?

हातमा डिग्रीको प्रमाणपत्र थमाएर घर पठाउने विश्वविद्यालय र वित्तीय साक्षरताको अभियान सञ्चालन गरी शून्य मौज्दातमा खाता खोल्ने वित्तीय संस्था उस्तै मान्न सकिन्छ । किनकि विश्वविद्यालय जसले डिग्री सम्मको उपाधि हासिल गरेको मानिसलाई घर होइन, उसको योग्यताअनुसारको श्रम केन्द्र जाने बाटो देखाउन सक्नुपर्दछ भने शून्य मौज्दातमा खाता खोलेर मानिसलाई शून्यतामा रहने होइन, मौज्दातसहित खाता खोल्ने वातावरण बनाउन समाजमा सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा सर्वसाधारणहरूलाई उद्यमशीलता तालिम लिई उद्यमशील बन्न प्रेरित गर्ने, सहुलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराई सामाजिक जीवनस्तर उठाउने क्षेत्रमा लगानी गर्ने, उद्यमशीलता कर्जा, उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउने, रोजगारी सिर्जना गर्ने आयोजनामा लगानी गर्ने, कृषि, उर्जा, पर्यटन जस्ता क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखी लगानी गर्ने सहज बाटाहरू खोली प्रवर्द्धन गर्ने, जसले गर्दा समग्र व्यावसायिक चक्रमा त्यसको प्रभाव परी राष्ट्रिय आयमा वृद्धि हुने वातावरण सिर्जना हुन जान्छ र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि हुन्छ । रोजगारीमा वृद्धिले वस्तु तथा सेवाको मागमा वृद्धिसँगै उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ । यस व्यावसायिक साइकलको चक्रभित्र कहीँकतै मानिसमा बचत गर्नुपर्छ भन्ने सोचको विकास हुन्छ । वित्तीय क्षेत्रमा जम्मा भएको निक्षेप पुनःलगानी गरी थप वृद्धि सम्भव हुन्छ । परिणामतः आर्थिक वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने हुन्छ ।

वित्तीय पहुँच साक्षरता अभिवृद्धि त्यतिबेला सार्थक बन्दछ, जतिबेला सामान्य नागरिकले श्रम गर्ने वातावरण, श्रमको उचित मूल्य, सबै किसिमको श्रमको सम्मानको अवस्था सृजना भई नागरिकहरूलाई गाँस,बाँस र कपासको चिन्ताबाट माथि उठाउने प्रयासको थालनी राज्यको तहबाट सुरु हुन्छ। राज्यका नागरिकहरू कामको खोजिमा विदेशको मरुभूमिमा पसिना बगाउने पद्धतिको अन्त्य हुन्छ ।मानिसहरू आफ्नो सिप, ज्ञान र क्षमतालाई सही ठाउँमा प्रदर्शित गर्ने स्थान पाउनेछन् ।देशमा बाँझिएका जमिन उर्बर बनाई विदेशी विषादि आयात निरुत्साहित भई मानिसमा आयआर्जनका बाटाहरू खुला हुन्छन् ।

वित्तीय प्रणालीमा सूचना प्रविधि

ढड्डा प्रणालीबाट सुरु भएको नेपालको वित्तीय सेवा समयको विकासक्रमसँगै प्रविधिमा रुपान्तरण भएको करिव ४० को दशकसम्म उस्तै तरिकाबाट सञ्चालनमा रहन गयो भने ४० को दशकपछि चलेको निजी क्षेत्रको लहरसँगै ५० को दशकमा आइपुग्दा सरकारी स्वामित्वका बैङ्कहरू पनि कम्प्युटर प्रणाली प्रयोग गर्न सुरु गर्न थालेको विगतले देखाउँदछ। निजी लगानीका बैङ्कहरू स्थापनाकै अवस्थामा कम्प्युटर प्रणालीबाट वित्तीय सेवा उपलव्ध गराउँदै आएको भएतापनि सरकारी बैङ्कहरू भने ६० को दशकमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमपश्चात पूर्ण रुपमा कम्प्युटर प्रणालीमा आफ्ना सेवाहरू उपलव्ध गराउन सफल भएको देखिन्छ । वित्तीय संस्थाको लागिकोभिड १९ को महामारी अवसर चुनौतीसँगै लिएर आएको आभास गर्न सकिन्छ जहाँ वित्तीय सेवामा सूचना प्रविधिले राम्रै फड्को मारेको आभास हुन्छ भने व्यावसायिक गतिविधि ह्रास र कर्जाको गुणस्तर व्यवस्थापनमा चुनौती रहेको देखिन्छ। आजको वित्तीय सेवा लाइनबाट अनलाइनमा रुपान्तरण भएको छ।

वित्तीय सेवा लाइनबाट अनलाइन हुँदा हुने सहजता समयको विकासक्रम सँगसँगै हिजोका विधि, प्रक्रिया, मूल्य, मान्यताहरू समय सुहाउँदा मानिदैनन् । कुनै समयमा मान्य विषय समय क्रममा आइपुग्दा त्यति सहज मानिदैन । यस्तोक्रम वित्तीय प्रणालीमा आएको परिवर्तनले राम्रै कोल्टो फेरेको आभास गर्न सकिन्छ । वित्तीय सेवा दिनका लागि वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो कारोबारको दायरा बढाउन ठूलो धनरासी खर्च गरेर भौतिक रुपमा उपस्थिति जनाउँदै देशका मुख्य शहरदेखि गाउँसम्म शाखा विस्तार, काउन्टरहरू, ब्रान्चलेस सेवाहरू उपलब्ध गराउँदै आइरहेका थिए । नियामक निकायले बैङ्कतथा वित्तीय संस्थालाई गाउँ - गाउँमा शाखा खोल्न

विभिन्न किसिमका इन्डिकेटरहरूमा छुट दिएर प्रेरित गरेको अवस्था हिजोसम्म थियो । यसैको परिणामस्वरुप देशको ७ प्रदेश ७७ जिल्ला तथा ७५३ पालिकाहरूमा शाखाहरू सञ्चालनमा रहेको अवस्था बन्न सक्यो । नागरिक वित्तीय पहुँचबाट बञ्चित हुनहुदैन भन्ने मूल ध्येयका साथ वित्तीय संस्था र तिनका शाखा विस्तारमा जोड दिइएको अवस्था रह्यो ।

नियामक निकायले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्यात्मक आवश्यकता कति हो ? भन्ने विषय भन्दा पर माग गरे बमोजिम लाइसेन्स वितरणको कामले आवश्यकता भन्दा धेरै वित्तीय संस्था खुल्न पुगे । बढ्दो प्रतिस्पर्धा सीमित बजार तथा वित्तीय साक्षरताको अल्पज्ञान जस्ता विषयले जुन गतिमा सङ्ख्यात्मकसँगै शाखा विस्तार भए त्यहि गतिमा सङ्ख्यात्मक रुपमा पनि साँगुरिन पुगे ।

मर्जरको तीव्र रुप चल्दै थियो, यहि बीचमा कोभिड १९ को महामारी फैलियो । केहि समय दैनिक कारोबार समय ठप्प भयो । व्यापार व्यसाय सहज रुपमा चलायमान हुन सकेन, परिणाम स्वरुप कतिले रोजगारी गुमाउनु पर्‍यो । विश्वभर फैलिएको महामारीले आयातमा निर्भर अर्थतन्त्र रहेको मुलूक भएका कारण वस्तु तथा सेवाको मूल्य वृद्धि भयो । व्यावसायिलाई व्यसायको निरन्तरता दिनका लागि केही छुट तथा थप कर्जासमेत वितरण गरियो । जुन कर्जा स्वरुप दिएको रकम उचित प्रयोजन भन्दा अन्य क्षेत्रमा गयो । पहिले गरिएको लगानी समेत अनुत्पादक क्षेत्रमा गएको भन्ने विषय विभिन्न अनुसन्धान तथा लेखा परीक्षणका प्रतिवेदनमा नआएका होइनन् । यस्तो परिस्थितिसँगै एक नयाँ आयामको सुरुवात भयो जहाँ वित्तीय कारोवार गर्न शाखा खोलिरहन पर्छ त ? भन्ने प्रश्न समेत उब्जिएको छ । घर तथा जहाँ सुकै बसेर रकम ट्रान्सफर गर्न सकिने भइसकेपछि बैङ्क तथा वित्तिय संस्थाका सजिसजाउ गरी ठूलो रकम खर्चिएर बनाएका कार्यालयहरूमा निकै कम सेवाग्राहीहरू पुग्ने गरेको अवस्था छ । कोभिड १९ भन्दा अगाडि ३०:७० को अनुपातमा रहेको तथा जम्मा कारोबारको ७० प्रतिशत कारोबार चेक तथा भौचरबाट हुने गरेको र ३० प्रतिशत कारोबार डिजिटल प्रविधिबाट हुने गरेकोमा आजका समयमा आइपुग्दा कतिपय बैङ्कहरूमा ९०:१० को अनुपातमा कारोवार भएको तथ्यांकले देखाउँदछ । हिजोका दिनमा लाइन बसेर लिईरहेको सेवा आजका दिनमा अनलाइनबाट पूरा भएको अवस्था देखिन्छ । प्रविधिले मारेको फड्कोलाई सकारात्मक उपलब्धि मान्दै गर्दा अब यसको संस्थागत विकासमा जोड दिनु जरुरी छ । डिजिटल विकाससँगै निम्तिएको जोखिमको मात्रा कम गर्न डिजिटल उपकरण, साइबर सुरक्षा, दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा लगानी, प्रविधिको द्रुतस्तर विकाससँगै स्तर उन्नति गर्न तत्पर रहनुपर्ने चुनौतीको विषय जल्दाबल्दा समस्याका रुपमा अगाडि आइरहेका छन् ।

यसका लागि विगतमा खोलिएका शाखा कार्यालयहरू र भर्ना गरिएका कर्मचारीहरू दुवै कटौती गर्ने समय एकातिर आउँदै छ भने अर्कोतिर ठूला ठूला संस्थाहरू मर्जर हुने समस्याले समेत यो काममा थप जटिलता थपेको छ । यसका अतिरिक्त शहरका एउटै भवनमा रहेका कतिपय शाखाहरू सञ्चालन भएका स्थानहरू लामो समय भाडामा लाग्न सकिरहेका छैनन् । हिजोका दिनमा मनग्य भाडा दर असुली भाडामा लगाएको स्थान सस्तोमा घर धनिले नदिने र महँगोमा व्यवसाय गर्नेले नलिने हुँदा महत्वपूर्ण स्थानमा रहेका घरका फ्याल्टहरू खाली रहन गएका छन् । जसले गर्दा सरकारको राजश्व सङ्कलनमा समेत नकारात्मक असर पर्ने देखिन्छ ।

अर्को पक्ष वित्तीय संस्थाहरू मर्जरमा जाने भनेको समस्या तथा अप्ठ्यारो अवस्थामा भएर जाने हुन भन्न सकिन्छ । खर्च बढी, सम्पत्तिको गुणस्तरमा ह्रास, निक्षेप अभाव, जोखिम बढी लगायतका विषयहरू जुन मर्जर भइसक्दा पनि त्यस्ता जोखिम सँगै जाने हुँदा नाफा अपेक्षा गरे बमोजिम हुन सक्दैन । नाफा कम भए पछि वित्तीय संस्थाले तिर्ने करमा कमी आई कर वापतको

राजस्वमा पनि कमी आउँछ। कर्मचारीहरू फरक संस्था तथा वातावरणबाट आउने हुनाले एकै स्थानमा काम गर्दा धेरै पक्षहरूले प्रभाव पार्ने हुँदा उत्पादकत्वमा वृद्धि हुन सक्दैन। परिणामतः लागत बढ्न सक्छ भने ओभर स्टाफिङको भार समेत पर्न सक्छ।

वित्तीय संस्थामा विपतले ठूलो परिवर्तन ल्याएको मान्न सकिन्छ। परिवर्तन सहज विषय होइन तर पनि परिवर्तनसँगै आउने चुनौतीको सामना र असरलाई अनुकूल बनाउँदै जानुको विकल्प नभएको कारण वित्तीय संस्थाहरूले यसतर्फ अगाडि बढीसकेको अवस्थामा यसलाई संस्थागत रुपमा अगाडि बढाउन सक्नु पर्दछ। प्रविधिको प्रयोगले हुने सहजता दीर्घकालका लागि फाइदा जनक हुने मानिन्छ। लाइनबाट अनलाइनमा रुपान्तरित हुँदा भएका सबल पक्षहरू सुविधाजनक सेवा प्रवाहमा छिटो सेवा, कम लागत, सुरक्षित कारोवार, रेकर्ड राख्न सहज, सर्वत्र सेवाको पहुँच, सेवामा विविधता जस्ता पक्षहरू रहेको पाइन्छ।

हिजोदेखि सञ्चालनमा रहेको लाइन प्रणालीका सेवाहरूका आ-आफ्नै सहजता असहजता रहे तापनि समयको मागसँगै विकसित भएको अनलाइन प्रणाली तुलनात्मक रुपमा समयको हिसावले लागत, पहुँच, भौतिक स्थान जस्ता पक्षहरूमा अनलाइन प्रणाली बढी प्रभावकारी मानिन्छ। यसलाई अझ सहज र प्रभावकारी बनाउँदै जोखिम व्यवस्थापनको माध्यमबाट अगाडि बढ्न थप प्रयास आवश्यक छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेट मार्फत सरकारी कारोवार पूर्ण रुपमा डिजिटल माध्यमबाट मात्र गर्ने भन्ने व्यवस्थानुरुप सबै सार्वजनिक निकायहरू त्यसतर्फ लागिसकेको अवस्था छ। अबको समय विस्तारै नियो बैङ्किङतर्फ उन्मुख भइरहेको अवस्थालाई हेर्दा वित्तीय क्षेत्रमामा सूचना प्रविधिको विकास देशको अन्य क्षेत्रमा भएको विकास तथा रुपान्तरण धेरै माथि रहेको मान्न सकिन्छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखाको पहुँचमा ग्रामीण तथा दूर्गम स्थानसम्म पुऱ्याइएको थियो।त्यसरी नै अनलाइन प्रणालीमा सबै वर्ग समुदायको पहुँच पुऱ्याउनका लागि डिजिटल साक्षरतामा जोड दिन जरुरी छ। अबको समयमा गर्ने हरेक कारोवार प्रविधिसँगै जोडिने भएको बढी सजग भएर वित्तीय कारोवार गर्नुपर्ने हुन्छ। सूचना प्रविधिको विकासको काममा सहजतासँगै जोखिमको पक्ष पनि उत्तिकै सशक्त रुपमा रहेको हुनाले ग्राहकलाई डिजिटल साक्षरता विना कारोवार गर्न दिँदा जोखिम बढ्ने हुँदा सरोकारवाला निकायले यसतर्फ ध्यान पुऱ्याउँदै डिजिटल प्रविधिको उच्चतम प्रयोगतर्फ लाग्नुको विकल्प अबको समयमा नरहेको हुँदा सम्बन्धित पक्ष यसतर्फ लाग्नुको विकल्प रहदैन।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

१. नेपाल राष्ट्र बैङ्क

२. अर्थ बुलेटिन, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय

३. प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरू

४. लेखकका पूर्व प्रकाशित लेखहरू र सम्बन्धित सङ्गठनका वेभसाइटहरू

लगानीको वैकल्पिक क्षेत्रको रूपमा प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटल : सन्दर्भ सञ्चय कोष

✍ ठाकुर जंग थापा*

पृष्ठभूमी

कुनैपनि परियोजना वा व्यवसायमा स्थिर सम्पत्ति र चालु सम्पत्तिको रुपमा आर्थिक साधन (जस्तैः जग्गा, भवन, प्लान्ट तथा मेशिनरी, उपकरण, फर्निचर, उत्पादनको सामाग्री, श्रम आदि) को आवश्यकता पुरा गर्न वित्तीय स्रोतको प्रबन्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । शुरुवाती दिनमा यस्तो स्रोतको व्यवस्था उद्यमी स्वयंले स्वःपुँजी (Equity Capital) मार्फत गर्ने गर्दथे भने समयक्रममा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाले यस्तो स्रोतको परिपुर्तीका लागि निश्चित ब्याजदर तोकी कर्जा रकम ऋणको रुपमा (अर्थात ऋण पुँजी (Debt Capital)) प्रदान गर्न थाले । कालान्तरमा उद्यमीले बढीभन्दा बढी स्वःपुँजी सङ्कलनसमेतका लागि परियोजना वा व्यवसायलाई कम्पनीको रुपमा संगठित गरी निश्चित शेयरधनीबाट र क्रमशः सर्वसाधारणमा शेयर जारी गरी पुँजी बजार मार्फत स्वःपुँजी जुटाउने अभ्यास स्थापित भयो । यता ऋण पुँजीको स्रोतमा समेत नवीन अभ्यासहरूको शुरुवात भई सोझै पुँजी बजारमा डिबेन्चर तथा बण्डलगायतका वित्तीय उपकरण (Financial Instruments) जारी गरी वित्तीय स्रोतको परिपुर्ति हुन थाल्यो । बिसौं शताब्दीको मध्यतिरबाट यस्ता परम्परागत स्वःपुँजी उपकरण र ऋण उपकरणको विकल्पमा प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटलको शुरुवात नवीन वित्तीय उपकरणको रुपमा भएको पाईन्छ । यसरी वित्तीय स्रोत भएका लगानीकर्तालाई समेत वित्तीय उपकरणमा वैकल्पिक लगानीको अवसरको रुपमा प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटलको अभ्यास रहेको छर सो विकल्प कोषलाई समेत प्राप्त हुने अवस्था क्रमशः बन्दै गएको छ । यसै सन्दर्भमा यो लेख लेखिएको छ ।

के हो प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटल?

कुनै नवीन सोच (वस्तु, सेवा, प्रविधि वा उद्यम) कार्यान्वयन गर्ने उदेश्यले भविष्यमा सफल व्यवसायको रुप धारण गर्न सक्ने संभावना भएका शुरुवाती कम्पनीलाई उद्यमीको ज्ञान, सीप र क्षमता समेतलाई मध्यनजर गरी प्रदान गरिने वित्तीय स्रोतलाई भेन्चर क्यापिटल भनिन्छ । भेन्चर क्यापिटल लगानी उच्च जोखिमयुक्त हुन्छ किनकि कुनैपनि व्यवसायले सफल रुपमा विकसित हुन धेरै पक्षमा सफलता प्राप्त हुनका साथै केही वर्षको निरन्तर प्रयासको आवश्यकता पर्दछ र सबै व्यवसाय सफल हुन्छन् भन्ने सुनिश्चित हुँदैन ।

स्थापनाको निश्चित समय र व्यवसाय चक्र पार गरी सञ्चालनमा रहेका कम्पनीलाई व्यवसाय सञ्चालन वा सुधार वा वृद्धि गर्न वा वर्तमान पुँजीको स्रोतको

* मुख्य प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

पुनरसंरचना गर्न वा वर्तमान शेयरधनीबाट व्यवसायको स्वामित्व प्राप्त गर्न आवश्यक भएको पुँजी प्रदान गर्न उपयोग हुने वित्तीय उकरणलाई प्राईभेट ईक्विटी भनिन्छ ।

परम्परागत वित्तीय उपकरणको रुपमा रहेको शेयर र डिबेन्चर/बोण्ड जस्तै प्राईभेट ईक्विटी र भेन्चर क्यापिटल पनि स्वःपुँजी उपकरण (Equity Instruments) को रुपमा वा ऋण उपकरण (Debt Instruments) को रुपमा वा यी दुबै प्रकारका वित्तीय उपकरणको प्रकृति सम्मिश्रण भएको हाईब्रिड उपकरण (Hybrid Instruments) को रुपमा उपयोग हुन सक्दछ । यस्ता उपकरणहरू निश्चित अवधिपश्चात पूर्ण वा आंशिक रुपमा साधारण शेयरमा परिवर्तन (Convertible) हुने गरी ऋण वा विमोच्य अग्राधिकार शेयर (Redeemable Preference Share) वा विशेष प्रकृतिका वित्तीय उपकरणको रुपमा वा निश्चित अवधिपश्चात कम्पनीका शेयरधनीलाई वा अन्य लगानीकर्तालाई वा पुँजी बजार मार्फत बिक्री गर्ने गरी जारी हुन्छन् ।

यस्तो उपकरण मार्फत कम्पनीहरूलाई वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउने संस्थागत व्यवस्था प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटल कोष (PE/VC Fund) को रुपमा हुन्छ । यस्तो कोषको वित्तीय स्रोतको सङ्कलन ठुला लगानीकर्ता व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई इकाई जारी गरी सिमित साझेदार (Limited Partner) को रुपमा गरिन्छ । यसरी जारी गरिने इकाईको निश्चित प्रतिशत कोष व्यवस्थापक (Fund Manager) ले नै खरिद गर्दछ र साधारण साझेदार (General Partner) को रुपमा कोषको रकम लगानी गर्ने, लगानीको अनुगमन र व्यवस्थापन गर्ने, प्राप्त प्रतिफल वितरण गर्ने लगायत कोष व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्दछ । सो कार्य सम्पादन गरेवापत् कोष व्यवस्थापकले निश्चित प्रतिशत व्यवस्थापन शुल्कको साथै न्यूनतम प्रतिफलदर (Hurdle Rate) भन्दा बढी प्रतिफल प्राप्त भएमा सोको निश्चित प्रतिशत नाफासमेत लिने गर्दछ ।

प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटलको उपादेयता

परियोजना वा व्यसायमा व्यवसायिक जोखिम (Business Risk) र वित्तीय जोखिम (Financial Risk) रहने भएकाले सबै परियोजना वा व्यसाय सफल रुपमा सञ्चालन हुदैनन् । यसरी परियोजना वा व्यसायमा लगानी गरिएको वित्तीय स्रोत जोखिममा परी पर्याप्त प्रतिफल प्राप्त नहुनुको साथै लगानी गरिएको पुँजी समेत फिर्ता नहुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा पुँजी लगानीको शर्त तथा अवस्था अनुरुप ऋण पुँजीले भन्दा स्वःपुँजीले प्रतिफल तथा फिर्ता भुक्तानीमा पछिल्लो प्राथमिकता प्राप्त गर्दछ । अर्थात स्वःपुँजीको जोखिम ऋण पुँजीको भन्दा अधिक हुन्छ । नवीन सोच कार्यान्वयन गर्न तथा व्यवसायिक र वित्तीय जोखिम लिन बिनाकुनै धितो प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटल कोषको रकम स्वःपुँजी उपकरण वा ऋण उपकरण वा हाईब्रिड उपकरणको रुपमा लगानी हुन्छ । त्यसकारण प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटलले उपलब्ध गराउने पुँजीलाई जोखिम पुँजी (Risk Capital) पनि भनिन्छ । यसरी परियोजना वा व्यवसायको सफलताको लागि अरु कसैले उपलब्ध नगराएको जोखिम पुँजी उपलब्ध गराई देशको व्यवसायिक विस्तार र आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्दछ ।

परियोजना वा व्यवसायको सफलताको लागि जोखिम पुँजी उपलब्ध गराएपश्चात सोको सफलताको लागि आवश्यक सहयोग गरी उपयुक्त समयमा सो पुँजी फिर्ता भुक्तानी प्राप्त गरी वा पूर्ण वा आंशिक रुपमा साधारण शेयरमा परिवर्तनसमेत गरी कम्पनीका शेयरधनीलाई वा अन्य लगानीकर्तालाई वा पुँजी बजार मार्फत बिक्री गरी प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटल कोषले लगानी गरेको पुँजीमा समग्रमा उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने गर्दछ । यसरी परम्परागत वित्तीय उपकरणमा प्राप्त हुने प्रतिफलदर भन्दा उच्च प्रतिफल प्रदान गरी उच्च जोखिम लिई लगानी गर्न सक्ने क्षमता भएका ठुला

लगानीकर्तालाई लगानीको विकल्प उपलब्ध हुन्छ । यसबाट देशका लगानीकर्ताको गतिशिलताका लागि लगानी विविधिकरणको अवसर सिर्जना हुन्छ ।

प्राईभेट ईक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटलको अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय अवस्था

विश्वमा प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटल कोष समेत वा सोका व्यवस्थापकहरू मात्र नेपालको धितोपत्र बोर्ड जस्तै पुँजी बजारको नियमनकारी निकायमा दर्ता वा सोबाट अनुमति प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहनु पर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । कोषमा रकम सङ्कलन गर्दा ठूला लगानीकर्ताबाट गर्नुपर्ने, कोषको लेखा र अभिलेख राख्नुपर्ने, आवधिक रुपमा प्रतिवेदन जारी गर्नुपर्ने, लेखारीक्षण गराई सोको प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने तथा वातावरणीय, सामाजिक र शासकीय (ESG) व्यवस्था पालना गर्नुपर्ने लगायतका विषयहरूमा नियमन गर्ने गरेको देखिन्छ ।

McKinsey & Company ले प्रकाशन गरेको Global Private Markets Report 2025 का अनुसार सन् २०२४ मा भेन्चर क्यापिटलसमेत २,००० अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको प्राईभेट ईक्विटी सम्झौता भएका छन् जुन अघिल्लो वर्षको तुलनामा १४ प्रतिशतको वृद्धि हो । यसैगरी, सन् २०२४ मा भेन्चर क्यापिटल सम्झौता रकममा ६.७ प्रतिशतले वृद्धि हुँदै करिव १०९ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ । त्यस्तै, सन् २०२४ मा भेन्चर क्यापिटलकोषसमेत ५८९ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको प्राईभेट ईक्विटी कोष सङ्कलन भई अघिल्लो वर्षको तुलनामा २४ प्रतिशतले वृद्धि भएको

छ ।सोही प्रतिवेदनका अनुसार प्रतिफलका हिसाबले विगत २५ वर्षमा कम्पनी खरिदको लागि लगानी गरिएको रकममा १३.४ प्रतिशत तथा व्यवसाय विस्तार र भेन्चर क्यापिटल लगानी रकममा १०.७ प्रतिशतको प्रतिफल प्राप्त भएको छ भने Morgan Stanly Capital International (MSCI) को परिसूचक अनुसार सार्वजनिक पुँजी बजारमा ६.९ प्रतिशत र Standard and Poor (S&P) को परिसूचक अनुसार सार्वजनिक पुँजी बजारमा ८.२ प्रतिशत प्रतिफल प्राप्त भएको छ । तर सन् २०२४ को तेस्रो त्रैमाससम्मको १ वर्षे अवधिमा भने यस्तो प्रतिफल दरहरू क्रमशः ८.५ प्रतिशत, २.७ प्रतिशत, ३३.१ प्रतिशत र ३६.३ प्रतिशत रहेको छ ।

नेपालमा प्राईभेट ईक्विटी वा भेन्चर क्यापिटल कोष दर्ता हुनुपर्ने र सोका कोष व्यवस्थापकले नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट अनुमति प्राप्त गरी सञ्चालन हुन सक्ने व्यवस्था २०७५ फागुन २२ गते देखि लागू भएको विशिष्टीकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ ले गरेको छ । कम्तिमा २ करोड चुक्ता पुँजी रहेको प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित संगठित संस्थाले कोष व्यवस्थापकको अनुमति प्राप्त गर्न सक्ने गरी सोको सञ्चालक समिति, सञ्चालक र कार्यकारी प्रमुखको सम्बन्धमा उक्त नियमावलीमा व्यवस्था गरिएको छ । साथै, कोष व्यवस्थापकले न्यूनतम २ प्रतिशत हिस्सा निरन्तर राख्ने गरी कम्तीमा १५ करोडको ५ वर्षदेखि १५ वर्ष सम्मको बन्दमुखी कोषको दर्ता गर्न सकिने, त्यस्तो कोषको इकाईधनी २०० भन्दा बढी नहुने गरी इकाईधनीले कम्तीमा ५० लाख रुपैयाँको इकाई खरिद गर्नुपर्ने, कोषको विधानमा केही न्यूनतम व्यवस्थाहरू राख्नुपर्ने, इकाईधनीसँग लगानी सम्झौता गरी विधान तथा लगानी सम्झौता बमोजिम लगानी गर्नुपर्ने लगायत कोषको लेखा,अभिलेख, जानकारी तथा प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था सो नियमावलीमा गरिएको छ । यस्ता कोषहरूलाई विशेष सुविधाको रुपमा कोषको स्वामित्वमा रहेको धितोपत्रको लकइन अवधि सार्वजनिक निष्काशन गरी बाँडफाँड भएको मितिले एक वर्षको हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल प्राईभेट ईक्विटी सङ्घले जुलाई २०२४ मा प्रकाशन गरेको MARKET SNAPSHOT Volume II का अनुसार सन् २०२३ सम्ममा १६ वटा कोषहरूले ९६ वटा लगानीहरू मार्फत १० करोड १० लाख अमेरिकी

डलर अर्थात रु.१० अर्बभन्दा बढी लगानी गरेका छन् भनेसन् २०२३ मा भएको लगानी ३ करोड ५० लाख अमेरिकी डलर अर्थात रु.३ अर्ब ५० करोडभन्दा बढी रहेको छ। नेपालधितोपत्र बोर्डले प्रकाशन गरेको आ.व. २०८०/८१ को वार्षिक प्रतिवेदनका अनुसार कोष व्यवस्थापकको रुपमा काम गर्न १२ वटा संस्थाले अनुमति प्राप्त गरेका छन् भने सो आ.व. भित्र ४ वटा कोष व्यवस्थापक मार्फत रु.२० अर्ब बराबरको कोष दर्ता भएको छ। नियमावलीको व्यवस्था अनुसार सो रकम २ वर्ष भित्र सङ्कलन गरिसक्नु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सञ्चय कोष/ निवृत्तभरण कोषको लगानी प्रवृत्ति

Organization for Economic Corporation and Development (OECD) ले विश्वका ३४ देशका ८७ वटा ठूला निवृत्तभरण कोषहरूले व्यवस्थापन गरिरहेको अमेरिकी डलर ९,८०० अर्ब बराबरको लगानीलाई सर्वेक्षणमा समावेश गरी Report On Long Term Investing Of Large Pension Funds And Public Pension Reserve Funds 2023 नामको प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनका अनुसार सन् २०२२ मा OECD Countries /Non-OECD Countries हरूको लगानी संरचना देहाय बमोजिम रहेको छः

उल्लिखित विवरण अनुसार OECD अन्तर्गतका विकसित राष्ट्रहरूमा लगानीलाई विविधिकरण गरी घर जग्गा, प्राईभेट ईक्विटी, असूचिकृत पूर्वाधार, कर्जा तथा हेज फण्डमा समेत उल्लेख्य लगानी गरिएको छ भने अन्य राष्ट्रहरूमा मुख्यतः स्थिर आय उपकरण र सूचिकृत शेयरमा लगानी गरी केही मात्रामा घर जग्गा र प्राईभेट ईक्विटीको क्षेत्रमा समेत लगानी गरिएको देखिन्छ। उक्त प्रतिवेदनका अनुसार ती निवृत्तभरण कोषहरूले अमेरिकी डलर ४,२०० अर्ब बराबरको वैदेशिक लगानी गरेका छन्। यसैगरी ती कोषहरूले पुर्वाधार क्षेत्रमा अमेरिकी डलर ३०२.६ अर्ब, हरित लगानीको क्षेत्रमा अमेरिकी डलर ३५१ अर्ब र सामाजिक क्षेत्रमा अमेरिकी डलर ४४.१ अर्ब लगानी गरेका छन् भने वातावरणीय, सामाजिक र शासकीय (ESG) पक्षलाई समेत उच्च प्राथमिकता दिएको व्यहोरा प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

कोषको लगानी

कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा १९ बमोजिम कोषले नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारबाट स्वीकृति प्राप्त विदेशी वा स्वदेशी संस्थाको ऋण पत्र वा बैङ्कहरूको मुद्दती डिपोजिट वा वित्तीय संस्थाहरूको मुद्दती डिपोजिटमा उपयुक्त बैङ्क जमानत लिई लगानी गर्न सक्दछ। यसैगरी कर्जा लगानीतर्फ नेपाल सरकारको

(प्रतिशतमा)

सि.नं.	लगानीको प्रकृति	OECD Countries	Non-OECD Countries
१.	स्थिर आय उपकरण	३७.०	५६.४
२.	सूचिकृत शेयर	३१.७	२९.८
३.	घर जग्गा	८.४	२.२
४.	प्राईभेट ईक्विटी	५.८	१.४
५.	असूचिकृत पूर्वाधार	३.६	०.२
६.	कर्जा	३.४	०.६
७.	हेज फण्ड	१.६	
८.	नगद तथा निक्षेप	६.२	७.३

जमानतमा वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाहरूसँग मिली सहवित्तीयकरणको आधारमा वा कोषले आफै वा अरु संस्थाहरूसँग मिली ऐनले तोकेको क्षेत्रमा सम्भाव्यता अध्ययन गरी वा बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको जमानतमा वा कोषले उपयुक्त ठहऱ्याएको क्षेत्रमा पर्याप्त धितो वा जमानत लिई लगानी गर्न सक्दछ । त्यस्तै शेयर लगानीतर्फ बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको शेयरमा वा कोषले नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै निकायद्वारा प्रवर्द्धित ऐनले तोकेको क्षेत्रमा वा कर्मचारी र स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिहरूको सहभागितामा सामूहिक लगानी योजना (म्युच्यल फण्ड) सञ्चालन गर्न कम्पनी वा संस्थाको स्थापना गर्न वा कोषले आफै वा अरु संस्थाहरूसँग मिली ऐनले तोकेको क्षेत्रमा सम्भाव्यता अध्ययन गरी वा कोषको स्वामित्वमा रहेका घर घडेरी बिक्री वितरण गर्ने वा आवास परियोजना सञ्चालन गर्न कम्पनी वा संस्थाको स्थापना र सञ्चालन गर्न वा कोषको ऋण बाँकीमा कुनै संस्थाको जायजेथा कोषलाई प्राप्त भएमा सो जायजेथाको सदुपयोग गर्न कोष आफैले वा अरु कुनै संस्थासँग मिली सो संस्थाको सञ्चालन गर्ने वा नयाँ संस्था संस्थापना गर्न सक्दछ । सोही दफाको व्यवस्था अनुसार कोषले कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाले जारी गरेको डिबेन्चरमा लगानी गर्न सक्दछ । यसैगरी कोषले आफैं वा अरु संस्थाहरूसँग मिली आवास परियोजनाहरू सञ्चालन गरी घर घडेरी सोझै वा किस्ताबन्दीमा सञ्चयकर्तालाई बिक्री वितरण गर्ने वा बहालमा दिने वा कोषको स्वामित्वमा रहेको जग्गामा भवनहरू निर्माण गरी बहालमा दिने कार्य गर्न सक्दछ । कोषले सञ्चालक समितिले तोकेको शर्तमा कर्मचारी वा स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिलाई सापटी दिने कार्यसमेत गर्न सक्ने व्यवस्था उक्त दफामा गरिएको छ ।

निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ को दफा १८ मा व्यवस्था गरिए अनुसार कोषले उक्त कोषको रकम उपरोक्त क्षेत्रको अलावा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिई उत्पादनमूलक क्षेत्रका उद्योगमा वा कोषको पुँजी पर्याप्तताको आधारमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्वीकृति लिई अन्तर्राष्ट्रिय बण्ड वा विदेशी मुद्रामा लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२०८१ चैत्र मसान्तसम्ममा उपरोक्त व्यवस्था बमोजिम करिव रु.५९१ अर्ब कर्जा तथा लगानीको रकम विभिन्न क्षेत्रमा लगानी भईरहेको छ । कुल कर्जा तथालगानीको रकममध्ये करिव ४७.६७ प्रतिशत सञ्चयकर्तालाई उनीहरूको खातामा सञ्चित सञ्चय कोषको जमानत तथा सञ्चयकर्ताबाट घरजग्गाको धितो लिई विभिन्न शिर्षकका सापटीको रुपमा प्रवाह भएको छ । यसैगरी, करिव १४.८७ प्रतिशत रकम परियोजना/संस्थागत कर्जाको रुपमा विभिन्न सार्वजनिक तथा निजी परियोजनाहरूमा लगानी भएको छ भने करिव ०.९८ प्रतिशत रकम निवृत्तभरण कोषमार्फत् विभिन्न बैङ्कहरूले जारी गरेका डिबेन्चरहरूमा लगानी तथा करिव ४.७४ प्रतिशत रकम सरकारी सुरक्षणपत्रहरूमा लगानी भएको छ । उक्त अवधिसम्म विभिन्न कम्पनीको शेयरमा उचित मुल्यको आधारमा करिव ४.९४ प्रतिशत लगानी र स्थिर सम्पत्तिमा करिव ०.१५ प्रतिशत लगानी भएको छ । बाँकी करिव २६.६४ प्रतिशत लगानी विभिन्न बैङ्कहरूको मुद्दती निक्षेपमा रहेको छ ।

विगतको दशकमा कोषले लगानी परिचालनबाट करिव ७.२४ देखि ९.४१ प्रतिशतसम्म समग्र प्रतिफल प्राप्त गरेको छ । सोही अवधिमा देशको मुद्रास्फीतिको दर ३.६० देखि ९.९२ प्रतिशतसम्म रहेको थियो । विगतको दशकमा कोषले लगानी परिचालनबाट करिव ८ प्रतिशत भन्दा बढी औसत प्रतिफल प्राप्त गरेकोमा औसत मुद्रास्फीतिको दर ६ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ । कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ताहरूलाई प्रदान गर्दै आएको प्रतिफलमा ब्याज तथा मुनाफा रहेको छ । पछिल्लो दशकमा कोषले ब्याजको रुपमा वार्षिक ५.५० प्रतिशतदेखि ८.२५ प्रतिशतसम्म प्रदान गरेको छ भने मुनाफाको रुपमा थप ०.६५ प्रतिशतदेखि १.२५ प्रतिशतसम्म वितरण गरेको छ ।

कोषको लगानीमा चुनौति

निवृत्तभरण कोषको जिम्मेवारी सहित कोषको दीर्घकालीन वित्तीय श्रोत मजबुत भएता पनि देशको ठूलो दीर्घकालीन लगानीकर्ताको हैसियतले वित्तीय बजारको वर्तमान अवस्थामा कोषको लगानी चुनौतिपूर्ण बनेको छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्कले प्रकाशन गरेको २०८२ जेठ मसान्तसम्मको देशको आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थाको विवरण अनुसार कर्जाको मागमा आएको कमीले उच्च तरलताको अवस्था सिर्जना भई वाणिज्य बैङ्कहरूको निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर ४.२९ प्रतिशत कायम भएको छ । यस्तो अवस्थामा कोषजस्ता संस्थागत लगानीकर्ताहरूले मुद्दती निक्षेप लगानीको लागि जारी गर्ने बोलपत्रहरूमा वाणिज्य बैङ्कहरूको सहभागिता न्यून भैतरलतामा उच्च वृद्धि भएको छ । यसरी कोष सहित ती संस्थाहरू पनि नेपाल सरकारले जारी गर्ने छोटो अवधिको ट्रेजरी बिलमा समेत सहभागीता जनाउन बाध्य भएका छन् ।

नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट जारी एकीकृत निर्देशनको ब्याजदरसम्बन्धी व्यवस्थामा कोष जस्ता अनिवार्य बचत सङ्कलन गरी लगानी गर्ने संस्थालाई पनि संस्थागत लगानीकर्ताको रुपमा लिई कोषले लगानी गर्ने मुद्दती निक्षेपमा सर्वसाधारण निक्षेपको तुलनामा १ प्रतिशत कम ब्याजदर प्रदान गर्ने व्यवस्था हालसम्म कायमै गरिएकोले कोषको समग्र लगानी प्रतिफलमा लगानीको संरचना अनुरुपको कमी आईरहेको छ ।विशेष ऐन मार्फत बैङ्क वा वित्तीय संस्थाको २५ प्रतिशतसम्म शेयर लगानीको स्पष्ट अधिकार सहित स्थापित भएको कोषलाई बिमा ऐन र बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐनमा कोषको उक्त अधिकार संकुचित हुने व्यवस्था मार्फत बिमा कम्पनी र बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा लगानी वृद्धि गर्न रोक लगाउने प्रयास भईरहेको छ ।

विशेष गरी दोस्रो बजार सहित ऋणपत्रको समग्र बजार यथेष्ट मात्रामा विकास तथा विस्तार नभईरहेकोले कोषले सूचीकृत ऋणपत्रहरूमा लगानी विस्तार गर्न अनुकुल वातावरण सिर्जना भएको छैन भने परियोजना/संस्थागत कर्जामा लगानी विस्तार गर्न उच्च साख भएको गुणस्तरीय परियोजनाहरूको सधै अभाव रहदै आएको छ । स्वस्थ्य बजार विस्तारको अभावमा घरजग्गा बजारमा समेत लगानी वृद्धि गर्न सकिएको छैन ।

देशको आर्थिक विकास, वित्तीय स्थायित्व तथा पुँजी बजारको विकासमा कोषको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको र निरन्तर वृद्धि भईरहेको सञ्चयकर्ताको सेवा सुविधाको अपेक्षालाई मध्येनजर गरी कोषले लगानीको सुरक्षा तथा प्रतिफलदरलाई सुनिश्चित गर्दै लगानीको उपयुक्त विकल्पहरू खोजी गर्नुपर्ने भएको छ ।

कोषलाई लगानीको विकल्प

नेपाल सरकारको आ.व. २०८२/८३ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. ३३० मा "…….कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषले प्राइभेट इक्विटी र भेन्चर्स क्यापिटलमा लगानी गर्न सक्ने गरी कानूनी व्यवस्था गरिनेछ ।"र बुँदा नं. ३५० मा "कर्मचारी सञ्चय कोष लगायत अवकाश कोषहरूको अग्रसरता र निजि क्षेत्रको सहभागितामा सुलभ आवास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यसअन्तर्गत सातै प्रदेशका प्रमुख शहरी केन्द्रहरूमा एक लाख भवन तथा अपार्टमेन्ट निर्माण गरी निजामती, सुरक्षाकर्मी र शिक्षक कर्मचारीलाई सहुलियतपूर्ण ब्याजदर र किस्ताबन्दीमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाएको छु ।"भन्ने व्यवस्था उल्लेख भएको ।

अर्थ मन्त्रालयबाट कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक उपर राय सुझाव माग गरी सार्वजनिक गरिएको संशोधनको मस्यौदामा कोषले डिबेन्चर तथा ठूला पुर्वाधारको क्षेत्रमा गर्ने लगानी र सञ्चालन गर्ने म्युचुअल फण्ड सम्बन्धी व्यवस्थालाई स्पष्ट गरिनुका साथै प्राइभेट इक्विटी र भेन्चर क्यापिटल फण्डको धितोपत्र एकाइ तथा अन्य नवीनतम् वित्तीय उपकरणमा लगानी गर्ने, कोषले आफै वा अन्य

निकायसँगको साझेदारीमा प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनी स्थापना गरी पुँजी बजार तथा वित्त बजारको क्षेत्रमा कोषको रकम परिचालन गर्ने र कोषले प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित कम्पनी वा संगठित संस्थाद्वारा निर्माण तथा सञ्चालन हुने आवास परियोजनामा लगानी गरी त्यस्तो परियोजनाबाट निर्माण वा विकास गरिएको घर घडेरी सोझै वा किस्ताबन्दीमा कर्मचारीलाई बिक्री वितरण गर्ने व्यवस्थाहरू प्रस्ताव गरिएको छ ।

उपरोक्त परिप्रेक्ष्यमा सङ्घीय संसदबाट कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक पारित भई लागू भएमा घरजग्गा, पूर्वाधारको क्षेत्रका साथै पुँजी बजार, वित्त बजारका अन्य उपकरण र प्राइभेट इक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटल कोषको इकाईमा लगानीको बाटो खुला भई कोषलाई लगानीको वैकल्पिक अवसर प्राप्त हुने देखिएको छ ।

निष्कर्ष

बाध्यात्मक परिस्थितिमा सुरक्षित लगानीको क्षेत्रको रुपमा रहेको मुद्दती निक्षेप तथा सरकारी ऋणपत्रबाट प्राप्त हुने प्रतिफलमा कमी आईरहेको अवस्था, ब्याजदर न्यून राखी अर्थतन्त्रमा लगानीको वातावरण सकारात्मक बनाउने नीतिगत व्यवस्था र लगानीका अन्य क्षेत्रमा लगानी परिचालन गर्न विभिन्न बाधा अड्चन रहेको परिस्थितिमा सञ्चयकर्तालाई मुद्रास्फीतिभन्दा बढी प्रतिफल प्रदान गरी उनीहरूको अनिवार्य बचतमा न्याय गर्दै सामाजिक सुरक्षाको उद्देश्य प्रभावकारी रुपमा हासिल गर्न अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरुप संभावित क्षेत्रमा लगानी परिचालन गरी देशको आर्थिक विकास र वित्तीय स्थायित्वमा समेत योगदान गर्न ६३ वर्षको अनुभव प्राप्त कोषले कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयकमा व्यवस्था गरिएको अन्य क्षेत्रको साथै प्राइभेट इक्विटी तथा भेन्चर क्यापिटल कोषमा लगानी विस्तार गर्न तयार रहनु पर्ने देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. अर्थ मन्त्रालयबाट कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक उपर राय सुझाव माग गरी सार्वजनिक गरिएको संशोधनको मस्यौदा

२. OECD ले प्रकाशन गरेको च्भउयचत इल ियलन Term Investing of Large Pension Funds and Public Pension Reserve Funds 2023

३. कर्मचारी सञ्चय कोषको विभिन्न आ.व.को वार्षिक प्रतिवेदनहरू

४. कर्मचारी सञ्चय कोषको त्रैमासिक वित्तीय प्रतिवेदनहरू

५. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९

६. कर्मचारी सञ्चय कोषबाट प्राप्त विवरणहरू

७. नेपाल सरकारको आ.व. २०८२/८३ को बजेट वक्तव्य

८. नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्रकाशित आर्थिक तथा अन्य प्रतिवेदनहरू

९. नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट जारी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि जारी गरिएको एकीकृत निर्देशनहरू

१०. नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरू

११. नेपाल प्राईभेट ईक्विटी सङ्घले प्रकाशन गरेको MARKET SNAPSHOT Volume II

१२. निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५

१३. McKinsey & Company ले प्रकाशन गरेको Global Private Markets Report 2025

१४. विशिष्टीकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५

१५. विभिन्न वेबसाईटमा उपलब्ध अनलाईन सूचनाहरू

कर्मचारी आवास आयोजना र कर्मचारी सञ्चय कोष

✍ शान्ता गौतम*

१. विषय प्रवेश

मानव सभ्यताको शुरुवात जङ्गली युगबाट भएको मानिन्छ । प्राचिन कालमा अर्थात्जङ्गली युगमा मानिसहरू घाम पानीबाट बच्न जङ्गलका ठूला ठूला ओडारहरूमा बस्ने गर्दथे । खानको लागि पानी खोला, तलाउ वा झरनाको प्रयोग गर्ने गर्दथे भने खानाको रुपमा जङ्गलमा उपलब्ध हुने कन्दमुल, जनावरहरूको शिकार गरेर भोक मेट्ने गर्दथे । शौँचको लागि प्राकृतिक जङ्गललाई नै उपयोग गर्दथें । थोरै जनसङ्ख्या र फिरन्ते भएकाले सधै भरि एकै स्थानमा बस्दैनथे । समय, मौसम र उपलब्ध स्रोत साधनको खोजिमा यत्रतत्र भौतारि रहन्थे । समयक्रमसँगै मानिसको चेतनास्तरमा भएको विकासले एक्लाएक्लै बस्नुको साटो समूहमा बस्न थाले, समूहमा बस्दा धेरै जनाको सोच र अन्तरक्रियाले क्रमशः समुदायमा बस्ने, तेरो मेरो भन्ने भावनाको विकासले प्रतिस्पर्धा हुनुका साथै क्रमशः गृहस्थ जीवनको सुरुवात गरे । गृहस्थ जीवनको शुरुवात सामूहिक आवासबाट भयो । विचार मिल्ने अनि मेरो र तेरो समूहमा पर्नेहरूले अलग अलग आवास निर्माण गरी बसोबास गर्न थालेकाले मानिसले आवास आवश्यकता र महत्व प्राचीन कालमै महसुस गरेबाट व्यवस्थित आवासको विषय मानव सभ्यताको जुनसुकै भूगोलमा पनि उत्तिकै महत्व राख्ने गर्दथ्यो भन्न सकिन्छ । तत्कालीन समाज वा प्रशासन वा मानव सभ्यताले जनताको गाँस (पानी सहित), बाँस र कपास अर्थात् पर्याप्त खाने खाद्यान्नको व्यवस्था, समुचित बसोबास गर्ने आवासको व्यवस्था र शरीर अर्थात् लाज ढाक्ने कपडाको व्यवस्थालाई आधारभूत आवश्यकताको रुपमा लिईएको पाईन्छ । वर्तमान मानव सभ्यताले मानिसका लागि आधारभूत आवश्यकताको रुपमा स्वस्थ खाना, पिउने पानी, आरामदायी र स्वस्थकर आवास, सुविधाजनक बस्त्र, उपयुक्त शिक्षा, स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था, यातायातको व्यवस्थालाई मानिसको आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा लिएको छ । यसका लागि हरेक देशका सरकारले स्रोत साधनको उच्चतम सदुयोग गरी आफ्ना नागरिकको जीवनस्तर सुधारमा निरन्तर प्रयास गरिरहेका छन् ।

२. आवासको सम्बन्धमा नेपाली समाजको विश्वास वा मान्यता

नेपाली समाजमा घरजग्गालाई सामाजिक प्रतिष्ठा, इज्जतको रुपमा लिईन्छ ।सामूहिक आवास भन्दा एकल घरलाई बढी महत्व दिएको पाईन्छ । घरबार विहिन व्यक्तिले समाजमा आफ्नो प्रतिष्ठा र सुरक्षा नपाउनुका साथै राज्यले उपलब्ध गराउने कतिपय हक, अधिकार र सुविधासमेत नपाउने अवस्था विद्यमान रहेको छ । घर अन्य वस्तु जस्तै उत्पादन, उपभोग, बिक्री वितरण तथा हक हस्तान्तरणका हरेक चरणमा आर्थिक कारोबार संलग्न रहने विषय पुँजीवादी अर्थ व्यवस्थाको विषेशता

* मुख्य प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

नै हो र नेपालमा पनि त्यो कायमै रहेको छ । अहिले विकसित देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड वा योगदान गर्ने एउटा महत्वपूर्ण क्षेत्रको रुपमा आवास बजार रहेको छ। नेपालमा पनि घर जग्गाको कारोवार बढी हुँदा अर्थतन्त्र बढी चलायमान र कारोबार कम हुदा अर्थतन्त्र कम चलायमान हुने अनुभूति गर्दै आएको सन्दर्भमा वर्तमान आर्थिक शिथिलता पनि घर जग्गा व्यवसायमा आएको मन्दीका कारणले समग्र अर्थतन्त्र आर्थिक मन्दीमा गएको विश्लेषण गर्ने अर्थविदहरू प्रसस्तै पाईन्छ ।

३. नेपालमा आवासको अवस्था

नेपालमा आवासको अवस्थाको बारेमा केन्द्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले पछिल्लो पटक २०२२/२०२३ मा गरेको नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कको अनुसार ८१.४ प्रतिशत परिवार आफ्नै घरमा बसोबास गर्दछन् भने १५.१ प्रतिशत मानिसहरू भाडाको घरमा बसोबास गर्दछन । केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागले गरेको विभिन्न वर्षहरूको जीवनस्तर सर्वेक्षण प्रतिवेदनको तथ्याङ्क तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने हो भने आफ्नो स्वामित्वमा भएको घरधनीहरूको सङ्ख्या सन् १९९४/१९९५ मा ९३.५ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२/२०२३ मा आइपुग्दा ८१.४ प्रतिशतमा झरेको छ । यसको प्रमुख कारण मानिसहरू विदेश पलायन र गाँउबाट शहरमा बसाइँ सराइ नै हुन । झण्डै ८१.४ प्रतिशत मानिसहरूको आफ्नै स्वामित्वमा घर हुनु भनेको विकसित देशहरूको तुलनामा राम्रो मान्न सकिन्छ । विकसित देशहरूमा आफ्नो स्वामित्वमा घर हुने जनसङ्ख्या केबल ६० देखि ७० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र रहेको पाइन्छ । विकसित देशहरूमा संयुक्त आवास वा अपार्टमेन्ट हुने गरेकोमा नेपालमा लगभग ९९ प्रतिशत घरहरू व्यक्तिगत एकल स्वामित्वमा रहेको पाईन्छ ।

तालिका १

विवरण	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण प्रतिवेदन			
	१९९५/१९९६	२००३/२००४	२०१०/२०११	२०२२/२०२३
आफ्नै घरमा बस्ने परिवार (प्रतिशत)	९३.८	९१.६	८९.७	८१.४
घर बहालमा बस्ने परिवार (प्रतिशत)	२.२	५.४	७.८	१५.१
घरको सरदर क्षेत्रफल (वर्ग फिट)	६०४	५३१	६०५	५९४.८
सिमेन्ट जडाई भएको घर(प्रतिशत)	१०.७	१८.३	२६.१	५६
कंक्रिट छाना भएको घर (प्रतिशत)	११.२	१३.६	२०.३	४०.२
जस्ताको छाना भएको घर (प्रतिशत)	५.७	२१	२८.४	४०.३
सिमेन्ट भुई भएको घर (प्रतिशत)	–	–	१३	२९
खानेपानी पाइप जडान भएको घर (प्रतिशत)	३२.८	४३.९	४४.५	५१.६
बिजुली जडान भएको घर(प्रतिशत)	१४.१	३७.२	६९.९	९४
शौचालय भएका घर (प्रतिशत)	२१.६	३८.७	५६	९४.२

स्रोत : नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०२२।२३ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग

४. नेपालमा आवास कर्जाको अवस्था

देशमा व्यवस्थित र एकत्रित आवासको लागि ठूलो वित्तीय स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ। मानिसहरूले घर आवास निर्माणको लागि सजिलै सुलभ दरमा घर कर्जा प्राप्त गर्ने अवस्थाले व्यवस्थित शहरीकरण गर्न ठूलो योगदान गर्दछ । विकसित देशहरूमा व्यवस्थित आवास विकास हुनुको मुख्य कारण निर्धारित योजनालाई कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त र दिगो सुलभ दरको कर्जा सुविधा हो। यसले मानिसहरूले लामो अवधिको भाका राखी जीवन भरको कमाईबाट व्यवस्थापन गर्ने गरी व्यवसायिक आवास निर्माण कम्पनीको सहायतामा आवासहरू निर्माण गर्ने गरेका छन् । नेपालमा आवास निर्माणको लागि वर्षौको बचत, श्रीमतीको गरगहना बिक्रीबाट प्राप्त हुने रकम, साथी भाई, इष्टमित्रसँगको सापटी र सहयोग, निर्माण सामाग्री आपूर्तिकर्तासँगको उधारो कारोबारबाट आवास निर्माणको लागि स्रोतको जोहो गर्ने गरिएको पाइन्छ। वि.सं २०४८ को प्रजातन्त्र पुनःस्थापना पश्चात् नेपालले लिएको खुला अर्थतन्त्रको नीति अनुरुप निजी, निजी र वैदेशिक संयुक्त लगानीमा बैङ्क वित्तीय संस्थाहरूको बृहतउपस्थितिले औपचारिक अर्थतन्त्रलाई थप विस्तार गरेको पाइन्छ । नेपालमा औपचारिक क्षेत्रमा आवास कर्जाको स्रोत संस्थागत कर्जा, वित्तीय संस्थाको कर्जा कार्यक्रमहरू, सहकारी तथा गैर सरकारी निकाय मार्फत् सञ्चालन गरिएका बचत तथा ऋण कार्यक्रम अन्तरगत आवास कर्जाको व्यवस्थाबाट विशेष गरी कर्मचारीहरूले आवास निर्माणको व्यवस्था गर्ने गरेका छन् । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले नेपालमा आवास कर्जाको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने बारेमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । तल तालिका नं. २ मा दिइएको छ ।

तालिकामा आवासिय कर्जा लिने परिवार सन् १९९५ मा ६१.३ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२ मा ६३.८ प्रतिशत रहेको छ । सन् २००३ मा ६८.८ प्रतिशत र सन् २०१० मा ६५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा कर्जा लिने परिवार सङ्ख्या केही घटेको देखिन्छ । बैंकबाट कर्जा लिने परिवार सङ्ख्यामा क्रमशः वृद्धि भएको देखिन्छ जस्तै सन् १९९५ मा १६.१ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२ मा २२.४ प्रतिशत रहेको छ । मनी लेन्डरबाट कर्जा लिने संख्या सन् १९९५ मा ३९.७ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२ मा

तालिका नं. २

विवरण	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण			
	१९९५/१९९६	२००३/२००४	२०१०/२०११	२०२२/२०२३
आवासीय कर्जा लिने परिवार (प्रतिशत)	६१.३	६८.८	६५	६३.८
कर्जा बाँकी भएका परिवार (प्रतिशत)	५८.४	६६.७	६२.६	९७.३
प्रति परिवार कर्जा सङ्ख्या (प्रतिशत)	१.६	१.६	१.६	१.६
बाँकीकर्जा भएका परिवार सङ्ख्या (प्रतिशत)	१.५	१.६	१.५	१.५
बैङ्कबाट कर्जा लिने परिवार (प्रतिशत)	१६.१	१५.१	२०	२२.४
मनी लेन्डरबाट सापटी लिने परिवार (प्रतिशत)	३९.७	२६	१५.१	११.४
आफन्तबाट कर्जा लिने परिवार (प्रतिशत)	४०.८	५४.५	५१.१	४२.५
घरजग्गा धितो राखी कर्जा लिने परिवार (प्रतिशत)	१६.८	१४.१	१२.४	१७
बिना धितो कर्जा लिने परिवार (प्रतिशत)	७४.७	७५.१	७९.९	६४.९

स्रोत : नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०२२/२३ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग

११.४ प्रतिशतमा झरेकोले अनौपचारिक क्षेत्रबाट ऋण लिने प्रवृत्तिमा ठूलो परिवर्तन आएको देखिन्छ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको जीवनस्तर सर्वेक्षणहरूमा के कति कर्मचारीको आवास रहेको र के कति कर्मचारीले आवासका लागि बैङ्क वित्तीय संस्थाबाट कर्जा लिएको भन्ने तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिएन। कर्मचारी वर्ग जानकार वर्ग भएकाले उनीहरूले लिने कर्जा बैङ्क वित्तीय संस्थाबाट नै हुन्छ भन्ने मान्यता राख्न सकिन्छ।

५. नेपालमा आवास निर्माण र विकासमा रहेका समस्याहरू

नेपाल तीव्र शहरीकरण भैरहेका मुलुकहरूमध्ये एक हो। पछिल्लो तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने झण्डै ४.०८ प्रतिशतले हरेक वर्ष शहरी जनसङ्ख्या वृद्धि भैरहेको पाइन्छ। यस्ले व्यवस्थित शहरीकरणलाई प्रत्यक्ष असर पारिरहेको छ। पूर्वाधार विकास बिना आफूखुशी निर्माण गरिएका संरचनाहरूले शहरलाई कुरुप बनाउनुका साथै अन्य विकसित देशका शहरबासीहरूले उपभोग गरि रहेका सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन स्थानीय सरकारहरूलाई समस्या भैरहेको छ। शहरी क्षेत्रमा घर निर्माण खर्चिलो हुँदै गएकाले मानिसले एकै पटक निर्माण सम्पन्नता लागि वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्न समस्या हुने गरेको छ। विकसित देशहरूमा घर निर्माणको कार्य सरकार वा संस्थागत रुपमा आवास निर्माणका लागि खडा गरिएका निकायहरूले बनाउने गर्दछन् भने नेपालमा व्यक्तिले जग्गाको स्वामित्व पैत्रिक रुपमा वा आफैँले खरिद गरी प्राप्त गर्दछन र आवश्यक स्रोत साधनको आधारमा एकै पटकमा वा पटक पटक गरी भवन निर्माण गर्दछन्। व्यक्तिले पहिला घर बनाउँछ अनि सरकारले बाटो, पानी, विद्युत, ढल जस्ता सुविधाहरू एकै पटक निर्माण नगरी पटक पटक वर्षौ लगाएर निर्माण गर्दछ। पूर्वाधार निर्माणका लागि पहुँच, भनसुन एवम् शक्तिका आधारमा बजेटको प्राथमिकता निर्धारण गरिन्छ। यसले सरकारप्रति जनताको भावना जहिले नकारात्मक बन्ने गरेको छ। नेपालमा व्यक्तिहरूलाई आफ्नो इच्छा अनुसारको डिजाइनमा घर बनाउन स्वतन्त्रता रहेको छ। उनीहरूलाई एकै पटक सम्पन्न गर्नुपर्ने कुनै बाध्यता छैन। सरकारले तोकेका भवन निर्माण मापदण्ड पूर्णरुपमा कार्यान्वयन नभएका कारण भूकम्प जस्ता प्राकृतिक विपतमा ठूलो नोक्सानी व्यहोर्नु परेको छ। मानिसहरूलाई भवन निर्माणमा आवश्यक वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनमा ठूलो समस्या रहेको छ। देशमा आवास क्षेत्रलाई नै लक्षित गरी ऋण लगानी गर्ने विशिष्टिकृत बैङ्क वित्तीय संस्था नभएकाले बैङ्क वित्तीय संस्थाले अनावश्यक शर्त र चर्को ब्याजदरका कारण व्यवस्थित भवन निर्माणमा समस्या रहेको छ। कर्मचारीलाई सीमित घर कर्जाको व्यवस्था भएतापनि आम नागरिकलाई सुलभ कर्जा प्राप्त गर्न समस्या रहेको छ। बैङ्क वित्तीय संस्थाले डिजाइन गरेका घर कर्जा योजनाहरू केवल मध्यम र उच्च वर्गहरू लक्षित रहेका छन्।

व्यवस्थित आवास निर्माणको लागि सरकारले जग्गाको वर्गिकरण प्रभावकारी रुपमा गर्न नसकेका कारण खेतीयोग्य जमिनमा घर बनाउने कार्य तिव्र रुपमा बढिरहेको छ। जग्गा खरिद बिक्रीको वस्तु भएकाले अधिक मूल्यका कारण कति पय गैर बैंकिङ संस्थाहरूले चाहेर पनि सुलभ दरमा आवास उपलब्ध गराउन सकेका छैनन्। सुलभ मूल्यमा जग्गाको उपलब्धता बिना सस्तो आवासको परिकल्पना गर्न सकिदैन। जग्गा खण्डिकरण र हदबन्दीका कारण आवास कम्पनीहरूले नेपालमा पर्याप्त संयुक्त आवास निर्माण गर्न सकेका छैनन्।

६. राज्यको नीति एवम् मार्गदर्शन

नेपाली समाजको भावनालाई प्रतिनिधित्व गर्दै यस्का नीति निर्माताहरूले विभिन्न काल खण्डमा निर्माण गरिएका संविधान, राज्यका नीतिहरू, आवधिक योजनाहरूमा कुनै न कुनै रुपमा आवास क्षेत्रको विषयलाई समेटिएको पाउँदछौं। यसै गरी पछिल्लो पटक जारी भएको नेपालको संविधान, २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३७ मा प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुने छ र कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि

नागरिकलाई निजको स्वामित्वमा रहेको बासस्थानबाट हटाइने वा अतिक्रमण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न सरकारले आवधिक रुपमा नीति कार्यक्रम तथा बजेटमा व्यवस्था गरी घरबार विहिनहरूलाई, विस्थापितहरूलाई, प्राकृतिक प्रकोपमा परेका नागरिकका लागि आवासको व्यवस्था गर्नुका साथै सम्पदाहरूको पुनःनिर्माण राज्य कोषकै खर्चमा गर्दै आएको छ ।

दिगो विकास रणनीति २०३० को ११ औँ नं. लक्ष्यमा दिगो शहर र समुदाय भन्ने उल्लेख रहेको छ । शहर र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, बलियो र दिगो बनाउन व्यवस्थित शहरी योजना, पर्याप्त पूर्वाधार विकास र सुविधाहरूको व्यवस्थापनको रणनीति लिनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

देशको विभिन्न सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको लागि उपयुक्त आवासको व्यवस्थापन गर्ने अलग्गै निकाय रहेको छैन । कर्मचारी स्वयमूले आफ्नै बलबुतामा आवास निर्माण गर्ने वा व्यवस्थापन गर्ने गरेका छन् । कर्मचारीहरूको आवास व्यवस्थापनका लागि समय समयमा नेपाल सरकारले सङ्गठित संस्था मार्फत आवास आयोजन विकास गर्न आवधिक बजेट वक्तव्यमा राख्दै आएको पाइन्छ जस्तै उदाहरणको रुपमा नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को बजेट वक्तव्यमा "कर्मचारी सञ्चय कोषबाट कर्मचारी आवास योजना सञ्चालन गरिने छ । न्यूनतम लागतमा तयार गरिने त्यस्ता घरहरू निश्चित मापदण्डका आधारमा लागत मूल्यमा १० प्रतिशत थप गरि सञ्चयकर्ताहरूलाई वितरण गरिनेछ।" भन्ने व्यवस्था रहेको थियो। त्यस्तै गरी आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. ३५० मा कर्मचारी सञ्चय कोष लगायत अवकाश कोषहरूको अग्रसरता र निजी क्षेत्रको सहभातिामा सुलभ आवास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। यस अन्तर्गत सातै प्रदेशका प्रमुख शहरी केन्द्रहरूमा एक लाख भवन तथा अपार्टमेन्ट निर्माण गरी निजामती, सुरक्षाकर्मी र शिक्षक कर्मचारीलाई सहुलियतपूर्ण ब्याजदर र किस्तावन्दीमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ ।

७. कर्मचारी सञ्चय कोष

कर्मचारी सञ्चय कोषमा आवद्ध सञ्चयकर्ता (निजामती, शिक्षक, प्रहरी, नेपाल सेना, सङ्गठित संस्थाका कर्मचारीहरू)को सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले स्थापित कर्मचारी सञ्चय कोषले व्यवसायिक भवनको निर्माण तथा आवास आयोजनाको सञ्चालनका माध्यमबाट कोषको लगानी विविधिकरण गर्ने एवम् सञ्चयकर्ताको आवासको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने सन्दर्भमा कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को दफा १९ ले विशेष व्यवस्था गरेको छ। उक्त व्यवस्था बमोजिम कोषले आफैं वा अरु संस्थाहरूसँग मिली आवास परियोजनाहरू सञ्चालन गरी घर घडेरी सोझै वा किस्तावन्दीमा सञ्चयकर्तालाई बिक्री वितरण गर्न वा बहालमा दिन, कोषको स्वामित्वमा रहेका घर घडेरी बिक्री वितरण गर्न, आवास परियोजना सञ्चालन गर्न कम्पनी वा संस्थाको स्थापना र सञ्चालन गर्न एवम् कोषको स्वामित्वमा रहेको जग्गामा भवनहरू निर्माण गरी बहालमा दिन सक्दछ। साथै, सोही ऐनको दफा ३०ख मा कोषले आवास परियोजना सञ्चालन गर्न प्राप्त गरेको जग्गाको सम्बन्धमा अधिकतम हदबन्दी लागू नहुने व्यवस्था समेत रहेको छ।सुरक्षित एवम् व्यवस्थित आवासलाई व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकार र सामाजिक सुरक्षाको एक प्रमुख अङ्गको रुपमा स्वीकार गरिएको छ । सामाजिक सुरक्षा संस्थाको हैसियतले आवास आयोजना सञ्चालन गरी सुरक्षित आवास सुविधा सञ्चयकर्तालाई उपलब्ध गराउने अभिप्रायले विगतका वर्षहरूमा सञ्चयकर्ताका लागि कोषले आवास परियोजना सञ्चालन गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ।कर्मचारी सञ्चय कोषले पोखरा महानगरपालिका वडा नं. १७ पार्दीस्थित कित्ता नं. ६३४५, ६२६०, ६३५२, ६३७२, ६३७३, ६३६८, ६३६९, ६३७१, ६३७० र ६३७४ को जम्मा क्षेत्रफल १५-११-१-१ जग्गा मिति

२०३८/१०/०५ मा एकमुष्ठ रु. १,६६,२४९/०४ मा खरिद गरिएको जग्गामध्ये कित्ता नं. ६३४५, ६२६०, ६३५२, ६३६८, ६३६९, ६३७१, ६३७० र ६३७४ को ११-१४-३-३ जग्गामा आवासका लागि ११२ वटाघरहरू निर्माण गरी बिक्री गरिएको र कित्ता नं. ६३७२ र ६३७३ को ३-१२-१-२ क्षेत्रफल जग्गामा कोषले कार्यालय/व्यावसायिक प्रयोजनको लागि सपिङ्ग कम्प्लेक्स निर्माण गरेको र उक्त व्यवसायिक भवनहरू हाल कोषलेनै भाडामा लगाई रहेको छ । यसैक्रममा विसं. २०५६ सालमा पोखरा पार्दीस्थित जग्गामा ११२ वटा आवासीय भवनहरू निर्माण गरी सुलभ मूल्यमा सञ्चयकर्ताहरूलाई उपलब्ध गराइएको थियो ।

सञ्चयकर्ता स्वयम्ले आवास बनाउने गरी सञ्चयकर्ताको घर जग्गा धितोमा राखी घर सापटी उपलब्ध गराउने उद्देश्यले घर सापटी कार्यक्रम २०५७ कार्यान्वयनमा ल्याई शहरी क्षेत्रका सञ्चयकर्तालाई सुलभ ब्याजदर र लामो भुक्तानी अवधि कायम गरी सञ्चयकर्ता घर सापटी उपलब्ध गराउने व्यवस्थालाई कोषले हालसम्म निरन्तरता दिएको छ र यसबाट झण्डै ५० भन्दा बढी सञ्चयकर्ताले घर कर्जा लिएर घर निर्माण गरिसकेका छन् ।

पोखरा आवास आयोजनाबाट कोषले प्राप्त गरेको अनुभव र सरोकारवालाबाट प्राप्त सकारात्मक प्रतिक्रिया समेतका आधारमा कोषले सोही प्रकृतिका अन्य आयोजनाहरू सञ्चालन गर्ने पटक पटक प्रयास गरेको पाईन्छ । नेपाल सरकारले समेत समय सयमा आफ्नो वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम एवम् बजेट वक्तव्यमा कर्मचारी सञ्चय कोष मार्फत आवास आयोजना सञ्चालन गरी राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई आवासीय घरहरू किफायती मूल्यमा उपलब्ध गराउने विषय समावेश गरेको देखिन्छ तर सो नीति तथा कार्यक्रमले हालसम्म सार्थकता पाउन सकेको छैन ।

पोखरा आवास आयोजना जस्तै सञ्चयकर्ताका लागि आवास आयोजना सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले कोषले भरतपुर महानगरपालिका कल्याणपुर-४ यज्ञपुरी चितवनमा २०६१साल जेष्ठ ३१ गते कृषि विकास बैङ्क, कोष व्यवस्थापन कम्पनी लि.बाट ४–१६–१५.५ (बिघा) जग्गा रु. ७०,६४,५७५।०० मा खरिद गरिएको थियो । बिमा व्यवसाय, अवकाश कोष, पेन्सन कोष लगायतका दीर्घकालीन वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने सामाजिक सुरक्षा संस्थाहरूले आफ्नो लगानीयोग्य रकमको ठूलो हिस्सा घर जग्गा (Real State) का क्षेत्रमा लगानी गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको पाइन्छ ।

कोषले भवन निर्माण तथा आवास आयोजनाको सञ्चालनलाई प्राथमिकता दिएर नै विसं. २०६१ सालमा कोषको सङ्गठनात्मक संरचना अन्तर्गतभवन तथा आवास व्यवस्थापन विभाग स्थापना गरेको थियो । कोषभित्रको विभागले आवास निर्माणको क्षेत्रमा सोचे जस्तो प्रगति नगरेका कारण सञ्चयकर्ता आवास योजना सञ्चालन गर्ने, व्यवसायिक भवन निर्माण गर्ने, भवनहरूको बहाल व्यवस्थापन गर्ने, जग्गा प्राप्ति, विकास र बिक्री व्यवस्थापन गर्ने समेतका कार्यका लागि अलग्गै संस्थाको आवश्यकता महसुस गरियो ।

भवन निर्माण तथा आवास परियोजनाको सञ्चालन नितान्त प्राविधिक विषय भएकोले यसको लागि कोषको साविकको संरचना भन्दा अलग्गै स्वायत्त र व्यवसायिक प्रकृतिको विशिष्टीकृत कम्पनीको स्थापना गर्नु पर्ने आवश्यकता निकै पहिले देखि महसुस गरिएको थियो । त्यस्तो प्रकृतिको कम्पनीको परिकल्पना गरी विसं. २०४७ मा भएको कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को छैटौं संशोधनले ऐनमा सो विषयलाई समावेश गरेको थियो । यसै सन्दर्भमा कोषका जग्गाहरूको व्यवसायिक उपयोग गर्न, व्यापारिक/व्यवसायिक भवनको निर्माण गरी भाडामा दिन तथा सञ्चयकर्ताका लागि आवास आयोजना सञ्चालन गर्ने प्रमुख उद्देश्यका साथ कोष सञ्चालक समितिको मिति २०७६/०८/१३ को निर्णयानुसार कोषको पूर्ण स्वामित्व भएको सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि.कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा मिति २०७६/०९/०७ मा दर्ता भएको र प्रारम्भमा यस कम्पनीको अधिकृत पुँजी रु. २ अर्ब र चुक्ता एवम् जारी पुँजी रु. १ अर्ब रहेको छ । सञ्चय

कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि.मार्फत तत्कालीन समय मिति २०६७/०३/२३ मा १२९ वटा आवासहरू निर्माणको लागि भरतपुर नगरपालिकाबाट नक्सा पास गरेकोमा विविध कारणले उक्त आयोजना कार्यान्वयन हुन नसकेकोमा गत वर्ष उक्त जग्गा विकास गरि साविकको डिजाइन र लागतमा पुनरावलोकन गरी पुनः १५० वटा आवासहरू निर्माणको लागि कोष सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कम्पनीले इपिसी मोडेलमा कार्यान्वयन गर्न प्रक्रिया अगाडि बढाएको छ।

८. बृहत सञ्चयकर्ता आवास आयोजना

कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्ना सञ्चयकर्ताको हितमा सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रमहरू निरन्तर रुपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । सञ्चयकर्ताको आवासको आवश्यकता पूरा गर्न कोषले घर कर्जा प्रवाह गरी सेवा उपलब्ध गराउदै आएको छ। यस्तो कर्जाबाट करिब ६० हजारभन्दा बढी सञ्चयकर्ताले आवास निर्माण गरिसकेका छन्। नेपाल सरकारको देशका विभिन्न स्थानमा व्यवस्थित शहरीकरण गर्ने नीति तथा कर्मचारीलाई सुलभ आवास निर्माण गर्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०८२।०८३मा १ लाख आवास कर्मचारी सञ्चय कोष जस्ता निकायबाट निर्माण गर्ने कार्यक्रम राखेको छ । कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्ना सञ्चयकर्तालाई नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा भएको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न बृहत सञ्चयकर्ता आवास आयोजना सञ्चालन गर्न आवश्यक भएको छ । यसका लागि राजनीतिक पार्टीहरू, नेपाल सरकार,प्रदेश सरकार,स्थानीय सरकार एवम् निजी क्षेत्रको सहयोग, संलग्नता र समन्वय आवश्यक पर्दछ । यसका लागि कोषले सम्बन्धित पक्षबाट देहायको भूमिकाको अपेक्षा राखेको छ :

क. **राजनीतिक पार्टीहरू** : देशका राजनीतिक पार्टीहरूको बृहत सञ्चयकर्ता आवास आयोजना प्रतिको स्पष्ट नीतिर साझा अवधारणा बनेको अवस्थामा मात्रै आयोजना कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । कुनै पनि राजनीतिक पार्टीको असहयोगले आयोजना कार्यान्वयनमा समस्या आउने अवस्था छ। सरकारमा जो सुकै भए पनि नीतिले निरन्तरता पाउनु पर्दछ । अन्यथा कोष जस्ता संस्थाले गर्ने लगानी जोखिममा पर्न सक्छ। देश विकासमा कर्मचारीलाई आवासको विषय सम्पूर्ण राजनीतिक पार्टीको घोषणा पत्रमा सो विषय उल्लेख गरी कोष जस्ता संस्थाहरूलाई सहजीकरण गरिदिनु पर्दछ।

ख. **नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार** : सरकारले सार्वजनिक खरिद ऐनलाई समसामयिक संशोधन गरी निर्माण कार्यलाई चुस्त बनाउनु पर्ने अवस्था छ । झन्झटिलो खरिद कानूनका कारण कार्यान्वयनमा संलग्न कर्मचारीको मनोबल उच्च रहन सकेको छैन । जोखिम मोलेर कार्य गर्दा जीवनभर ओभरसाइट एजेन्सीको निगरानीमा बस्नु पर्ने अवस्थाले कसैले पनि ठूला आयोजना कार्यान्वयनमा रुची नदेखाउने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । सुलभ मूल्यमा आवास उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारले जग्गा उपलब्ध गराउनु पर्दछ। महँगो मूल्यमा कोषले जग्गा खरिद गरेर निर्माण गरिने आवासको लागत बढी भई सञ्चयकर्ताले खरिद गर्न समस्या पर्ने देखिन्छ । सरकारले पूर्वाधार विकास गरिदिनु पर्दछ। नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको जग्गा उपलब्ध गराउने विषयमा स्पष्टता हुनु पर्दछ।

ग. **निजीक्षेत्र निर्माण व्यवसायी** : आवास आयोजना निर्माणमा सहभागी हुने निर्माण व्यवसायीमा इमान्दारिता, पारदर्शिता, व्यवसायिकता, समयको पालना, स्वच्छ प्रतिस्पर्धा, जवाफदेहिता गुणस्तरमा कुनै सम्झौता नगर्ने असल मनसाय हुनु पर्दछ । समयमा निर्माण सम्पन्न हुन सकेमा लागत र विश्वसनीयता बढ्न गई देशको अर्थतन्त्रमा समेत योगदान पुग्दछ।

घ. **आम नागरिक** : पछिल्लो समय यो देशमा केही हुदैन सबै भ्रष्ट छन्, काम चोर छन् भन्ने भाष्य

सृजना भएको छ । असल काम गर्ने निकाय र नागरिकहरू छन् भन्ने सकारात्मक सोचको विकास हुनु आवश्यक छ । यो देश बनाउने हामीले नै हो । खराब कुरालाई सुधार गरी काम गर्नेहरूलाई हौसला र प्रोत्साहन गर्ने वातावरण निर्माण गर्न आम नागरिकको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

९. अवधारणाका पक्षहरू

बृहत सञ्चयकर्ता आवास आयोजनामा संलग्न हुने पक्षहरू देहाय बमोजिम रहने छन् :

- कर्मचारी सञ्चय कोष वा सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि. (पहिलो पक्ष) जस्ले वित्तीय स्रोत परिचालनको सुनिश्चितता गर्नेछ ।
- नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार वा नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारले गठन गरेका प्रदेश पूर्वाधार विकास प्राधिकरण (दोस्रो पक्ष) जस्ले पहिलो पक्षले तोकेको स्थानमा जग्गा विकास गर्नेछ ।
- सञ्चयकर्ता लाभग्राही (तेस्रो पक्ष) जस्ले आयोजनाले निर्माण गरेका आवासको लागि खरिद गर्ने प्रतिबद्धता दिनेछ ।

१०.अवधारणा कार्यान्वयन प्रक्रिया

बृहतसञ्चयकर्ता आवास आयोजना कार्यान्वयनमा देहायका प्रक्रिया/चरणहरू समावेश हुनेछन् :

- **आयोजना स्थानको छनौट गर्ने** : नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकारले घोषणा गरेको स्याटेलाइट शहरमा सम्बन्धित निकायले तोकेको वा कोषले तोकेको स्थानमा आयोजना निर्माणका लागि स्थान छनौट गर्ने ।
- **आयोजनाको लागि जग्गा प्राप्ति वा विकास गर्ने** : नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार वा प्रदेश पूर्वाधार विकास प्राधिकरणको संलग्नतामा सुलभ मूल्यमा जग्गा प्राप्ति गर्ने वा नेपाल सरकार वा कोषले तोकेको क्षेत्रमा निजी क्षेत्र आफैले विकास गरेको सम्बन्धित निकाय वा संयन्त्रले निर्धारण गरेको मूल्यमा उपलब्ध गराउने ।
- **आयोजनाको स्वरुप निर्धारण गर्ने** : आवास आयोजना कसले, कहिले, कति लागत, कस्तो गुणस्तरमा, कति अवधि भित्र तयार गर्ने भन्ने विषय निरुपण गरिने छ । नेपाल सरकार वा प्राधिकरणले जग्गा उपलब्ध गराउँदा के कस्तो प्रक्रिया र मूल्यमा उपलब्ध गराउने हो सो विषय निरुपण गरिनेछ भने आवास निर्माणको लागि आवास विकास कम्पनी मार्फत आवास निर्माण गर्ने प्रक्रिया निरुपण गरिनेछ ।
- **वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने** : सरकारले उपलब्ध गराएको जग्गामा आवास निर्माण गर्दा नेपाल सरकारको जमानतमा आवास कम्पनीलाई कोषले कर्जा उपलब्ध गराउने छ भने प्रतिस्पर्धाको आधारमा छनौट हुने निजी आवास कम्पनीले विकास गरेको आवासको हकमा निजी आवास कम्पनीको धितोमा कर्जा प्रदान गरी परियोजनाको लागि वित्तीय स्रोतको सुनिश्चितता प्रदान गरिनेछ ।
- **आवास आयोजनाको निर्माण गर्ने** : प्रतिस्पर्धाको आधारमा आवास निर्माण कम्पनी मार्फत सुलभ आवासहरू निर्धारित समय, लागत र गुणस्तरमा निर्माण गर्न आवास निर्माण कम्पनीको छनौट गरी आयोजना निर्माण गर्नु पर्दछ ।
- **आयोजना निर्माण सम्पन्न गर्ने** : निर्धारित लागत, समय र गुणस्तरमा आयोजना निर्माण सम्पन्न गरिनेछ ।
- **आवास वितरण गर्ने** : कोषका सञ्चयकर्तालाई निजहरूले आयोजनाको शुरुवातमै दिएको प्रतिबद्धता अनुरुप निजहरूको नाममा घर सापटी कर्जा लिखत पारित गरी सञ्चयकर्ताले प्राप्त गर्ने कर्जा बापतको रकम कोषले निर्माण कम्पनीलाई उपलब्ध गराएको कर्जा असुली गरिनेछ ।

११. कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथि उल्लिखित कार्यक्रमलाई देहाय अनुरुप कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ :

तालिका १

क्र.सं	कार्यक्रम	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	समय	वित्तीय स्रोत	अनुगमन सूचक	अपेक्षित उपलब्धि	कैफियत
१	बृहत सञ्चयकर्ता आवास आयोजना	जग्गा प्राप्ति र विकास	नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार वा निजी व्यवसायी	कर्मचारी सञ्चयकोष/सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि. वा निजी आवास कम्पनी	आ.व. २०८२/८३ मा शुरु	कर्मचारी सञ्चय कोष	जग्गा उपलब्ध हुने प्रक्रिया निरुपण हुने	जग्गा उपलब्ध हुने	सुरक्षा प्रत्याभूति नेपाल सरकारबाट
		निर्माणको मोडेल विकास	नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार वा निजी व्यवसायी	कर्मचारी सञ्चयकोष/सञ्चय कोष घरजग्गा व्यवस्थापन कम्पनी प्रा.लि.वा निजी आवास कम्पनी	आ.व. २०८२/८३ मा शुरु	कर्मचारी सञ्चय कोष	मोडेल विकास भईआवास निर्माण हुने	कम्तिमा ५०० वटा आवास वितरण गर्न सकिने	निर्माण कम्पनीलाई ऋण र सञ्चयकर्तालाई आवास कर्जा उपलब्ध गराउने
		वितरण र हस्तान्तरण	कर्मचारी सञ्चय कोष	बुकिडकर्ता र निर्माण व्यवसायी	आ.व. २०८४/८५ मा शुरु	कर्मचारी सञ्चय कोष	सञ्चयकर्ता आवास निर्माण	सञ्चयकर्तालाई आवास हस्तान्तरण	लागत र वितरण मापदण्ड तयार गरिने

स्रोत : नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०२२/२३ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग

१२. अपेक्षित उपलब्धिहरू

बृहत् सञ्चयकर्ता आवास आयोजना कार्यान्वयन भएमा आम सञ्चयकर्ताको आवासको आवश्यकता पूरा भई कार्य क्षेत्रमा उत्प्रेरित भई नतिजामूखि कार्य सम्पादन हुने, कर्मचारी सञ्चय कोषको वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन र सञ्चयकर्ता प्रतिको कर्तव्य पूरा हुने छ भने नेपाल सरकारको सामाजिक सुरक्षा अवधारणा कार्यान्वयन हुनुका साथै व्यवस्थित शहरीकरणमा उपलब्धि हासिल हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपालको संविधान, २०७२

२. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन,२०१९

३. नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम २०७५/७६, २०८२/८३

४. जीवनस्तर सर्वेक्षण केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०२२/२०२३

५. कोष वार्षिक विशेषाङ्क- २०६६ किशोर थापा, आवास विकासमा कर्मचारी सञ्चय कोषको भूमिका

६. कोष स्वर्ण वर्ष अङ्क -२०७६ घरजग्गा तर्फ गरेका लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल

७. दिगो विकास रणनीति

८. कर्मचारी सञ्चय कोषको सार्थक लगानी, पोखरा आवास आयोजना कोष पत्रिका २०५९ ध्रुव प्रसाद तिवारी

कर्मचारी सञ्चय कोषको घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी व्यवस्थापन

✍ नगेन्द्रप्रसाद पौडेल*

"The art of lending is not in giving money, but in ensuring it comes back."

सारांश

निश्चित प्रतिफल प्राप्तिको लागि अवधि तोकि प्रदान गरिने रकमलाई सापटी भनिन्छ ।

कोषले वि.सं २०५७ सालदेखि सञ्चयकर्तालाई घरजग्गा धितोमा आधारित अहिलेको स्वरुपका सापटी प्रदान गर्न थालेको हो । हाल कोषले घरसापटी, शैक्षिक सापटी, घर मर्मत सापटी, सरल सापटी र जग्गा खरीद सापटी गरि पाँच किसिमका सापटी प्रवाह गरिआएको छ । यस्ता सापटीले एकातिर सञ्चयकर्ताका सेवाकालीन आवश्यकता पूरा गरिरहेका छन् भने अर्कोतिर कोषको सुरक्षित स्रोत परिचालनको आवश्यकतालाई पनि सम्बोधन गरिरहेका छन् । यस्ता सापटी प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि कोषले आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अन्त्यसम्म देशको ४३ जिल्लाका घरजग्गा धितोस्वरुप स्वीकार गरिआएको छ । क्षेत्र विस्तारको लागि कोष प्रयत्नशील रहीआएको देखिन्छ ।

वित्तीय क्षेत्रमा रहेको अधिक तरलताका कारण कर्जा प्रवाहमा देखिएको शिथिलता र असुली सम्बन्धी समस्याले कोषलाई पनि प्रभाव पारिरहेका छन् । निरन्तर रुपमा बढ्दो तरलतालाई सुरक्षित र प्रतिफलदायी ढङ्गले व्यवस्थापन गरि सञ्चयकर्तालाई अधिकाधिक लाभान्वित गराउनुपर्ने चुनौती कोषको अगाडि पनि तेर्सिएकै छ । यद्यपि, समग्र अर्थतन्त्र थप चलायमान हुँदैजाँदा र वित्तीय क्षेत्रको तरलता व्यवस्थापन सहज हुने कोषलाई पनि स्रोत व्यवस्थापन गर्ने थप अवसर प्राप्त हुने देखिन्छ । त्यो बेलासम्म घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीको प्रवाह र असुलीमा उपयुक्त सन्तुलन मिलाउँदै सापटी व्यवस्थापन गर्दैजानुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

विषय प्रवेश

कर्मचारी सञ्चय कोषले कोषमा आवद्ध सञ्चयकर्तालाई सरल-सुलभ प्रकृतिका सापटी प्रदान गरिआएको छ । कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ ले आफ्नो मौज्दात परिचालनको सन्दर्भमा कर्मचारी वा स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिलाई सापटी दिनसक्ने अधिकार प्रदान गरे अनुरुप कोषले आवश्यक नियम-विनियम बनाएर सञ्चयकर्तामैत्री सापटीहरू कार्यान्वयन गरिआएको हो ।

कोषले प्रवाह गरिआएका सापटीहरूमा सञ्चित रकमको आधारमा प्रवाह गरिने विशेष सापटी तथा घरजग्गा धितोको आधारमा प्रवाह गरिने सापटीको रुपमा रहेका छन् । यस्ता सापटीले एकातिर सञ्चयकर्ताका सेवाकालीन आवश्यकता पूरा गर्ने गरेका छन् भने

* का.मु मुख्य प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

अर्कोतिर कर्मचारीको सम्पत्ति सिर्जनामा समेत उल्लेखनीय योगदान गरिरहेका छन् ।

सञ्चयकर्ता सापटी

निश्चित प्रतिफल प्राप्तिको लागि अवधि तोकि प्रदान गरिने रकमलाई सापटी भनिन्छ । सापटी लिएबापत ब्याज तिर्ने र साँवा फिर्ता गर्ने कुरा सापटी लिने र दिने पक्षबीचको सम्झौतामा निर्भर गर्दछ । सापटीलाई "The process of providing money, assets, or resources by one party (the lender) to another (the borrower) under an agreement that the borrower will repay the principal amount, often with additional compensation like interest, within a specified time frame." भनि परिभाषित गर्न सकिन्छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषले कोषमा आवद्ध सञ्चयकर्तालाई प्रदान गरिआएका सापटी सञ्चयकर्ता सापटी हुन् । कोषको तर्फबाट विश्लेषण गर्दा यस्ता सापटी मार्फत् एकातिर सञ्चयकर्ताको सञ्चित रकम सञ्चयकर्ताकै हितमा परिचालन गर्न मद्दत पुगेको छ भने अर्कोतिर सञ्चित स्रोतको सुरक्षित परिचालनको क्षेत्र प्राप्त भएको छ । सञ्चयकर्ताको तर्फबाट विश्लेषण गर्दा यस्ता सापटीले सहज-सुपथ रुपमा उनीहरूका सेवाकालीन आवश्यकता पूरा गर्नुका साथै सम्पत्ति सिर्जनामा समेत योगदान पुऱ्याएका छन् । कोषले प्रवाह गरिआएका सापटीलाई जमानतको आधारमा दुई भागमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ । पहिलो, कोषकट्टी रकमको जमानतमा प्रवाह गरिने सापटी र दोस्रो, घरजग्गाको धितो जमानत लिइ प्रवाह गरिने सापटी । प्रस्तुत लेख कोषले प्रवाह गरिरहेका घरजग्गा धितोमा आधारित सापटीहरूसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी

सञ्चयकर्ता कर्मचारी स्वयम् वा निजको पति/पत्नीको स्वामित्वमा रहेको घरजग्गा धितो राखि सञ्चयकर्तालाई प्रवाह गरिने सापटीहरू धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीहरू हुन् । कर्मचारी सञ्चय कोषले स्रोत परिचालन एवम् सञ्चयकर्ताका सेवाकालीन आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरि यस प्रकारका सापटीहरू प्रदान गरिआएको छ । कोषले यस्ता सापटी प्रवाहको सन्दर्भमा Conventional वा Conservative approach अवलम्बन गरिआएको छ, अर्थात् एचयवभअत लाई नभएर घरजग्गा जस्तो स्थिर धितोलाई सुरक्षणको रुपमा लिने गरेको छ ।

कोषले विसं २०५७ सालमा सञ्चयकर्ता घरसापटी कार्यक्रम लागू गरेपछि विसं २०५८ मा शैक्षिक सापटी र त्यसपछि विभिन्न वर्षहरूमा घर मर्मत सापटी, सरल सापटी र जग्गा खरीद सापटी आदि प्रवाह गर्न थालेको हो । हाल सञ्चयकर्ता कर्जा विभाग तथा शाखा कार्यालय/उपत्यका बाहिरका सेवा केन्द्रहहरूबाट घरजग्गा धितोमा आधारित पाँच किसीमका सापटीहरूको व्यवस्थापन भइआएको छ । कोषबाट प्रवाह हुने गरेका घरजग्गा धितोमा आधारित सापटी, तिनीहरूको प्रयोजन एवम् सीमालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १

धितोमा आधारित सापटी, तिनीहरूको प्रयोजन एवम सीमा

क्र.सं	सापटीको शीर्षक	सापटीको प्रयोजन	अधिकतम सीमा (रकम रु.)
१.	जग्गा खरीद सापटी	जग्गा खरीद	१ करोड
२.	घर सापटी	घर निर्माण/ तल्ला थप तथा घर/अपार्टमेण्ट खरीद	१ करोड
३.	घर मर्मत सापटी	घर मर्मत	४० लाख
४.	शैक्षिक सापटी	सञ्चयकर्ता स्वयं वा निजको पति/पत्नी वा छोरा/छोरीलाई उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न	४० लाख
५.	सरल सापटी	सञ्चयकर्ताको आवश्यकता अनुसारको कार्यमा उपयोग गर्न	६० लाख

सञ्चयकर्ताका सापटी सम्बन्धि विविध आवश्यकता पूरा गर्न तथा सापटी विविधीकरण मार्फत् स्रोत परिचालनलाई सुरक्षित बनाउनको लागि कोषले उपरोक्त बमोजिम फरक-फरक सापटी योजना अघि सारेको हो । यस्ता सापटीहरूमा कोषले लिने ब्याजदर तोक्ने र लागू गरिएका जुनसुकै सापटीलाई आवश्यकता अनुसार संशोधन, परिमार्जन वा स्थगन गर्न सक्ने अधिकार कोषको सञ्चालक समितिमा निहीत रहेको छ ।

धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीका विशेषताहरू

कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्ना सञ्चयकर्ताको लागि लागू गरेका घरजग्गा धितोमा आधारित सापटीका मूलभूत विशेषतालाई देहाय बमोजिम संश्लेषण गर्न सकिन्छ :

- कोषका सञ्चयकर्तालाई मात्र प्रदान गरिने ।
- नोकरी अवधि, धितोको मूल्य तथा तलबमान सापटी प्रवाहका आधार रहेका ।
- सापटी सुरक्षणको मुख्य आधार धितोलाई मानिएको ।
- धितोको मूल्यभन्दा बढी कर्जा प्रवाह नहुने ।
- तोकिएको क्षेत्रको धितो मात्र स्वीकार्य हुने ।
- धितो स्वीकार्य क्षेत्र कोषले आवश्यकतानुसार पुनरावलोकन गर्न सक्ने ।
- कोषका कर्मचारी तथा स्वतन्त्र मूल्याङ्कनकर्ताबाट धितोको स्थलगत निरीक्षण हुने ।
- धितोको गुणस्तर र जग्गाको क्षेत्रफल कोषले तोके बमोजिम हुने ।
- सञ्चयकर्ताको पति वा पत्नी धितो प्रदायक हुन सक्ने ।
- प्रस्तावित धितो कोषद्धारा स्वीकार्य वा अस्वीकार्य हुन सक्ने ।
- सापटीका शर्तहरू कोषद्धारा निर्धारण भएबमोजिम हुने ।
- सापटीको अधिकतम सीमा निश्चित गरिएको ।
- सापटीका प्रत्येक योजनाको प्रयोजन तोकिएको ।
- सापटीहरूले सञ्चयकर्ताका सेवाकालीन आवश्यकता परिपूर्ति वा सम्पत्ति अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याएको ।

सापटीको सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

कोषले लागू गरेका सञ्चयकर्ता सापटीका योजनाको प्रकृति, लक्षित वर्ग, प्रवाह र असुलीको लागि अवलम्बन गरेका नीतिगत/कार्यविधिगत व्यवस्था एवम् बजारलाई हेर्दा सञ्चयकर्ता सापटी कोषको स्रोत परिचालनको सुरक्षित क्षेत्र रहेकोमा द्विविधा देखिंदैन। कोषको सापटी लिएर Real Estate खरीद गरेका सञ्चयकर्ताको सो सम्पत्तिको मूल्यमा भएको उल्लेख्य Value addition ले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ। कर्मचारी सञ्चय कोष ऐनमा कोषले अचल सम्पत्तिको धितोमा प्रवाह गर्ने सापटीहरूको सुरक्षाको सन्दर्भमा निम्न व्यवस्था रहेका छन् :

१. सञ्चयकर्तालाई सापटी प्रवाह गर्न कोषले धितो वा जेथा जमानी लेखाई लिएपछि सञ्चयकर्ताले त्यस्तो सम्पत्ती पुनः अरु कसैलाई धितो वा भोगबन्धकी दिन वा कुनै किसिमले हक छाडी दिन पाउँदैन।

२. धितो लिएको सम्पत्ती रोक्का राख्न कोषले सम्बन्धित रजिष्ट्रेशन पास गर्ने कार्यालय (मालपोत कार्यालय) लाई लेखि पठाएमा सो कार्यालयले त्यस्तो सम्पत्ति कोषको नामा रोक्का राखिदिनुपर्छ।

३. सञ्चयकर्ता सापटीमा कुन दरमा ब्याज लिने भनी कोष स्वयमूले तोक्न सक्छ।

४. कोषले सञ्चयकर्ता कर्मचारीलाई घरजग्गाजस्तो अचल सम्पत्तिको धितोमा सापटी दिंदा पाँच वर्षभन्दा बढीको भाखा राख्न सक्दछ।

५. सञ्चयकर्ता कर्मचारीलाई धितो वा जेथा जमानीमा सापटी प्रवाह गर्नको लागि देशको कुन क्षेत्रको धितो स्वीकार गर्ने भनि कोषले नै निर्धारण गर्न सक्दछ।

६. धितो लिने सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गर्ने तरीका कोषले निर्धारण गरे बमोजिम हुन्छ।

७. कोष सञ्चालक समीतिको कुनै सदस्यलाई अन्य सञ्चयकर्ता कर्मचारीहरूलाई दिए सरहको सापटीदेखि बाहेक अरु सापटी उपलब्ध हुँदैन।

८. गुठीको जायजेथा शेष जमानत लिइ सापटी प्रवाह हुँदैन।

धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी प्रवाह

आ.व. २०८१/८२ सम्म कोषले झापा, मोरङ, सुनसरी, धनकुटा, सर्लाही, रौतहट, सिराहा, महोत्तरी, धनुषा, सिन्धुली, उदयपुर, सप्तरी, काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुर, काभ्रेपलाञ्चोक, मकवानपुर, चितवन, बारा, पर्सा, कास्की, तनहूँ, लमजुङ, गोरखा, स्याङ्जा, पर्वत, बाग्लुङ, रुपन्देही, नवलपरासी (पूर्व), नवलपरासी (पश्चिम), कपिलवस्तु, पाल्पा, बाँके, बर्दिया, दाङ, सुर्खेत, कैलाली, कञ्चनपुर, सङ्खुवासभा, म्याग्दी, जाजरकोट, बैतडी र डडेल्धुरा गरि ४३ जिल्लाको घरजग्गा धितो राखि सापटी प्रवाह गरिरहेको छ।

कोषले केन्द्रमा सञ्चयकर्ता कर्जा विभाग र उपत्यका बाहिर सम्बन्धित शाखा कार्यालय/सेवा केन्द्रहरू मार्फत् उक्त जिल्लाहरूमा घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी प्रवाह, व्यवस्थापन एवम् असुली गरिआएको छ। आ.व. २०८१/८२ मा कोषद्वारा प्रवाह गरिएको यस्तो सापटी देहायबमोजिम रहेको छ :

तालिका २

आ.व. २०८१/८२ मा कोषबाट प्रवाह गरिएको सापटी (रकम रु.)

सापटी शीर्षक	सञ्चयकर्ता कर्जा विभाग	शाखा कार्यालय तथा सेवा केन्द्रहरू	जम्मा सापटी प्रवाह
शैक्षिक सापटी	4,240,204.58	33,715,030	37,955,234.12
घर सापटी	2,369,514,416	1,120,924,106	3,490,438,521.91
घर मर्मत सापटी	97,346,764	168,833,503	266,180,266.73
जग्गा खरीद सापटी	277,932,000	36,549,288	314,481,288.38
सरल सापटी	1,484,456,649	540,793,448	2,025,250,097.34
जम्मा	4,233,490,033	1,900,815,375	6,134,305,408
प्रतिशत	**69**	**31**	**100**

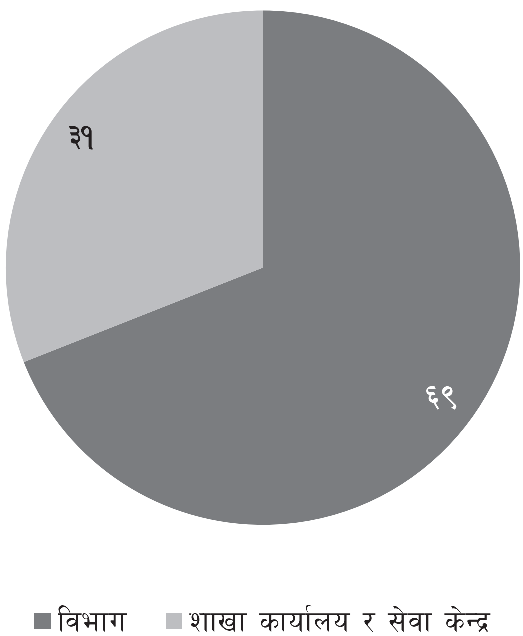

कोषबाट सञ्चयकर्तालाई प्रवाह गरिएको घरजग्गा धितोमा आधारित उपरोक्त सापटी अघिल्लो आर्थिक वर्ष (आ.व २०८०/८१) को तुलनामा ६.४१ प्रतिशतले न्यून हो । वित्तीय क्षेत्रमा देखिएको सुस्तता, बैङ्किङ क्षेत्रमा घट्दो ब्याजदर, बक्यौता ब्याज असुलीमा दिइएको जोड तथा सापटीको मागमा आएको कमी लगायतका कारणले गर्दा सापटी प्रवाहमा कमी देखिएको छ। जसलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ३

आ.व. २०८०/८१ र २०८१/८२ मा प्रवाह भएको सापटीको तुलनात्मक विवरण (रकम रु.)

सापटी शीर्षक	२०८०/८१	२०८१/८२	फरक	प्रतिशत
शैक्षिक सापटी	133,588,456	37,955,234	(95,633,222)	(71.59)
घर सापटी	4,481,817,292	3,490,438,522	(991,378,770)	(22.12)
घर मर्मत सापटी	337,905,553	266,180,267	(71,725,286)	(21.23)
जग्गा खरीद सापटी	499,721,790	314,481,288	(185,240,502)	(37.07)
सरल सापटी	1,101,526,801	2,025,250,097	923,723,296	83.86
जम्मा	6,554,559,892	6,134,305,408	(420,254,483)	(6.41)

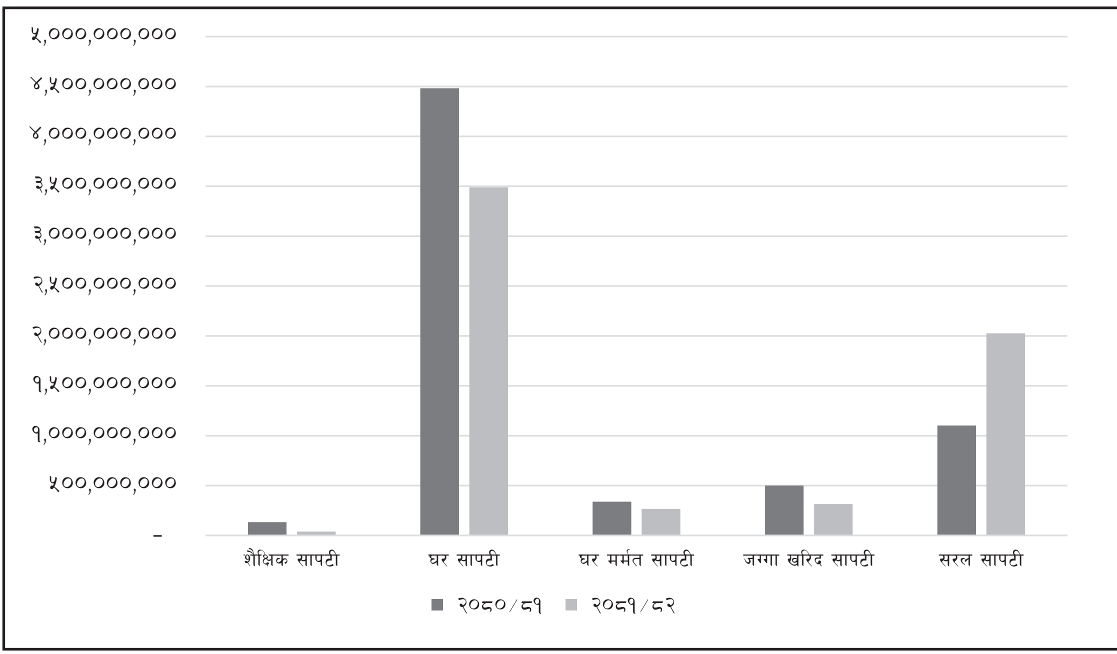

धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी प्रवाहका समस्याहरू

सापटी प्रवाह सम्बन्धी कतिपय समस्या विश्वव्यापी प्रकृतिका सैद्धान्तिक खालका हुन्छन् भने केही समस्या समय र परिवेश अनुसार बदलिने प्रकृतिका हुन्छन् । कर्मचारी सञ्चय कोषले प्रवाह गर्दैआएका घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीहरूको सन्दर्भमा हाल निम्न समस्याहरू देखिएका छन् :-

क. कोष तर्फका समस्याहरू

१. सञ्चयकर्तालाई प्रवाह गरिने सापटी भएकाले खुकुला नीतिगत व्यवस्था गरिनु ।

२. कर्जा सुरक्षणको आधार धितो र सञ्चयकर्ताको जागिरलाई मान्नु ।

३. सञ्चयकर्ताको Capacity, Character, Credibility, Confidence, Pre-history जस्ता कुरालाई ध्यान नदिइनु ।

४. सापटी प्रवाह जोखिम विश्लेषणमा आधारित नहुनु ।

६. धितोमा प्राकृतिक वा कानूनी वा अन्य कारणले क्षति हुँदा सापटी जोखिममा पर्ने उच्च सम्भावना रहनु ।

७. प्रवाह गरिएका सापटीहरूको अनुगमन नहुनु ।

८. सापटी प्रवाह गर्दा Recovery तर्फ पर्याप्त विश्लेषण नगरिनु ।

९. धितोले खामेमा एउटै सञ्चयकर्तालाई Multiple loan तथा Multiple contributors लाई एउटै वा Multiple यिबल दिने व्यवस्थाले घुमिफिरी Loan concentration हुनु, Risk diversification नहुनु ।

१०. सापटी प्रवाह कार्यप्रक्रियामा कागजी कारवाही अधिक हुनु ।

ख. ऋणी तर्फका समस्या

१. आफ्नो सम्भावित Liquidity अवस्थाको आङ्कलन नगरि तात्कालिन आवश्यकतालाई मात्र दृष्टिगत गरि सापटी माग गर्नु ।

२. सहुलियतपूर्ण सापटी भएकोले सापटी चुक्ता गर्ने इच्छा शक्ति नहुनु ।

३. सापटी तिर्ने क्षमता घटेर जानु । Liquidity का समस्या आउनु ।

४. सापटी चुक्ता सम्बन्धमा असल मनसाय नराखि सापटी माग गर्नु ।

५. पारिवारिक विवाद र झमेलाहरू ।

६. सापटी लिने कर्मचारी र धितो प्रदायकबीच सम्बन्ध बिग्रिनु ।

७. सापटी लिने कर्मचारीको मृत्यु हुनु, हकवालाबीच विवाद हुनु ।

धितोमा आधारित सापटी मार्फत् सञ्चयकर्तालाई अधिक लाभान्वित गराउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

सञ्चयकर्ता सापटी योजनाहरूले एकातिर सञ्चयकर्तालाई सहुलियतपूर्ण सापटी उपलब्ध भइरहेको छ भने अर्कोतिर कोषलाई पनि सुरक्षित स्रोत परिचालनको आवश्यकता परिपूर्ति भइरहेको छ । सञ्चयकर्ताको योगदानबाट नियमित रुपमा थपिंदै गएको स्रोतको उल्लेख्य अंश सञ्चयकर्तातर्फ नै परिचालित हुनु न्यायोचित पनि हुन्छ । यसर्थ, कोषले सञ्चयकर्ता सापटीमा वृद्धि गर्दै जानु उपयुक्त हुन्छ ।

कर्जा प्रवाहमा सङ्कुचन आइरहेका कारण वित्तीय क्षेत्रमा बढ्दै गएको तरलता र समग्रमा अर्थतन्त्रमै लगानी सुस्तताको अवस्थाले कर्मचारी सञ्चय कोषको स्रोत परिचालनमा समेत दवाब परिरहेको छ । यस्तो अवस्थामा सञ्चयकर्ता सापटीमा वृद्धि गर्नसक्नुले कोषको स्रोत सुरक्षित एवं प्रतिफलयुक्त ढङ्गले परिचालन गर्नमा ठूलो मद्दत पुग्दछ । यस सन्दर्भ कोषले घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी प्रवाह वृद्धि गर्न निम्न उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ ः

१. धितो स्वीकार गरिने भौगोलिक क्षेत्र विस्तार गर्ने ।

२. धितो मूल्याङ्कन सम्बन्धि विधि र मापदण्ड थप नरम बनाउने ।

३. सापटीको सीमा बढाउने, ब्याजदर घटाउने ।

४. सापटीका Scheme थप्ने ।

५. सापटी प्रवाह तथा असुली सम्बद्ध नियमहरूलाई थप लचिलो बनाउने ।

६. सापटीका शर्तहरू थप सञ्चयकर्तामैत्री बनाउने ।

७. असुली नीतिलाई अधिक लचिलो बनाउने ।

८. सापटी चुक्ता गर्ने अवधि लामो बनाउने ।

९. Non-willful defaulter हरूबाट कर्जा असुली सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थालाई परिमार्जन गरि ऋणी-सहजकारी बनाउने ।

धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीको असुली

सापटी प्रवाहको औचित्य Recovery ले पुष्टि गर्दछ । सापटी प्रवाहमा मात्र जोड दिइयो र नियमित रुपमा साँवाब्याज प्राप्त भएन भने सापटी प्रवाहको औचित्य रहँदैन । कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ता कर्मचारीलाई अचल सम्पत्तिको धितोमा उपलब्ध गराउने सापटी सहुलियत प्रकृतिको सापटी हो । यस्तो सापटीमा कोषले लिने ब्याजदर, सापटी व्यवस्थापन शुल्क, धितो मूल्याङ्कन शुल्क तुलनात्मक रुपमा न्यून छ । त्यसैगरि सापटी चुक्ता गर्ने अवधि तथा सापटीका शर्तहरू सञ्चयकर्तालाई सहज हुनेगरि व्यवस्था गरिएको पाईन्छ । यसबाट कोषले सापटीको असुली सामान्य रुपमा हुने विश्वास लिएको देखिन्छ ।

सापटीका शर्त बमोजिम सापटी चुक्ता गर्नु सापटी लिने सञ्चयकर्ताको दायित्व हो । कोषको तर्फबाट सापटी असुलीका कानूनी आधार देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९

२. कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता सापटी असुली विनियम २०७९

३. सापटी सम्झौतामा उल्लेखित शर्तहरू

४. कोषको प्रचलित लगानी नीति

५. प्रचलित अन्य ऐन कानून ।

घरजग्गा धितोमा आधारित सापटी असुलीका विधि

कोषद्धारा घरजग्गा धितोमा प्रवाह गरिएका सापटीको असुलीका मूलतः दुईवटा विधि रहेका छन् । पहिलो, शर्त बमोजिम सञ्चयकर्ताले नै नियमित रुपमा साँवा ब्याज चुक्ता गर्दै जाने । दोस्रो, कोषले कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरि सापटी असुलीगर्ने । यी विधिबाट मूलतः देहाय बमोजिम सापटी असुली गरिन्छ :

क. नियमित प्रक्रियाबाट सापटी असुली गर्ने

यो सामान्य र स्वभाविक रुपमा अघि बढ्ने Straight Forward विधि हो । नियमित प्रक्रियाबाटै सामान्य रुपमा सापटीको साँवा ब्याज असुलीगर्न कोषले निम्न उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ :

- सापटी लिने कर्मचारीसँग सञ्चार र सम्पर्कमा रहने ।
- सापटी लिने र जमानत दिनेलाई कर्जा सूचना उपलब्ध गराउने ।
- IT System मार्फत् सापटी लिनेलाई Reminders, Alerts, Warnings आदि पठाउने
- असुली सम्बद्ध विनियम बमोजिम सापटीको वर्गिकरण गरि असुली योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने ।
- Loan Underwriting गर्ने ।

ख. नियम-विनियममा उल्लेखित प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने

- ताकेतापत्र पठाउने ।
- सापटी नियमित गर्न ऋणीको तीनपुस्ते विवरण सहित सूचना प्रकाशित गर्ने ।
- कोषकट्टी खाता रोक्का राख्ने ।
- धितो कब्जा गर्ने ।
- धितो लिलाम विक्री गर्ने ।

- कोषले नै धितो सकार गर्ने ।
- व्यक्तिगत जमानतबाट असुली गर्ने ।

कोषबाट घरजग्गा धितोमा आधारित सापटी लिएका सञ्चयकर्ताले देहाय बमोजिम साँवाब्याज बुझाउन सक्दछन् :

- बैङ्कमा रकम जम्मा गरेर ।
- विद्युतीय माध्यम अर्थात् Digital Payment Channel बाट कोषको खातामा रकम ट्रान्सफर गरेर ।
- विशेष सापटी, कोष भुक्तानी आदिलाई ट्रान्सफर गरेर ।
- कोषले व्यवस्था गरिदिएका अन्य उपायबाट ।

सञ्चयकर्ता सापटी असुली सम्बद्ध समस्याहरू

क. कोष तर्फका समस्याहरू

- प्रवाह गरिएका सापटीको अनुगमन नगरिनु ।
- असुली कार्य प्राथमिकतामा नपर्नु ।
- असुली योजना नबनाइनु ।
- असुलीसम्बद्ध नियम-विनियम बमोजिम चाहिने तथ्याङ्क सूचना प्रणालीले अद्यावधिक गर्न नसक्नु ।
- असुलीको लागि आवश्यक इच्छाशक्ति र व्यवस्थापकीय दक्षता नहुनु ।
- सञ्चयकर्ताप्रति कोषले नरम व्यवहार गर्नु ।

ख. ऋणी सञ्चयकर्ता तर्फका समस्याहरू

- भवितव्य वा काबू बाहिरका परिस्थितिले गर्दा सापटी चुक्ता गर्न असमर्थ हुनु ।
- ऋणीले नियतवश नै साँवाब्याज नतिर्नु ।

ग. अन्य समस्याहरू

- Loan underwriting को अभ्यास नहुनु ।
- सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Assets Management Company) स्थापना भइ खराब कर्जा असुलीको अभ्यास नहुनु ।
- अदालती प्रक्रिया मार्फत् छिटोछरितो रुपमा कर्जा असुली हुने गरेका उदाहरण बिरलै भेटिनु ।

सञ्चयकर्ता सापटी सम्बद्ध समस्या समाधानका उपायहरू

कोषले क्षेत्र विस्तार गरेका कुनै ठाउँमा सापटी प्रवाह नै नभएकोले क्षेत्र-सङ्कुचन गर्नुपर्ने र निरन्तर मागको कारण कतिपय ठाउँमा क्षेत्र-विस्तार गर्नुपर्ने अवस्था देखिएका छन् । अर्थतन्त्रमा आर्थिक उतारचढाव अर्थात् Economic cycle का चरण दोहोरिई रहन्छन् जसले सञ्चयकर्ता सापटीजस्ता योजनामा समेत प्रभाव पार्दछन् । सञ्चयकर्ता सापटी सम्बद्ध कतिपय कुराहरू कोषको नियन्त्रणभन्दा बाहिरका हुन्छन् भने कतिपय कोषकै नियन्त्रणभित्रका हुन्छन् । कोषले समाधान गर्नसक्ने समस्या देहाय बमोजिम समाधान गर्दै आगामी दिनमा यसलाई अधिक प्रभावकारी बनाउन निम्न उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ :

१. सञ्चयकर्तासँग पर्याप्त अर्न्तक्रिया गरी उनीहरूलाई सापटी, असुली र सो को प्रक्रिया सम्बन्धमा सुसूचित गर्दैजाने ।

२. सापटी प्रवाह गर्न बेलादेखि नै असुलीका सम्भावित पक्षहरूको विश्लेषण गर्ने ।

३. सापटी प्रवाह गरेपछि त्यसको नियमित अनुगमन गर्ने ।

४. नीतिगत तथा सापटी व्यवस्थापन प्रणालीलाई सापटी व्यवस्थापनमैत्री बनाउने ।

५. कोषको सूचना प्रविधिलाई सशक्त बनाई सापटी व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउने ।

६. सञ्चयकर्ता सापटीका नवीन योजनाहरूको अन्वेषण गर्ने ।

७. अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा संस्था (International Social Security Association) को मार्गदर्शनलाई समेत दृष्टिगत गरि सापटीका वैकल्पिक योजनाहरू विकास गर्ने ।

८. लागू गरिएका सापटी योजनाहरूको आवधिक पुनरावलोकन गरी त्यसलाई निरन्तरता दिने वा स्थगन गर्ने वा नवीन योजना अघि सार्ने भन्ने निर्णय लिने ।

९. आवश्यकतानुसार धितोको पुनःमूल्याङ्कन गर्ने, थप धितो माग गर्ने ।

१०. असुलीमा समस्या पर्नसक्ने सङ्केत देखिएमा सापटी प्रवाहकै दौरान थप किस्ता प्रवाह रोक्ने ।

११. कोषकट्टीको भूक्तानी रोकि त्यसलाई सापटी असुलीमा उपयोग गर्ने ।

१२. सापटी लिने कर्मचारी वा व्यक्तिगत जमानतकर्तासँग सम्पर्क गरी सापटी चुक्ता गर्न लगाउने ।

१३. मानव संसाधनलाई प्रशिक्षित गरी Operational Efficiency बढाउने ।

१४. मानव संसाधन व्यवस्थापनमा दण्ड-पुरस्कारको प्रावधान कार्यान्वयन गर्ने ।

१५. असुलीको सन्दर्भमा आवश्यकतानुसार थप निम्न कार्य गर्ने :

- सापटीको पुर्नतालिकीकरण तथा पुर्नसंरचना गरिदिने
- खराब नियतवश सापटी चुक्ता नगर्नेलाई कालो सूचीमा राख्ने
- Loan Write-Off गर्ने

सञ्चयकर्ता सापटीका समस्या समाधानको लागि कोषले उपरोक्त उपाय अवलम्बन गरी सापटीलाई Bad debts मा परिणत हुनबाट रोक्न सक्छ तथा सापटी असुल गर्न सक्दछ ।

सापटी असुली सम्बन्धि समस्या आउन नदिन वा आईहालेमा समाधान गर्न कोषले उपरोक्त बमोजिमका उपायहरू अवलम्बन गर्दा पनि असुल हुन सकेन भने सापटी असुली सम्बन्धि विनियम तथा कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ ले दिएका अधिकार प्रयोग गरी समस्या समाधान गर्न सक्दछ ।

घरजग्गा धितो राखि कोषबाट सापटी लिएको सञ्चयकर्ता कर्मचारीले लिखत अनुसार कोषलाई बुझाउनु पर्ने सापटी वा ब्याजको रकम समयमा नबुझाएमा सो समय नाघेको पैतिस दिनपछि त्यस्तो कर्मचारीले कोषलाई धितो लेखिदिएको वा जेथा जमानीमा लेखिएको घरजग्गा वा अन्य कुनै पनि सम्पत्ति कोषले आफै कब्जा गरी लिलाम बिक्री गरी कोषको रकम असूलउपर गर्नसक्ने व्यवस्था कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन २०१९ ले गरिदिएको छ । लिलाम बिक्री हुँदा कसैले नसकारेमा कोषले उक्त सम्पत्तिको स्वामित्व आफूमा लिन सक्दछ। यस्तो स्थितिमा त्यस्तो सम्पत्तिको लगत राख्ने वा मालपोत असुलीगर्ने सरकारी कार्यालयहरूले कोषको जनाउ बमोजिम आफ्ना कार्यालयमा रहेको श्रेस्तामा तदनुसार नामसारी दाखिल खारेज आदि जो गर्नुपर्ने कारवाही कुनै दस्तुर नलिई गरिदिनुपर्ने व्यवस्था पनि सो ऐनले गरेको छ । त्यसैगरि, सञ्चयकर्ता कर्मचारीले दिएको धितो सुरक्षणबाट कोषले प्रदान गरेको सापटी असुल हुन नसकेमा त्यस्तो व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको अन्य चल अचल सम्पत्तिबाट समेत कोषले असुली गर्न सक्दछ ।

धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटी व्यवस्थापन सम्बन्धी चुनौती तथा अवसरहरू

घरजग्गा धितोमा आधारित सापटी व्यवस्थापन सम्बन्धमा कोष सामु रहेका विद्यमान चुनौती तथा सम्भावित अवसरहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :

चुनौतीहरू

१. **सापटी प्रवाहमा वृद्धि गर्ने** : बैंकिङ्ग क्षेत्रमा अधिक तरलता रहेका कारण निक्षेप तथा कर्जा

दुवैको भारित औसत ब्याजदरहरू घट्दो क्रममा रहेको । वाणिज्य बैङ्कहरूले घरजग्गा धितोमा आधारित कर्जामा लिने ब्याजदर कोषको सापटी प्रवाहमा चुनौती बनेको र यस विभाग र शाखा कार्यालयहरूबाट घरजग्गा धितोमा प्रवाह गरिने सापटी अपेक्षाकृत रुपमा वृद्धि हुन नसकेको ।

२. **ऋण अवधि अगावै कर्जा चुक्ता हुने** : कोषबाट ब्याज बक्यौता रहेका ऋणीहरूलाई बक्यौता तिरी कर्जा नियमित गर्न अनुरोध गर्दा ऋणीहरूले ब्याज मात्र बुझाई कर्जा नियमित गर्नसक्ने भएतापनि साँवाब्याज सहित कर्जा नै चुक्ता गरिदिंदा कोषको तरलता व्यवस्थापन कार्य थप चुनौतिपूर्ण बनेको ।

३. **Disbursement-Recovery Paradox:** एकातिर तरलता व्यवस्थापन गर्नको लागि सञ्चयकर्ता सापटी वृद्धि गर्नुपर्ने र अर्कोतिर सम्झौता बमोजिम कर्जा नियमित नगर्ने सञ्चयकर्ताबाट नियमानुसार कर्जा नियमित गराउनुपर्ने अवस्था रहेको छ । यसै सन्दर्भमा, असुलीमा कडाई गर्दा कर्जा प्रवाह घट्नसक्ने र कर्जा प्रवाहमा जोड दिंदा असुली घट्नसक्ने विरोधाभासपूर्ण अवस्था कोषसामु रहेको छ ।

४. **धितो सकार गर्नुपर्ने अवस्था आउनसक्ने** : कर्जा सम्झौताबमोजिम कर्जा नियमित नगरेका, कर्जा अवधि समाप्त भइसकेका, तोकिएभन्दा बढि बक्यौता ब्याज बाँकी रहेका ऋणीहरूबाट साँवा-ब्याज असुलीको लागि निजले कोषलाई लेखिदिएको धितो लिलाम प्रक्रियामा जानुपर्ने अवस्था आएको छ। यद्यपि, वित्तीय क्षेत्रमा भएका धितो लिलामी प्रयासहरू आंशिक रुपमा मात्र सफल भैरहेको देखिंदा कोषबाट लिलामी प्रक्रिया अवलम्बन हुँदा पनि यस्तै अवस्था आई कोषले नै धितो सकार गर्नुपर्ने अवस्था आउनसक्ने ।

५. **निष्क्रिय कर्जा बढ्नसक्ने** : तरलता व्यवस्थापनमा परेको दवाबलाई सम्बोधन गर्नको लागि असुली कारवाहीलाई सुस्त बनाउँदा घरजग्गा धितोमा आधारित कर्जाको निष्क्रियता बढ्नसक्ने ।

अवसरहरू

निम्न अवस्थाले कोषको सापटी प्रवाहमा वृद्धि हुनसक्ने देखिन्छ :

- सापटीको ब्याजदरमा सामयिक पुनरावलोकन ।
- सापटीको लागि धितो स्वीकार्य हुनसक्ने क्षेत्र विस्तार ।
- अर्थतन्त्रमा विद्यमान तरलता सम्बन्धी समस्याको समाधान ।
- सापटी प्रवाह सम्बन्धी नीतिगत सुधार ।
- कोषका सापटी योजनाहरूप्रति सञ्चयकर्ताको आकर्षणमा वृद्धि ।

निम्न अवस्थाले कोषको खराब कर्जा असुलीमा वृद्धि हुनसक्ने देखिन्छ :

- Loan underwriting को अभ्यास ।
- सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Assets Management Company) को स्थापना ।
- अदालती कार्यप्रक्रियामा छरितोपना ।
- सूचना प्रविधिको विकास र त्यसको अधिकाधिक उपयोग ।

उपसंहार

कोषले प्रदान गरिआएका घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीले एकातिर सहुलियतपूर्ण सापटीको रुपमा कर्मचारीका सेवाकालीन आवश्यकता परिपूर्तिमा सघाउ पुऱ्याउँदै र सम्पत्ति सिर्जनामा योगदान गर्दै आएका छन् भने अर्कोतर्फ कोषलाई स्रोत परिचालनको सुरक्षित र प्रतिफलयुक्त विकल्प उपलब्ध गराएका छन् । सञ्चयकर्ताको पैसा उनीहरूकै हितमा परिचालन गर्न पाउनु कोषको लागि पनि स्रोत परिचालनको सबैभन्दा उत्तम विकल्प हुनजान्छ ।

यद्यपि, अहिले एकातिर घरजग्गा धितोमा आधारित सापटीको प्रवाह अपेक्षित रुपमा बढ्न सकिरहेको छैन भने अर्कोतिर पहिला प्रवाह भएका कतिपय सापटीको असुलीमा समस्या देखिन थालेका छन् । तुलनात्मक रुपमा सहूलियतपूर्ण भएकाले सञ्चयकर्ताले सापटी लिँदाका शर्तबमोजिम नियमित रुपमा साँवाब्याज नबुझाउने र कोषले पनि सञ्चयकर्तालाई प्रवाह गरेका सापटी भएकाले सकभर असुलीको लागि कडा कानूनी उपाय अवलम्बन गर्न नचाहने अवस्थाको व्यूहभित्र पर्न थालेकाले सञ्चयकर्ता सापटीको असुलीमा समस्या देखापर्न थालेका हुन् । यस्ता समस्या निरपेक्ष रुपमा असुलीसँग मात्रै सम्बद्ध नभएर सापटी प्रवाह र व्यवस्थापनदेखि नै तन्किएर आउने गरेका छन् ।

वास्तवमा, सञ्चयकर्ता सापटीको प्रवाह र असुली सापेक्ष कार्य हुन् । त्यसैले असुली नहुनेगरि प्रवाह गर्नुहुँदैन र प्रवाहमा अवरोध आउनेगरि असुली सम्बन्धी कारवाही गर्नुहुँदैन । अतः कोषले आन्तरिक रुपमा नीतिगत, व्यवस्थापकीय, सूचना प्रविधि तथा मानव संसाधन व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने र बाह्य रुपमा सञ्चयकर्तासँग अर्न्तक्रिया गर्ने, ऊनीहरूलाई सुसूचित गर्ने गरेर घरजग्गा धितोमा आधारित सञ्चयकर्ता सापटीलाई अधिक प्रभावकारी एवम् उद्देश्यमूलक बनाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री :

१. कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९

२. कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता कर्जा असुली विनियम, २०७९

३. कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता कर्जा प्रवाह (दोस्रो संशोधन) विनियमावली, २०८०

४. कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्जा तथा लगानी नीति, २०८०

५. कर्मचारी सञ्चय कोष, सञ्चयकर्ता कर्जा विभागको आ.व. २०८० /८१ को वार्षिक प्रतिवेदन

हरित अर्थतन्त्रमा लगानी : अवसर र चुनौती

✍ जुनारबाबु बस्नेत*

१. विषय प्रवेश

खगोलीय पिण्डमध्ये पर्याचक्रलाई सन्तुलनमा राख्ने एकमात्र गृह पृथ्वीको कुनै विकल्प छैन । पृथ्वीमा पर्याचक्र रहे मानव जीवन रहन्छ । पर्याचक्र तलवितल हुन गयो भने त्यसले गम्भीर र अनकौं समस्या निम्त्याउने छ । मानवलगायत सबै जीवको विनाशको बाटो लाग्न सक्ने छ । मानव सभ्यताको निरन्तरता असम्भव हुँदै जाने जोखिम छ । मौजुदा पर्याचक्र करोडौं वर्षको विकासक्रम हो । करोडौं वर्षको विकासक्रमबाट विकसित पर्याचक्र विस्तारै खल्बलिने क्रममा छ र त्यसले गम्भीर चिन्ता उत्पन्न गर्दै छ । विशेष गरी यताका दुई सय वर्षमा पृथ्वीको पर्याचक्रमा कमजोर पार्ने गरी अनेकौं मानवीय गतिविधि हुन गए । त्यसमध्ये सबैभन्दा बढी जैविक इन्धनको प्रयोग हुन गयो ।

जैविक इन्धनको माध्यमबाट उद्योगधन्दा, कलकारखाना, यातायात र घरेलु यन्त्र-उपकरणहरूको विकास भयो । त्यसले कार्बन उत्सजर्नलाई व्यापक बनायो । पृथ्वीको तापमान बढ्न थाल्यो । पृथ्वीतलमा हुने स्वभाविक पर्याचक्रमा असन्तुलन आउन थाल्यो । यो प्रक्रियाले जलवायु परिवर्तनमा बढोत्तरी ल्याउन थाल्यो । जलवायु परिवर्तनको असर अस्वभाविक तवरले देखिन थाल्यो । यसका विनाश निम्त्याउने विविध असर व्यापक बन्दै छन् । अतिबृष्टि, अतिव्रर्षा, अनाबृष्टि, हिमतालको विस्फोटन, बाढी, पहिरो, डुबान आदि अनेक समस्या देखिन थालेका छन् । नेपाल पनि यो पीडाबाट गुज्रिरहेको छ । गत वर्ष असोज १० देखि १२ गतेको काठमाडौँ र वरपरको बाढी, डुबान भीषण नै हुन गयो । सोलुखुम्बुको थामे, रसुवा, जोमसोम आदिका बाढीका घटना अप्रत्यासित देखिए ।

पृथ्वीको पर्याचक्र जोगाउन जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गरिनुपर्ने छ । त्यसका निम्ति मानव सिर्जित प्रतिकूल गतिविधिलाई न्यूनीकरण गरी पृथ्वीको स्वभाविक पर्याचक्रलाई फर्काउँदै जानुपर्छ । पर्याचक्रलाई स्वभाविक लयमा ल्याउन दिगो हरित विकासको आवश्यकता छ । हरित अर्थतन्त्रको विकास नै अबको दिगो विकासको कार्यदिशा हो । हरित अर्थतन्त्रका निम्ति त्यसै अनुरुपको लगानी प्रवर्द्धन गरिनु पर्छ । यो आलेखमा हरित अर्थतन्त्रको परिचय र आयामको विवेचना गरिने छ । हरित अर्थतन्त्रका निम्ति लगानी त्यसका अवसर र चुनौतीको समीक्षा हुने छ । नेपालमा हरित अर्थतन्त्रको लगानीका अवसर, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था, कर्मचारी सञ्चय कोषजस्ता संस्थाको लगानी सम्भावनाको सारमा आकलन पनि गरिने छ ।

२. हरित अर्थतन्त्रको दिशा

हरित अर्थतन्त्र दिगो विकासको अवधारणाका रुपमा

* नि. प्रधान सम्पादक, गोरखापत्र दैनिक

विकसित हुँदै गएको छ । पर्याचक्रलाई सन्तुलनमा ल्याउँदै अर्थतन्त्रमा आय, उत्पादन, रोजगारी बढाउन लगानी केन्द्रित गरिँदा दिगो विकासको अवधारणा साकार हुँदै जानेछ । सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रको पूर्वाधार लगानीलाई पर्यावरणमैत्री बनाउँदै अगाडि बढ्दा हरित अर्थतन्त्रको लक्ष्यसम्म पुग्न सकिन्छ। हरित अर्थतन्त्रको अवधारणा विकासको विश्व अभ्यास पनि लामो अभ्यास छैन । पश्चिमा जगत्‌ले ठूला सडक, अग्ला भवन, जैविक इन्धनका आधारमा तीव्रत्तर चल्ने यातायात, वाताअनुकूतिल जीवनचर्यालाई विकासको मापदण्ड मान्दा जैविक इन्धनको दोहनले विस्तारित रुप लियो । यो क्रममा आजित भए पनि विकल्प खोज्न थालियो । त्यसक्रममा सन् १९८९ मा वातावरण अर्थशास्त्रीको एउटा समूहले बेलायती सरकारलाई बुझाएको एउटा प्रतिवेदनमा ग्रीन इकोनोमी अर्थात्‌ हरित अर्थतन्त्र शब्दको पहिलो पटक प्रयोग गर्‍यो । त्यसमा कोलम्बिया विश्वविद्यालयका डेभिड पियर्स, जलवायु परिवर्तनका अध्येता अनिल मार्कण्डेय र कोलम्बिया विश्वविद्यालयको अध्येता इडवार्ड बी. बार्बयेरको संयुक्त प्रयासको ठुलो योगदान छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय वातावरण कार्यक्रमका अनुसार हरित अर्थतन्त्रले मानिसको भविष्यको कल्याणलाई ध्यान दिई सामाजिक समता कायम गर्नेछ । सामाजिक कल्याणसँगसँगै वातावरणीय जोखिमलाई क्रमशः न्यूनीकरण गर्नेछ । यस्तो अर्थतन्त्रमा गरिने लगानीले न्यून कार्बन उत्सर्जन गरी दिगो विकासको आधार सिर्जना गर्नेछ । नविकरणीय ऊर्जाको प्रवर्द्धनहुने छ । वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा वातावरणीय क्षयीकरण गरिने गलत परम्पराको न्यूनीकरण गरिने छ । प्राकृतिक र जैविक पद्धति र प्रविधिमा बढोत्तरी गरिने छ । त्यसैअनुरुपको अध्ययन, अनुसन्धान र नवप्रर्वतनमा लगानी बढाइने छ ।

हरित अर्थतन्त्रको भावी आयाम फराकिलो हुने देख्न सकिन्छ । यसका नीति, योजना र कार्यक्रमले अर्थतन्त्रको समावेशी चरित्रलाई आत्मसात गर्ने छ । प्राकृतिक साधनको अति दोहन गरी सीमित वर्ग धनी बन्ने चरित्रको परिकल्पना यस्तो अर्थतन्त्रमा हुन सक्दैन । यस्तो अर्थतन्त्रको स्वरुप विभेदकारी हुँदैन । समतामूलक आय प्रवर्द्धन गर्ने गरी लगानी केन्द्रित हुने छ । जस्तै, हरेकको घरको छतमा सौर्य ऊर्जाका प्यानल जडान गर्न सकिन्छ । त्यस्तो ऊर्जा घरमा स्वउपयोग भई बढी भएको विद्युत विक्री हुन सक्ने छ । त्यस्तो ऊर्जा देशको मूल ग्रीडमा जोड्न सक्दा औद्योगिकस्तरमा विद्युत पर्याप्त हुने छ । यस्तो अवधारणाबाट हरेक घरपरिवारले समतामूलक आय प्राप्त गर्न सक्ने छन्‌ । मौजुदा विद्युत जडानको संरचनाबाट यस्तो सम्भावना छ तर नेपालमा यस्तो अभ्यासले सार्थकता पाउन सकेको छैन ।

हरित अर्थतन्त्रमा नविकरणीय ऊर्जाको सदुपयोग स्वभाविकरुपमा बढ्ने छ। कम ऊर्जा खपत गर्ने प्रद्धतिको विकास गर्दै लगिन्छ । विश्वव्यापी रुपमै शहरीकरण बढ्दो छ । हरेक शहरी घरपरिवारलाई कौसी खेतीमा आवद्ध गर्न सक्दो शहरी वातावरणमा सुधार हुँदै जाने छ। कुहिने फोहोर मल बन्न सक्छ र घरपरिवारकै कौसी खेतीमा उपयोग आउने छ। बढी भएको मल बेचबिखन गरी आयको स्रोत बन्न सक्ने छ। यसबाट हरेक शहरमा थुप्रने फोहोरको आधामात्र हरेक घरमै पुनप्रयोग हुने छ । फोहोरको चाप आधाले घट्ने छ । त्यसको मल तथा ऊर्जाका रुपमा पुनर्प्रयोग हुने सक्ने छ । शहरका घरघरमा निस्कने फोहोर त आयको माध्यम बन्ने छ । प्लास्टिक, कागजको पुनप्रयोगले धेरै वस्तु उत्पादन गर्न सकिने छ । विश्वका कतिपय शहरका साथै नेपालका कतिपय शहरमा पनि यो अभ्यास सुरु हुन थालेको छ । यो हरित अर्थतन्त्रतर्फको सानो तर अर्थपूर्ण प्रयास हो ।

प्रसिद्ध वातावरण अर्थशास्त्री कार्ल बुर्काटले हरित अर्थतन्त्रको आधारलाई देहायका छ क्षेत्रमा विभाजन गरेको पाइन्छ ।

- नविकरणीय ऊर्जा
- हरित पूर्वाधार

- विद्युतीय ऊर्जामा आधारित दिगो यातायात
- पानीको पर्यामैत्री व्यवस्थापन
- पुनर्प्रयोगमा आधारित फोहोर व्यवस्थापन
- भूमिको प्रभावकारी व्यवस्थान

उल्लिखित यी क्षेत्रमा हरित अर्थतन्त्रका आयाममा महत्वपपूर्ण छन् । यी आधारलाई बलियो बनाउन हरित अर्थतन्त्रको विकास र विस्तार गर्ने नीति, योजना र कार्यक्रम आवश्यक पर्छ । नवप्रर्वतन, वैज्ञानिक सोच र चिन्तन आवश्यक पर्छ । परम्परागत सोच, योजना र चिन्तनबाट मात्र हरित अर्थतन्त्रको विकास सम्भव नहुन सक्छ ।

३. हरित अर्थतन्त्रमा लगानी

हरित अर्थतन्त्रमा लगानीले बहुआयामिक क्षेत्रलाई समेट्ने छ । यस्तो अर्थतन्त्रले जलवायु परिवर्तनका जोखिमको सामना गर्ने छ । जैविक विविधता बचाउने छ । हरित ऊर्जाको प्रवर्द्धन गर्ने छ । त्यसका आयाम विविध हुने छन् । त्यस्तो लगानीले जलवायु परिवर्तनका कारणसँग सामिप्य बढाउँदै असर न्यूनीकरण गर्नेछ । पर्यावरण जोगाउन जैविक विविधता अति आवश्यक छ र हरित लगानीले जैविक विविधताको प्राकृतिक स्वरुपमा बढोत्तरी ल्याउन सहयोग पुऱ्याउने छ । नविकरणीय ऊर्जाको स्वरुपमा लगानी बढाउँदै जैविक तथा खनिज इन्धनको मात्रा घटाउँदै क्रमशः हटाउने दिशामा अग्रसर हुने छ । यसबाट भविष्यमा कार्बन शून्य उत्सर्जनको लक्ष्य प्राप्ति हुने छ ।

अर्थतन्त्रको चक्रीय स्वरुपमा पर्यावरणमैत्री हुने गरी लगानी बढाउँदा अनेक लाभ प्राप्त हुने छ । पानीको स्रोत प्रदूषण हुनबाट जोगाउँदै जल, जमिन र जीवनको सम्बन्धलाई स्वच्छ र प्राकृतिक बनाइने गरी लगानी आवश्यक हुन्छ। मूलतः कृषिलाई रासायनिक विषादीबाट विस्तारै मुक्त गर्दै दिगो बनाउन सकिन्छ । रासायनिक मलको उपयोग त विगत सातआठ दशकको उपयोगमात्र हो । त्यस अघि नै कृषि अर्ग्यानिक नै थियो । अब फेरि कृषिलाई अर्ग्यानिकतर्फ लैजाने गरी लगानी आवश्यक छ । अर्ग्यानिक कृषि हरित अर्थतन्त्रको आधारसमेत हो ।

पर्यावरण प्रतिकूलको लगानीले तत्काल उत्पादनलाई बढोत्तरी दिए पनि त्यसले गर्ने हानिनोक्सानी मानिस र अन्य प्राणीका निम्ति प्रतिकूल नै हुनेछ । सामाजिक मूल्य जोखिममा पर्छ र थप जोखिमको मात्र बढाउँदै जाने छ । पर्यावरण अमैत्री लगानीले विस्तारै तर बहुअसर गर्ने तवरले क्षति पुऱ्याउँदै जाने छ । विश्व तापमान वृद्धि रोक्न कुनै योगदान दिन सक्ने छैन । जैविक विविधतामा क्षति पुर्‍याउने छ । वातावरण प्रतिकूल कतिपय लगानीले वन-जङ्गलको विनाश गर्दै जाने छ । वन विनाश मरुभूमीकरणको कारण बन्न सक्ने छ । नेपालको तराईमा हालै भएको सङ्कटको मूल कारण चुरे, भाावर र मधेशमा बन विनाश पनि हो । चुरेमा बढ्दै गएको ढुङ्गा-गिट्टीको उत्खननमा गरिएको अन्धाधुन्ध लगानी पनि हो । त्यसले नेपालको तराई-मधेशलाई विस्तारै मरुभूमीकरणको जोखिमतिर लैजाँदै छ भन्ने स्पष्ट सङ्केत देखिन थालेको छ । यो सङ्कटले हरित अर्थतन्त्रको औचित्य सम्वद्ध सबैलाई सुस्पष्ट पनि गरेको छ ।

अर्थतन्त्रमा गरिने कुनै पनि लगानी उत्पादनमूलक र दिगो हुनुपर्छ । लगानीको सहउत्पादन हानीनोक्सानी गर्ने खालको हुनुहुँदैन । आधारभूत रुपमा अझ हरित वित्तको अवधारणा त दिगो आर्थिक वृद्धि र पर्यावरणीय संरक्षणका निम्ति केन्द्रित हुनु पर्छ । हरित वित्तीय लगानी तत्काल तीव्र मुनाफा केन्द्रित मात्र हुने छैन । त्यस्तो लगानीले बहुआयामिक तवरले सकारात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्ने छ । पर्यावरण, समाज र समग्र पृथ्वीको जैविक स्वास्थ्यमा अनुकूल प्रभाव पार्ने छ । यसको लाभ मानव समाजलाई हुने छ । पर्यावरणलाई सन्तुलनमा ल्याउन सहयोग गर्ने छ ।

सामाजिक रुपमा पनि हरित अर्थतन्त्रमा लगानी अति महत्वपूर्ण छ । हरित लगानी समाजप्रति जिम्मेवारपूर्ण

लगानी हो । पर्यावरणीय, सामाजिक र शासकीय प्रावधान सबै वातावरणमैत्री हुनुपर्ने छ । उद्योग, कलकारखाना तथा विकास निर्माणका क्रममा प्राकृतिक स्रोत र साधनको पुनर्भरण हुने गरीमात्र उपयोग गर्नुपर्ने छ । प्रदूषण नियन्त्रण पनि यस्ता लगानीको लक्ष्य हो । वातावरणमैत्री व्यवसाय नै हरित लगानीको मुख्य लक्ष्य हुनुपर्ने मान्यता छ । जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्दै लैजान अब हरित अर्थतन्त्रका साधनमा लगानी वान्छनीय भएको छ ।

४. पेरिस सम्झौताको लगानी लक्ष्य

जलवायु परिवर्तन असर न्यूनीकरण गर्न विश्व समुदायले संरचनागत लक्ष्य राखेको छ । सन् २०१५ मा पेरिसमा सम्पन्न जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संरचनागत सम्झौता (युनएफसीसीसी) ले सन् २०५० सम्म कार्बन उत्सर्जनलाई शून्यमा झार्ने सम्झौताको मूल मर्म नै हरित अर्थतन्त्रको निर्माणको आधार हो । हरित अर्थतन्त्रमा गरिने गरिने लगानी संरचनाको खाका पनि हो । त्यस निम्ति लगानीका क्षेत्रलाई सोही अनुरुप विविधीकरण गर्नुपर्ने छ । यो सम्झौताले जैविक इन्धनको प्रयोगलाई न्यूनीकरण गर्दै लैजाने मार्गचित्र कोरेको छ । नविकरणीय ऊर्जाका आधारमा नवीन वातावरणमैत्री अर्थतन्त्रको निर्माणका दीर्घकालीन लक्ष्यमा संसारलाई आह्वानसमेत गरेको छ ।

पूर्व औद्योगिक युगको अवस्थामै पृथ्वीको तापमान कायम गर्नु पेरिस सम्झौताको मूलभूत लक्ष्य हो । पूर्व औद्योगिक युगको तुलनामा अहिले पृथ्वीका तापमान औसत २ डिग्री सेल्सियसले बढिसकेको छ । त्यस निम्ति जैविक इन्धन र त्यसकै आधारमा निर्माण भएको उद्योगधन्दा, कलकारखाना, विकासले पृथ्वीको तापमान थप बढ्न सक्ने आकलन छ । पेरिस सम्झौता पृथ्वीको तापमान घटाउने दीर्घकालीन र सामुहिक प्रयास हो । कार्बन उत्सर्जन सन्तुलन कायम गर्दै सन् २०५० को लक्ष्य प्राप्ति गर्न विश्वकै मौजुदा विकास र लगानी आयाममा व्यापक परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । नीतिगत पुनसंरचना गर्नुपर्ने हुन्छ । न्यून कार्बन उत्सर्नका विधि, प्रविधि र कार्यव्यहारतिर जानुपर्ने हुन्छ । जलवायु वित्तका माध्यमबाट धनी मुलुकहरूले विश्वका विकासशील मुलुकलाई सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

पेरिस सम्झौताले हरित वित्तीय कोष अर्थात् जलवायु वित्तको अवधारणा ल्याएको छ । हरित अर्थतन्त्र निर्माणका निम्ति विश्वकै यो ठुलो वित्तीय कोष मानिन्छ । विकासशील मुलुकहरूलाई हरित अर्थतन्त्रको पूर्वाधार विकास गर्न यो कोषले सहयोग गर्ने लक्ष्य हो । तर जलवायुसम्बन्धी धेरै कोषहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । अमेरिका पेरिस सम्झौताबाट बाहिर आएपछि अब विश्वका कतिपय विकसित मुलुक जैविक इन्धनको युगतिरै फर्कने जोखिम पनि बढेको छ । बहाना बनाउने कारण थपेको छ ।

धनी तथा तीव्र आर्थिक विकासतर्फ अग्रसर मुलुक नै अहिले हरित अर्थतन्त्रका निम्ति बाधक बनेका छन् । विश्वमा सबैभन्दा बढी कार्बन उत्सर्जन गर्ने मुलुक चीन हो । पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार चीनले वार्षिक ११,९०३ मिलियन टन कार्बनडाइअक्साइड ग्यास उत्सर्जन गर्छ । यसमा चीन एक्लैको स्थान झण्डै ३३ प्रतिशत छ । चीनले हरित लगानी बढाए पनि पर्याप्त भने छैन । चीनपछि अमेरिकाले बढी कार्बन उत्सर्न गर्छ । विश्वमा दोस्रो बढी कार्बन उत्सर्जन गर्ने मुलुक अमेरिकाले वार्षिक ४,९११ मिलियन टन कार्बन उत्सर्जन गर्छ । विश्व कार्बन उत्सर्जनको अमेरिकी हिस्सा १२ प्रतिशत हो र चीनभन्दा धेरै न्यून छ । कार्बन उत्सर्नमा तेस्रोमा भारत आउँछ । भारतले विश्व कार्बन उत्सजनमा ७.६ प्रतिशतको हिस्सा ओगट्छ । भारत विश्वको चौँथो ठुलो अर्थतन्त्र भएको मुलुकसमेत हो । भारतले उत्सर्जन गर्ने बराबरको कार्बन उत्सर्जन सिङ्गो युरोप बराबर छ । यसरी हेर्दा कतिपय सम्पन्न र सम्पन्नउन्मुख मुलुक नै अहिले हरित अर्थतन्त्रप्रति बाधक जस्तो देखिएको छ ।

५. हरित लगानीका बहुआयाम

बहुआयामिक आर्थिक विकासका निम्ति सबै क्षेत्रमा उत्पादनमूलक र लक्ष्यपरक लगानी आवश्यक हुन्छ । योजनाबद्ध लगानीबिना अर्थतन्त्रको विकास हुन सक्दैन । आय, उत्पादन र रोजगारीका निम्ति लगानी नै प्रमुख माध्यम हो । तर त्यस्तो लगानी विकास र विकास साभ्फेदारहरूले हरित अर्थतन्त्रका आयाम अभिवृद्धि गर्ने गरी लगाउनुपर्ने हुन्छ । जस्तो : दिगो पर्यटनको विकासका निम्ति पर्यापर्यटनको आधार बलियो बनाउँदै लैजानु पर्छ । विश्वभरका पर्यटकहरू आधुनिक विकासका पर्यटन उत्पादन र जनजीवनबाट विकर्षित भइरहेका छन् । प्रकृतितर्फ नै फर्कने चाहनातिर पर्यटकको रुचि देखिन्छ । पर्यटकीय उत्पादन लक्ष्य अब प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने ध्येयबाट अगाडि बढ्नु पर्छ । पर्यटनलाई वातावरणीय सन्तुलनसँग आवद्ध गर्दै लैजानु र त्यस निम्ति लगानी केन्द्रित गरिनु अबको मूल कार्यसूची हो ।

जलविद्युत, सौय ऊर्जा र वायु ऊर्जा हरित अर्थतन्त्र निर्माणका मूलभूत आधार हुन् । यी स्वच्छ ऊर्जा हुन् । पानीलाई प्रयोग गरी निकालिने ऊर्जा होस् वा वायुवेगमा आधारित ऊर्जा वा सूर्यको प्रकाशबाट प्राप्त ऊर्जा यी सबै स्वच्छ ऊर्जाका मूल आधार हुन् । यस्ता ऊर्जाका स्रोतमा गरिने लगानी हरित ऊर्जामा लगाइने लगानी समेत हो । यस्ता ऊर्जाबाट चल्ने कलकारखाना तथा सेवा उद्योगबाट न्यून कार्बन उत्सर्जन हुने छ । कोइला र अन्य जैविक इन्धनलाई विस्थापन गर्ने छ । नवीन अर्थतन्त्रको मार्गचित्र कोरिने छ ।

स्वच्छ ऊर्जाबाट चल्ने यातायातका साधनले हरित अर्थतन्त्रलाई नै प्रवर्द्धन गर्ने छ । पेट्रोल र डिजेलबाट चल्ने यातायातका साधनलाई विद्युतीय ऊर्जामा विस्थापन गर्न सक्दा हरित अर्थतन्त्रतर्फका यात्रामा व्यापक फड्को मार्न सकिन्छ ।

नेपाल जलऊर्जामा धनी छ । हरिमान श्रेष्ठले विद्यावारिधिको अन्वेषणका क्रममा पाँच छ दशकअघि नै नेपालमा ८३ हजार मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्न सकिने प्रारम्भिक आकलन गरेका थिए । अहिले नेपालका नदीनालाबाट त्योभन्दा पनि बढी विद्युत उत्पादन गर्न सकिनेसमेत अध्ययनविश्लेषण आएको छ । तर मौजुदा अवस्थामा तीन हजार पाँच सय मेगावाट मात्र बिजुली उत्पादन गर्न सकिएको छ । यो विडम्बना हो । त्यस्तो विद्युत उत्पादन पनि वर्षात्मा सीमित छ र हिउँदमा त कूल उत्पादनको आधामै सीमित भएको छ । हिउँदमा अझै आयात गर्नुपरे पनि नेपालले वर्षात्मा विद्युत निर्यातसमेत थालेको छ । जलविद्युत जस्तो स्वच्छ ऊर्जामा लगानी बढाउँदै वायु र सौर्य ऊर्जामा पनि थप लगानी आवश्यक छ । ऊर्जाबाटै मुलुकको हरित अर्थतन्त्रले तीव्रत्तर विकासको बाटो लिन सक्ने छ ।

नेपालको सडक पूर्वाधारको अवस्था नाजुक छ । बिना इन्जिनियरिङ जताभावी खनेका सडकले बाढी, पहिरोका घटना बढाएको छ । दुर्घनालाई पनि बढाएको छ । इन्जिनियरिङ अध्ययनका आधारमा सडक पूर्वाधार व्यवस्थित गरिनु पर्छ । माटो र वनको संरक्षण नगरी बनाएको सडकले धेरै प्रतिकूल अवस्था सिर्जना गर्ने छ । वातावरण विनाश गर्ने वस्तु र सेवाको मात्र घटाउनु जरुरी छ । खेर जाने वस्तुको पुनर्प्रपयोगमा जोड दिनु पर्छ । प्रयोग गरिएका वस्तुलाई पुन कच्चा पदार्थमा प्रयोग गरी वस्तु उत्पादनको प्रविधि विकास गरिनु पर्छ ।

६. नेपालमा हरित लगानीको मार्गचित्र

नेपालका बैङ्क तथा वित्तीय संस्था अहिले लगानीयोग्य पुंजी अर्थात् तरलताको सहज अवस्थामा रहेका छन् । बैङ्क तथा वित्तीय क्षेत्रमा अहिले भ्फण्डै आठ खर्ब रुपियाँ तरलता थुप्रिएको छ । यो अधिक तरलताको अवस्था पनि हो । अति तरलता लगानीका निम्ति भने अवसर

हो । वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिमार्फत तरलता व्यवस्थान गर्न कठिन भएको देखिएको छ । निक्षेप र लगानीको ब्याजदर असाध्य न्यून विन्दुमा पुगेर पनि तरलता थुप्रिएको छ । सरकारले बजेटमार्फत वित्तीय नीति र केन्द्रीय बैङ्कले मौद्रिक नीतिमार्फत वित्तीय स्थायित्व र लगानीको वातावरण बनाउन केन्द्रित देखिए पनि चुनौती अनेक छन् ।

खासमा आर्थिक, वित्तीय र मौद्रिक नीति अब हरित लगानी मैत्री हुनुपर्छ । कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष जस्ता लगानीको फराकिलो आधार भएका संस्थाले अब हरित पूर्वाधार लगानीमा जोड दिनुपर्छ । स्वच्छ ऊर्जा लगानीमा मार्ग प्रशस्त गर्नुपर्छ । कतिपय जलविद्युत आयोजनामा लगानी गरिरहेको कर्मचारी सञ्चय कोषले वेतन कर्णाली सञ्चयकर्ता हाइड्रो पावर कम्पनीमार्फत ४३९ मेगावाट क्षमताको जलविद्युत आयोजनातर्फ अग्रसर भइरहेको छ । यो हरित लगानीतर्फको उल्लेखनीय एवम् उदाहरणीय राम्रो अग्रसरता समेत हो ।

देशको आर्थिक नीति संविधानले नै केही मार्गचित्र कोरेको छ । समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्रको मार्गचित्रसम्म पुग्न सार्वजनिक आर्थिक नीति त्यसै अनुरुपको हुनुपर्छ । मुलुकको संवैधानिक व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्थापनसम्बन्धी ऐनकानून बनाउने विधायिकाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । सरकारले हरित अर्थतन्त्र प्रवर्द्धनगर्न आवश्यक कार्यविधि, निर्देशिका, मापदण्ड बनाउनु पर्छ । विश्व अर्थतन्त्रको नवीन परम्परा, नजिर र नवप्रर्वतनमा ध्यान दिनुपर्छ । आर्थिक योजना, बजेट तथा कार्यक्रम, सन्धि, सम्झौता, सरकारी निर्णय एवम् प्रतिबद्धतालगायतका बहुआयामिक क्षेत्रमा हरित अर्थतन्त्रतर्फ केन्द्रित हुने गरी कदम चाल्नु अबको कार्यदिशा हो ।

७. न्यून ब्याजदर र अधिक तलरलता : लगानीको सुअवसर

नेपाली बैङ्क तथा वित्तीय संस्थासित प्रचुर लगानीयोग्य पुँजी छ । यतिबेवला वित्तीय बजारमा न्यून ब्याजदर पनि छ । गएको दुई वर्षदेखि ब्याजदर घट्दो क्रममा छ । चालु आर्थिक वर्षको पहिलो महिना साउनको तुलनामा भदौमा फेरि ब्याजदर घटेको छ । सञ्चालनमा रहेका वाणिज्य बैङ्कले साउनको तुलनामा भदौको ब्याजदर घट्नु लगानीकर्ताका निम्ति सुअवसर पनि हो । साउनमा व्यक्तिगत मुद्दती निक्षेपमा अधिकतम औसतमा ५.६९ प्रतिशत विन्दुका दरले ब्याज दिइरहेका बैङ्कले भदौमा ५.५७ प्रतिशत विन्दुका दरले ब्याज दिने भएका छन् । त्यस्तै संस्थागत मुद्दती निक्षेपमा ४.११ प्रतिशत विन्दु रहेको बैङ्कको अधिकतम औसत ब्याजदर भदौ महिनामा ३.९६ प्रतिशत विन्दुमा झरेको छ । मुद्दती निक्षेपमा ब्याजदर घटेसँगै लगानीका निम्ति पनि स्वभाविकरुपमा ब्याजदर घट्ने छ । यसबाट लगानीको अवसर सिर्जना हुने देखिन्छ ।

आर्थिक वर्षको पहिलो महिना साउनको तुलनामा २० वाणिज्य बैङ्कमध्ये आठ वटा वाणिज्य बैङ्कले भदौका लागि ब्याजदर घटाएका छन् भने एउटा बैङ्कले बढाएको छ । स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैङ्क, लक्ष्मी सनराइज बैङ्क, एभरेस्ट बैङ्क, सानिमा बैङ्क, कुमारी बैङ्क, सिद्धार्थ बैङ्क, कृषि विकास बैङ्क र नेपाल एसबिआई बैङ्कले भदौका लागि व्यक्तिगत मुद्दती निक्षेपको अधिकतम ब्याजदर घटाएका हुन् भने बढाउने प्रभु बैङ्क रहेको छ । गत आर्थिक वर्ष २०८१ साउनमा वाणिज्य बैङ्कको निक्षेपको औसत ब्याजदर ६.७३ प्रतिशत थियो । चालु आव २०८२/८३ को साउनमा ब्याजदर ५.६९ प्रतिशतमा आएको ब्याजदर भदौमा अझै घट्दो क्रमले थप घट्ने सङ्केत गर्छ । केही वर्षअघि निक्षेपमा १० प्रतिशतभन्दा

माथि ब्याजदर पुगेको थियो । यसले लगानीका निम्ति पनि ब्याजदर उच्च थियो । अहिले ब्याजदर घट्दा लगानी अवसर सिर्जना भएको छ । यस्तो अवस्थामा सरकारले लगानीका नीति, योजना र कार्यक्रम दिगो आर्थिक विकासका निम्ति उत्पादनमूलक बहुयोजना अगाडि सार्नुपर्छ । निजी क्षेत्र हरित पूर्वाधार लगानीको बाटो खोल्नु पर्छ । पूर्वाधारमा लगानी प्रवर्द्धन गर्ने गरी कानून बन्नुपर्छ ।

८. न्यून ब्याजदरमा पनि लगानी विकर्षण

न्यून ब्याज दर र पर्याप्त तरलतालाई लगानीको अवसरको रुपमा हेरिन्छ । निक्षेपको ब्याजदरसँगै बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको आधार दर पनि घट्दो क्रममै छ । निक्षेपको ब्याजदर निरन्तर घट्दै जाँदा कर्जाको औसत ब्याजदर घटे पनि कर्जा प्रवाह हुन भने सकेको छैन । निक्षेपको औसत ब्याजदर घट्नुमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले जारी गरेको मौद्रिक नीतिको पनि त्यत्तिकै भूमिका छ । नीतिले ब्याजदर करिडोरको तल्लो सीमा घटाएको छ । सोही कारणले पनि ब्याजदर घटेको हो । अघिल्लो वर्ष करिडोरको तल्लो सीमा वा निक्षेप सङ्कलनको ब्याजदर सीमा तीन प्रतिशत थियो । चालु आर्थिक वर्ष लागि जारी मौद्रिक नीतिले यस्तो सीमालाई घटाएर २.७५ प्रतिशतमा झरेको छ । यसले लगानीको बाटो खोल्ने अपेक्षा भने गरिएको छ । अहिले बैङ्किङ प्रणालीमा आठ खर्बभन्दा बढी तरलता छ । यो अधिक तरलताकै अवस्था हो र लगानीको अवसर पनि हो । पर्यावरणमैत्री दीर्घकालीन लगानीको मार्ग प्रशस्त गर्न स्रोत अभाव नहुने देखिएको स्पष्टै छ । पर्याप्त तरलता हरित अर्थतन्त्रका लगानी आधार पनि हो ।

९. हरित अर्थतन्त्रमा लगानी चुनौती

नेपालले समयमै स्वच्छ ऊर्जाको स्रोत जलविद्युत उत्पादन गर्न नसक्नु हरित अर्थतन्त्रका निम्ति सबैभन्दा ठुलो चुनौती हो । दश वर्ष अघि नै कम्तीमा पनि १० हजार मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्न सकिएको भए नेपालको अर्थतन्त्र अहिले स्वच्छ ऊर्जामा आधारित हरित अर्थतन्त्रका आधार तयार हुँदै जाने थियो । विद्युत उत्पादनको गति ढिलो भयो । आगामी दश वर्षमा दश हजार मेगावाट विद्यत भारत निर्यात गर्ने लक्ष्य छ भने पाँच हजार मेगावाट विद्युत बङ्गलादेश निर्यात गर्ने लक्ष्य छ । दश वर्षमा २८ हजार पाँच सय मेगावाट विद्युत उत्पादन गरी १५ हजार मेगावाट निर्यात गरी बाँकी बसेको १३ हजार पाँच सय मेगावाट विद्यतु देशभित्रैको अर्थतन्त्र निर्माणमा लगाउने मार्गचित्र छ । यो सुखद तर महत्वकाङ्क्षी लक्ष्य हो ।

स्वच्छ ऊर्जाका आगामी एक दशकको लक्ष्य महत्वकाङ्क्षी छ । हरित अर्थतन्त्र निर्माणका निम्ति उपयोगी छ तर त्यसका निम्ति पनि लगानी अभाव छ । दश वर्षमा २८ हजार पाँच सय मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्नका निम्त अब झण्डै २५ हजार मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्नुपर्छ । सीमित आयोजना मात्र निर्माणाधीन छन् । यो लक्ष्यका निम्ति झण्डै ६० खर्ब रुपियाँ लगानी आवश्यक पर्ने छ । कतिपय कानून, नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत अवरोधले जलविद्युतमा लगानी अवरोध देखिन थालेको छ । यो पनि हरित अर्थतन्त्रका निम्ति लगानी अवरोध एवम् चुनौती नै हो ।

नेपाल आगामी वर्ष नै अति कम विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुँदै छ । विकासशीलमा स्तरोन्नति हुनु सकारात्मक र स्वाभिमानको विषय भए पनि नेपालले हाल पाउँदै आएका कतिपय बाह्य सुविधाहरू घट्ने छन् । बाह्य वित्तीय संस्थाबाट लिने ऋणको ब्याजदर बढ्ने छ । यसले लगानीको दायरा खुम्चन सक्ने छ । हरित लगानीमा चुनौती खडा हुन सक्ने छ ।

१०. निष्कर्ष

पृथ्वी मानिस र सबै जीवको साझा घर हो । यो घर जोगाउनु सबैको साझा कर्तव्य हो । जलवायु परिवर्तनका असरले यो साझा घरको भविष्य अनेक चुनौतीले घेरिएको छ । जलवायु परिवर्तनका सबै खालका असर पृथ्वीले भोग्ने सबैभन्दा ठुला चुनौती हुन् । यो नेपालको मात्र नभएर विश्वकै चुनौती हो । जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न अब हरित अर्थतन्त्रको विकल्प छैन । हरित पूर्वाधारमा लगानी बढाउँदै दिगो अर्थतन्त्रको विकास नै अबको कार्यसूची बन्नु पर्छ । नेपालमा यतिबेला लगानीको साधन पर्याप्त तरलता छ । न्यून ब्याजदर छ । सरकारले नीतिगत, संस्थागत र संरचनागत सुधार गरी लगानीको विश्वास र वातावरण तयार गर्नु पर्छ । दिगो विकासका निम्ति हरित अर्थतन्त्रका आधार फराकिलो बनाउँदै जानुपर्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- नेपालको संविधान, २०७२
- आवधिक योजनाहरु
- बैङ्क तथा वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न लेखहरु
- जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घका विभिन्न जर्नलहरु
- कर्मचारी सञ्चय कोषबाट प्रकाशित पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरु

नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालन

✍ कञ्चन बस्नेत*

पृष्ठभूमि

सरकारको खर्च आवश्यकता र आन्तरिक स्रोत उपलब्धताबीच रहेको खाडल पूर्तिको निम्ति मुलुक बाहिरबाट प्राप्त हुने सहायता वैदेशिक सहायता हो । वैदेशिक सहायता परिचालन नीति, २०८२ ले वैदेशिक सहायतालाई विभिन्न क्षेत्रको विकास तथा निर्माणका लागि द्विपक्षीय राष्ट्, बहुपक्षीय,अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संस्था, परोपकारी संस्था र अन्य विश्वव्यापी कोषबाट सरकारलाई प्राप्त हुने वित्तीय, प्राविधिक एवं वस्तुगत सहायता भनी परिभाषित गरेको छ । मूलतः विकासशील मुलुकले विकसित मुलुक वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाबाट वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्ने गर्दछन् । नेपाल पनि वैदेशिक सहायता प्रापक मुलुकको रूपमा रहेको छ ।

वैदेशिक सहायताका प्रकार

सहायता उपलब्ध गराउने स्रोतको आधारमा बहुपक्षीय वा द्विपक्षीय सहायताको रूपमा वैदेशिक सहायतालाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपालले प्रारम्भदेखि नै द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दुबै स्रोतबाट वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्दै आएको छ । विकास साझेदारबाट प्राप्त हुने सहायताबाट सिर्जना हुने दायित्व एवं सहायता प्राप्त हुने स्वरूपका आधारमा वैदेशिक सहायतालाई निम्नअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

अनुदान

भविष्यमा फिर्ता गर्नु नपर्ने गरी प्राप्त हुने वैदेशिक सहायता रकम अनुदान हो । सामान्यतः शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका सामाजिक क्षेत्रमा अनुदान परिचालन बढी हुने गरेको देखिन्छ । द्विपक्षीय एवं बहुपक्षीय दुबै रूपमा अनुदान प्राप्त हुने गरेको देखिएता पनि बढी मात्रामा द्विपक्षीय सहायतामा अनुदानको अभ्यास बढी भएको देखिन्छ ।

सहुलियतपूर्ण ऋण

सामान्यतः कम ब्याजदरमा उपलब्ध हुने ऋणलाई सहुलियतपूर्ण ऋण भनिन्छ । ऋण परिचालनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा तिर्नुपर्ने लागत एवं पालना गर्नुपर्ने शर्तको तुलनामा कम लागत र अनुकूल शर्तमा प्राप्त हुने ऋण सहुलियतपूर्ण ऋण हो । मूलतः बहुपक्षीय विकास बैङ्कबाट यस्तो ऋण सहायता परिचालन हुने गरेको देखिन्छ । एक्जिमबैङ्कको माध्यमबाट द्विपक्षीय रूपमा पनि सहुलियतपूर्ण ऋणको अभ्यास हुँदै आएको छ ।

प्राविधिक सहायता

वित्तीय रूपमा नभई ज्ञान, सीप, प्रविधि आदिको रूपमा प्राप्त हुने सहायता प्राविधिक सहायता हो । विकास साझेदारले व्यक्तिगत, संस्थागत र सामाजिक तहमा

* उपसचिव, वैदेशिक सहायता समन्वय महाशाखा, अर्थ मन्त्रालय

सीप,ज्ञान,सचेतना, नवीनता,उद्यमशीलता, नीति, कानून, प्रणाली, कार्यविधि, प्रविधि जस्ता क्षेत्रमा अध्ययन, तालिम, परामर्श, उपकरण र लजिष्टिक सहायताका रूपमा मूलतः राष्ट्रिय क्षमता न्यूनता पूर्ति गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले उपलब्ध गराउने वित्तीय, वस्तुगत, सेवाजन्य वा मिश्रित सहायतालाई वैदेशिक सहायता परिचालन नीतिले प्राविधिक सहायता भनेको छ ।

वस्तुगत सहायता

जिन्सी रूपमा प्राप्त हुने सहायता वस्तुगत सहायता हो । वैदेशिक सहायता परिचालन नीतिले टर्न कि बाहेक सहायताको रूपमा वस्तु नै प्राप्त हुने सहायतालाई वस्तुगत सहायता भनेको छ। प्राकृतिक वा स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रकोप वा संकट वा विपद्कासमयमा वा सोपश्चात् द्विपक्षीय राष्ट्र वा बहपुक्षीय संस्था वा अन्त्य विदेशीसङ्घसंस्थाले मानवीयताका आधारमा अनुदानमा उपलब्ध गराउने मानवीय सहायता मूलतः वस्तुगत सहायताकै रूपमा प्राप्त हुने गरेको छ । त्यसबाहेक मेसिनरी, उपकरण, सवारी साधन लगायत विभिन्न रूपमा वस्तुगत सहायता प्राप्त हुने गरेको छ ।

नेपालमा वैदेशिक सहायताको इतिहास

वि.सं. १९६८ मा निर्मित फर्पिङ जलविद्युत आयोजनामा ब्रिटिस भारतबाट प्राप्त गरेको प्राविधिक सहयोगलाई नेपालमा वैदेशिक सहायताको पहिलो उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । व्यवस्थित रूपमा वैदेशिक सहायता प्राप्तिको शुरुवात भने बजेट प्रणालीको शुरुवातपछि मात्र भएको देखिन्छ । सन् १९५१ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाबाट प्राविधिक सहायता प्राप्त भएको थियो । त्यस्तै, सन् १९५२ मा कोलम्बो प्लान अन्तर्गत बहुपक्षीयरूपमा वैदेशिक सहायता प्राप्ति शुरु भएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत व्यावसायिक एवं प्राविधिक क्षेत्रमा विभिन्न मुलुकले प्रदान गरेका छात्रवृत्ति मार्फत् मानव पुंजी विकास अनुदान नेपालले प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

सन् १९६० को दशकमा विकास तथा पूर्वाधार आयोजनाका निमित्त वैदेशिक सहायता एवं द्विपक्षीय अनुदानका लागि नेपालले पहल गरेको थियो । खानेपानी,जलविद्युत्, राजमार्ग एवं अन्य सामाजिक पुंजीनिर्माण लगायतका क्षेत्रमा सहायता प्रदान गर्दै जापान सबैभन्दा ठूलो दातृपक्षको रूपमा देखा पऱ्यो । भारत, चीन, संयुक्त राज्य अमेरिका लगायतका अन्य मुलुकले समेत सडक सञ्जाल, सार्वजनिक संस्थान, कारखाना, एकीकृत विकास परियोजना जस्ता क्षेत्रमा सहायता प्रदान गरेका थिए । सो समयमा नेपालले प्राप्त गरेको सहायतामा अनुदानभन्दा ऋणको आकार ठूलो रहेको थियो ।

सन् १९७० को दशकमा एशियाली विकास बैङ्कर विश्व बैङ्क समूहको पूर्ण सञ्चालन पछि अनुदानलाई “सस्तो ऋण (Soft loan)” मा वर्गीकृत गर्ने प्रवृत्तिशुरु भई वैदेशिक सहायता प्रकृतिमा उल्लेखनीय परिवर्तन आयो । उक्त संस्थाबाट अनुदानका रूपमा प्राप्त बहुपक्षीय सहायता कार्यक्रमहरूले विकास योजना निर्माण, आयोजना व्यवस्थापन र कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्न थाले र क्रमशः अनुदानलाई विस्थापित गर्दै परियोजना तथा कार्यक्रमहरूमा बहुपक्षीय ऋणको हिस्सा बढ्दै गएको देखिन्छ ।

सन् १९७६ मा विश्वबैङ्कको अगुवाइ एवं नेपालमा आर्थिक विकासमा सक्रिय बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय विकास साझेदारहरूको सहकार्यमा नेपाल सहायता समूह (Nepal Aid Group) स्थापना भयो । यस समूहमा सन् १९८७ सम्ममा सदस्य संख्या ३२ पुगेकोथियो । उक्त समूहले बहुपक्षीय र द्विपक्षीय दातृ पक्षहरूलाई संगठित गरेर विकास आयोजना तथा कार्यक्रमका लागि आवश्यक पुंजीगत खर्च पूर्तिका लागि आवश्यक औपचारिक विकास सहायता (Official Development Assistance) उपलब्ध गराउने काममा सघाउँदै उत्प्रेरकको भूमिकामा प्रस्तुत भयो ।

सन् १९८० को दशकमा वैदेशिक सहायताको ठूलो

हिस्सा अनुदानको रूपमा प्राप्त भई सहुलियतपूर्ण ऋणको सानो हिस्सा मात्र रहेको थियो । सन् १९६० को शुरुवातमा नेपालको खुद औपचारिक विकास सहायता प्राप्ति८ मिलियन अमेरिकी डलररहेकोमा सन् १९८० को मध्यतिर यो रकम तीव्ररूपमा वृद्धि भई वार्षिक औसत २०० मिलियन अमेरिकी डलर पुगेको थियो, जुन त्यसबेला कुलगार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को करिब ७ प्रतिशत बराबर थियो ।

सन् १९९० को शुरुवातसम्म वैदेशिक सहायता विशेष लगानी पोर्टफोलियो (Investment Portfolio) अनुसार निर्देशित हुँदै आयोजना सहायता, सामग्री सहायता, प्राविधिक सहायता एवं सामाजिक तथा मानव पुँजी विकास सहायता गरी चारवटा श्रेणीहरूमा प्राप्त हुने गर्दथ्यो । आयोजना सहायता मूलतः पूर्वाधार विकासमा उपयोग हुने र ऋणको रूपमा प्राप्त हुने गर्दथ्यो । सामग्री सहायता मूलतः खाद्य सहायता कार्यक्रमसँग जोडिएको थियो । साथै यो सहायता पूर्वाधार विकास, कृषि विस्तारर कृषिसामग्रीहरू (रासायनिक मल, बीउ, बीउ उत्पादन, निर्माण सामग्री) मा प्रयोग गरिन्थ्यो । प्राविधिक सहायता अन्तर्गत दीर्घकालीन क्षमता निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउने गरी प्राविधिक सल्लाह, ज्ञान व्यवस्थापन, प्रविधि स्थानान्तरण र दक्ष जनशक्ति विकास जस्ता विषयमा केन्द्रित हुने गर्दथे । सामाजिक तथा मानव पुँजी विकास सहायता अन्तर्गत मूलतः अनुदानको रूपमा प्राप्त हुने सहायता स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी र सरसफाइजस्ता सामाजिक क्षेत्रहरूमा लगानी गरिन्थ्यो ।

सन् २००० को दशकमा नेपाल परिवर्तन एवं शान्ति प्रक्रियाको चरणमा रहँदा वैदेशिक सहायता त्यसैतर्फ केन्द्रित भयो । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अनुरूप सामाजिक एवं मानव विकास प्रेरित लक्ष्य प्राप्तिका दिशामा समेत वैदेशिक सहायता केन्द्रित हुन पुग्यो । सन् २०१० को दशकमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य पश्चात्विश्वले अवलम्बन गरेको दिगो विकास लक्ष्य प्राप्ति, भूकम्पपछिको पुर्ननिर्माण एवं नेपालको संविधान अनुरूप सङ्घीयताको सबलीकरणमा वैदेशिक सहायता केन्द्रित हुन पुग्यो । सन् २०२० पछि कोभिड-१९पछिको आर्थिक पुनरुत्थान, सामाजिक समावेशीकरण जस्ता विषयलाई प्राथमिकतामा राख्दै वैदेशिक सहायता परिचालन हुने गरेको छ ।

वैदेशिक सहायताको पछिल्लो प्रवृत्ति

वैदेशिक सहायताले नेपालको विकास वित्तमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । पछिल्ला चार आर्थिक वर्षको कुल बजेटमा वैदेशिक सहायताले १५ प्रतिशतको हाराहारीमा स्रोत व्यवस्थाको हिस्सा ओगटेको देखिन्छ । त्यसभन्दा पहिलेका आठ वर्षमा त्यस्तो हिस्सा २० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको देखिन्छ । भूकम्प लगत्तैको आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को बजेटमा त्यस्तो हिस्सा २८.८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । वित्तीय सहायता अन्तर्गत अनुदानको अंश विगतमा अधिक रहने गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि ऋणको हिस्सा बढी हुन थालेको छ र यो क्रमशः बढ्दै गएको छ । अनुदानमा मूलतः द्विपक्षीय सहायताले प्रधानता पाउने गरेको सन्दर्भमा द्विपक्षीय सहायताको तुलनामा बहुपक्षीय सहायताको अंश बढ्दै गएको देखिन्छ ।

नेपालको पछिल्लो दश आर्थिक वर्षको वैदेशिक सहायता प्राप्तिको अवस्थालाई चित्र नं १ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सो अनुसार आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा रु. ६४ अर्ब रहेको वैदेशिक सहायताको आकार वृद्धि हुँदै आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा रु. २ खर्ब ९ अर्ब पुगेको देखिन्छ । सो पश्चात् सहायताको आकार क्रमशः घट्दै गएको देखिन्छ र आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा रु. १ खर्ब १ अर्ब वैदेशिक सहायता प्राप्ति भएको देखिन्छ । यसरी कमी आउनुको कारणमा कोभिड-१९ महामारीसँग सम्बन्धित मान्न सकिन्छ । कोभिड-१९ पश्चात् उत्पन्न भएको विश्व भूराजनीतिक अनिश्चितताले वैदेशिक सहायता विनियोजन नीतिहरू र प्राथमिकतामा आएको रूपान्तरण, आन्तरिक वित्तीय दबाबले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । साथै,

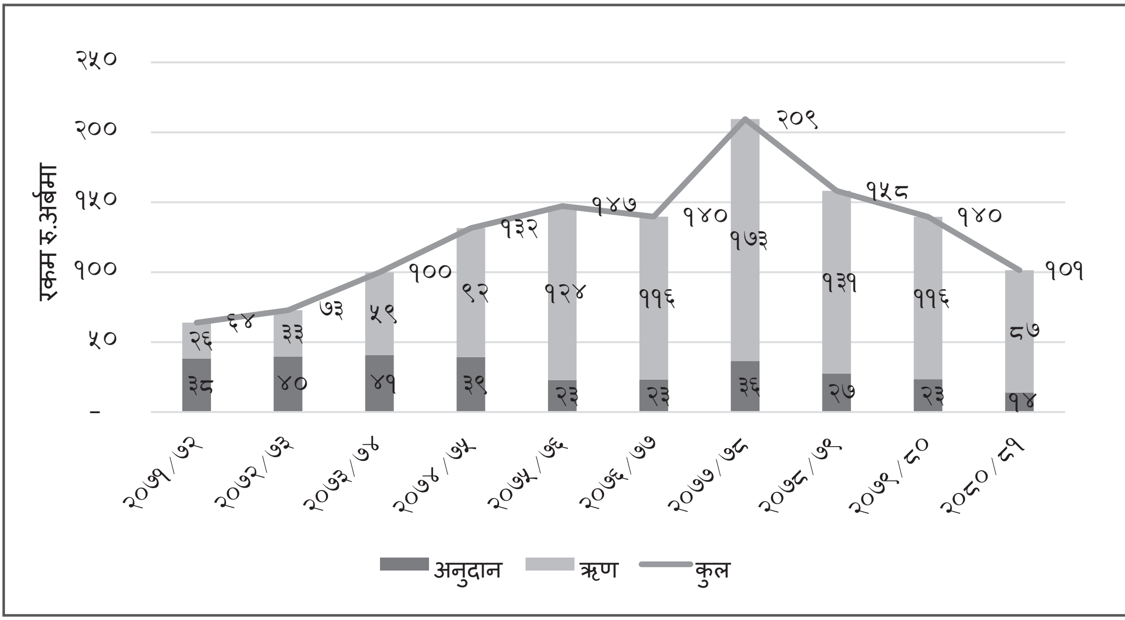

चित्र नं. १: नेपालको वैदेशिक सहायता प्राप्तिको अवस्था *(स्रोतः नेपाल राष्ट्र बैङ्क/अर्थ मन्त्रालय)*

प्रशासनिक संरचना र कार्यान्वयन क्षमतामा रहेको खाडलले गर्दा समेत पुँजीगत खर्च न्यून हुन गई सहायता प्राप्तिमा समेत असर गरेको देखिन्छ ।

वैदेशिक सहायतामा अनुदानको रकम निरन्तर घट्दै गएको देखिन्छ, जसअनुसार आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा रु. ३८ अर्ब अनुदान प्राप्त भएकोमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा रु. १४ अर्ब मात्र अनुदान प्राप्त भएको देखिन्छ । यसबाट पछिल्ला वर्षमा वैदेशिक सहायतामा ऋणको अंश निरन्तर बढ्दै गएको देखिन्छ । नेपालको सन् २०२६ मा अति कम विकसित मुलुकको श्रेणीबाट हुने स्तरोन्नति पश्चात् यो क्रम अझ बढ्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

अनुदानको प्रवृत्ति विश्लेषणका लागि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि २०७९/८० सम्मका प्रमुख पाँच विकास साझेदारबाट प्राप्त अनुदान चित्र नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सो अनुसार नेपालमा सबैभन्दा धेरै अनुदान उपलब्ध गराउने विकास साझेदारमा क्रमशः बेलायत, अमेरिका, युरोपेली सङ्घ, एसियाली विकास बैङ्क,विश्वबैङ्क रहेका छन् । उक्त पाँच आर्थिक वर्षमा प्राय सबै विकास साझेदारबाट प्राप्त हुने अनुदानको आकार घट्दै गएको देखिन्छ । युरोपेली सङ्घबाटप्राप्त अनुदानको आकार भने समीक्षा गरिएको अवधिको मध्यतिर उच्चतम विन्दुमा पुगेर फेरि घटेको देखिन्छ । हाल संयुक्त राज्य अमेरिकाले वैदेशिक सहायता सम्बन्धमा विद्यमान नीति परिमार्जन गर्दै युएसएड बन्द गरेको अवस्था छ । अमेरिकाकै अनुदान सहायता परिचालन हुने एमसिसि परियोजनाले भने नेपालमा निरन्तरता पाएको छ ।

अनुदानमा झैं वैदेशिक ऋणको प्रवृत्ति विश्लेषणका लागि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ देखि २०७९/८० सम्मका प्रमुख पाँच विकास साझेदारबाट ऋण प्राप्तिको अवस्था चित्र नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सो अनुसार नेपालले सबैभन्दा धेरै सहुलियतपूर्ण ऋण क्रमशः विश्वबैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क, जापान,

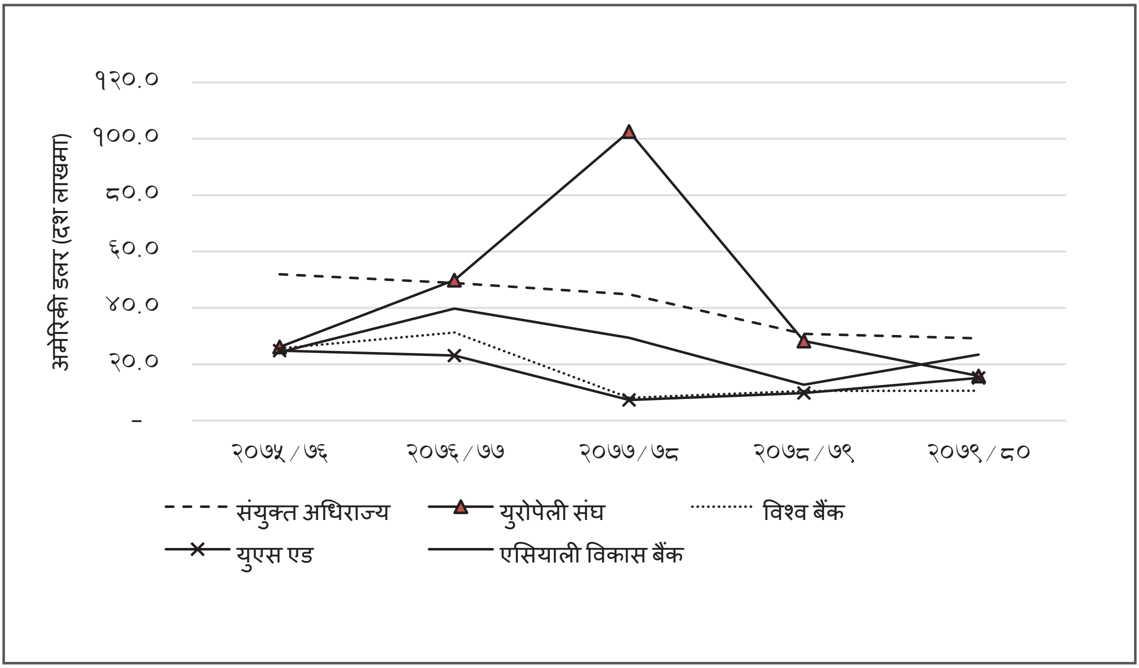

चित्र नं. २: नेपालमा वैदेशिक अनुदान प्राप्तिको अवस्था *(स्रोतः अर्थ मन्त्रालय)*

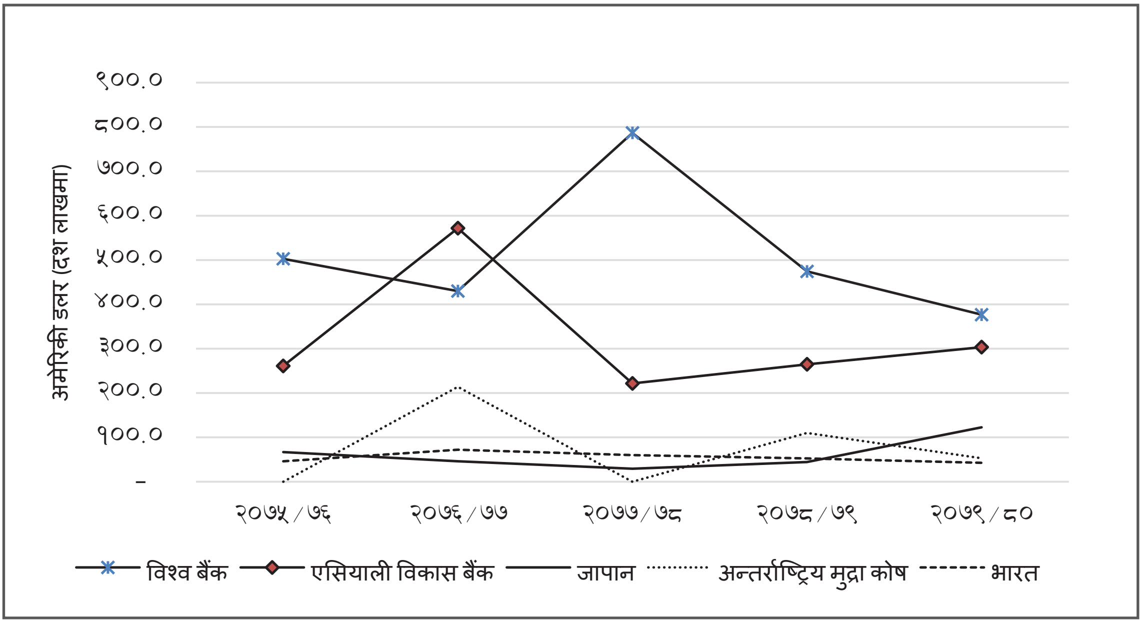

चित्र नं. ३: नेपालमा वैदेशिक ऋण प्राप्तिको अवस्था *(स्रोतः अर्थ मन्त्रालय)*

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, भारतबाट प्राप्त गरेको देखिन्छ। जहाँ अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट नेपालले नियमित रूपमा ऋण प्राप्त गर्ने नभई कोभिड-१९ पछि विस्तारित कर्जा सुविधा अन्तर्गत विभिन्न किस्तामा प्राप्त गरेको ऋण रहेको देखिन्छ । समिक्षा अवधिमा ऋणको प्राप्ति शुरुमा बढेर पछि घटेको देखिन्छ। वैदेशिक सहायताको समग्र प्राप्ति आर्थिक वर्ष २०७७/७८ देखि घट्नुमा ऋण रकम घट्नु नै प्रमुख कारकको रूपमा रहेको देखिन्छ। उक्त पाँच आर्थिक वर्षमा प्राय सबै विकास साझेदारको अनुदानको आकार घट्दै गएको देखिन्छ। युरोपेली सङ्घबाटप्राप्त अनुदानको आकार भने प्रस्तुत गरिएको अवधिको मध्यतिर उच्चतम बिन्दुमा पुगेर फेरि घटेको देखिन्छ । हाल संयुक्त राज्य अमेरिकाले वैदेशिक सहायता सम्बन्धमा विद्यमान नीति परिमार्जन गर्दै युएस एड बन्द गरेको अवस्था छ । अमेरिकाकै अनुदान सहायता परिचालन हुने एमसिसि परियोजनाले भने नेपालमा निरन्तरता पाएको छ।

वैदेशिक सहायता परिचालनमा देखिएका समस्या तथा चुनौती

विकास वित्तमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको वैदेशिक सहायताको इतिहास नेपालमा लामो हुँदाहुँदै पनि वैदेशिक सहायताले नेपालको विकासमा उल्लेखनीय प्रभाव पार्न सफल भएको देखिन्न। विकास प्रयासको लामो अवधिमा नेपाल बल्ल अतिकम विकसित मुलुकको श्रेणीबाट उक्लने चरणमा पुगेको छ । पूर्वाधार निर्माण लगायत वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनाले निर्धारित समय एवं लागतमा सम्पन्न हुन सकेको उदाहरण कमै भेटिन्छन्। अधिकांश आयोजनाको म्याद पटकपटक थप्नुपरेको फलस्वरूप लागतमा अत्याधिक वृद्धि हुन पुगेको देखिन्छ। जसले गर्दा आयोजनाबाट अपेक्षित प्रतिफल हाँसिल हुन सकेको देखिन्न। तसर्थ, वैदेशिक सहायता परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउँदै निर्धारित लागत र समयमा आयोजना सम्पन्न गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ। चालुसोह्रौं योजनाले आधुनिक र नागरिकमैत्री पूर्वाधार विकास तथा नवनिर्माणका कार्यका लागि वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धता, प्राप्ति, उपयोगक्षमता र उपलब्धिको बीचमा तादत्म्यता मिलाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ।

वैदेशिक सहायतामा दातृ पक्ष एवं मुलुकको सर्तहरू रहने गर्दछन् । दातृ पक्षका सर्त हाबी हुने गरेको भनी नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनमा लाग्ने गरेको प्रमुख आरोप हो। वित्तीय एवं अन्य सहायता प्रदान गर्दा लक्षित समुदायको लाभका साथै आफ्नो मुलुकको नीति एवं प्राथमिकता अनुरूप नै त्यसको परिचालन होस् भन्नु स्वाभाविक नै हो । त्यस्ता सर्त र हाम्रो राष्ट्रिय स्वार्थ बीच सन्तुलन कायम गर्दै सहायताबाट अधिकतम लाभ लिनु उपयुक्त हुन्छ। यस्तो अवस्थामा वैदेशिक सहायतामा नेपाल प्रापकको रूपमा रहेको हुँदा यसलाई राष्ट्रिय आवश्यकता एवं प्राथमिकतासँग आबद्ध गर्नु निकै नै जरुरी देखिन्छ।

विकास साझेदारसँग आयोजना सम्बन्धमा सम्झौता हुँदा आयोजनाको पूर्वतयारी पूरा नै नभई सम्झौता हुने अवस्थाले सहायता परिचालनको समग्र अवस्थालाई सन्तोषजनक बनाउन नसकेको अवस्था छ । सम्झौतापछि आयोजना कार्यान्वयनमा लैजाँदा अनेक बाधा अडचन देखा पर्ने गरेको देखिन्छ । आयोजना कार्यान्वयनमा अडचन आउँदा एकातिर मित्र राष्ट्रसँगको सम्बन्धमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ भने अर्कोतिर बहुपक्षीय विकास साझेदारसँग ऋण लिएर थालिएका आयोजनाले समयमै प्रतिफल दिन नसक्दा आयोजनाको औचित्य नै समाप्त हुने खतरा रहन्छ। तसर्थ, पर्याप्त पूर्वतयारी भएका आयोजनाका लागि मात्र सम्झौता गरी कार्यान्वयनमा लैजानु जरुरी देखिन्छ।

सहायताको आकार सम्बन्धमा स्पष्ट नीति नहुँदा सानोसानो सहायता धेरै क्षेत्र एवं स्थानमा परिचालन हुने गरेको छ । जसले गर्दा रणनीतिक महत्वका ठूला आयोजनामा वैदेशिक सहायता परिचालन गर्न सकिएको छैन । सहायता परिचालनमा खण्डिकरणको

अवस्था रहँदा वैदेशिक सहायता मार्फत रुपान्तरणकारी आयोजना विकास हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ। फास्ट ट्र्याक नेपाल सरकारले आफ्नै स्रोतमा निर्माण गरिरहेको छ भने बुढीगण्डकी जलविद्युत आयोजनाको वित्तीय ढाँचा अझै तय हुन सकेको छैन। बजेट प्रणाली बाहिरबाट ठूलो मात्रामा सहायता परिचालन हुने गरेको छ। यसरी सहायता परिचालन गर्दा दातृ पक्ष आफैंले वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको माध्यमबाट पनि हुने गरेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को प्राविधिक तथा अन्य सहायता विवरण अनुसार सो वर्षभरि झण्डै २० अर्ब रुपैयाँ बराबरको सहायता अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको माध्यमबाट परिचालन हुने देखिन्छ।

विकास साझेदारबाट हुने गरेको प्रतिबद्धताको तुलनामा वास्तवमा प्राप्त हुने रकम न्यून रहँदै आएको छ। पछिल्ला दश आर्थिक वर्षको सहायता प्राप्तिकोअंक हेर्दा अनुदान र ऋण दुबैतर्फ लक्ष्यको तुलनामा ५० प्रतिशतभन्दा कम मात्र सहायता प्राप्त भएको अवस्था छ। परियोजना कार्यान्वयनमा ढिलाई, प्रशासनिक जटिलता, सहायता दिने निकायका सर्तहरू पूरा नहुनु, राजनीतिक अस्थिरता, कमजोर समन्वय लगायत कारणले यस्तो हुन पुगेको आकलन गर्न सकिन्छ।

जलवायु परिवर्तन आजको विश्वमा निकै महत्वपूर्ण विषयको रूपमा अगाडि आएको छ। जलवायु परिवर्तनको कारकको रूपमा आफ्नो भूमिका जतिसुकै भएतापनि यसको नकारात्मक असर सम्पूर्ण विश्वले भोग्दै आएको छ। विकासोन्मुख मुलुक यसबाट अझ बढी पीडित छन् किनकि तिनको उत्थानशील क्षमता तुलनात्मक रूपमा निकै कमजोर छ। तसर्थ, वैदेशिक सहायताको ठूलो हिस्सा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी जोखिम न्यूनीकरण र अनुकूलनको नाममा खर्च हुने गरेको छ। अन्य विकासोन्मुख मुलुकझैं नेपालले पनि जलवायु वित्तको नाममा हुने यस्ता खर्चबाट अपेक्षित लाभ लिन सकेको छैन।

नेपालले प्राप्त गर्ने वैदेशिक सहायतामा नीतिगत सुधारको सर्तमा प्राप्त हुने बजेटरी सहायताको मात्रा पनि उल्लेख्य रहेको छ। आयोजना विशेषमा आबद्ध नभई सञ्चित कोषमा एकमुष्ठ रूपमा प्राप्त हुने यस्तो सहायता परिचालनमा पूर्ण स्वतन्त्रता रहेको हुन्छ। विनियोजन कुशलता कमजोर रहेको परिप्रेक्ष्यमा यस्तोबजेटरी सहायतालाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा उपयोग गर्ने चुनौती विद्यमान रहेको छ। अन्यथा ऋण लिएर खर्च गर्नुको सार्थकता हाँसिल हुन सक्दैन।

विकास साझेदारीको हालसम्मको अभ्यास हेर्दा निशचित भौगोलिक क्षेत्र एवं स्थानीय तह लगायतमा विकास साझेदार केन्द्रित हुने गरेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा प्रादेशिक तथा क्षेत्रीय सन्तुलन सहित वैदेशिक सहायताको प्रभावकारी उपयोग गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। त्यस्तै, सङ्घीय प्रणालीमा प्रदेश र स्थानीय तहको समेत भूमिका महत्वपूर्ण छ। आन्तरिक स्रोतको अवस्था कमजोर रहँदा वैदेशिक सहायता परिचालन स्वाभाविक रूपमै तिनको चाहना हुन जान्छ। नेपाल सरकारको अनुमति एवं समन्वयमा मात्र सो सम्भव हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा प्रदेश तथा स्थानीय तहमा व्यवस्थित एवं सन्तुलित ढङ्गले वैदेशिक सहायता परिचालन गर्नु निकै महत्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण रहन पुगेको छ।

वैदेशिक सहायताको सम्झौता अर्थ मन्त्रालयले गर्दछ भने आयोजना कार्यान्वयनमा विषयगत मन्त्रालय एवं अन्तर्गतका निकाय, प्रदेश, स्थानीय तहको संलग्नता रहन्छ। आयोजनाको प्रकृति अनुसार राष्ट्रिय योजना आयोग, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, गृह मन्त्रालयजस्ता निकायको समेत योजना तथा कार्यान्वयनका दौरान समन्वय जरुरी हुन्छ। यसरी वैदेशिक सहायता परिचालनमा संलग्न हुने निकायहरूबीच समन्वय प्रभावकारी बनाउनु महत्वपूर्ण हुन आउँछ। यस्तो समन्वय एवं सहकार्यको अवस्था कमजोर रहेको हालसम्मको अनुभवले देखाउँछ। अन्तरतह एवं

अन्तरनिकाय समन्वय प्रभावकारी बनाउन सके मात्र सहायता परिचालन प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

वैदेशिक सहायता परिचालन व्यवस्थित गर्न भएका पछिल्ला प्रयास

वैदेशिक सहायता परिचालन नीति, २०८२

वैदेशिक सहायता परिचालनमा देखिएका नवीनतम प्रवृत्ति एवं अभ्यास अनुरूप विकसित नयाँनयाँ अवधारणा, वित्तीय उपकरण र शैली आत्मसात् गर्दै सहायता परिचालन व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने अपेक्षाका साथ नयाँ नीति जारी भएको छ । "वैदेशिक सहायता परिचालनः नेपालको विकासमा योगदान" दूरदृष्टि रहेको यस नीतिको ध्येय राष्ट्रको आवश्यकता र प्राथमिकताअनुरूप उत्पादनशील र उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने रहेको छ ।

यस नीतिमा जलवायु वित्त, प्राविधिक सहायता, वस्तुगत सहायता, मानवीय सहायता,सम्मिश्रित वित्त जस्ता विकास वित्तमा प्रयोग हुने विभिन्न पदावलीलाई परिभाषित गर्दै स्पष्ट गरिएको छ । जलवायु वित्तको अधिकतम परिचालनका लागि कार्यनीतिको व्यवस्था गरिएको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित कोषहरूमा पहुँच लगायतका व्यवस्था रहेका छन् । सम्मिश्रित वित्त, सार्वजनिक-निजी साझेदारी, भायाबिलिटिग्यापफण्डिङ, पूर्वाधार कोष लगायतका निजी क्षेत्रको समेत परिचालन गर्ने एवं वित्तीय क्षेत्रमा विकास भएका नवीनतम उपकरणको विकास वित्तमा उपयोग गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

यसअघि व्यवस्था नभएको आयोजना सिफारिस समिति स्थापना गर्दै वैदेशिक सहायतामा परिचालन हुने आयोजनाले सो समितिबाट क्लियरेन्स पाउनुपर्ने व्यवस्था गरी आयोजना पूर्वतयारी व्यवस्थित गर्ने, कार्यान्वयन निकायको अपनत्व बढाउने, आयोजना छनोट व्यवस्थित गर्ने लगायतका अपेक्षा राखिएको छ । त्यस्तै आयोजना रेडिनेस फिल्टरको माध्यमबाट आयोजनाको पूर्वतयारीको अवस्था परीक्षण गरी पर्याप्त पूर्वतयारी भएका आयोजनामा मात्र वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

वैदेशिक सहायता परिचालनमा अर्थ मन्त्रालय, विषयगत मन्त्रालय तथा निकाय, प्रदेश, स्थानीय तह, समाज कल्याण परिषद्, विकास साझेदार लगायत सबै पक्षले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका स्पष्ट गरिएको छ । प्राविधिक सहायता लगायत सबै किसिमका सहायताको नियमित पोर्टफोलियो समीक्षा गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । सहायता परिचालनमा सरकारको नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै अन्य पक्षलाई समेत सार्थक रूपमा सहभागी बनाएर सहायता परिचालन प्रभावकारी बनाउनका लागि नीतिमा व्यवस्था गरिएको छ ।

वैदेशिक सहायता परिचालन तत्परता मूल्याङ्कन चेकलिष्ट (रेडिनेस फिल्टर), २०८२

वैदेशिक सहायताबाट सञ्चालित अधिकांश आयोजना निर्धारित समय र लागतमा सम्पन्न हुन नसक्नुको एउटा प्रमुख कारण आयोजनाको पूर्वतयारीका पक्षलाई पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन नसकिनु रहेको महसुस गर्दै पूर्वतयारीलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यका साथ बहुपक्षीय विकास साझेदारमार्फत हुने सहायता परिचालनबाट कार्यान्वयन हुने आयोजना तथा कार्यक्रमकालागि वैदेशिक सहायता परिचालन तत्परता मूल्याङ्कन चेकलिष्ट (रेडिनेस फिल्टर), २०८२ तर्जुमा गरिएको छ । यस चेकलिष्टले आयोजनाको पूर्वतयारीलाई व्यवस्थित गर्ने, आयोजनाको गुणस्तर कायम हुने, अन्तरनिकाय समन्वय सुदृढ हुने, आयोजना कार्यान्वयन निकायको अपनत्व अभिवृद्धि हुने, विकास साझेदारसँगको सहकार्य व्यवस्थित हुने र समग्र वैदेशिक सहायता परिचालन प्रभावकारी हुने अपेक्षा राखेको छ । आयोजना पूर्वतयारीका क्रियाकलापलाई विभिन्न छ चरणमा विभाजन गर्दै प्रत्येक चरणमा सम्पन्न हुनुपर्ने क्रियाकलापलाई सूचीबद्ध गरिएको छ । जसले

गर्दा आयोजना सम्बन्धमा सम्झौता भई कार्यान्वयन शुरु भएपश्चात् निर्बाध एवं प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न सकियोस् ।

नेपालको लागि एकीकृत राष्ट्रिय वित्तीय रूपरेखा Integrated National Financing Framework (INFF) for Nepal

INFF ले विकास वित्तको प्रभावकारिता र असर सुधार गर्नका लागि बढी समन्वय, स्वामित्व, समायोजन, नतिजामुखी दृष्टिकोण, नीतिगत एकरूपता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्ने र बहुपक्षीय सरोकारवालाबीचको सहकार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यो दृष्टिकोणले नीतिगत विषयहरू देखा पर्दै जाँदा छलफल गर्न, निजी क्षेत्रसँग निरन्तर संलग्न हुन, विकास साझेदारको समर्थनलाई मिलाउन र नागरिक समाजको संलग्नता प्रबर्द्धन गरी शासनको माग पक्षलाई सबल बनाउन एउटा मञ्च प्रदान गर्छ । नेपालले सन् २०१५ मा सम्पन्न तेस्रो अन्तर्राष्ट्रिय विकास वित्त सम्मेलनको अन्त्यमा स्वीकृत आदि कार्यसूची (Addis Ababa Action Agenda) अन्तर्गत INFF तयार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने विश्वव्यापी प्रतिबद्धतामा सहमति जनाएको हो। विकास वित्त मूल्याङ्कन (Development Finance Assessment – DFA) का निष्कर्षका आधारमा र दिगो विकास लक्ष्यतर्फको प्रगतिलाई अगाडि बढाउने आवश्यकता पहिचान गर्दै, नेपालले घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय, सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रबाटका विभिन्न स्रोतहरूबाट वित्त जुटाउन र समन्वय गर्नका लागि INFF प्रक्रियालाई एउटा रणनीतिक संयन्त्रका रूपमा शुरु गरेको छ।

विकास वित्त सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (Development Finance Information Management System – DFIMS)

वैदेशिक सहायताको सूचना एवं तथ्याङ्कलाई एकीकृत गर्दै प्रतिवेदनलाई सहज बनाउन, पारदर्शिता प्रबर्द्धन गर्न एवं सोका माध्यमबाट सहायता परिचालनको प्रभावकारिता अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ अर्थ मन्त्रालयले सूचना प्रविधिमा आधारित विकास वित्त सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरेको छ। विगतमा रहेको सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Aid Management Information System – AMIS) को परिष्कृत रूपमा यस प्रणालीको विकास गरिएको छ। यो अत्याधुनिक अनलाइन प्लेटफर्म हो, जसले नेपालमा विकास वित्त व्यवस्थापन र अनुगमन गर्ने तरिकालाई रूपान्तरण गर्ने अपेक्षा राखेको छ। यसमा अर्थ मन्त्रालयको वैदेशिक सहायता समन्वय महाशाखा, विकास साझेदार एवं अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले विवरण प्रविष्टि गर्न सक्दछन् । विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त विकास-वित्त सम्बन्धी तथ्याङ्कलाई एकीकृत गरेर यसले निर्णयकर्ताहरू, सरोकारवालाहरू र सर्वसाधारणलाई सूचनामा सक्रिय रूपमा संलग्न हुन सशक्त बनाउने अपरिहार्य उपकरणको रूपमा सेवा प्रदान गर्दछ । महत्वपूर्ण वित्तीय तथ्याङ्कमा सरल पहुँच सुनिश्चित हुँदा योजनाको गुणस्तर, स्रोतहरूको प्रभावकारी वितरण, र अनुगमन प्रक्रियामा सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

उपसंहार

अर्थतन्त्रले अपेक्षित प्रगति हाँसिल गर्न नसकेको अवस्थामा वैदेशिक सहायता विकास वित्तको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहँदै आएको छ। वैदेशिक सहायताको इतिहास र अभ्यास लामो भएतापनि यसको परिचालन समेत सन्तोषजनक नहुनु चिन्ताजनक देखिन्छ । वैदेशिक सहायता परिचालनमा रहँदै आएका कमजोरी पहिचान गर्दै प्रभावकारी परिचालनका लागि हुँदै आएका प्रयासलाई निरन्तरता दिनु जरुरी हुन आउँछ। सहायता परिचालन प्रभावकारी बनाउँदै दिगो रूपमा यसप्रतिको निर्भरता हटाउने सोचको साथ अघि बढ्न सके वैदेशिक सहायताले समेत सार्थकता प्राप्त गर्न सक्ला । मुलुकमा अर्थतन्त्रको विकास सन्तोषजनक

नभई आन्तरिक स्रोतको परिचालन चुनौतीपूर्ण बनेको अवस्थामा वैदेशिक सहायतालाई मुलुकको आवश्यकता र प्राथमिकतामा केन्द्रित गर्दै यसको प्रभावकारिता बढाउनु नै आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- ActionAid International Nepal, 2023,An Assessment of Foreign Aid Effectiveness: Sources, Uses and Development, Dilli Raj Khanal, PhD, ActionAid International Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Finance, 2017, A Study on Foreign Aid Mobilization in Federal Nepal, Ministry of Finance, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Finance, Development Cooperation Report (Various Issues), Ministry of Finance, Kathmandu, Nepal.
- अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण (विभिन्न अंकहरू), अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।
- अर्थ मन्त्रालय, २०८२,वैदेशिक सहायता परिचालन नीति, २०८२, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।
- अर्थ मन्त्रालय, २०८२,वैदेशिक सहायता परिचालन तत्परता मूल्याङ्कन चेकलिष्ट(रेडिनेस फिल्टर), २०८२, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।
- अर्थ मन्त्रालय, २०८२,प्राविधिक तथा अन्य सहायता विवरण आर्थिक वर्ष २०८२/८३, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६, पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८१,सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२ - २०८५/८६), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।

शासकीय पद्धतिमा नागरिकको सहभागिता

✍ कल्पना घिमिरे*

पृष्ठभूमि

राज्यबाट निर्धारित सबै अधिकार उपयोग तथा कर्तव्यको पालना गर्ने व्यक्ति नागरिक हो । नागरिकको हित तथा राज्यको उन्नतिका लागि मुलुकको शासकीय पद्धति केन्द्रित हुनु पर्दछ । विश्वपरिवेशलाई हेर्दा कुनै पनि लोकतान्त्रिक मुलुकको पहिलो प्राथमिकता सहभागितामूलक शासन हो, जहाँ नीति कानून तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न, विकास निर्माणका गतिविधि सञ्चालन गर्न र सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउँदै राज्यलाई सही गन्तव्यमा लैजान राज्य सञ्चालनका हरेक तहमा नागरिकको सक्रिय संलग्नता रहन्छ । नेपालको संविधानले शासन सञ्चालनका हरेक तहमा नागरिकको सक्रिय सहभागिताको अपेक्षा गरेको छ । संविधानले नागरिक स्वशासन, स्वायत्तता र स्वतन्त्रतालाई लोकतन्त्रको आधारभूत तत्वको रुपमा स्वीकार गरेको छ । सरकारको एकाङ्की प्रयासबाट मात्र मुलुक विकसित र समुन्नत बन्न सक्दैन । यसका लागि राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध, सहकार्य, सहयोग र आपसी विश्वास महत्वपूर्ण हुन्छ । मुख्यतः राज्यले नागरिक अधिकारको संरक्षण र उपयोग गर्ने वातावरण बनाई दिनुपर्दछ भने नागरिकले अधिकार उपयोगका साथै राज्यप्रतिको आफ्नो दायित्वलाई समेत पूरा गर्नु पर्दछ, तर वास्तविकता भिन्न छ । राज्य र नागरिकबीच विश्वास तथा आपसी सम्मान देखिदैन । राज्यले नागरिकको माग तथा अपेक्षालाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन भने राज्यले सीमित वर्गको फाइदालाई मात्र हेरेको भन्ने जनगुनासो रहेको छ । यस अवस्थामा राज्य र नागरिकबीच संवाद, छलफल र विचारविमर्शका माध्यमद्धारा अविश्वास हटाउन आवश्यक छ ।

अवधारणा

जनताबाट सञ्चालन गरिने शासनलाई जनताको शासन वा लोकतन्त्र भनिन्छ । लोकतन्त्रमा नागरिकहरू सार्वभौम हुन्छन् । जनताले आवधिक निर्वाचनमा वालिग मताधिकारको प्रयोग गरी जनप्रतिनिधिको छनौट गरी राज्य सञ्चालन गर्दछन् । सन् १९६० को दशकमा जनप्रतिनिधि मार्फत शासकीय प्रणाली चले पनि नागरिकको प्रत्यक्ष संलग्नता विना राज्यबाट हुने कुनै पनि कार्यले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैन भन्ने अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ । सन् १९७० मा विकासमा नागरिकको संलग्नता आवश्यक हुन्छ भन्ने अवधारणाको विकास गर्ने व्यक्ति फ्रान्सका राजनीतिज्ञ तथा दार्शनिक अलेक्सिस डी. टेक्युभी हुन् । सन् १९७३ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्का अनुसार विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहका हरेक चरणमा जनता स्वःस्फूर्त सहभागी हुनु नै नागरिक

* उपसचिव, गृह मन्त्रालय

संलग्नता हो । परिषद्ले जनताको अपनत्व, स्वामित्व अभिबृद्धि गर्न विकास तथा सेवा प्रवाहमा नागरिकको सक्रिय सहभागिता अत्यावश्यक रहेको स्वीकार गरेको छ । सन् १९९० को दशकमा राज्य सञ्चालनका हरेक पक्षमा नागरिक सहभागिताले बढी चर्चा पाएको देखिन्छ । राज्यको नीति नागरिक अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा विकासतर्फ उन्मुख हुनु पर्दछ भन्ने धारको समेत यही समयमा विकास भएको पाइन्छ ।

सन् २००० को दशकमा नागरिकको संलग्नता विकास निर्माणका साथै नीति निर्माण र सेवा प्रवाहमा समेत हुनु पर्दछ भन्ने अवधारणा विकास भएको हो । हाल आएर New Public Governance (NPG) सम्बन्धी अवधारणाले नागरिकसँगको सहभागिता, सहकार्य, समन्वय, विश्वास, अपनत्व र सम्मानलाइ प्रभावकारी शासकीय प्रणालीको आधार मानेको छ । लोकतान्त्रिक पद्दति नागरिकले राज्यलाई नियन्त्रण र सन्तुलनमा राख्न सक्नु पर्दछ र राज्यका सबै संयन्त्रहरू नागरिकप्रति जवाफदेही हुनु पर्दछ । राज्य सञ्चालनका विधि, प्रक्रिया, कार्यसंस्कृति र व्यवहारको नागरिकलाई जानकारी हुनु पर्दछ । नागरिकका आवाजलाई राज्यले सुन्नु पर्दछ । गुनासोहरूलाई समयमा सम्बोधन गर्नु पर्दछ । NPG पछि New Public Passion नवीन मान्यताको रुपमा आएको छ, जहाँ राज्यका संयन्त्रहरू नागरिकप्रति वफादार, समर्पित र प्रतिबद्ध हुन्छन् र नागरिकहरूको राज्यप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक बन्न पुग्दछ । नागरिकमा राज्यले सबैलाई समान व्यवहार गरेको, कानूनको सही पालना गरेको महसुस हुन्छ । परिणाम स्वरुपः नागरिकले अधिकार प्राप्तिसंगै स्वतःस्फूर्त रुपमा आफ्नो दायित्व पूरा गर्न पुग्दछन् ।

शासकीय पद्धति तथा सेवा प्रवाहमा नागरिक संलग्नताको सिद्धान्तहरू

शासकीय पद्दतिका नवीन आयामहरूले सार्वजनिक नीति तर्जुमा, विकास निर्माण, सेवा प्रवाह र राज्य संयन्त्रहरूको निगरानी तथा नियमनका हरेक चरणमा नागरिकको सक्रिय सहभागितामा जोड दिएको छ । लोकतन्त्रको मूलमन्त्र भनेको नागरिकबाट शासन सञ्चालन गर्नु हो । यसका लागि जनताले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा आफ्नो अधिकारको प्रयोग गरेका हुन्छन् । राजनीति शास्त्रका विद्वानहरूले नागरिकको पहिचान, पहुँच, प्रतिनिधित्व, अपनत्व, विश्वास, सशक्तीकरण, उत्तरदायित्व र वैधानिकतालाई शासकीय पद्दति नागरिक संलग्नताको सिद्धान्तको रुपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरेको पाइन्छ । लोकतन्त्रमा सहभागिताका लागि राज्यले संविधान, कानून, कार्यक्रम र प्रशासनिक विधि वा प्रक्रियाबाट नागरिकलाई उत्प्रेरित गर्दछ । जनतालाई उत्प्रेरित गर्नु राज्यको दायित्व पनि हो । नागरिकको नजिकको बिन्दुमा पुगेर राज्यले उनीहरूलाई समेट्न सक्नु पर्दछ । यसका लागि स्थानीय सरकारको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । नागरिकले छाम्न, सुन्न, देख्न, महसुस गर्न र अर्थपूर्ण रुपमा सहभागी हुन सक्ने शासकीय तह नै स्थानीय सरकार हो । सरकारले आफ्ना नागरिकप्रति देखाएको व्यवहार र दिएको भूमिकाको माध्यमद्धारा नागरिकले समग्र शासकीय प्रणालीमा प्रभाव पार्न सक्दछन् । नागरिक सहभागिताको सिद्धान्तलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- **पहिचानको सिद्धान्तः** यसले नागरिकको सामाजिक सांस्कृति पक्षलाई संरक्षण गर्दछ । नागरिकले के चाहन्छन् ? उनीहरूको आधारभूत आवश्यकता के हो? नागरिकको जीवनस्तर कस्तो छ? लगायतका बिषयलाई यसले समेट्दछ । जनताको वास्तविक स्थितिलाई बुझेर त्यही अनुसार उनीहरूको चेतना अभिबृद्धि गर्न राज्य तत्पर हुनु पर्दछ । नागरिक चेतना नै सामाजिक चेतनाको कडी हो ।

- **पहुँचको सिद्धान्तः** राज्यबाट सञ्चालित हरेक गतिविधि तथा संयन्त्रमा जनताको पहुँच छ वा छैन यकिन गर्नु पर्दछ । नागरिकको सबै भन्दा नजिकको सम्पर्क बिन्दु के वा कुन हुन सक्छ?

सोही अनुसार नागरिकलाई जानकारी गराई सहज पहुँचको वातावरण सृजना गर्नु राज्यको दायित्व हो । नागरिक समूह वा समाजले वहस, पैरवी, संवाद गरेर राज्यको ध्यान केन्द्रित गर्न सक्नु पर्दछ ।

- **प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त** : नागरिकलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पार्ने सरोकारका विषयहरूमा उनीहरूको अनिवार्य प्रतिनिधित्व हुनु पर्दछ । प्रतिनिधित्वलाई जनसांख्यिक अवस्था, भौगोलिक अवस्थिति, प्रविधिको प्रयोग, विकासको गति र स्रोत साधनको परिचालनका आधारमा सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । प्रतिनिधित्वले राष्ट्रिय एकता, सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता र समानता कायम गर्न सहयोग गर्नु पर्दछ ।

- **अपनत्वको सिद्धान्त** : राज्य तथा बजार संयन्त्रले नागरिक सरोकारका विषयमा निर्णय, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दा नागरिकसँग समन्वय र सहकार्य गर्नु पर्दछ। लोकतन्त्रमा राज्यको एकाङ्की संलग्नताबाट गरिएको कुनै पनि कार्यको नागरिकले अपनत्व लिदैनन्। तसर्थ, राज्यलाई सफल, सवल, सक्षम बनाउन पनि हरेक योजना, आयोजना र कार्यक्रममा नागरिक संलग्नता अनिवार्य हुन्छ । यसले जनतामा अपनत्वभाव सृजना गर्दछ।

- **सशक्तीकरणको सिद्धान्त**: राज्यले नागरिकलाई हरेक गतिविधिमा संलग्न गराउँदा नागरिकको चेतनास्तर बढ्दछ। ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभव बलियो बनाउँछ । अधिकार र कर्तव्यको बोध गराउँछ। राज्यप्रति विश्वास बढ्छ।

- **उत्तरदायित्वको सिद्धान्त** : नागरिक आफैं संलग्न भएका कार्यहरूले उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउँछ। अधिकार, नतिजा, स्रोतको परिचालन, व्यवहार र आचरणमा जिम्मेवार हुन र जवाफ दिन सिकाउँछ। यसले नागरिकलाई कसरी राज्य संयन्त्रको नियमन, निगरानी गर्न सकिन्छ? भन्ने समेतको सिकाई गराउँदछ।

- **वैधानिकताको सिद्धान्त** : शासकीय पद्दति नागरिक सहभागिताले राज्यका हरेक गतिविधिलाई बैधानिक बनाउँछ । राज्य र नागरिकबीचको अविश्वासको खाडल घटाउँछ। सामूहिक निर्णय पद्दतिको विकास गर्छ।

- **पारदर्शिता तथा खुलापनको सिद्धान्त** : राज्यबाट सम्पादन हुने कार्य मुलुककोहित विपरित नहुने गरी पारदर्शिता र खुलापनको आधारमा गर्न सकेमा यसप्रति नागरिकको चासो र विश्वास बढ्न जान्छ।

नागरिक संलग्नताका सम्भाव्य क्षेत्रहरू

नागरिकका कम्तिमा ३ वटा पूर्वशर्त हुन्छन् : नागरिक अधिकारको प्रयोग गर्न पाउने, कर्तव्य निर्वाह गर्ने र समुदायमा आवद्ध हुने। यसअर्थमा नागरिक एकल वा समूहगत रुपमा शासकीय पद्दति संलग्न हुन सक्छन् । एकल भन्दा समूहगत संलग्नता बढी प्रभावकारीहुन्छ र समूहगत सहभागिताले बहुलवादी समाजको महत्वपूर्ण विशेषतालाई उजागर गर्न सक्ने खुबी राख्दछ। नागरिक समाज वा समूह, लोकतन्त्र, सुशासन र विकासको एक अभिन्न तत्व हो । जनताको सहभागिताको स्वरुप, क्षेत्र, स्थान, परिवेश र जनचेतनाकोस्तर आदि सरकारले अङ्गिकार गरेको नीति, कानून, संस्थागत व्यवस्था, विधि, प्रक्रिया र व्यवहारमा निर्भर हुन्छन् । Meijer, Burger and Ebbers का अनुसार शासकीय व्यवस्थामा नागरिकको सहभागिता मुख्यतः चार रुपमा हुने गरेको पाइन्छः Nominal, Instrumental, Representative and Transformative । उनीहरूले नीतिगत, राजनीतिक, र सामाजिक गरी ३ प्रकारका नागरिक सहभागिताको ढाँचा उल्लेख गरेका छन् । शासकीय प्रवन्धका सबै आयामहरूसंग नागरिक सहभागितालाई जोडेर हेर्न वा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । कार्यप्रकृति,

स्वरुप र कार्यक्षेत्रका आधारमा नागरिक सहभागिताका सम्भावित क्षेत्रहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- **नीति तर्जुमा तथा कार्यान्वयन** : स्थानीय तथा राष्ट्रियस्तरका नीतिहरूको निर्माण नागरिकको मागमा आधारित हुनु पर्दछ । नागरिकस्तरसम्म पुगेर जनभावनाको सङ्कलन, विश्लेषण गरेर नीति निर्माण गर्न सकेमा यसको कार्यान्वयनमा नागरिकको सकरात्मक सहयोग हुने कुरालाई सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । तसर्थ, यस्ता कार्यमा नागरिक समाज वा अग्रजहरूलाई परिचालन गर्न सकिन्छ ।

- **विकास निर्माण** : विकासलाई समन्यायिक, सन्तुलित र अधिकारमा आधारित बनाउन विकास योजना, आयोजना, कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र परीक्षणका सबै चरणहरूमा नागरिकको सहभागिता हुनु पर्दछ । स्थानीयस्तरमा सम्पन्न भएका आयोजनाहरूको सञ्चालन, मर्मत तथा सम्भारको समेत जिम्मेवारी नागरिक समूहलाई दिन सकिन्छ ।

- **सेवा प्रवाहको कार्यमा** : नागरिक स्वयम्लाई कतिपय सार्वजनिक सेवाको वितरणमा संलग्न गराउन सकिन्छ । नागरिकसँगकोसहकार्यमा सरकार वा निजी क्षेत्रले सेवा उत्पादन तथा वितरणका कार्य गरेको उदाहरणहरूमा समुदाय प्रहरी साझेदारी कार्यक्रम, सामुदायिक वन कार्यक्रम आदिलाई लिन सकिन्छ । आमा समूह, युवा समूह वा विभिन्न पेसागत, जातीय सङ्गठन आदिका नाममा नागरिकहरूले सार्वजनिक सेवालाई प्रभावकारी, गुणस्तरीय र नागरिकको पहुँचयोग्य बनाउन भूमिका खेल्दै आएको पाइन्छ ।

- **नागरिक चेतना तथा जागरण अभिवृद्धिको कार्यमा**: प्रत्येक नागरिक सामाजिक सचेतक हो । उसले सजिलै आफ्ना विचार, चेतना, ज्ञान, सीप समाजमा स्थानान्तरण गर्न सक्दछ । समाजको भावना तथा संस्कृतिलाइ बुझेर नागरिक अधिकारको सम्मानजनक रुपमा संरक्षण, सम्बर्धन, विस्तार र उपयोग गर्न सामाजिक नेतृत्वको भूमिका अहम् हुन्छ ।

- **नागरिक दायित्व वा कर्तव्यको पालना गराउन** : व्यक्तिले परिवार, समाजबाट अनुशासन र नैतिकता सिक्दछ । यसका साथै राष्ट्रप्रति निष्ठावान हुन, कानूनको पालना गर्न, सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न र राज्यले चाहेको बेला आफूलाई राष्ट्र सेवामा समर्पित गर्न सिकाउँछ । वास्तवमा, समाजका अग्रजहरूले गरेको असल कर्मको अनुकरणले अधिकार र दायित्व बीच सन्तुलन कायम गर्न सहयोग गर्दछ ।

- **राज्य तथा बजार संयन्त्रहरूको नियमन तथा निगरानीको कार्यमा** : राज्यले कानूनको पालना कसरी गरेको छ? कसैलाई काखा कसैलाई पाखा गरेको छ वा छैन ? राज्यका संयन्त्रहरू कति अनुशासित छन् ? राज्य स्रोतको सहि सदुपयोग भएको छ वा छैन? लगायतका बिषयहरूलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर नागरिक समूहहरूले राज्यसंयन्त्रको निगरानी गर्न जरुरी छ । पछिल्लो समय निजी क्षेत्रले पनि सेवा प्रवाह गर्दै आएको छ । बजार संयन्त्रको एकाधिकारबाट समाजलाई मुक्त राख्न नागरिक सचेत हुनु पर्दछ । राज्य र बजार दुवै क्षेत्रलाई निर्देशन दिने, निगरानी गर्ने र परीक्षण गरी समाजप्रति उत्तरदायी बनाउन नागरिक सक्रिय हुनु पर्दछ ।

- **स्थानीय स्रोत साधनको उचित परिचालन** : स्थानीय स्रोत साधन तथा परम्परागत सीप प्रविधिको पहिचान, संरक्षण र उद्यमशीलता विकास गर्न नागरिक समूहहरूको योगदान महत्वपूर्ण हुन्छ ।

- **सामाजिक सद्भाव, एकता र सहिष्णुता कायम** : समाजमा आर्थिक तथा सामाजिक रुपले विपन्न

र पछाडि परेका वर्ग, समुदायको चाहना र आवश्यकतालाई एकीकृत रुपमा राज्य संयन्त्रमा प्रस्तुत गर्ने कार्य नागरिक समाजले गर्दछ । यसले सामाजिक मूल्य मान्यताको जगेर्ना गर्दै एकता, सम्मान र सद्भाव कायम गर्न सहयोग गर्दछ ।

शासकीय पद्धति नागरिक सहभागिता किन ?

कुनै पनि देशको राजनैतिक स्थिति, आर्थिक सामाजिक अवस्था, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको स्थिति, कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, विकास निर्माणको गति र लागत, गैर सरकारी निकायहरूको अनुशासन स्थिति, सार्वजनिक सम्पत्तिको उपयोग, कार्यविधि तथा प्रक्रियाको पारदर्शिता र नागरिकसँगको संवाद-सहकार्य आदिको आधारमा राज्यले नागरिक सहभागिताका लागि कस्तो नीति लिएको छ सजिलै आङ्कलन गर्न सकिन्छ । राज्यको एकल प्रयासबाट मात्र मुलुकले शान्ति, विकास, सुशासन र समृद्धि हासिल गर्न सक्दैन । राज्य बाहिरका पक्षहरू निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, सहकारी, नागरिक समाज र दातृ निकायहरूको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । यहाँ शासकीय पद्दति नागरिक समूह वा समाजको सहभागिता किन आवश्यक छ भन्ने बिषयलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्ने कोसिस गरिएको छ ।

- **राज्य र नागरिकबीच आत्मीय सम्बन्ध स्थापना गर्न** : नागरिक समाजको काम जनताका चासो र सरोकारका बिषयलाई उजागर गर्नु हो । सरोकारयोग्य बिषयलाई प्राथमिकता दिएर नीति निर्माण, विकासका कार्यक्रम तथा योजनामा समाविष्ट गर्न सुझाव र दवाब दिनु हो । राज्यले नागरिकको आवश्यकतामा केन्द्रित भएर नीति, योजना, आयोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा यसले एकातिर विकासको लागत र समय घटाउँछ भने अर्कोतिर कामको गुणस्तर र नागरिक अपनत्वको सृजना गर्दछ । परिणामस्वरुपः नागरिक र राज्यबीच आत्मीय सम्बन्ध कायम हुन पुग्दछ ।
- **नागरिकमा अधिकार र दायित्व बोध गराउन** : नागरिकको अधिकारको संरक्षण गर्नु र उनीहरूलाई अधिकारको उपयोग गर्नसक्ने गरी सक्षम बनाउनु राज्यको दायित्व हो । नागरिकले अधिकारको प्रयोग गर्दा आफूले पूरा गर्नु पर्ने दायित्वलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । जब नागरिकले अधिकारका साथ साथै कर्तव्यलाई आत्मसात् गर्न सक्दछन् तब राज्यको हरेक कार्यमा नागरिकको स्वतःस्फूर्त संलग्नता रहन्छ ।
- **लोकतान्त्रिक मूल्यको संरक्षण गर्न** : लोकतन्त्रमा नागरिक सार्वभौम हुन्छन् । नागरिकको सहभागिता, सम्मान र सहमतिबाट नै राज्य सञ्चालन हुन्छ । नागरिकले महसुस गर्न सक्ने गरी लोकतन्त्रलाई संस्थागत र प्रभावकारी बनाउन नागरिक सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । यसले सामूहिक निर्णय प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गर्दछ । सार्वजनिक सेवामा नागरिक पहुँचलाई सुनिश्चित गर्दछ ।
- **सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यको अवलम्वन गर्दै विविधता व्यवस्थापन गर्न** : बहुलवादी समाजमा नागरिकका विविध सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यलाई समान र समावेशी रुपमा राज्यका नीतिहरूमा समाविष्ट गर्न नागरिक सहभागिताले सहयोग गर्दछ । फलस्वरुपः Unity in diversity अवस्था कायम गर्दछ ।
- **सुशासनको अवधारणालाई व्यवहारमा उतार्न** : शासन सञ्चालनका पात्रहरू बीचको सम्बन्ध, निर्णय गर्दाका आधार र प्रक्रिया नागरिक केन्द्रित बनाउन शासकीय पद्दति नागरिक स्वयंको सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यसले असमानता, विभेद र भ्रष्टाचारको नियन्त्रण गर्दछ भने पारदर्शिता र जवाफदेहीतालाई प्रवर्द्धन गर्दछ ।

- **नागरिकको अन्तरनिहित क्षमता, सीपको सही उपयोग गर्न** : समाजमा विभिन्न क्षमताका जनताहरू बसोबास गर्दछन् । उनीहरूको ज्ञान,नवीन सोच, सीप, क्षमता, श्रम र पुँजीलाई मुलुकको हितमा लगानी गर्नका लागि नागरिक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा सहभागी हुन आवश्यक छ। यसले जोखिमको न्यूनीकरण गर्दछ भने उत्तरदायित्व र विश्वास बढाउँछ ।
- **नागरिक नियन्त्रणको वातावरण बनाउन** : राज्य तथा बजार संयन्त्रमा देखिन सक्ने निरङ्कुशता, एकाधिकारलाई नियन्त्रण गरी सन्तुलित वातावरण सृजना गर्न नागरिक नियन्त्रण आवश्यक छ। यसले लोकतन्त्रलाई संस्थागत त गर्छ नै यसका साथै राजनीतिक र आर्थिक पक्षमा स्थायित्व सृजना गर्दछ। राज्य, नागरिक र निजी क्षेत्रबीच समन्वय, सहकार्य र अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न मद्दत गर्दछ।
- **दिगो विकासको स्थानीयकरण गर्न** : दिगो विकासका रणनीति, मूल्य मान्यता तथा लक्ष्यहरूलाई भुइँ तहसम्म पुऱ्याएर कार्यान्वयन गर्न नागरिकको सक्रिय सहभागिता र लगानी आवश्यक हुन्छ ।
- **तीन तहको सरकारहरूबीच अन्योन्यास्रित सम्बन्ध स्थापना गर्न** :सङ्घीयता भनेकै नागरिकको नजिकको शासन वा नागरिक स्वशासनको अवस्था हो । संविधानले ३ तहका सरकारको अधिकारक्षेत्रलाई स्पष्ट गरेको छ । यस अवस्थामा सङ्घीयताको भावना अनुसार ३ तहका सरकारहरूबीच समन्वय, सहकार्य गर्न तथा एक अर्काको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप नगरी सम्मानजनक रुपमा राज्य सञ्चालन गर्न पनि नागरिकको सकरात्मक सहभागिता हुनु आवश्यक छ ।

नागरिक सहभागिताका लागि गरिएका प्रयासहरू

नेपालमा वि. सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएसँगै सार्वभौम नागरिकको अवधारणा लागू भएको हो । छैठौ आवधिक योजनादेखि विकास निर्माण तथा सामाजिक रुपान्तरणको कार्यमा नागरिक सहभागितालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । शासकीय पद्दति नागरिकको सहभागिताका लागि भए गरेका नीतिगत, कानूनी, संस्थागत व्यवस्था र उपाक्रमहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको प्रस्तावनाले जनताको सार्वभौम अधिकार, स्वायत्तता, स्वतन्त्रता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात् गरेको छ । यसका साथै, समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ। संविधानले मौलिक हकहरूको कार्यान्वयनका लागि कानून बनाउने र नागरिक सहभागितामा राज्य सञ्चालन गर्ने नीति लिएको छ । संविधानले एकातिर नागरिक अधिकारको संरक्षण र उपयोग गर्नका लागि राज्य पक्षले उचित वातावरण बनाउनु पर्नेमा जोड दिएको छ भने अर्कातिर नागरिकले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यलाई धारा ४८ मा उल्लेख गरेको छ ।

ख. सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) ऐन, २०६४

मुलुकमा सुशासनलाई संस्थागत गर्न नागरिकको महत्वपूर्ण भूमिका स्वीकार गरेको छ। सरकारका गतिविधिहरूलाई कानूनले तोकेको सीमा भित्र रहेर पारदर्शी, नागरिकको पहुँचयोग्य र उत्तरदायी बनाउनु सार्वजनिक निकायको दायित्व मानेको छ । लोकतान्त्रिक सिद्धान्तका आधारमा नागरिकको सक्रिय सहभागिता सहित राज्य संयन्त्र सञ्चालन हुनु पर्दछ। सहमति र नागरिक उन्मुख प्रणालीमा नागरिकले विभिन्न औजारहरूको प्रयोग गरेर प्रशासनिक निकायहरूको नियमन र परीक्षण गर्नसक्ने प्रावधान यस कानूनले राखेको छ ।

ग. सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

सार्वजनिक निकायबाट सञ्चालन हुने कार्यहरूको

जानकारी नागरिकले पाउनु पर्दछ । कहाँबाट कस्तो प्रकृतिको सेवा प्रवाह वा विकास निर्माणको कार्य, के कति लागतमा भई रहेको छ भन्ने विषयमा सेवा प्रदायक संस्थाले नागरिकलाई सुसूचित गराउनु पर्दछ । सार्वजनिक सूचना तथा जानकारी प्राप्त गर्ने नागरिक अधिकार हो ।

घ. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले आफ्नो क्षेत्रभित्रका विकास निर्माणका योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा नागरिकको भूमिकामा जोड दिएको छ । यसका साथै, नागरिक समाज, उपभोक्ता समितिसँगको समन्वय र सहकार्यलाई प्रोत्साहन गर्दै स्थानीयतहले स्थानीयस्तरमा विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाह गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

ङ. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९

भ्रष्टाचार नियन्त्रणका विभिन्न रणनीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न नागरिकको सक्रिय सहभागिता आवश्यक हुन्छ । भ्रष्टाचारमा संलग्न पदाधिकारीहरू विरुद्ध सामाजिक बहिष्कार र zero tolerance को नीति अवलम्बन गर्न नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ ।

च. सोह्रौ आवधिक योजना

सोह्रौ आवधिक योजनाले नागरिक समाजले समग्र विकासमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने विश्वास लिएको छ । यसले सामाजिक शक्ति परिचालन गरी सरकारको विकास लक्ष्य तथा प्राथमिकताका क्षेत्रमा सहभागी भई गरिबी निवारण, क्षमता अभिबृद्धि, नागरिक सचेतना तथा कर्तव्यबोध र सशक्तीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने छ । लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई अङ्गिकार गरी संस्थागत सुशासन कायम गर्न नागरिक समाज सक्रिय हुनु पर्दछ ।

छ. संस्थागत व्यवस्था

संविधान र कानूनका प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै राज्य सञ्चालनका हरेक चरणमा नागरिकको सहभागितालाई प्राथमिकता दिन सङ्घीय संरचना अनुरुप राज्यले ३ तहमा संस्थागत व्यवस्था गरेको छ । केन्द्रियस्तरमा सङ्घीय संसद, संसदीय समितिले नागरिकको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । नेपाल सरकारका मन्त्रालय, विभाग तथा कार्यालयहरूबाट विकासका योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहमा केहि हदसम्म नागरिकलाई सहभागी गराउँदै आएको पाइन्छ । यसका साथै प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नागरिकको सहभागितालाई मुख्य एजेण्डा बनाएका छन् ।

ज. उपात्रमहरू

शासकीय पद्दति जनताको सहभागितालाई अर्थपूर्ण बनाउन कानूनले राज्य-नागरिक संवाद, सामाजिक परीक्षण, नागरिक सुनुवाई, गुनासो सुन्ने संयन्त्र, कार्यसम्पादन सम्झौता, घुम्ती सेवा लगायतका औजारहरूको व्यवस्था गरेको छ । विकास निर्माणका कार्यहरूमा संयुक्त कोषको स्थापना गरी लगानी गर्न सकिने व्यवस्था छ । नतिजामा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली, विद्युतीय अनलाइन सेवा, सञ्जालीकरण र संयुक्त उत्तरदायित्व लगायतका उपात्रमहरूको प्रयोगले नागरिकलाई थप जिम्मेवार बनाउन खोजेको छ ।

नागरिक संलग्नताको वर्तमान अवस्था

नेपालले छैठौ आवधिक योजनाबाट विकासमा नागरिक सहभागिताको नीति लिएकोमा सोह्रौ आवधिक योजनासम्म आइपुग्दा पनि मुलुकले अपेक्षा गरे अनुरुप जनताको संलग्नता हुन सकेको छैन । विकासका दस्तावेज तथा कार्यक्रमहरूले नागरिकको वास्तविक चाहना र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सकेका छैनन् । Supply–based model मा सहभागी गराउने वा हुने प्रवृतिको विकास भएको छ । आफूले सम्पादन गरेका कार्यहरूलाई वैधानिकता दिन वा दातृ निकायको आँखामा छारो हाल्न सार्वजनिक निकायहरूले नागरिक सहभागिताको मन्त्रजाप गर्ने गरेको पाइन्छ । नागरिक

संलग्नता सम्बन्धी छुट्टै नीति तथा कानून नहुँदा यसलाई बाध्यकारी बनाउन सकिएको छैन । कतिपय कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूमा नागरिक सहभागिता गराए पनि जवाफदेहिता बहन गर्ने गरेको पाइदैन । समग्रमा हेर्दा पछिल्लो ५ बर्षमा स्थानीय तहमा ५० प्रतिशत काम नागरिकको सहभागिता(उपभोक्ता समिति समेत) मा भएको पाइन्छ। तर ती कार्यहरूको गुणस्तर, लागत, समय र दिगोपनामा नागरिकले अपनत्व र जवाफदेहिता बहन गर्न सकेको देखिदैन । उपभोक्ता समितिका अधिकाङ्श कामहरू सीमित समुदायसंगको मिलेमतोमा हुने गरेको भन्ने अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

राजनैतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्वहरूले नागरिक संलग्नताको बिषयलाई प्राथमिकता नदिएको प्रष्ट देखिन्छ । सीमित वर्ग समुदायले नागरिक सहभागिताको नाममा फाइदा लिने गरेका छन् । राज्यले नागरिकको ज्ञान, सीप, क्षमता, दक्षताको उपयोग गर्न नसकेको देखिन्छ । नागरिक शिक्षालाई प्रभावकारी रुपमा नागरिकको घरदैलोसम्म पुर्याउन सकिएको छैन । जसको कारण दुर्गम र विकासका दृष्टिले पछाडि परेका क्षेत्रका नागरिकहरूलाई न त अधिकारको जानकारी छ, न त आफूले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वको । शासकीय पद्दति सहभागी भएका नागरिकहरूको वास्तविक तथ्याङ्क तथा अभिलेख छैन, जसको कारण नागरिक सहभागी हुँदा र नहुँदाबीचको खाडलको मूल्याङ्कन गर्न सकिएको छैन । आजसम्म नागरिक सहभागितालाई बढवा दिने गरी सरकारी वा गैरसरकारी क्षेत्रबाट अध्ययन अनुसन्धान भएको पनि पाइदैन । सुन्दा निकै राम्रो लाग्ने तर व्यवहारगत रुपमा जनसहभागिता कागजी रुपमा लिपिबद्ध र उपेक्षित विषय बन्न पुगेको छ । यसका मुख्यकारणहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- नागरिक चेतनास्तर कमजोर हुनाले अधिकार र कर्तव्यलाई सन्तुलित रुपमा प्रयोग गर्न सकेको देखिदैन ।
- नागरिक सहभागिता पनि दलीय आरोपबाट मुक्त हुन सकेको छैन । राजनीतिक भागबण्डाको आधारमा नागरिक सहभागिता गराउने परिपाटीले लोकतन्त्रलाई नै कमजोर बनाएको छ ।
- सामाजिक तथा आर्थिक रुपले पछाडि परेका र विपन्न व्यक्तिका नाममा कुलीन वर्गले फाइदा लिने गरेको पाइन्छ । कागजी प्रमाणमा नागरिक संलग्नता देखिन्छ तर वास्तविकता अर्कै हुन्छ । यस्तो दोहारो चरित्रले सुशासनलाई संस्थागत हुन दिएको छैन ।
- उच्च नेतृत्व तहमा रहेका सार्वजनिक पदाधिकारीहरूले नागरिक संलग्नतालाई व्यक्तिगत फाइदासँग जोडेर हेर्ने गरेको पाइन्छ । यसले एकातिर स्वार्थको द्धन्द्ध सृजना गरेको छ भने अर्कोतर्फ भ्रष्टाचारलाई बढावा दिएको पाइन्छ ।
- नागरिक सहभागिताका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएका असल अभ्यासहरूको प्रयोग गर्न सकिएको छैन । नवीन सोच, प्रविधिको कमीका कारण उहि पूरातन कार्यप्रक्रियाले प्रश्रय पाएको छ ।
- नागरिक संलग्नताका क्षेत्रहरू, परिचालन विधि र नतिजाको मापन लगायतका पक्षहरूको सम्बन्धमा व्यापक रुपमा छलफल, विमर्श हुन सकेको छैन ।
- नागरिक मैत्री कार्यप्रणाली, संरचना, विधि, प्रक्रियालाई प्रभावकारी रुपमा अवलम्बन गर्न सकिएको छैन । नागरिकको माग, चाहनाको पक्ष प्रतिवेदनका चिसा अक्षरमा मात्र सीमित हुन पुगेका छन् ।

नागरिक संलग्नताको क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरू

मुलुक सङ्घीय संरचनामा रुपान्तरण भई सकेको छ । राजनैतिक पदाधिकारीहरूले नागरिक अधिकारको प्रयोग गरी ३ तहमा सरकार सञ्चालन गरी रहेका

छन् तर पनि उनै जनप्रतिनिधिहरूबाट नै नागरिकले सम्मानजनक व्यवहार प्राप्त गर्न नसकेका उदाहरणहरू प्रशस्त छन् । चुनावका समयमा नागरिकको घरदैलो पुग्ने राजनैतिक नेतृत्वहरूले अरु समयमा नागरिकको आवाज सुन्न चाहेको पाइदैन । प्रशासनिक संयन्त्रहरू नागरिकको नजिक एकीकृत रुपमा पुग्न सकेका छैनन् । सङ्घीयताको आयामहरू मध्ये प्रशासनिक आयामले प्रष्ट रेखा कोर्न नसक्दा भुइँ तहका नागरिकले दुख भोग्नु परेको छ । सेवा प्रवाह तथा विकास निर्माणका नाममा नागरिकले सास्ती भोग्दै आएका छन् । नागरिक सहभागिता औपचारिक र देखावटी बन्न पुगेको छ । नागरिक र राज्य संयन्त्र तथा नागरिक र बजार संयन्त्रहरू बीचको सम्बन्धमा ठूलो खाडल देखापरेको छ । यस अवस्थामा नागरिकको विश्वासलाई जितेर लोकतन्त्रको अनुभूति भुइँ तहसम्म पुऱ्याउनु प्रमुख चुनौतीको देखिएको छ । संविधानको भावना र मर्म अनुसार राज्य प्रणालीमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्दै सुशासनलाई संस्थागत गर्ने कार्यमा मुख्यतः देहाय बमोजिमका चुनौतिहरू देखापरेका छन् ।

- **नागरिक सहभागिताको सम्बन्धमा सबै राजनैतिक दलहरूमा समान धारणा र प्रतिबद्धता कायम गर्नु** : लोकतन्त्रमा नागरिकको प्रतिनिधिको रुपमा राज्यको बागडोर सम्हाली रहेका राजनैतिक नेतृत्वहरूमा citizen first भन्ने साझा धारणा र प्रतिबद्धता विकास हुन आवश्यक छ । नागरिक संलग्नताको अनिवार्यता महसुस हुनु पर्दछ र यसलाई दलीय आँखाभन्दा माथि उठेर व्यवहार गर्नसक्नु पर्दछ ।

- **सहभागितालाई बाध्यकारी बनाउनु** : छरिएर रहेका कानून र बाध्यकारी प्रावधान नहुँदा नागरिकको सहभागिता कागजका खोस्टोको रुपमा परिणत भएको छ । संविधानको भावना र नीति अनुसार नागरिकको सहभागिताको क्षेत्रहरू के के हुन? र कसरी गर्ने? भन्ने प्रष्ट व्यवस्था छैन । न त नागरिकको आवश्यकतालाई नजिकबाट हेरिन्छ, न त नागरिकसँग आवश्यक परामर्श गरिन्छ । यस अवस्थामा सहभागितालाई बाध्यकारी बनाउन आवश्यक कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था हुन आवश्यक छ ।

- **नागरिक शिक्षालाई भुइँतहसम्म पुऱ्याएर चेतनाको स्तर बढाउनु** : नागरिक शिक्षालाई स्थानीय तह, शैक्षिक संस्थाहरूको सहकार्यमा प्रत्येक नागरिकको पहुँचमा पुग्नेगरी विस्तार गर्न आवश्यक छ । सीमान्कृत, दुर्गम र पिछडिएका क्षेत्रका नागरिकलाई अधिकार र कर्तव्यको बोध गराउँदै सहभागिता अभिबृद्धिका लागि प्रोत्साहित गर्न सक्नु पर्दछ ।

- **नागरिक समूह वा संस्थाहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट बनाउनु**: नागरिकको सामूहिक आवाजलाई उजागर गर्न स्थापित नागरिक समूह वा संस्थाहरू नै राजनैतिक रुपमा तटस्थ बन्न नसकेको आरोप लाग्ने गरेको छ । यस अवस्थामा आफूलाई निष्ठावान, तटस्थ बनाउदै आवाजहरूको सामूहिक रुपमा उठान गर्न सक्ने क्षमता यस्ता समूहहरूमा हुनु पर्दछ, जसले सहभागितामूलक शासन प्रणाली कायम गर्न दवाब दिन सकोस् । नागरिक नियन्त्रण तथा सन्तुलनको वातावरण सृजना गर्न आवश्यक छ ।

- **संस्थागत रुपमा सक्षम, पारदर्शी र साझा उत्तरदायित्व बहन गर्न सक्नु** : राज्य तथा बजार संयन्त्रहरूले नागरिक सहभागितालाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ । यसका लागि संस्थागत प्रबन्ध नागरिकको नजिक, पहुँचयोग्य, पारदर्शी हुन आवश्यक छ, जहाँ जनताले अपनत्व महसुस गदै साझा उत्तरदायित्व बहन गर्न सकुन ।

- **तीन तहमा नागरिक सहभागितालाइ प्राथमिकता दिनु** : सङ्घीयतालाई सफल, प्रभावकारी,

परिणाममुखी बनाउन पनि नागरिकको सहभागिता, सहयोग, सहकार्य र विश्वास आवश्यक छ । यसका लागि तीन तहका सरकारहरूले नीति बनाउँदा, विकास निर्माण र सेवा प्रवाहमा नागरिक संलग्नतालाई प्राथमिकता दिँदै आन्तरिकीकरण गर्नु पर्दछ । नागरिकको ज्ञान, सीप, क्षमता, पुँजीलाई राष्ट्रिय लगानीमा आकर्षण गर्न सक्नु पर्दछ ।

- **नागरिक सहभागिताको तथ्याङ्क, सूचना, अभिलेखलाई एकीकृत र व्यवस्थित बनाउनु** : सहभागिताको स्वरुपहरू निक्यौल गर्दै यससम्बन्धी सूचना तथा तथ्याङ्कलाई अभिलेखाङ्कन गर्न आवश्यक छ । यसका आधारमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्दछ । यसले सहभागिताको मोडल यकिन, परिमार्जन र विस्तार गर्न सजिलो हुन्छ । नवीनतालाई प्रवर्द्धन गर्न पनि सूचना तथा तथ्याङ्क आवश्यक हुन्छ ।

नागरिक संलग्नता अभिबृद्धिका रणनीतिक उपायहरू

शासकीय पद्दति नागरिक संलग्नता कुनै दवाब प्रभाव, निर्देशनमा सञ्चालित हुने बिषय होइन । यो सार्वभौम नागरिकको स्वेच्छा र अधिकारको बिषय हो । राज्यले अधिकार र दायित्वका सम्बन्धमा नागरिकलाई सुसूचित गर्नु पर्दछ । सहभागितालाई प्रभावकारी र स्वतःस्फूर्त बनाउन उचित कानून, नीति, मापदण्ड, संस्थागत प्रबन्ध, कार्यसंस्कृतिको विकास गर्नु पर्दछ । बजार संयन्त्रले नागरिकप्रति सम्मान गर्ने र संलग्नतालाई प्राथमिकता दिन सक्नु पर्दछ । नागरिक आफ्नो अधिकारलाई उपयोग गर्न सक्ने गरी सक्षम बन्नु पर्दछ । यसका लागि त्रिपक्षीय सम्बन्ध प्रगाढ बनाउँदै सहभागितामूलक शासकीय पद्दति अङ्गिकार गर्न आवश्यक छ । शासकीय पद्दति नागरिक संलग्नतालाई कानूनी, संस्थागत, कार्यगत र व्यवहारगत रुपमा प्रभावकारी बनाउन देहायबमोजिमको रणनीतिक उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

- **योगदान तथा कार्यमूलक सक्रिय सहभागितामा जोड दिने** : सहभागिताको सिद्धान्त, लोकतान्त्रिक मूल्य र सुशासनका आधारभूत मान्यताका आधारमा शासकीय प्रणालीका विभिन्न चरणमा नागरिकको योगदान वा कार्यमूलक संलग्नता सुनिश्चित गर्न सरोकारवाला समेतको सुझाबका आधारमा नीति, कानून तथा कार्ययोजना बनाउने ।

- **विकास निर्माणमा नागरिकलाई जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने** : विकास योजना, आयोजना, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन लगायतका चरणमा नागरिक पक्षलाइ अनिवार्य सहभागी गराउने । कार्य जिम्मेवारी दिने । ज्ञान, सीप, पुँजी अनुभवको उपयोग गर्ने । जोखिम र उपलब्धिप्रति जवाफदेही बनाउने । स्वतःस्फूर्त सहभागी हुन सक्ने अवसर र वातावरण दिने । आयोजना निर्माण सम्पन्न भएपश्चातको सञ्चालन र मर्मतका लागि नागरिकलाई जिम्मेवार बनाउने ।

- **नागरिकको क्षमता विकास तथा सशक्तीकरणमा ध्यान दिने** : तीन तहका सरकारले नागरिक शिक्षा, जनचेतनाको कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राख्ने । सामाजिक आर्थिक रुपमा बहिष्करणमा परेका समुदाय लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । स्थानीय तह जनताको नजिकको सरकार भएकाले उनीहरूको अभिमुखीकरण, क्षमता विकास, सशक्तीकरणर मूलप्रवाहीकरण जस्ता कार्यक्रमहरू विभिन्न निकायहरूको समन्वय र सहकार्यमा गर्ने । नागरिकलाई अधिकार र दायित्वको बीच सन्तुलन कायम गर्नसक्ने बनाउने र वास्तविक क्षमताको आधारमा सेवा प्रवाह, विकास निर्माण र नियमन जस्ता कार्यमा उपयोग गर्ने ।

- **बजार संयन्त्र र गैरसरकारी निकायहरूलाई नागरिकप्रति उत्तरदायी बनाउने** : राज्यका साथ साथै निजी तथा गैर सरकारी निकायहरूले

पनि सेवा प्रवाहको कार्य गर्दै आएका छन् । यस्ता निकायहरूलाई tracking, tracing and regulationug नागरिक समूहलाई जिम्मेवारी दिने । यस्ता निकायहरूको निर्णय कार्यमा नागरिकको संलग्नता गराउने ।

- **प्रशासनिक संरचना, कार्यविधि तथा प्रक्रियालाई नागरिक मैत्री बनाउने**: विभिन्न प्रशासनिक औजारहरूको प्रयोग गरी प्रशासन र नागरिकबीच संवाद, सहकार्य, छलफल गर्ने । Public audit, citizen jury, citizen evaluation, report card लगायतका उपाक्रमहरूको प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्ने । नागरिकका गुनासोलाई सुन्ने, सम्मान गर्ने, खुलापन र आपसी विश्वासको वातावरण सृजना गर्ने ।

- **असल अभ्यासको अनुकरण गर्ने** : विश्वपरिवेशलाई हेर्दा विकसित मुलुकहरूमा नागरिकको माग, पहिचान, पहुँच, अधिकार, प्रतिनिधित्व र सहभागितालाई सम्मानजनक रुपमा लिने गरेको पाइन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको पछिल्लो समयको विकासको रफ्तारलाई नागरिक योगदानको परिणामको रुपमा विश्लेषण गरेको पाइन्छ । तसर्थ नागरिकको संलग्नता र योगदानको के कसरी कदर र उपयोग गरिएको छ, अध्ययन गरी अन्य मुलुकको असल अभ्यासलाई हामी अनुकूल उपयोग गर्न सक्नु पर्दछ ।

- **सहभागितालाई शासकीय प्रणालीको अभिन्न अङ्गको रुपमा स्थापित गर्ने** : विकास साझेदारहरूको शर्तहरू मध्ये नागरिक सहभागिता एउटा हो । यसलाई शर्तको रुपमा मात्र नलिएर शासकीय पद्दतिको अभिन्न अङ्गको रुपमा लिनु पर्दछ । यसका लागि उच्च तहका नेतृत्वहरूले जनताको Right, Choice and Voice को कदर गर्नु पर्दछ । सामूहिक भावना, निर्णय र उत्तरदायित्व विकास गर्नु पर्दछ ।

- **सामाजिक मूल्यको प्रवर्द्धन गर्ने** : राज्य र नागरिकबीचको सहकार्यमा बहुलवादी समाजका परम्परा, धर्म, संस्कृति, रितिरिवाज, भाषाको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने । सबैको भावनाको सम्मान गर्ने । यसका लागि सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता र विविधतामा एकता कायम गर्न नागरिक नेतृत्वहरूको सकारात्मक भूमिकाका लागि प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ । नैतिकता प्रवर्द्धन गर्ने ।

- **नवीन सोच, प्रविधिको प्रयोग गर्दै सिकाईको वातावरण बनाउने** : नागरिक सहभागिताका लागि नवीन सोच, धारणा, प्रविधिको प्रयोग गर्ने । राज्य र नागरिकबीचको दूरी घटाउने । आपसमा सिकाईको संस्कृति विकास गर्ने । अध्ययन अनुसन्धान गर्ने । एकीकृत अभिलेख तयार गर्ने ।

निष्कर्ष

शासकीय पद्दति नागरिक संलग्नता आफैंमा बृहत विषय हो । यसले शासन, सहशासन, सहउत्पादन, सहनिर्माण, सुशासन, लोकतन्त्र र खुलाशासनका सिद्धान्त, मूल्य र मान्यतालाई समेटेको छ । नागरिक संलग्नता निश्चित तह र कार्यक्षेत्रमा सीमित हुन सक्दैन । यो स्वतःस्फूर्त, स्वेच्छिक र विवेकसम्मत हुनु पर्दछ । राज्यको निर्देशन, नियन्त्रणमा भएको नागरिक संलग्नताले नागरिक अधिकारको संरक्षण र अपेक्षा अनुसारको उपलब्धि दिन सक्दैन । तसर्थ, स्थानीयस्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा नागरिकको सहभागितामा शासन पद्दति सञ्चालन हुनु पर्दछ । सहभागितामूलक शासनले नै मुलुकलाई समुन्नत, समतामूलक र विकसित बनाउँछ । राज्यका नीति, योजना र आयोजनामा नागरिकको आवश्यकताको सम्बोधन गर्न तथा मुलुकले गर्ने लगानी, विकास निर्माण र सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाउन पनि नागरिक संलग्नता आवश्यक छ । सहभागितामूलक शासन पद्दतिमा राज्य, बजार र नागरिक तीन वटै संयन्त्र संवेदनशील, जवाफदेही र प्रतिवद्ध हुनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- उपाध्याय गोकर्ण प्रसाद (२०७४), प्रशासन र व्यवस्थापन
- खनाल राजन (२०६४), सार्वजनिक नीति, प्रशासन र व्यवस्थापन, सोपान मासिक
- तिसौं बार्षिक प्रतिवेदन (२०७८), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
- नेउपान अच्चुतमणि (२०७७), नागरिक चेतना, कर्तव्य र जिम्मेवारी, प्रज्ञान प्रकाशन प्रा.लि.
- नेपाल सुनिता (२०७७), सशक्तीकरण, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
- नेपालको संविधान (२०७२), नेपाल सरकार
- पन्ध्रौ योजना (२०७६), नेपाल सरकार
- प्रशासन सुधार सुझाब समिति प्रतिवेदन (२०७०), प्रशासन सुधार सुझाब समिति
- बुढा भिम बहादुर (२०७७), स्रोत सञ्जिवनी, प्रज्ञान प्रकाशन प्रा.लि.
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन (२०५९), नेपाल सरकार
- श्रेष्ठ श्रीकृष्ण (२०७४) शासकीय प्रबन्ध तथा विकास, पैरवी प्रकाशन
- सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन)ऐन (२०६४), नेपाल सरकार
- संस्थागत रणनीतिक योजना (२०७७), अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन (२०६४), नेपाल सरकार
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन (२०७४), नेपाल सरकार

संवेगात्मक बौद्धिकता र सार्वजनिक प्रशासनमा यसको सान्दर्भिकता

✍ निराजन शर्मा*

लेखसार

सार्वजनिक प्रशासनमा कार्यरत व्यक्तिहरूको भूमिका अत्यन्त सम्वेदनशील र चुनौतीपूर्ण हुन्छ । उनीहरूले दैनिक जीवनमा राजनीतिक दवाब, सामाजिक अपेक्षा, मानवसंसाधन एवम् आर्थिक र भौतिक श्रोतसाधनको अभाव र नागरिकहरूको बढ्दो माग जस्ता विविध चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्छ । यस्तो तनावपूर्ण वातावरणमा कार्य गर्दा उनीहरूमा रिस, निराशा, चिन्ता र तनाव जस्ता नकारात्मक भावनाहरूको उत्पत्ति हुन सक्छ । यदि यी जनशक्तिहरूले आफ्ना भावनाहरूलाई उचित तरिकाले नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्न सकेनन् भने उनीहरूको व्यवहार र कार्यशैलीमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ, फलस्वरूप नागरिकहरूसँगको सम्पर्कमा अशिष्टता, सेवाप्रवाहमा ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचारमा वृद्धि र जवाफदेहिताको कमी जस्ता समस्याहरू देखा पर्दछन् । यसले अन्ततः सार्वजनिक प्रशासनको समग्र छवि र विश्वसनीयतामा गम्भीर असर पार्छ । त्यसैले भावनात्मक बुद्धिमत्ता र आत्म-व्यवस्थापनको सीप प्रशासक र ब्यवस्थापकहरूका लागि अत्यावश्यक योग्यता बनेको छ ।

शब्दकुञ्जी : संवेग, आत्म-चेतना, सम्वन्ध ब्यवस्थापन, सामाजिक चेतना र सुशासन

विषय प्रवेश

कुनै वस्तु वा परिस्थितिप्रतिको चेतनायुक्त मानसिक प्रतिक्रिया नै संवेग हो । प्रायः यस्ता मानसिक प्रतिक्रियाका साथमा शरिरका अन्य अङ्गहरू तथा व्यक्तिको व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउँछ । सुख, खुशी, उत्साह आदि सकारात्मक संवेगहरू हुन भने दुःख, पीडा, रिस आदि चुनौतीपूर्ण वा नकारात्मक संवेगहरू हुन् । सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै प्रकारका संवेगप्रति सचेत रहने तथा तिनलाई रचनात्मक तरिकाले परिचालन गर्ने क्षमतालाई संवेग व्यवस्थापन भनिन्छ । सकारात्मक बौद्धिकताले मात्र कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याई व्यक्तिको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउँदछ । त्यसैले नकारात्मक बौद्धिकतालाई कम गर्दै सकारात्मकतातिरको यात्रामा मानिस अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

सार्वजनिक व्यवस्थापनमा प्रशासक र ब्यवस्थापकका लागी संवेगात्मक बौद्धिकता महत्वपूर्ण औजार हो । संवेगात्मक वौद्धिकताले आफ्ना सहकर्मी र सेवाग्राहीहरू प्रतिको कार्यसम्पादनमा स्थिर रुपमा व्यवहार प्रदर्शन गर्नु, उनिहरूको क्षमताको आधारमा कार्यसम्पादन मुल्याकंन गर्नु, र सीप प्रदर्शन गर्नुलाई जनाउँदछ । प्रशासकहरूले आफ्ना भावनाहरूलाई नियन्त्रण गरेर र सहकर्मी तथा सेवाग्राहीहरूसँग सकारात्मक सम्बन्ध स्थापना गरेर

* उपरजिष्ट्रार, सर्वोच्च अदालत

कार्यक्षेत्रमा स्वस्थ वातावरण सिर्जना गर्न सक्छन् । फलस्वरुप, कर्मचारीहरूमा उच्च मनोबल कायम भई उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउँदछ। यसले कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत क्षमता र सीपको वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्छ, जसको परिणामस्वरूप उचित व्यक्तिलाई उचित काममा खटाउन सकिन्छ र संस्थागत दक्षता बढ्छ । सेवाग्राहीहरूसँग धैर्यता र समझदारीका साथ व्यवहार गरेर सेवाको गुणस्तर सुधार हुन्छ र जनताको सरकारी संस्थाहरूप्रतिको भरोसा बढ्छ। संवेगात्मक बौद्धिकताले द्वन्द्व व्यवस्थापन, तनाव नियन्त्रण र निर्णय प्रक्रियामा सुधार ल्याएर समग्र प्रशासनिक प्रभावकारिता बढाउँछ, जसले अन्ततः पारदर्शी, जवाफदेही र नागरिक-केन्द्रित सार्वजनिक प्रशासन निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँछ ।

संवेगात्मक बौद्धिकताको परिभाषा

संवेगात्मक बौद्धिकता भन्नाले व्यक्ति आफ्ना र अरूका भावना बुझ्ने, नियन्त्रण गर्ने र सहकार्यमा सदुपयोग गर्नसक्ने क्षमता हो । संवेगात्मक बौद्धिकता मानिसको एक विशेष क्षमता हो जसले व्यक्तिमा सचेतना र बुझाइ पैदा गर्छ। यसले व्यक्तिलाई अरूका भावनाहरू, चाहनाहरू र आचरणहरूसँग मेल खान सक्षम बनाउँछ । यो परिवर्तनसँग तालमेल मिलाउने क्षमता, भावनाहरूलाई आफैं नियन्त्रण गर्ने शक्ति, अगुवाइ गर्ने प्रवृत्ति, सकारात्मक सोचाई र खुलापन जस्ता फराकिलो व्यक्तिगत सीपहरूसँग जोडिएको हुन्छ ।

संवेगात्मक बौद्धिकताको पहिलो प्रयोग गर्ने व्यक्ति Daniel Goleman का अनुसार "Emotional Intelligence is the capacity for understanding our own feelings and the feelings of others, for motivating ourselves, and for managing our emotions effectively in our relationship" (संवेगात्मक बौद्धिकता भनेको हाम्रो आफ्नै भावनाहरू र अरूका भावनाहरूलाई बुझ्ने, आफूलाई उत्प्रेरित गर्ने र हाम्रो सम्बन्धमा भावनाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्ने क्षमता हो ।

Thomas Anthony Harris द्वारा १९६९ मा प्रतिपादित "I'm OK, You're OK" सिद्धान्त संवेगात्मक बौद्धिकताको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

I am Ok you are OK: Thomas Anthony Harris, 1969

	I am not OK	I am OK
You are OK	I-U+ (Submissive)	I+U+ (Emotional Intelligence)
You are not OK	I-U- (Stuck)	I+U-(critical)

संवेगात्मक बौद्धिकता एक विशेष क्षमता हो जसले व्यक्तिलाई बाताबरणमा समाहित हुन सहयोग पुऱ्याउदछ। मनोविज्ञानबेत्ताहरूले संवेगात्मक अनुभूतीलाई तपसिल अनुसार ६ तत्वमा रहन उल्लेख गरेका छनः

- Word Ability
- Reasoning ability
- Spatial Ability
- Numerical Ability
- Verbal Ability
- Memory Ability

समग्रमा, संवेगात्मक बौद्धिकता एक बहुआयामिक व्यक्तिगत क्षमता हो जसले व्यक्तिलाई आफ्ना र अरूका भावनाहरूलाई बुझ्न, नियन्त्रण गर्न र सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न सक्षम बनाउँछ । यो क्षमताले व्यक्तिलाई वातावरणमा समायोजन गर्न, सकारात्मक सोच विकास गर्न र "I'm OK, You're OK" जस्ता सिद्धान्तको आधारमा स्वस्थ पारस्परिक सम्बन्ध निर्माण गर्न मद्दत गर्छ ।

संवेगात्मक बौद्धिकताको अवधारणा

संवेगात्मक बौद्धिकता (Emotional Intelligence/EQ) को आधुनिक अवधारणा सन् १९९० मा मनोवैज्ञानिक Peter Salovey र John D . Mayer ले प्रस्तुत गरेका थिए, तर यसलाई व्यापक रूपमा चर्चामा ल्याउने काम Daniel Goleman ले आफ्नो प्रसिद्ध पुस्तक

"Emotional Intelligence" (१९९५) मार्फत गरे । यस अवधारणाले परम्परागत बौद्धिकता (IQ) भन्दा पनि व्यक्तिगत र व्यावसायिक सफलताका लागि भावनात्मक सीपहरूको महत्वलाई उजागर गऱ्यो ।

नेपाली सन्दर्भमा हेर्दा हाम्रो सनातन संस्कृतिमा "करुणा", "दया", "धैर्य", "सहानुभूति", र "मानवीयता" जस्ता मूल्यहरू संवेगात्मक बौद्धिकताकै विभिन्न पक्षहरू हुन् । बौद्ध र हिन्दू दर्शनमा "आत्मज्ञान" र "मनःशान्ति" को अवधारणाले आत्म-चेतना र आत्म-नियन्त्रणलाई जोड दिन्छ । नेपालको गुरुकूल शिक्षा प्रणालीमा विद्यार्थीहरूलाई केवल शास्त्रीय ज्ञान मात्र नभएर चरित्र निर्माण र भावनात्मक परिपक्वताको शिक्षा दिइन्थ्यो ।

संवेगात्मक बौद्धिकताका आयामहरू

संवेगात्मक बौद्धिकताका मुख्य चार आयामहरू छन्ः

क. **आत्म–चेतना** (Self–awareness): यो आफ्ना भावनाहरू, बलियो र कमजोर पक्षहरू, मूल्यमान्यताहरू र प्रेरणाहरूलाई पहिचान गर्न र बुझ्न सक्ने क्षमता हो ।

ख. **आत्म–व्यवस्थापन (Self-management):** यो आफ्ना भावनाहरू, आवेगहरू र व्यवहारहरूलाई उत्पादक तरिकाले नियन्त्रण गर्न र व्यवस्थापन गर्न सक्ने क्षमता हो ।

ग) **सामाजिक चेतना (Social awareness):** यो अरूका भावनाहरू, आवश्यकताहरू र चिन्ताहरूलाई बुझ्न र सङ्गठनात्मक गतिशीलताको बारेमा सचेत रहन सक्ने क्षमता हो ।

घ) सम्बन्ध व्यवस्थापन **(Relationship management):** यो अरूसँग सकारात्मक सम्बन्ध स्थापना गर्न, द्वन्द्व समाधान गर्न, टोलीलाई प्रेरणा दिन र प्रभावकारी सञ्चार गर्न सक्ने क्षमता हो ।

संवेगात्मक बौद्धिकताको मोडेलहरू

संवेगात्मक बौद्धिकताका तीन मुख्य प्रकारका मोडेलहरू छनः क्षमतामा आधारित मोडेल (Ability based Model), गुण मोडेल (Trait Model) र मिश्रित मोडेल (Mixed Model) । यी सबै मोडेलहरूको आ-आफ्नै विशिष्ट केन्द्रबिन्दु र संवेगात्मक बौद्धिकताको परिभाषा छ ।

क) क्षमतामा आधारित मोडेल (Ability based Model):

यस मोडेलले व्यक्तिको चार क्षेत्रहरू भावनाहरूलाई बुझ्ने, सम्झने, व्यवस्थापन गर्ने र प्रयोग गर्ने क्षमतामा देखिएको दक्षताको रुपमा परिभाषित गर्दछ । यस मोडेलले यी क्षमताहरू श्रेणीबद्ध प्रकृतिका हुन्छन । त्यसैले संवेगात्मक रूपमा बुद्धिमान् मानिनका लागि व्यक्तिले यी चारै क्षेत्रमा उच्च दक्षता हासिल गरेको हुनुपर्छ भन्ने विषयमा वकालत गर्दछ । सन् २००० मा Multifactor Emotional Intelligence Scale (MEIS) संवेगात्मक बौद्धिकतालाई एक क्षमताको रूपमा मापन गर्ने पहिलो परीक्षण थियो । यो विधिलाई सन् २००२ मा मेयर-सालोवे-कारुसो इमोशनल इन्टेलिजेन्स टेस्ट (MSCEIT) का रूपमा संशोधन गरिएको थियो ।

क्षमतामा आधारित मोडेलका उदाहरणहरूः

- Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT)
- Emotional Accuracy Research Scale (EARS)
- Emotional Intelligence Scale for Children (EISC)
- Freudenthaler and Neubauer Emotional Intelligence Performance Test (FNEIPT)

ख. गुण मोडेल (Trait Model)

संवेगात्मक बौद्धिकताको आधार वातावरणीय व्यक्तित्वको पक्षसंग नभई व्यक्तिको दिमागको क्षमतासँग

रहेको हुन्छ भन्ने यस मोडेलको प्रमुख मान्यता रहेको छ । यस मोडेलले संवेगात्मक बौद्धिकतालाई व्यक्तिमा प्राकृतिक रूपमा रहने सामाजिक र भावनात्मक गुणहरू र दक्षताको रुपमा परिभाषित गर्दछ ।

यस मोडेलका प्रतिपादक Petrides र Coleagues हुन् । उनका अनुसार हामीले आफ्ना भावनाहरूलाई कत्तिको राम्रोसँग बुझ्छौं, दवाबमा कस्तो प्रतिक्रिया दिन्छौं र हाम्रा सम्बन्धहरूलाई कसरी व्यवस्थापन गर्छौं भन्ने बिषय यस मोडेलमा पर्दछन् ।

गुण मोडेलका उदाहरणहरू:

- Schutte emotional Inteligence Scale (SEIS)
- Trait Emotional Intelligence Questionnaires (TEIQue)

ग. मिश्रीत मोडेल (Mixed Model)

गोलम्यान मोडेल मिश्रित मोडेलको उदाहरण हो, जसले संवेगात्मक बौद्धिकतालाई गुण र क्षमता दुवैको संयोजनको रूपमा परिभाषित गर्छ अर्थात् प्राकृतिक प्रवृत्ति र झुकाव र सिकेका सीपहरू र रणनीतिहरूलाई यसले मिश्रित रुपमा राखी अध्ययन गर्दछ ।

मिश्रित मोडेलका उदाहरणहरू :

- Emotional Competency Inventory (ECBI)
- Emotional Quencent Inventory (EQ–I)

सार्वजनिक ब्यवस्थापनमा संवेगात्मक बौद्धिकताको भुमिका

आधुनिक सार्वजनिक व्यवस्थापनमा संवेगात्मक बौद्धिकता एक अनिवार्य विषय बनेको छ । यो एउटा व्यक्तिगत गुण मात्र नभएर प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रदानको लागि आवश्यक व्यावसायिक सीपको रुपमा बिकास भएको छ । संवेगात्मक बौद्धिकताले प्रशासक र व्यवस्थापकलाई आफ्ना सहकर्मी र सेवाग्राहीहरूप्रति संवेदनशील र जिम्मेवार बनाउँछ । यसका मूख्य आयामहरू स्वमूल्याङ्कन, सचेतना, स्वव्यवस्थापन, स्वउत्प्रेरणा, समानुभूति र सामाजिक सीप समावेश छन् । यी सीपहरूले प्रशासनिक कार्यकर्ताहरूलाई विभिन्न परिस्थितिमा उपर्युक्त निर्णय लिन र प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्न सक्षम बनाउँछ ।

आजको समयमा संवेगात्मक बौद्धिकता एक जरुरी सीप भएको छ जसले व्यक्तिगत काम र संस्थाको सफलता दुवैमा प्रभाव पार्छ । Artificial Intelligence र Automation को बढ्दो प्रभावले मानवीय कामहरूमा संवेगात्मक बौद्धिकताको महत्व झन् बढाएको छ । कार्यसम्पादन मेसिनले गर्न सक्ने भएतापनि मेसिनले गर्न नसक्ने सहानुभूति, सृजनशीलता र मानवीय सम्बन्धका क्षेत्रहरूमा मानिसको अनुपम भूमिका छ । कोभिड-१९ महामारीले यो देखाएको छ कि अनिश्चितता र तनावपूर्ण परिस्थितिमा संवेगात्मक रूपमा बलियो व्यक्ति र संस्थाहरूले मात्र टिकेर रहन सक्छन् । आधुनिक कार्यस्थलमा रिमोट वर्क, भर्चुअल टिम र डिजिटल कम्युनिकेसनको बढ्दो प्रयोगले संवेगात्मक बौद्धिकताको नयाँ आयामहरू खोलेको छ, जहाँ व्यक्तिहरूले स्क्रिनको माध्यमबाट पनि प्रभावकारी भावनात्मक सम्बन्ध निर्माण गर्नुपर्छ । यसको भूमिकालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- उच्च संवेगात्मक बौद्धिकता भएका नेतृत्वकर्ताहरूले जनताको भावना र आवश्यकताहरू गहिरो रूपमा बुझ्न सक्छन् । यस्ता नेताहरूले सहानुभूति र विवेकशीलताका साथ निर्णय लिन्छन्,जसले पारदर्शिता र जवाफदेहिताको संस्कृति विकास गर्छ । संवेगात्मक रूपमा बुद्धिमान नेतृत्वले सहिष्णुता, शान्ति र विवेकपूर्ण सोचको विकास गर्छ, जसले द्वन्द्व समाधानमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँछ । यस्तो नेतृत्वले भ्रष्टाचार, भेदभाव र असमानताको विरुद्धमा दृढ कदम चाल्न सक्छ र जनउत्तरदायी शासन प्रणालीको विकासमा अग्रणी भूमिका खेल्छ ।
- संवेगात्मक बौद्धिकता सुशासनको आत्मा हो जसले राष्ट्रलाई नैतिक, समावेशी र दीर्घकालीन

समृद्धिको दिशामा डोर्याउँछ । यसले नीति निर्माणदेखि प्रशासनिक कार्यान्वयनसम्म संवेदनशीलता र विवेक जोडेर शासनप्रणालीलाई जनमुखी, न्यायपूर्ण र समृद्ध बनाउँछ। संवेगात्मक बौद्धिकताले सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर बढाउने मात्र नभएर नागरिकहरूको सरकारप्रतिको विश्वास र सहयोग बढाउने काम गर्छ। यसले सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रभावकारिता र वैधता दुवैमा वृद्धि गर्छ।

- समृद्ध समाज निर्माण गर्न सुशासन र संवेगात्मक बौद्धिकता एक-अर्काका पूरक हुन् । संवेगात्मक बौद्धिकताले सुशासनको नैतिक आधारलाई बलियो बनाउने अभिन्न पक्ष हो, जसले दिगो विकास र समृद्ध समाज निर्माणमा टेवा पुर्याउँछ । यसले सार्वजनिक नीतिहरूलाई मानवीय र संवेदनशील बनाउँछ, जसले सबै वर्गका मानिसहरूको कल्याणमा योगदान पुर्याउँछ। अन्ततः, संवेगात्मक बौद्धिकताले सार्वजनिक व्यवस्थापनलाई केवल प्रशासनिक कार्य नभएर सामाजिक सेवा र राष्ट्रिय कल्याणको माध्यम बनाउँछ।

संवेगात्मकताको बिकासले व्यवस्थापनको विविध क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउँदछः

- Team Building
- Conflict Management
- Performance Improving
- Leadership Management
- Diversity management
- Interdepartmental Collaboration
- Increase Work Efficiency
- Promote Transparency
- Effective Service Delivery
- Trust Building

नेपाली सन्दर्भमा संवेगात्मक बौद्धिकताको अवस्था र प्रयोग

नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक समाजमा संवेगात्मक बौद्धिकताको आवश्यकता विशेष रूपमा प्रासङगिक छ । विभिन्न जातजाति, धर्म, र भाषाभाषी समुदायका मानिसहरूसँग दैनिक अन्तरक्रिया गर्न सामाजिक चेतना र सम्बन्ध निर्माणको सीप अत्यावश्यक छ । आधुनिक नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको विविध पृष्ठभूमि र सिकाइ शैलीलाई बुझेर शिक्षण गर्नुपर्छ । व्यापार-व्यवसायमा ग्राहक सेवा, टोली कार्य, र बजार बुझाईका लागि संवेगात्मक बौद्धिकता महत्वपूर्ण छ।

नेपालको राजनीतिक परिवर्तनका कालखण्डहरूमा संवेगात्मक बौद्धिकताको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको छ। द्वन्द्व समाधान, शान्ति प्रक्रिया, र राष्ट्रिय एकताको निर्माणमा नेताहरूको संवेगात्मक परिपक्वताले निर्णायक भूमिका खेलेको छ । सामुदायिक स्तरमा वडा अध्यक्ष, शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी, र सामाजिक कार्यकर्ताहरूलाई उच्च संवेगात्मक बौद्धिकता आवश्यक पर्छ । विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रमा जहाँ सामुदायिक सहयोग र सामाजिक सम्बन्धको महत्व बढी छ, त्यहाँ संवेगात्मक बौद्धिकता दैनिक जीवनको अभिन्न अङ्ग बनेको छ। आजको नेपालमा मानसिक स्वास्थ्य, युवा विकास र सामाजिक सद्भावनाका लागि संवेगात्मक बौद्धिकताको शिक्षा र अभ्यास अत्यन्त आवश्यक छ। यसले व्यक्तिगत विकासदेखि राष्ट्रिय एकतासम्मका सबै क्षेत्रमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सक्छ।

संवेगात्मक बौद्धिकताको राम्रो प्रयोगले मानवीय मूल्य, इमान्दारिता, नैतिक दर्शन, नैतिक मूल्य मान्यता, पूर्वीय दर्शन, अध्यात्मवाद, कार्य संस्कृति, कमजोर वर्गप्रति सहानुभूति र सहयोगी व्यवहारले सार्वजनिक प्रशासनलाई जवाफदेही र भ्रष्टाचारमुक्त वनाउन सकिन्छ। सार्वजनिक प्रशासनलाई सक्षम, निष्पक्ष, जवाफदेही, पारदर्शी, नतिजामूलक बनाउन नैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक,

मानवीय र नैतिक मूल्यको कार्यान्वयन गरी मुलुकलाई दिगो शान्ति, विकास र समृद्धितर्फ लम्काउन सम्वेगात्मक बौद्धिकताको कुशल र प्रभावकारी प्रयोग गर्न आवश्यक रहेको छ। अर्थपूर्ण जीवन जिउने र सार्थक परिणामका लागि काम गर्ने कलाले अध्यात्मवादको माग गर्दछ। यसका लागि संवेगात्मक बौद्धिकताको उच्च प्रयोग गर्नु पर्दछ। मानवीय, नैतिक, व्यावसायिक, लोकतान्त्रिक मूल्यहरूको प्रवर्द्धन गर्दै कानूनी शासन स्थापना गर्न सकेमा हरेक नेपालीले सुशासनको अनुभूति गर्न सक्नेछन्। सार्वजनिक पदाधिकारीको संवेगात्मक बौद्धिकताको उच्च प्रयोग मार्फत सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि हाँसिल गर्न सकिन्छ।

प्रशासक र व्यवस्थापकमा संवेगात्मक बौद्धिकता बढाउने उपायहरू

संवेगात्मक बौद्धिकतामा सक्षम हुनका लागि व्यवहारगतरुपमा शारीरिक र मानसिक तवरले सुदृढ र जागरुक हुनु नितान्त आवश्यक छ।

- **आत्म-चेतनाको विकास** : प्रशासक र व्यवस्थापकहरूमा संवेगात्मक बौद्धिकता बढाउने पहिलो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण कदम आत्म-चेतनाको विकास हो। दैनिक ध्यान र योग अभ्यासले मानसिक स्पष्टता बढाउने र आन्तरिक शान्ति प्राप्त गर्ने काम गर्छ। संस्थागत स्तरमा ३६० डिग्री मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गरेर माथि, तल र बराबरीका सहकर्मीहरूबाट नियमित मूल्याङ्कन प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।
- **आत्म-व्यवस्थापन र भावना नियन्त्रण** : तनावपूर्ण परिस्थितिमा आत्म-व्यवस्थापन गर्ने सीप सार्वजनिक प्रशासकहरूका लागि अत्यन्त आवश्यक छ। गहिरो श्वास र प्राणायाम अभ्यास गरेर तनाव कम गर्न सकिन्छ भने कार्यको प्राथमिकता निर्धारण गरी समय व्यवस्थापन गर्नाले दवाव कम हुन्छ। व्यक्तिगत समय र मनोरञ्जनलाई महत्व दिएर काम र जीवनको सन्तुलन कायम राख्नुपर्छ। रिस उठ्दा तुरुन्त प्रतिक्रिया नदिई केही समय लिने, नकारात्मक विचारहरूलाई सकारात्मक दिशामा मोड्ने र परिवर्तनको अवस्थामा त्वरित् अनुकूलन गर्ने क्षमता विकास गर्नुपर्छ।
- **सामाजिक चेतना र सहानुभूतिको विकास** : सामाजिक चेतना विकास गर्नको लागि सहानुभूतिको भावना बढाउनुपर्छ। सक्रिय सुन्ने सीप विकास गरेर अरूको कुरा ध्यान दिएर सुन्ने र बुझ्ने अभ्यास गर्नुपर्छ। अरूको चेहराको भाव, हावभाव र गैर-मौखिक संकेतहरू बुझ्ने क्षमता विकास गर्नुपछ। अरूको नजरबाट परिस्थितिलाई हेर्ने र सम्झने दृष्टिकोण बदल्ने अभ्यास गर्नुपछ। नेपालको बहुसांस्कृतिक समाजमा विभिन्न जातजाति र समुदायका मानिसहरूसँग काम गर्ने सीप विकास गर्नुपर्छ।
- **सम्बन्ध व्यवस्थापन र संवाद कौशल** : प्रभावकारी सम्बन्ध व्यवस्थापनको लागि संवाद कौशल विकास गर्नुपर्छ। स्पष्ट, संक्षिप्त र सम्मानजनक भाषाको प्रयोग गरेर सबै तहका मानिसहरूसँग प्रभावकारी सञ्चार गर्नुपर्छ। मतभेदहरूलाई रचनात्मक तरिकाले सुल्झाउने द्वन्द्व समाधान सीप विकास गर्नुपछ। टोलीमा सहकार्यी भावनाले काम गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ। टोलीलाई प्रेरणा दिने र उत्साह बढाउने नेतृत्व शैली अपनाउनुपर्छ।
- **व्यवसायिक प्रशिक्षण र क्षमता विकास** : संवेगात्मक बौद्धिकता बढाउनको लागि नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नुपर्छ। EQ कार्यशाला, नेतृत्व विकास कार्यक्रम र तनाव व्यवस्थापन प्रशिक्षण नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ। विभिन्न परिस्थितिहरूमा भूमिका खेलेर व्यावहारिक अभ्यास गर्नुपछ। वास्तविक घटनाहरूको केस स्टडी गरेर सिक्ने प्रणाली विकास गर्नुपर्छ। अनुभवी व्यक्तिहरूबाट सल्लाह लिने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

- **संस्थागत सुधार र नीतिगत परिवर्तन** : संस्थागत स्तरमा संवेगात्मक बौद्धिकतालाई बढावा दिने नीतिहरू निर्माण गर्नुपर्छ । भर्ना र बढुवामा संवेगात्मक बौद्धिकतालाई एक मापदण्डको रूपमा समावेश गर्नुपर्छ। EQ प्रदर्शनका आधारमा पुरस्कृत गर्ने प्रणाली विकास गर्नुपछ । खुला, सहयोगी र सकारात्मक कार्य वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । कर्मचारीहरूका लागि मानसिक स्वास्थ्य सहायता र परामर्श सेवा प्रदान गर्नुपर्छ ।

- **परम्परागत मूल्यको एकीकरण** : नेपालको सनातन संस्कृतिमा रहेका संवेगात्मक बौद्धिकताका तत्वहरूलाई आधुनिक प्रशासनमा एकीकृत गर्नुपर्छ । गुरुकुल शिक्षा प्रणालीमा जोड दिइएको चरित्र निर्माण र भावनात्मक परिपक्वताका सिद्धान्तहरूलाई अपनाउनुपर्छ । बौद्ध र हिन्दू दर्शनका आत्मज्ञान र मनःशान्तिका तत्वहरूलाई व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गर्नुपछ । सामूहिकता, सहयोग र सामाजिक सम्बन्धका परम्परागत मूल्यहरूलाई कार्यक्षेत्रमा लागू गर्नुपर्छ ।

- **निरन्तर सुधार र मूल्याङ्कन प्रणाली** : संवेगात्मक बौद्धिकताको निरन्तर सुधारको लागि मापदण्डहरू निर्धारण गर्नुपर्छ । त्रैमासिक र वार्षिकमूल्याङ्कन प्रणाली स्थापना गर्नुपर्छ । व्यक्तिगत र संस्थागत सुधार योजना तयार गरेर त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । EQ सँग जोडिएको क्यारियर विकास योजना निर्माण गर्नुपर्छ । भावी नेतृत्वमा EQ सम्पन्न व्यक्तिहरूको तयारी गर्नुपर्छ । EQ केन्द्रित संगठनात्मक संस्कृतिको विकास गर्नुपर्छ । सफलताका कथाहरू दस्तावेजीकरण गरेर अरूलाई प्रेरणा दिनुपर्छ । चुनौतीहरूको पहिचान गरेर तिनका समाधान खोज्नुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय सर्वोत्तम अभ्यासहरू अध्ययन गरेर नेपाली सन्दर्भमा अनुकूलन गर्नुपर्छ । निरन्तर सिकाइ र सुधारको संस्कृति विकास गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

संवेगात्मक बौद्धिकता आजको युगमा सार्वजनिक प्रशासनको अपरिहार्य आवश्यकता बनेको छ । यसले केवल व्यक्तिगत विकासमा मात्र योगदान नपुऱ्याएर राष्ट्रिय विकास, सुशासन र समृद्ध समाज निर्माणमा प्रभावकारी भूमिका खेल्छ । नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक समाजमा सार्वजनिक सेवकहरूको संवेगात्मक बौद्धिकताले विविधतालाई एकतामा रूपान्तरण गर्न सक्छ । आत्म-चेतना, आत्म-व्यवस्थापन, सामाजिक चेतना र सम्बन्ध व्यवस्थापनका चार आयामहरूमा दक्षता हासिल गरेका सार्वजनिक प्रशासकहरूले जनताको भावना बुझ्न, उनीहरूको समस्या समाधान गर्न र भ्रष्टाचारमुक्त, पारदर्शी तथा जवाफदेही प्रशासन निर्माण गर्न सक्छन् । यसले अन्ततः नागरिकहरूको सरकारप्रतिको विश्वास बढाउने र राष्ट्रिय एकताको भावना सुदृढ गर्ने काम गछ ।

भविष्यमा नेपालको सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन संवेगात्मक बौद्धिकताको व्यापक प्रयोग अनिवार्य छ । यसका लागि परम्परागत मूल्यमान्यता र आधुनिक प्रशासनिक सिद्धान्तहरूको एकीकरण गर्दै व्यावसायिक प्रशिक्षण, संस्थागत सुधार र निरन्तर क्षमता विकासमा लगानी गर्नुपर्छ। नेपालको सनातन संस्कृतिमा रहेका करुणा, दया, धैर्य र सहानुभूतिजस्ता मानवीय मूल्यहरूलाई आधुनिक संवेगात्मक बौद्धिकताका सिद्धान्तहरूसँग जोडेर एक नयाँ प्रशासनिक संस्कृतिको विकास गर्न सकिन्छ । यसले सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर सुधार मात्र नगरी दिगो विकास, सामाजिक न्याय र राष्ट्रिय समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ । संवेगात्मक बौद्धिकता सम्पन्न सार्वजनिक प्रशासनले नेपाललाई एक आदर्श लोकतान्त्रिक राष्ट्रको रूपमा स्थापना गर्न मद्दत गर्नेछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- Goleman, D. (1998). Working with Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.
- Maharjan, Chhorilaxmi et.al. (2010). Emotional Intelligence in the Educational and Therapeutic Community in Nepal. Journal of Education and Research. Vol. 2: 35-43.
- Mayer, J. D. , Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. Psychological Inquiry, 15, 197-215.
- Pio, Luigi & Cavaliere, et. al. (2021). Emotional Intelligence and Driving Change in Public Sector: The Mediating Role of Culture. Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry. Vol. 12: 2071-2115.
- Shrestha, Sampada and Dr. Hatairat Lertjanyakit (2019). Emotional Intelligence and Job Satisfaction: A Study of Commercial Bank Employees in the Kathmandu Valley, Nepal. NJMSR. Vol. 2 (Student Focus Issue 1 Jan): 56-65.
- Thapa, Kiran (2017). Emotional Intelligence: Avenue for Building Better Civil Service in Nepal. Prashasan: The Nepalese Journal of Public Administration. Vol . 128 (April-July): 94-103.
- Trisa, Ommey and Salma Nazneen (2024). Emotional Intelligence In Public Administration: A case study of Bangladesh. European Economic Letters. London. Vol 14, Issue 4: 1918-25 .
- सुवेदी, नेत्र (२०८१). सफलताका लागि संवेग व्यवस्थापन, गोरखापत्र दैनिक, काठमाडौं, १४ साउन, पेज ४ ।
- रानामगर, उदय (२०७७), सार्वजनिक क्षेत्र ब्यवस्थापनमा जवाफदेहिता, नैतिकता र व्यावसायिकता, काठमाडौः पैरवी प्रकाशन ।

सजिलो छ विद्युतीय भुक्तानी : चाहिन्छ सावधानी

✍ डा. भागवत आचार्य*

विषय प्रवेश

प्रविधिका कारण विश्व यति साँघुरो भयो कि विश्व नै एक गाउँ, एक सहर, एक परिवारजस्तो हुन पुगेको छ । एक ठाउँको उत्पादन विश्वमा पुग्न रकारोबार गर्न राजनीति, कानूनलगायतको सीमाले छेक्न नसक्ने स्थिति आईसकेको छ । मान्छेको जीवनशैली पूर्णतया परिवर्तन भईरहेको छ । वस्तु विनिमयबाट सुरु भएको व्यापारिक लेनदेनको माध्यम कागजी मुद्रा हुँदै डिजिटलमय हुन पुगेको छ । यस्तै हो भने भविष्यमा नो मनी (No Money) को समय नआउला भन्न सकिन्न ।

यसै सिलसिलामा कारोबारका लागि ढुङ्गा, छाला, पात आदि प्रयोग हुँदै कागजी मुद्राको प्रयोग भईरहेको अवस्थामा अहिले निजी क्षेत्रबाट समेत डिजिटल मुद्रासमेतको प्रयोग हुन थालेको छ । कारोबारका लागि विश्वमा सोको प्रयोग पनि भईरहेको छ । यस प्रकारका डिजिटल करेन्सीको प्रयोग केवल कारोबारको साधनका रूपमा मात्र नभई स्वयम् डिजिटल करेन्सी सम्पत्तिको रूपमा किनबेच भईरहेको स्थिति पनि छ । प्रस्तुत लेखमा सूचना प्रविधिको विकाससँगै विद्युतीय भुक्तानीका क्षेत्रमा आएको क्रान्ति, सोको नेपालमा प्रयोग तथा यसको प्रयोगमा अपनाउनुपर्ने सावधानी लगायतका विषयलाई प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

मुद्रा भन्ने बित्तिकै भुक्तानीको माध्यमको कुरा आउँछ । सूचना प्रविधिको प्रयोगले विश्वको भुक्तानी प्रणालीका क्षेत्रमा अकल्पनीय सुविधा दिएको छ । भुक्तानीका अनेक विद्युतीय माध्यम विकास भएका छन् र तिनीहरूको प्रयोग विकसित सहरदेखि दुर्गम क्षेत्रसम्म समेत भईरहेको छ । वित्तीय पहुँचको एक महत्वपूर्ण माध्यमकारूपमा समेत डिजिटल बैङ्किङलाई स्वीकार गरिएको भएतापनि सूचना प्रविधिको दुरूपयोग गरी वित्तीय ठगीहरू मौलाइरहेका छन् । यस्ता ठगीबाट बच्नका लागि स्वयम् उपभोक्ता सजग हुनुपर्ने अवस्था छ ।

नेपालमा हाल उपलब्ध विद्युतीय वित्तीय सेवाहरू

भुक्तानीका क्षेत्रमा विश्वमा उपलब्ध सेवा सुविधाहरू अब नेपालमा पनि उपलब्ध भइसकेका छन् र सोबाट हामी उपभोक्ता लाभान्वित भईरहेको छौं । केबल देशभित्र मात्र हैन विदेशजाँदा समेत अब भुक्तानीका लागि भौतिक रकम बोकिरहनु आवश्यक रहेन । विदेशी पर्यटक नेपाल आउँदा केबल कार्ड वा मोबाईलभए पुग्ने भईसक्यो । पुरा संसार डिजिटल बनिसकेको छ ।

यति भएर पनि भुक्तानीपछिको हिसाब मिलान र डिजिटल भुक्तानीका क्षेत्रमा हुने ठगी नियन्त्रण गर्नु राज्य एवम् नियामक निकायका लागि चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । सर्वसाधारणले बैङ्कमा जिम्मा दिएको पैसा खाताबाटै चोरी हुने र हानि नोक्सानी हुने स्थिति आएको छ । यसलाई रोक्नका लागि को को जिम्मेवार हुनुपर्ने हो त ।

* उप निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैङ्क

नेपालमा अहिले विद्युतीय कारोबारभइरहेका क्षेत्रहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- ♦ अन्तर बैङ्क कारोबार (Interbank Transfer): बैङ्कबैङ्कबीच हुने कारोबार

1. High Value: Real Time कारोबार (Real Time Gross Settlement),
2. Society of Worldwide Interbank Financial Telecommunications (SWIFT),

Low Value (Retail):

- ♦ **IPS :** सेवाग्राहीका तर्फबाट बैङ्कले गर्ने विद्युतीय कारोबार, non real time.
- ♦ **Connect IPS :** सेवाग्राही स्वयमूले च्भबत्ष्भि मा गर्ने विद्युतीय कारोबार, यसमा एक दिनमा अधिकतम २० लाखसम्म मात्र रकमान्तर गर्न सकिने ।
- ♦ **Mobile Banking :** यसको सेवा दिने Fonepay, हामीले गर्ने मोबाईल बैङ्किङ कारोबार स्वतः Fonepay मा जान्छ । यो Intra Bank पनि हुन सक्छ ।
- ♦ **Fonepay**
- ♦ **अन्य विद्युतीय वित्तीय सेवाहरू**
  - Mobile Banking : बैङ्कमा भएको खाता खर्च गर्ने माध्यम, बैङ्कको एपमार्फत कारोबार, बैङ्कले User name र Password उपलब्ध गराउँछ ।
  - Wallet : पर्समा पैसा निकालेर खर्च गरे जस्तै ।
  - Internet Banking : बैङ्कमा भएको खाता खर्च गर्ने माध्यम, बैङ्कको एप चाहिँदैन, इन्टरनेट ब्राउजर, Chrome, Internet explorer, firefox आदि मार्फत यसको कारोबार हुन्छ । बैङ्कले User name र Password उपलब्ध गराउँछ ।
  - शाखारहित बैंकिङ्ग : यस प्रणालीमा बैङ्कको शाखा नपुगेको ठाउँमा व्यक्तिलाई एजेन्टको रूपमा बैङ्कले जिम्मेवारी दिन्छ र त्यही एजेन्टमार्फत कारोबार हुन्छ । सेवा नपुगेको ठाउँमा पस मेसिन जस्तै द्यीद्य मेसिनमा कार्डमार्फत खाता डेबिट हुन्छ र एजेन्टले सम्बन्धित सेवाग्राहीलाई नगद भुक्तानी गर्छ । जम्मा गर्नु पर्दा एजेन्टलाई नगद दिईन्छ । उसको बैङ्क खाताबाट सेवाग्राहीको खातामा रकमान्तर हुन्छ ।
  - POS transactions:
  - क्यु. आर. कोड (QR Payment), ब्यवसायीले अत्यन्त न्युन मूल्यमा राख्न सक्ने भुक्तानीको माध्यम ।

विद्युतीय भुक्तानी के केको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ?

एक बैङ्कखाता वा Digital Wallet बाट अर्को बैङ्कखाता वा Digital Wallet मा विद्युतीय माध्यमबाट रकम भुक्तानी गर्न सकिन्छ । यस कारोबारमा सेवा प्रदायक र सेवाग्राही संलग्न रहन्छन् । कुन क्षेत्रमा कसरी कारोबार सम्पन्न गर्न सकिन्छ त ? सर्वसाधारण ग्राहकलेपसलमा सामान खरिद गर्दा विलको भुक्तानी दिन,घरभाडा, पानी, बिजुली, टेलिफोन/मोवाइलको विल तिर्न, स्कूल फी, हस्पिटल, राजस्व, इन्टरनेट, होटल बुकिङ गर्न, डिम्याट, सेयर नवीकरण, जहाजको टिकट खरिद गर्न, विदेशबाट सिधै रकम जम्मा गर्न,स्टक व्रोकरलाई भुक्तानी दिन, रेष्टुरेन्ट, पेट्रोलपम्प, अनलाइन सामान खरिद गर्दाको भुक्तानी दिन, लोकसेवा लगायत जाँचको लागि फर्म भर्न,अन्य व्यक्तिको बैङ्कखातामा पैसा पठाउन लगायतका कारोबार विद्युतीय माध्यमबाट गर्न सकिन्छ ।

यसै गरी व्यापारी वा व्यवसायीले कुनै पनि विलको भुक्तानी लिन वा दिन, रकम सिधै बैङ्क जम्मा गर्न,

राजस्व, घरभाडा, बिजुली, पानी, टेलिफोनको भुक्तानी दिन, बैङ्क किस्ता तिर्न आदि क्षेत्रमा भुक्तानी गर्न सकिन्छ ।

डिजिटल वित्तीय कारोबारबाट चौतर्फी लाभ

अबको समय कुनै पनि व्यक्ति वा संस्था डिजिटल भुक्तानीबाट बाहिर रहन सक्दैन । कतिपय संस्थामा डिजिटल भुक्तानी अनिवाय गरिएको हुन्छ । यसैले प्रविधिको प्रयोग गरेर भुक्तानीमा अद्यावधिक नभई अब उपाय छैन । विद्युतीय भुक्तानीबाट समयको वचत हुने,शीघ्र भुक्तानी हुने, घरमा नगद राख्न नपर्दा लुटपालको सम्भावना नहुने,खर्चको रेकर्ड रहने भएकाले पारदर्शिता बढ्ने,बैङ्क मौज्दातमा व्याज आइरहने, भौतिक पैसाको कारोबार कम भई मुद्राको छपाई तथा व्यवस्थापन खर्च कम हुने, पैसा हराउने/चोरिने सम्भावनो नहुने भएकाले सुरक्षित भइने, कारोबारको तत्काल सूचना मिल्ने लगायतका फाइदा सर्वसाधारणलाई हुन्छ ।

यसै गरी व्यवसायीलाईरकम जम्मा गर्न बैङ्क जानु नपर्ने,खुद्रा र सिक्का खोज्ने समय बचत हुने, व्यापार वृद्धि हुने, बैङ्क कारोबारमा वृद्धि हुँदा कर्जा लिन सहज हुने, सप्लायर्स, घरभाडा, बिजुली, पानीको विलको भुक्तानी सिधै आफ्नै खाताबाट गर्न सकिने,घरबाटै राजस्व भुक्तानी गर्न सकिने,कर्मचारीको पारिश्रमिक सिधै खातामा पठाउन सकिने,खर्चमा न्यूनीकरण हुने लगायतका फाइदा हुने गर्दछ ।

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थालाई सञ्चालन तथा कर्मचारी खर्चमा बचत हुने, नोट व्यवस्थापनमा हुने खर्च बचत हुने,बिमासम्बन्धी खर्चमा बचत हुने, सुरक्षा व्यवस्थानमा हुने खर्च बचत हुने लगायतका फाईदा हुन्छ ।

राज्यलाईनोट छपाई खर्चका लागि विदेशिने अर्बौ रूपैयाँको बचत हुने,नोट व्यवस्थापनमा हुने खर्चमा उल्लेखनीय रूपमा घट्न जाने, कारोबारमा पारदर्शिता हुने हुँदा औपचारिक अर्थतन्त्र प्रवर्द्धनमा सहयोग पुग्ने, नगद सम्पत्तिको चोरी डकैतीमा कमी आई राज्यको सुरक्षा खर्चमा बचत हुने, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आपराधिक गतिविधि नियन्त्रणमा सहज हुने, अर्थतन्त्रको औपचारिकीकरणमा बल पुग्ने हुँदा सरकारको राजस्व बढ्न जाने लगायतका फाइदा हुने देखिन्छ ।

विद्युतीय कारोबारमा देखिएका वा हुन सक्ने ठगी

एउटा असल र लाभदायी कुरा अपनाउँदा यससँगै कमजोरी पनि देखापर्ने कुरा स्वाभाविकै हो । यी कमजोरीबाट बचेर सोको लाभ लिनु नै उत्तम हुन्छ । यसका लागि उपभोक्ता स्वयम् नै सजग हुनु आवश्यक छ । नेपाललगायत विश्वमा विद्युतीय भुक्तानीका क्षेत्रमा विभिन्न ठगी देखिइरहेका र देखिन थालेका छन् जसबाट हामी सजग हुनु आवश्यक छ । केही ठगीका उदाहरण यसप्रकार छन् ।

- **सामाजिक सञ्जालमार्फत** : पासवर्ड, ओटीपी, खाता विवरण प्राप्त गरी विभिन्न प्रविधिको प्रयोग गरेर खाताबाट रकम अपचलन गर्ने,
- **नक्कली Website वा मोबाईल एप मार्फत** : नक्कली ई कमर्स साइट बनाई अनलाइन किनबेचको नाममा रकम प्राप्त गर्ने तर सामान उपलब्ध नगराउने,
- तपाईँलाई यति चिट्ठा परेको छ भनी प्रक्रिया पुऱ्याउन भनी यति रकम पठाउनुहोला भनी पैसा पठाउन उत्प्रेरित गर्ने र ठगी गर्ने गरेको धेरै घटना भएको ।
- म बैङ्क वा अन्य भुक्तानी सेवा प्रदायक कम्पनीबाट बोलेको भनेर वा इमेलमार्फत User name, Password, खाता नम्बर आदि विवरण मागी ठगी हुने गरेको ।
- डेबिट, क्रेडिट कार्डको गोप्य सूचना जस्तैः पीन, कार्ड नम्बर आदि चोरी गरी ठगी गर्ने, यस्तो ठगी चाहिँ बैङ्क कर्मचारीले पनि गर्न सक्छन् ।

- नक्कली QR Code मार्फत विभिन्न देशमा ठगी हुने गरेको । नेपालमा चाहिँ अहिलेसम्म देखिएको छैन ।

विद्युतीय कारोबारमा सेवाग्राहीको पहिचान

विद्युतीय वित्तीय कारोबारमा सेवाग्राहीको पहिचान र प्रमाणीकरण अति महत्वपूर्ण र आधारभूत विषय हो । विद्युतीय कारोबार विभिन्न माध्यम वा साधनबाट भईरहेको हुन्छ, जस्तै : इन्टरनेट, मोबाईल बैङ्किङ, क्यू.आर. कोड, वालेट आदि । यस्तो कारोबारगर्दा सम्बन्धित सेवाप्रदायकको एपमार्फत सेवाग्राहीको बैङ्क खातामा कनेक्सन गरिएको हुन्छ । सेवाग्राहीले गरेको कारोबार सम्बन्धित सेवाग्राहीको मोबाईल नम्बर, नागरिकता, तीन पुस्ते विवरण आदि KYC/ Pin Code का आधारमा प्रयोगकर्ता यकिन भएपछि मात्र कारोबार सम्पन्न हुन्छ । यसैले कारोबार गर्ने व्यक्तिको पहिचान विद्युतीय कारोबारको आधारभूत पक्ष हो ।

यसै गरी बैङ्क तथा वित्तीय संस्था वा विद्युतीय कारोबार सेवा प्रदायकले सो कारोबारको प्रमाणीकरण गर्नु पनि अति आधारभूत पक्ष हो । कुन खाताबाट कति रकम डेविट वा क्रेडिट भयो भन्ने कुराको प्रमाणीकरण हुनु आवश्यक छ । यदि यस पक्षमा विचलन आयो भने सेवा प्रदायक तथा सेवाग्राही दुबैलाई हानि हुन सक्छ । तसर्थ कारोबारको प्रमाणीकरण विद्युतीय वित्तीय कारोबारमा अति आवश्यक पूर्वाधारको रूपमा रहेको हुन्छ ।

नेपालमा डिजिटल कारोबारको पछिल्लो अवस्था

S.N.	Particulars	No.of Transaction		Total Amount (NPR in Million)	
		2081Asar	2082Asar	2081Asar	2082Asar
1	RTGS	81,605	91,581	6,451,161	9,210,905
2	ATM-Cash Withdrawal	11,216,030	11,078,861	91,261	93,111
3	ECC	1,292,363	1,478,268	672,755	787,117
4	IPS	5,150,393	5,441,164	359,991	468,240
5	Connect IPS	7,787,282	-	666,583	-
6	Debit Cards	12,040,786	11,971,300	95,260	97,633
7	Credit Cards	282,728	287,985	2,073	2,222
8	Prepaid Cards	107,663	152,769	769	1,328
9	Internet Banking	351,301	564,047	17,738	25,335
10	Mobile Banking	45,669,301	65,500,157	373,978	530,285
11	Branchless Banking	75,501	82,400	1,649	1,813
12	Wallet	32,105,917	40,190,678	38,147	48,441
13	QR-Based Payments	20,825,615	40,236,413	61,737	113,196
14	Point of Sales	1,068,417	1,136,419	5,925	6,604
15	E-Commerce	145,977	196,326	913	1,466

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैङ्क ।

उपर्युक्त तथ्याङ्कमा कारोबारको मात्रा र रकमसमेतको विश्लेषण गर्दा नेपालमा विद्युतीय भुक्तानी कारोबारलाई सर्वसाधारणले सहज रूपले आत्मसात गरी प्रयोग बढाउँदै लगेको तथा यसतर्फ सर्वसाधारणको आकर्षण वृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ । विगत ६ वर्षमा नेपाल लगायत विश्वले भोग्नुपरेको कोभिड महामारीका कारण विद्युतीय भुक्तानीका क्षेत्रमा क्रान्ति आएको हो । आवश्यकताले आविष्कार गर्दछ । विश्वमा भुक्तानीका लागि विगत आधा दशकमा क्रान्ति नै आएको मान्नुपर्दछ ।

यति भएर पनि विद्युतीय भुक्तानीका क्षेत्रमा विभिन्न जोखिम पनि उत्पन्न हुँदै गएका छन् । विद्युतीय माध्यमबाट वित्तीय कारोबार गर्दा हुन सक्ने जोखिमबाट बच्न सर्वसाधारण निम्न कुरामा सजग हुन जरुरी छः

- अहिले बजारमा विभिन्न नक्कली एप निर्माण गरी ठगी गर्ने गरिएको देखिएको छ । यसर्थ बैङ्कसँग सम्पर्क गरी आधिकारिक Banking र moneyApp मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- ल्यापटप, कम्प्युटरमा आधिकारिक सफ्टवेयर मात्र राख्ने, Antivirus राख्ने र नियमित अपडेट गर्ने,
- आफ्नो खाताको स्टेटमेन्ट समय समयमा चेक गर्ने,
- शङ्कास्पदकारोबार भएको देखिएमा वा शङ्का लागेमा तुरुन्त बैङ्क वा सेवा प्रदायकलाई जानकारी गराउने,
- क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड सुरक्षित प्रयोग गर्ने, अरूलाई नदिने,
- User Name, Password, OTP आदि गोप्य राख्ने तथा अरूलाई नदिने,
- मोबाईलएप, वेबसाइटको आधिकारिता पुष्टि गरेर मात्र युजरआइडी, पासवर्ड, कार्डसम्बन्धी डाटाहरू राख्ने,
- QR Code सही रहेको यकिन गरेर मात्र कारोबार गर्ने ।

विद्युतीय कारोबार तथा अनलाइन भुक्तानीका सम्बन्धमासुरक्षित कारोबारका लागि नेपाल राष्ट्र बैङ्कले सर्वसाधारणलाईयस प्रकारका चेतना एवम् जागरण गराउँदै आएको छः

१. सामाजिक सञ्जालमार्फत चिनजान, आफन्त, समाजमा स्थापित मान्छेको नाममा रकम माग गर्ने, बैङ्कबाट फोन गरेको भनी Internet Banking अथवा Mobile Banking को UserName तथा Password माग्ने, नक्कली Website बनाई ग्राहकका गोप्य सूचनाहरू लिने, ठूलो रकमको चिठ्ठा परेको भनी लोभ देखाई उक्त चिठ्ठा रकम हस्तान्तरण गर्ने बहानामा रकम माग गरी ठगी गर्ने, अत्यधिक नाफाको लोभ देखाई गैरकानूनी घोषणा गरिएका उपकरणमा लगानी गर्न उत्प्रेरित गर्नेलगायतका कार्यमार्फत ठगी भईरहेको छ। यस प्रकारका ठगीबाट सेवाग्राही स्वयम् सजग भई बच्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। सामाजिक सञ्जालमा आफ्नो बैङ्क खाता र यससँग सम्बन्धित सूचना, जानकारी अनावश्यक रूपमा नराख्ने कुरामा प्रयोगकर्ता सजग हुनु आवश्यक छ ।

२. सहजै अनुमान गर्न नसक्ने प्रकृतिको password राख्ने, पासवर्ड गोप्य राख्ने, अपरिचित व्यक्तिलाई कुनै पनि माध्यमबाट आफ्नो गोप्य Password, इतए वा अन्य कुनै पनि संवेदनशील कोडहरूबारे जानकारी दिनुहुँदैन। मोबाइल तथा अन्य डिभाइस एवम् APP का पासवर्डहरू बेलाबेलामा परिवर्तन गर्नुपर्दछ । यस्ता पासवर्ड लिखित रूपमा नभई स्मृतिमा मात्र राख्नुपर्दछ । यदि लिखित रूपमा राख्नै पर्ने अवस्था भएमा गोप्य तरिकाले सुरक्षित राख्नुपर्दछ ।

३. सामाजिक सञ्जाल वा इमेललगायत अन्य कुनै विद्युतीय माध्यमबाट म्यासेज पठाई रकम पठाउन आग्रह गरेमा रकम पठाउनुअघि सोही व्यक्तिले रकम माग गरे नगरेको व्यहोरा अन्य माध्यमबाट

यकीन गरेर मात्र रकम पठाउनु पर्दछ । आफ्नो मोबाइल फोन वा अन्य डिभाइसमा अनावश्यक तथा अनधिकृत APP डाउनलोड गर्नुहुँदैन । यसरी अनधिकृत APP डाउनलोड गर्दा आफ्ना सबै संवेदनशील सूचनाहरू आपराधिक समूहले पत्ता लगाउन सक्दछन् ।

४. कसैले रकम भुक्तानी गर्ने बहानामा Barcode अथवा QRCode पठाएको अथवा APP को पासवर्ड आवश्यक छ भनेर म्यासेज गरेको कार्यलाई शङ्कास्पद रूपमा लिनुपर्दछ । रकम भुक्तानी लिन वा पैसा प्राप्त गर्न कुनै पनि Barcode, QRcode अथवा पासवर्ड पठाउन आवश्यक छैन ।

६. कुनै पनि Website अथवा App मार्फत विद्युतीय कारोबार गर्नुअघि सम्बन्धित संस्थाको आधिकारिक Website हो/होइन यकिन गरेर मात्र कारोबार गर्नुपर्दछ ।

७. विद्युतीय कारोबार गर्दा आफू ठगिएको शङ्का लागेमा अथवा कुनै गुनासो रहेमा आफूले कारोबार गर्ने गरेको बकैं तथा वित्तीय संस्था वा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको ग्राहक संरक्षण एकाइमा जानकारी दिने र उजुरी दर्ता गर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालमा विद्युतीय भुक्तानीका लागि बलियो पूर्वाधार र सोको प्रयोग बढ्दै गएको छ । साथै यससम्बन्धी कानूनी र नियामकीय निर्देशनहरू पनि निर्माण भई कार्यान्वयनमा आइसकेका छन् । विद्युतीय भुक्तानीको लाभ पूर्णरूपले लिनका लागि मूलतः सर्वसाधारण नै सजग तथा तत्पर हुनु आवश्यक छ । मुलुकको केन्द्रीय बैङ्कको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैङ्कले डिजिटल वित्तीय साक्षरता प्रवर्द्धन र प्रयोगका क्षेत्रमा विभिन्न प्रयास तथासंयोजनकारी भूमिका निर्वाह गरिरहेको भए पनि जोखिमबाट सुरक्षित रहने दायित्व प्रथमतः सेवाग्राही र बैङ्कवित्तीय संस्थादुबै पक्षको हो ।

नेपाल सरकारले डिजिटल नेपाल निर्माणको लक्ष्य लिई कार्य अघि बढाइरहेको सन्दर्भमा विद्युतीय भुक्तानीका क्षेत्रमा आएको यो क्रान्तिले अवश्य सहयोग पुर्‍याउने देखिन्छ । तसर्थ आगामी दिनमा विद्युतीय भुक्तानीको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सरोकारवालाका साथै वित्तीय क्षेत्र सजग रहनु पर्ने र सञ्चार क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्रलगायत सरोकारवाला सबै पक्षले सुरक्षित डिजिटल कारोबारको प्रवर्द्धनमाजनचेतना लगायतका पक्षमा एकीकृत प्रयास गर्नु आवश्यकछ ।

सन्दर्भसूची

- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (वार्षिक वार्षिक तथ्याङ्कमा आधारित) २०८२ असार, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कको वेबसाइट www.nrb.org.np, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी एकीकृत निर्देशन - २०८१, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।
- भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी एकीकृत निर्देशन, २०७९, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।
- भुक्तानी फर्स्यौट ऐन, २०७५, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।
- मौद्रिक नीति २०८२/८३, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, बालुवाटार ।

नेपालको सार्वजनिक सेवामा नैतिक मूल्य र मान्यता

✍ गम्भीर बहादुर हाडा*

परिचय

राज्यले आमनागरिकहरूको हित र कल्याणका लागि उपलब्ध गराउने सेवा नै सार्वजनिक सेवा हो । उक्त सेवाहरू नागरिक तथा सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउने कार्य नै सेवा प्रवाह हो । सार्वजनिक सेवालाई प्रभावकारी, जनमुखी, नागरिक केन्द्रित बनाउने अभियान १९८० को दशकमा सुरु भएको देखिन्छ । बेलायतमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री Margaret Thatcher द्वारा सन् १९८२ मा Next Step Agency को थालनी भयो । सन् १९९१ मा बेलायतमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री John major ले नागरिक बडापत्र (Citizen Charters) को सुरुवात गरे । २०५६ सालमा नै निमुखालाई न्याय, विपन्नलाई आय कार्यक्रम मार्फत कार्य अघि बढाइयो । २०६० सालमा घुम्ती सेवा (Mobile Service) को अवधारणा आयो । सुशासन ऐन, २०६४ ले नागरिक बडापत्रलाई कानूनी मान्यता प्रदान गऱ्यो यद्यपी यसलाई नेपालमा २०५९/०६० सालमा नै सुरुवात गरिएको थियो । सार्वजनिक सेवालाई व्यवस्थित बनाउन सेवा प्रवाह अभियान निर्देशिका, २०६५ कार्यान्वयनमा आएको छ । २०६२/०६३ को जनआन्दोलन पछि नागरिक सेवाप्रति सरकार बढी प्रतिबद्ध हुनुपर्ने कुराले महत्व पायो । पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र, समुदायका मानिसहरूलाई Justice Base Service प्रदान गर्नुपर्ने कुराले प्राथमिकता पायो । Social Justice कायम राख्ने माध्यमको रुपमा पनि सार्वजनिक सेवालाई लिन थालिएको छ ।

सेवामा सेवाग्राहीको सहज पहुँच, सरल मूल्य, सुविधात्मक, नागरिकले खरिद गर्न सक्ने, नागरिकको दैनिक आवश्यकता पुरा गर्ने र मानवीय क्षमता अभिवृद्धि गर्ने किसिमको हुनुपर्दछ । सार्वजनिक सेवा राज्यको दायित्व, आधारभूत कार्य र नागरिकको अधिकारको रुपमा रहेको पाईन्छ । जनतालाई प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्नु नै सरकारको कार्य हो । सार्वजनिक सेवा नागरिक र सरकार जोड्ने एउटा पुल वा माध्यम हो । सरकार वा सरकार मातहतका निकायबाट प्रदान गरिने वा उपलब्ध गराइने शिक्षा, स्वास्थ्य, विद्युत्, खानेपानी, शान्ति सुरक्षा, सञ्चार, यातायात, रोजगारीहरू नै सार्वजनिक सेवा हुन् । सार्वजनिक सेवा प्रवाहको मूल्य मान्यता अन्तर्गत वस्तुगत, निष्पक्ष, क्षतिपूर्ति, समता, जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व जस्ता विषय समावेश हुन्छन् ।

मुनाफा आर्जनको अभिलाषा नराखी जनसाधारणलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले सरकार वा अन्य कुनै आधिकारिक संगठनले जनतालाई उपलब्ध गराउने सेवालाई सार्वजनिक सेवाहरूमा लिइने हुँदा सेवा वितरणका सन्दर्भमा रहेका विभिन्न सरोकारवालाहरूको जिम्मेवारी पनि कम आँकलन गर्न सकिँदैन । सार्वजनिक सेवा

* अधिवक्ता तथा सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस (अवकास प्राप्त)

वितरणलाई प्रभावकारी तुल्याउन सरोकारवाला क्षेत्रले आ-आफ्नो भूमिका निम्नानुसार खेल्दै आएको पाइन्छ ।

- **संसद्** : जनताका भावना समेटेर कानून बनाइदिने,
- **सरकार** : संसद्द्वारा निर्मित कानून कार्यान्वयन र सेवा वितरणप्रति प्रतिबद्ध हुने,
- **प्रशासन** : जनताको नजिकबाट सेवा प्रवाह गर्ने, गाउँ तहसम्म सरकारको उपस्थिति बोध गराउने ।
- **नागरिक समाज** : जनतालाई सेवा प्रयोगका सम्बन्धमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- **सामाजिक सङ्घसंस्था** : सरकारलाई सहयोग गर्ने,
- **दातृराष्ट्र** : नवीन प्रविधि तथा आर्थिक सहयोग प्रवाह,
- **कर्मचारी** : सेवा भावनाको जागरण गर्ने ।

सार्वजनिक सेवाका विशेषताहरू (Characteristics of public service)

- सार्वजनिक सेवाहरू सरकारले कानूनद्वारा परिभाषित गरी सार्वजनिक कोषबाट सञ्चालन गरेको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो ।
- राज्यबाट सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्नु नागरिक हक र अधिकार दुवै हो । सार्वजनिक सेवाहरू सिद्धान्ततः निष्पक्ष हुन्छन् । कुनै पूर्वाग्रहका आधारमा सेवा प्रवाह हुन सक्दैन । सार्वजनिक सेवा नागरिकको जीवन (Livelihood) सँग सम्बन्धित छ ।
- सार्वजनिक सेवासँग सार्वजनिक जवाफदेहिता जोडिएको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा सर्वसुलभ, समतामूलक र सबैको पहुँचयोग्य हुन्छन् । सार्वजनिक सेवा व्यापार नभई सेवा तथा दायित्व हो । सार्वजनिक सेवाहरू सरकार र सरकारी निकायबाट प्रवाह हुन्छन् । सार्वजनिक सेवालाई सञ्चित गरेर राख्न सकिन्न ।
- सार्वजनिक सेवा सार्वजनिक कोषबाट सञ्चालन गरिएको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा ऐन, कानून र निर्देशन अनुसार प्रवाह हुन्छ । सार्वजनिक सेवामा आमजनताको पहुँच रहेको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा आम सरोकारको विषय हो ।
- सार्वजनिक सेवा नाफामूलक कार्य नभएकोले मूल्य लिए पनि सस्तो हुन्छ । सार्वजनिक सेवाको वितरणमा सेवाग्राही वा सेवाको उपभोक्ताको पनि सहभागिता हुन सक्दछ । यी सेवाहरू कानूनद्वारा व्यवस्थित तथा राजनीतिद्वारा निर्देशित हुन्छन् ।
- सार्वजनिक सेवा मूलतः सरकारी क्षेत्रबाट प्रदान गरिन्छ र सेवा प्रदान गर्न सरकारले कर्मचारीतन्त्रको संयन्त्र खडा गरेको हुन्छ । सार्वजनिक सेवाको प्रतिस्पर्धी सेवा हुदैन । जस्तैः शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक, बत्ती, कर असूली । सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्न सामान्यतया सार्वजनिक क्षेत्र अर्थात् सरकारको एकाधिकार हुन्छ । जस्तैः नागरिकता, राहदानी जारी गर्ने, जग्गाको स्वामित्व हस्तान्तरण ।
- सरकारले जनतालाई के-कस्तो सार्वजनिक सेवा के, कसरी कहाँ दिने भन्ने सार्वजनिक घोषणा गर्नुपर्दछ, प्रेस विज्ञप्ति वा नागरिक वडापत्रमार्फत् जानकारी दिनुपर्दछ ।
- सेवा दिनेको अनुकूल होइन, लिनेको अनुकूलमा हुनुपर्दछ । सेवा गुणस्तरीय र मितव्ययी पनि हुनुपर्दछ । सेवा प्रवाह गर्दा जनसहभागितालाई ध्यान दिन सकेमा बढी प्रभावकारी हुन्छ । जनताले रोजेको, खोजेको र आवश्यकता ठहऱ्याएको सेवा प्रवाह हुनुपर्दछ । सेवाग्राहीलाई सेवा छनोटको पर्याप्त अवसर हुनुपर्दछ ।
- सार्वजनिक सेवाले सामाजिक न्याय दिन सक्नुपर्दछ । सेवा वितरण गर्ने प्रणाली छरितो हुनुपर्दछ । सेवा तोकिएको समयमा प्राप्त हुनुपर्दछ । सेवा वितरणलाई प्रभावकारी बनाउन

विभिन्न क्षेत्रको जिम्मेवारी राज्यले प्रदान गर्ने गरी बाध्यकारी सेवा सुविधाहरू जस्तो शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहका सिद्धान्तहरू

- **समानता र समतामूलक सेवा प्रवाहको सिद्धान्त** : आर्थिक र सामाजिक रुपले पिछडिएको र राज्यको सेवा सुविधामा पहुँच नभएका वर्गलाई फाईदा पुग्नेगरी समताको आधारमा समानता कायम गर्ने विषयलाई जोड दिएर सेवा प्रवाहलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने मान्यता यस सिद्धान्तको छ ।
- **गतिशील कार्यप्रणालीको सिद्धान्त** : जनतालाई जुन स्थान र समयमा जस्तो प्रकारको सेवा सुविधा आवश्यक भएको हो सोही स्थान र समयमा तुरुन्त सेवा प्रवाह गर्न सक्ने कार्यमूलक गतिशील कार्यपद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यस सिद्धान्तले छिटो तथा छरितो, प्रभावकारी र गुणस्तरिय सेवाका लागि गतिशीलता आवश्यक रहेको कुरालाई जोड दिन्छ ।
- **सामर्थ्ययोग्य सेवा प्रवाहको सिद्धान्त** : सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवाग्राहीबाट लिने सेवा शुल्क तथा दस्तुर सेवाग्राहीले तिर्नसक्ने हुनुपर्दछ । कमजोर वर्गका लागि सेवा प्रदान गर्दा उसको तिर्न सक्ने सामर्थ्य वा क्षमताका आधारमा सेवा शुल्क निर्धारण गरिनुपर्दछ ।
- **दिगोपनाको सिद्धान्त** : परिवर्तन व्यवस्थापनसँगै परिवर्तनको सिर्जना गर्दै सेवाग्राहीको आकांक्षालाई ध्यानमा राखी निरन्तर सेवा प्रवाह हुने वा अवरोध नआउने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- **सेवाको मापदण्ड निर्धारणको सिद्धान्त** : सेवा प्रदान गर्न लाग्ने समय, अपनाउने प्रक्रिया तथा सेवाको गुणस्तर, क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा सरोकारवालाको समेत सहभागितामा मापदण्ड निर्धारण गरी सेवा सञ्चालन गर्ने साथै सेवा प्रवाहमा सुधार गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो मापदण्डको पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तको हो ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा मूल्य, मान्यताको महत्व

(क) असल संस्कृतिको विकास गर्ने

- नैतिकता, इमान्दारीता र सदाचारिताको विकास गर्नुपर्छ भन्ने आत्मसात् गरी यसका निम्ति पहिला आफू तयार हुने, कसैले पनि गलत कुरा वा कानून विपरीतको सिफारिसको आग्रह गरेपनि त्यस्तो व्यक्तिलाई सत्य र कानूनी कुरा बुझाउने, गलत सिफारिस इन्कार गर्ने र गलत मनस्थिति भएका जनताले भोट नदिए पनि फरक पर्दैन भन्ने साहस राजनीतिक नेताले बटुल्ने ।
- आफ्नो आम्दानीभन्दा बढी खर्च नगर्ने कसैबाट पार्टी, भोज वा खानाको निमन्त्रणा आए पनि त्यस्तो व्यक्तिले कसरी आम्दानी गरेको हो ? विचार गरेर मात्र निम्तो स्विकार्ने, कानूनको पालनामा आफू प्रतिबद्ध रहने ।
- आफ्नो दल वा पार्टी वा संस्था वा आफूलाई सहयोग गर्न खोज्ने व्यक्तिको आम्दानी नैतिक वा अनैतिक विश्लेषण गरेर मात्र स्वीकार गर्ने बानी बसाल्ने, दलको खर्चमा पारदर्शिता ल्याउने ।
- सरकारी, निजीक्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, सञ्चार जगत्का व्यक्तिले आफ्नै पार्टीको कार्यकर्ताका रुपमा आउन चाहे पनि स्वीकार नगर्ने, उपभोक्ता समिति, सामुदायिक वन, विद्यालय व्यवस्थापनमा आफू र आफ्ना दलको प्रतिनिधित्व नगराउने, दलले NGO नखोल्ने, भागवन्डाको संस्कृति परित्याग गर्ने, जे हो त्यही भन्ने, त्यही गर्ने (झुटो नबोल्ने), आफ्नै मनलाई ढाँटेर खोक्रो आदर्श र सस्तो लोकप्रियतामा बाँच्ने धृष्टता कसैले पनि नगर्ने ।

- Newton's Third Law of Motion "To every action, there is always equal & opposite reaction" भन्ने मानी मिठो र असल ब्यवहार गर्ने (मिठो बोले मिठै हुन्छ, असल गरे असल पाईन्छ ।)

(ख) **असल प्रशासनिक पद्धति बसाल्ने**

- प्रचलित प्रशासनिक सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी व्यवहारमा रुपान्तरण गर्ने ।
- प्रशासनिक मूल्य मान्यता, सिद्धान्त, उपागमहरू, संस्कृतिअनुरुप यसको संरचना, प्रक्रिया, नीति, कानून, व्यवहार र कार्यहरू स्थापित गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- हाम्रो मनले जहिले पनि सकारात्मक र इमान्दारलाई शङ्का गर्छ, न कि नकारात्मक र बेइमानीलाई । त्यसैले सकारात्मक र इमान्दारलाई भन्दा नकारात्मक, बेइमान र गलतलाई शङ्का गर्ने बानी बसाल्ने ।
- सेवाप्रदायी र सेवाग्राहीलाई एकै स्थानमा राखी सकारात्मक धारणा (Positive Attitude) को तालिम दिने ।
- "Human being lose their health to earn money, and lose all the money to regain their health" भन्ने बेलैमा बुझेर तनाब, आकर्षण र लोकप्रियतामा बाँच्ने प्रवृत्ति त्याग्नुपर्छ भन्ने विषयलाई प्रशासनिक संस्कृति बनाउने ।

(ग) **वास्तविक परिवर्तन गर्ने (Real Change)**

- सेवाप्रदायी निकायको संरचना, कानून, प्रणाली, क्षमता र व्यवहारलाई समसामयिक परिवर्तन गर्ने ।
- अभिलेख प्रणालीलाई पूर्णतः विद्युतीय माध्यम (digital) मा लैजाने । यसको निम्ति सरकारले सुधारको पहिलो एजेन्डा बनाउने । (हामी अबको ५ वर्ष अभिलेख मात्र सुधार्छौं)
- लोकसेवा आयोगले कर्मचारी छनोट गर्ने प्रणाली बुद्धिमा आधारित (Based on Cognitive Intelligence) मात्र भएकाले यसलाई भावनामा आधारित बनाउन Creative Intelligence, Emotional Intelligence, Moral & Spiritual Intelligence समेत परीक्षण गर्ने गरी विकास गर्ने ।
- सेवा सर्तको कानूनमा आचरण सम्बन्धी प्रावधानहरू नकारात्मक सोच (Negative Notion) बाट राखिएकाले यसलाई सकारात्मक सोच (Positive Notion) बाट राख्ने ।
- क्षतिपूर्ति सहितको नागरिक बडापत्रलाई ब्यवहारमा लागु गर्ने । (यसको विषयमा छुट्टै उल्लेख छ ।)
- सेवाग्राहीमैत्री कार्यालय स्थापनामा सबै अत्याधुनिक उपायहरू लागु गर्ने (टोकन प्रणाली, लिफो, फिफो, प्रक्रिया सरलीकरण, सेवाग्राहीलाई खानेपानी, मानवोचित व्यवहार आदि ।)
- सरकारले न्यूनतम सेवा मात्र आफैँले प्रवाह गर्ने, त्यो बाहेक सेवाहरू साझेदारबाट सञ्चालन गराउने ।
- मूल्यमा आधारित (Value Based) नयाँ सार्वजनिक सेवा (New Public Service) लाई लागु गर्ने ।
- स्थानीय निकायको राजनीतिक रिक्तता हटाउने ।

आर्थिक सर्वेक्षण २०८१/८२ मा उल्लेख गरिए अनुसार यस आर्थिक वर्षमा सङ्घीयताको सुदृढीकरणका लागि तीन तहका सरकारबीच समन्वय, सहकार्य, सहअस्तित्वका आधारमा सेवा प्रवाहको गुणस्तर, वित्तीय पारदर्शीता र प्रशासनिक संयन्त्रको कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्दै लगिएको छ। आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट शान्ति, सुरक्षा र अपराधजन्य क्रियाकलाप नियन्त्रणमा सघाउ पुगेको छ । मुलुकलाई ग्रे-लिष्टको सूचीबाट यथाशीघ्र बाहिर ल्याउन, ग्रे-लिष्टबाट बाहिरिने शीघ्र सुधारात्मक क्रियाकलापको विस्तृतिकरण, २०८२ लागू भएको छ । यस अन्तर्गत मूख्यतः राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन, सम्पत्ति

शुद्धीकरणको अनुसन्धान र वित्तीय/गैरवित्तीय क्षेत्रका सूचक संस्थाको जोखिममा आधारित सुपरीवेक्षणलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको छ। सन् २०२४ को Liberal Democracy Index (LDI) मा नेपालको स्कोर एवम् स्थान दुवैमा सन् २०१७ को तुलनामा सुधार भएको छ। हाल ०.५२ अङ्कसहित ५५ औं स्थानमा रहेको छ । २०१७ मा ०.४६४ अङ्कसहित नेपाल ७७ औं स्थानमा रहेको थियो । सार्क देशहरूमध्ये तुलनात्मक रूपमा नेपालको स्थिति राम्रो रहेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा स्थानीय तहको सुशासन संस्थागत गर्न वित्तीय सुशासन जोखिम मूल्याङ्कन गर्ने कार्य ६२३ स्थानीय तहमा सम्पन्न भएको छ। राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट चालू आर्थिक वर्षको फागुनसम्म दर्ता भएका १,३८१ उजुरीमध्ये ४८.० प्रतिशत फछ्र्यौट भएका छन् । गत आर्थिक वर्ष दर्ता भएका १,६९३ उजुरीमध्ये ६४.० प्रतिशत फछ्र्यौट भएका थिए । चालू आर्थिक वर्षको फागुनसम्म हेलो सरकारमा दर्ता भएका १० हजार ३ सय २७ उजुरीमध्ये ५८.५ प्रतिशत उजुरी फछ्र्यौट भएका छन् । गत आर्थिक वर्ष १२ हजार ८८ दर्ता भएका उजुरीमध्ये ४८.१ प्रतिशत उजुरी फछ्र्यौट भएका थिए। चालू आर्थिक वर्षको फागुनसम्म अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगमा परेका २५ हजार ७ सय ९७ उजुरीमध्ये ६६.१ प्रतिशत उजुरी फछ्र्यौट भएका छन्। चालू आर्थिक वर्षको फागुनसम्म आयोगबाट विशेष अदालतमा ६१ मुद्दा दायर भएका छन् । *(स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षण २०८१/८२, पेज नं. १८०)*

२०८१ फागुनसम्म नेपाल प्रहरीतर्फ ७८ हजार ८ सय ९ र सशस्त्र प्रहरी नेपाल तर्फ ३६ हजार ५ सय ७० जनशक्ति कार्यरत रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को फागुनसम्म ६३ हजार ४ सय १५ समुदाय प्रहरी साझेदारी कार्यक्रम सञ्चालन भई २२ लाख ९६ हजार ३ सय ८२ व्यक्ति लाभान्वित भएका छन् । परराष्ट्र कुटनीतितर्फ चालू आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को फागुनसम्म नेपालका विदेशस्थित ३१ राजदुतावास, ३ स्थायी नियोग र ७ महाबाणिज्य दुतावास समेत ४१ नेपाली नियोग रहेका छन् । विभिन्न मुलुकमा ५५ अवैतनिक महासचिव दुत समेत रहेका छन् । चालु आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को फागुनसम्म ८ लाख ६८ हजार ४ सय ६१ थान राहदानी जारी भएका छन् । गत आर्थिक वर्ष यस्तो संख्या १४ लाख ४९ हजार ९ सय १८ रहेको थियो । सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण र राजस्व चुहावट अन्तर्गत सन् २०२२/२३ मा सम्पन्न भएको सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण सम्बन्धी पारस्परिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, २०२३ मा उल्लेखित कैफियत मध्ये रणनीतिक कमजोरीका क्षेत्र जोखिम मूल्याङ्कन, जोखिममा आधारित अनुसन्धान, नियमन, सुपरिवेक्षणमा केन्द्रीत भई एफ.ए.टि.एफ.ले २०८१ फागुनदेखि नेपाललाई Jurisdictions under Increased Monitoring मा राखेको छ।

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएअनुसार यस आर्थिक वर्षमा सङ्घीय प्रणाली अन्तर्गत सङ्घीय निजामती सेवा विधेयक संसदको चालू अधिवेशनबाट पारित गरिनुका साथै यसबाट राष्ट्रसेवकहरूको सेवा शर्तमा एकरूपता र वृत्ति विकासमा सुनिश्चितता कायम हुने विश्वास लिईएको छ । सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता बढाउन र विकासलाई नतिजामुखी बनाउन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई सेन्टर अफ एक्सीलेन्सको रूपमा विकास गरिने कार्यक्रम राखिएको छ । सार्वजनिक सेवालाई नागरिक एपमा आवद्ध गरी सरल, सहज र मितव्ययी बनाइनुका साथै सबै सरकारी निकायका विद्युतीय सूचनालाई एकीकृत गरी सुरक्षित भण्डारणको व्यवस्था मिलाइने कार्यक्रम राखिएको छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सरल, पहुँचयोग्य र गुणस्तरीय बनाउन सूचना प्रविधिको उच्चतम् उपयोग गरिनुका साथै बैङ्क, बिमा, दूरसञ्चार, धितोपत्र लगायत सबै प्रकारका सार्वजनिक तथा वित्तीय कारोबारमा राष्ट्रिय परिचयपत्रको प्रयोग गरिने कार्यक्रम राखिएको छ। राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन

प्रणालीको सेवा प्रयोग गर्दा शुल्क नलाग्ने व्यवस्था गरिनुका साथै विद्युतीय माध्यमबाट नागरिकता वितरण गर्ने प्रबन्धलाई प्रभावकारी बनाइने नीति लिइएको छ ।

सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) मा शासकीय सुधार तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह कार्यक्रम

- नागरिकका सामाजिक-आर्थिक आकांक्षा पूरा गर्दै अगाडि बढ्न शासन सञ्चालनका लागि प्रयुक्त पद्धति र औजारलाई निरन्तर परिष्कृत गर्दै लैजानु आवश्यक पर्दछ । नागरिकले संविधान प्रदत्त आधारभूत मौलिक हकको वास्तविक अनुभूति गर्न सक्ने वातावरण विकास गर्न समेत यो अपरिहार्य हुन्छ ।

- राज्यका नीति अन्तर्गत सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा-सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था रहेको छ । सङ्घीय प्रणाली अनुरूप सेवा प्रवाहका लागि आधार तयार भएसँगै नयाँ प्रकृतिको अभ्यासलाई व्यवस्थित गर्ने ।

- आवश्यक कानूनी ढाँचाको विकास गर्ने र विभिन्न तहबीच समन्वय र सहकार्यलाई अभ्यासमा उतार्ने काम भइरहेका छन् । स्थानीय तहलाई संविधान निर्देशित उत्तरदायित्व पूरा गर्न सक्षम तुल्याउन विधायिकी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, विकासको व्यवस्थापन गर्न सक्षम तुल्याउने र आवश्यक सहयोग, समन्वय र अनुगमन सम्बन्धी कार्य हुँदै आईरहेका छन् ।

- उत्पादनमूलक उद्योगका लागि कच्चा पदार्थको उपलब्धतामा सहजीकरण, वित्तीय पहुँचमा सहजता, बजारीकरणका लागि सहयोग र उत्पादन लागत घटाउन राज्यले गर्नुपर्ने पूर्वाधार विकासमा पर्याप्त लगानी गर्ने, नवप्रवर्तन र स्टार्टअप प्रवर्द्धन मार्फत् युवा उद्यमीलाई प्रोत्साहन गर्ने ।

- सार्वजनिक क्षेत्रको पुँजीगत लगानीको उत्पादन वृद्धि गर्ने कार्यक्रम अन्तर्गत आयोजना विकास र छनौट गर्दा लाभ लागत विश्लेषण गरी उच्च प्रतिफललाई छनौटको आधार बनाउने र खरिद तथा ठेक्का व्यवस्थापनमा विद्यमान समस्या समाधान गरी निर्धारित लागत र गुणस्तरमा समयभित्रै आयोजना सम्पन्न गर्न निर्माण व्यवसायी र आयोजना प्रमुखलाई जिम्मेवार बनाउने कार्यक्रम तथा नीति राखिएको पाईन्छ ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहको कार्यसम्पादनमा देखिएका बाधा, समस्या तथा चुनौतीहरू

- परम्परागत संरचना, सीमित स्रोतसाधन र परम्परागत शैलीकै जनशक्ति विद्यमान रहेको छ । भौतिक संरचनाको अपर्याप्तता, विद्यमान संरचनामा सेवा प्रवाह गर्न कठिनाई, कर्मचारीको अभाव, पुरातन कार्यशैली, सकारात्मक सोच र सेवाभावको अभावजस्ता कमीकमजोरीहरू रहेको देख्न सकिन्छ ।

- सेवा प्रदान वा वितरण गर्ने सेवा प्रदायकहरूसँग सम्बन्धित समस्याका कारणहरूले गर्दा सार्वजनिक सेवा प्रभावकारी हुन नसकेको पाईन्छ । शिष्टताको अभाव, काममा ढिलासुस्ती राजनीति, कार्य विवरणसँग सम्बन्धित कानूनको ज्ञान नराख्ने, असल व्यवहारको कमी, भनसुन, नातावाद र कृपावादमा रमाउने प्रवृत्ति आदी ।

- सेवा लिने वा ग्रहण गर्ने वा प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा पक्षलाई सेवाग्राहीको रूपमा बुझिन्छ । यसरी सेवा ग्रहण गर्दैगर्दा सेवाग्राहीमा पनि केही न केही कमजोरी रहन्छन् ।

- कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा जनसम्पर्क अपरिहार्य तत्व हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै पनि

हाम्रा सरकारी कार्यालयहरूमा यसलाई त्यति गम्भिरताका साथ लिएको पाइँदैन । सरकारी निकायको जटिल कार्यविधि, कार्यालयहरूको सजावट राम्रो नहुनु, गोप्यतावादी संस्कृति तथा सर्वसाधारणको कुरा सरकारी कर्मचारीहरूले सुन्दै नसुन्ने, सुकिला पोशाकधारी, चीनजान र भनसुन मार्फत आएकालाई मात्र आफ्नो सेवाग्राही ठान्ने प्रवृत्तिले अधिकांश सेवाग्राही मर्कामा पर्ने गरेका गुनासो पटक पटक बाहिर आउने गरेको छ ।

- उजुरी र गुनासाको प्रभावकारी सुनुवाईको अभाव, उजुरी पेटिकाहरू व्यवस्थित नहुनु, कार्यालयमा हेल्प डेक्स नहुनु, कार्यालयमा जनसम्पर्क तथा सूचना अधिकारी तथा प्रवक्ताको व्यवस्था नहुनु, भएमा पनि नाम मात्रको हुनु, क्षतिपूर्ति सहितको नागरिक बडापत्र नहुनुले सेवाको गुणस्तरियता सन्तोषप्रद देखिदैन ।
- निजामती सेवाको गन्तब्य भनेको असल शासन, जनकेन्द्रित, समावेशी र समन्यायिक विकास, सेवा वितरण समानता हो । सेवामा प्रभावकारिता र आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणको माध्यमबाट सर्वसाधारणको हित, कल्याण, सुख समृद्धि र असल जीवन प्रणालीको विकास गरी उनीहरूको जीवनस्तरमा सार्थक र गुणात्मक परिवर्तन ल्याउनु आजको आवश्यकता हो ।
- निजामती सेवालाई आउँदा दिनमा जनमैत्री, जनप्रिय, कानूनबाट शासित हुने आदर्श व्यवस्था बनाईनुपर्ने देखिन्छ । हालको कर्मचारीतन्त्रलाई जनताको, जनताका लागि र जनताले बनाएको कर्मचारी व्यवस्थामा रुपान्तरण गरी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तह मार्फत सेवा प्रदान गर्ने राज्यको प्रमुख प्रशासनिक अंगका रुपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- सरकारी कर्मचारीलाई सरकारले जीवन निर्वाह गर्न सन्ततीको पठनपाठन गर्न पुग्ने तलब तथा सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ भने कर्मचारीहरूमा मौलाउँदै गएको भौतिकवादी संस्कार, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, अनुचित साँठगाँठ, अति राजनीतिकरण, आचरण तथा अनुशासन पालना नगर्ने संस्कार तत्काल परिवर्तन गर्नुपर्दछ ।
- अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका अध्ययनहरूले सार्वजनिक सेवामा गुणस्तरको अवस्था सुध्रिदै गएको र नागरिकको सन्तुष्टि बढ्दै गएको देखिन्छ । काठमाडौं विश्वविद्यालयको अध्ययनअनुसार सङ्घीयता लागु भएपछि स्थानीय तहको सेवाप्रतिको सन्तुष्टि झण्डै दोब्बरले बढेको भन्ने तथ्यहरू देखिएका छन् ।
- केन्द्रीकृत मानसिकताबाट प्रभावित प्रशासन र राजनीति संघियता पछि पनि अनावश्यक संरचनाहरू/विभागहरूले निरन्तरता पाउने तर Front Line Service Delivery गर्ने निकायहरूमा दरबन्दी न्यूनताले असहज सेवा प्रवाहको अवस्था ।
- कार्यबोझ र दरबन्दी तालमेलको अभावले सेवाका संस्था र बदलिँदो कार्यचापको Demand-supply उचित सन्तुलन नभएको सङ्घीयता पश्चात् सङ्घमा मात्र १५० भन्दा बढी सङ्गठन संरचना थप भएका, वर्षौंदेखि उही संरचना र दरबन्दी ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्या, चुनौतीको समाधान गर्ने उपायहरू

- सङ्घीय संरचनामा सेवा प्रवाह कानून, जवाफदेहिता, सदाचारिता सम्बन्धी नीति एवम् आचारसंहिता सम्बन्धी नीति निर्माण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । राज्यका Core and Noncore function लाई छुट्याई NON Core Function लाई साझेदारीमा Non state

actors बाट सम्पन्न गराउँदा सेवाको लागत कम र प्रभावकारिता बढ्ने हुन्छ । यसका लागि व्यवस्थापन करार, सेवा करार कार्यालयीकरणका तरिकाहरू उपयुक्त मानिन्छन् ।

- सबै तहहरूको शासन प्रकृयामा नागरिकहरूको सारभूत रुपमा सहभागिता हुने गरी USA जस्तो Citizen Jury, अष्ट्रेलियाको जस्तो Community cabinet र नीति निर्माणमा Policy Community को रुपमा नागरिकहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्दा उपयुक्त हुन्छ ।
- सेवाको वरिपरी जनता घुम्ने होइन कि जनताको वरिपरी सेवा घुम्ने परिस्थितिको निर्माण गर्नुपर्ने । सार्वजनिक सेवालाई सक्नेले तिर्नेमा नराखी सेवा प्राप्त गर्दा तिर्नुपर्ने लागत घटाउनुपर्ने मान्यता आत्मसात् गर्नुपर्ने ।
- सरकारी सेवाहरूलाई आधारभूत र नियमनकारी सेवामा वर्गीकरण गरी तिनको समुचित व्यवस्थापन गर्न रणनीतिक रुपमा नीति नियमको तर्जुमा गर्ने र सोको पूर्ण र प्रभावकारी परिपालना गर्ने, गराउने । सरकारी सेवालाई आकर्षक, परिणाममुखी र नागरिकप्रति उत्तरदायी बनाउन सार्वजनिक प्रशासनको पुनर्संरचना गर्ने ।
- सेवा प्रवाहका उत्तम विकल्पहरूको प्रयोग गर्ने, गराउने । जनताको घरदैलोबाट सेवा प्रवाह हुने प्रबन्ध मिलाउने र सबै सेवाहरूको मापदण्ड निर्धारण गर्ने । सरकारी निकायले प्रत्यक्ष रुपमा सेवा वितरण गर्ने (जस्तैः नागरिकता वितरण), अधिकारीको विकेन्द्रीकरण गरी स्थानीय सरकारको परिचालन गर्ने (जस्तैः सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यक्रम),
- निजी क्षेत्र र गैरसरकारी क्षेत्रलाई सेवा वितरणमा साझेदार वा प्रतिस्पर्धीको रुपमा विकास गरिनुपर्दछ । सेवाको गुणस्तर निर्धारण गरिनुपर्दछ । निर्धारित समयमा सेवा वितरण गर्ने प्रणाली स्थापना गर्नुपर्दछ । नागरिक र सेवाग्राहीको सहभागितालाई स्वीकार्दै उनीहरूको सशक्तीकरणका लागि सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- स्थानीय स्रोत साधनको परिचालन गर्ने प्रबन्ध गरिनुपर्दछ । सेवाप्रदायकको जिम्मेवारी किटान गरी दिनुपर्दछ । प्रक्रियामा नभइकन नतिजामा जोड दिने परिपाटीको विकास गरिनुपर्दछ । सेवा वितरणमा विकेन्द्रीकरणको अवधारणालाई जोड दिनुपर्दछ । सेवा प्राप्तिका विकल्पहरू विस्तार भएमा सेवाग्राहीले चयन गर्ने स्वतन्त्रता पाउँछन् । गुणस्तरमा सुधार आउँछ र मापदण्ड निर्धारण गर्न सहज हुन्छ ।
- उत्कृष्ट कार्यसम्पादन गर्ने कर्मचारीलाई प्रोत्साहन र प्रेरणा प्रदान गर्नुपर्दछ । पूर्वाधार विकासमा जोड दिनुपर्दछ । सार्वजनिक सेवामा प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिनुपर्दछ । राजनीतिक नेतृत्व प्रभावकारी सेवा प्रवाहप्रति प्रतिबद्ध हुनुपर्दछ ।
- अधिकारको विकेन्द्रीकरण र निक्षेपण गरिनुपर्दछ । सम्भाव्यताको आधारमा सरकारी कार्यालयहरू एजेन्सीकरण गरिनुपर्दछ । सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रक्रियालाई इ गभर्नेन्स र मोबाइल गभर्नेन्ससँग आबद्ध गरी सेवा प्रवाहको समय, दूरी र लागत घटाउने तथा त्यस्तो सेवा प्रवाहलाई सूचना प्रविधिमैत्री, सुरक्षित, भरपर्दो र दिगो बनाउने ।
- सेवाग्राहीको सहज पहुँच, सजिलो कार्यविधि, सहयोगी मानव स्रोत र उपयुक्त तथा आवश्यकता भौतिक स्रोत साधनको उपलब्धताको आधारमा सेवा प्रवाह संरचना खडा भएको हुनुपर्छ । आवश्यक पर्ने प्राविधिक जनशक्तिको उत्पादन र परिचालनका लागि सेवाप्रदायकले दीर्घकालीन दृष्टिकोण बोकेको हुनुपर्छ ।
- सार्वजनिक सेवाको आवश्यकता तथा सेवाग्राहीको पहिचान, सार्वजनिक सेवा प्रारुप (Design)

निर्माण, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको आधार तथा मापदण्ड निर्माण, सार्वजनिक सेवा उत्पादन, वितरण र भण्डारण, सार्वजनिक सेवाको स्तरोन्नति तथा विकास, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषण सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।

- सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रणाली, प्रकृया र संस्कृतिलाई सरल, सहज, पहुँचयोग्य, अनुमानयोग्य र समयानुकूल बनाउने । सार्वजनिक सेवा प्रवाहको स्तर र मापदण्ड तय गरी प्राथमिकता निर्धारण गर्ने । प्रक्रियामुखी सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सूचकमा आधारित नतिजामुखी व्यवस्थापन गर्ने ।

निष्कर्ष

सङ्घीय शासन व्यवस्थाको अवलम्बन पश्चात् जनतासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सेवाप्रवाह र विकासको व्यवस्थापन तथा सञ्चालनको दायित्व प्रदेश र स्थानीय तहको कार्य जिम्मेवारी बमोजिमको क्षमता अभिवृद्धि नहुनु, सार्वजनिक सेवा प्रवाहका क्षेत्रमा नवीनतम विकास एवम् प्रविधिको समुचित उपयोग गर्न नसक्नु, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको प्रगती पूर्ण रूपमा विकास भइनसक्नु, विभिन्न तहबीच पर्याप्त समन्वय हुन नसक्नु, सुशासन र सार्वजनिक उत्तरदायित्व अपेक्षित रूपमा वहन हुन नसक्नु प्रमुख समस्या रहेका छन् । नेपालले सङ्घीय शासन प्रणालीअनुसार तीन तहको सरकारको संरचना क्रियाशील रहेको छ । केन्द्रीकृत शासन प्रणालीमा एउटा कार्यालय सहयोगीको सोही जिल्लाको एउटा कार्यालयबाट अर्को कार्यालयमा गरिने सरुवा सिंहदरबारबाट हुने प्रणालीको अन्त भएको छ । गाउँ गाउँमा सिंहदरबार स्थापना भएका छन् । एउटा सरकारको सट्टा ७६१ सरकारहरू स्थापना भएका छन् । प्रत्येक सरकारलाई आफ्नो आवश्यकतानुसारको कानून बनाउने अधिकार संविधानले सुनिश्चित गरेको छ । यो अवसरको महत्तम उपयोग गरी नेपालको सेवाप्रवाह प्रणालीमा Paradigm Shift गर्ने पक्षमा हामी छौं ।

वर्तमान विश्वमा सामाजिक सञ्जालहरू निकै सहज, सरल, छिटो, छरितो, मितव्ययी र लोकप्रिय माध्यम भए पनि सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग निकै चुनौतीपूर्ण छ । सामाजिक सञ्जालका धेरै सबल पक्ष हुँदाहुँदै पनि सार्वजनिक सेवा खासमा सामाजिक सञ्जालको माध्यमबाट वितरण गर्न सम्भव हुँदैन । कमजोर नागरिक चेतना, राज्यको नीति तथा इच्छाशक्तिको अभाव, अवसरको पहिचान र सदुपयोग गर्ने क्षमताको अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव आदिका कारण आधुनिक प्रविधिको न्यूनतम उपयोग मात्र भएको छ । नेपालमा सेवा प्रदायक निकायका कर्मचारीले व्यक्तिगत रुपमा सामाजिक सञ्जालको भरपूर प्रयोग गर्दै आए पनि सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा यसको उल्लेखनीय रुपले प्रयोग भएको पाइँदैन ।

संविधानले निर्दिष्ट गरे अनुरूप सार्वजनिक क्षेत्रमा पारदर्शिता, निष्पक्षता र प्रभावकारिता कायम गरी उत्तरदायित्व बहन गर्दै जनताको घर-दैलोमा सेवा पुऱ्याउनु, विकास प्रशासनको क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु, सार्वजनिक व्यवस्थापनप्रति नागरिकको विश्वास बढाउनु, समन्वयको प्रभावकारी प्रणाली अवलम्बन गरी जनतामा उत्साह पैदा गर्नु सङ्घीय प्रणालीको कार्यान्वयनलाई कम खर्चिलो बनाउनु, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको स्तर सुदृढ बनाउनु, शासन सञ्चालनमा सदाचार र मितव्ययीता कायम गर्नु जस्ता चुनौती रहेका छन् । नयाँ संविधान बमोजिम निर्वाचनबाट सबै तहमा राजनीतिक संरचनाहरू तयार भई मुलुक लामो समयदेखिको राजनीतिक अस्थिरता र संक्रमणबाट मुक्त हुनु, जनतामा शिक्षा र चेतनाको स्तर बढ्नु र नजिकको सरकारबाट हुने काम कारवाहीमा उनीहरूको निगरानी हुन सक्ने सहज वातावरण तयार हुनु, विकास आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण र कार्यान्वयनमा स्थानीय जनताको सहभागिता बढाउन अनुकूल अवस्था रहनु, संविधानको कार्यान्वयन र विकासको लक्ष्यमा पुग्न अनुकूल वातावरण तयार हुनु प्रमुख अवसर हुन् ।

सन्दर्भ सामाग्री

- घनश्याम खुलाल, सार्वजनिक सेवा प्रवाह र सुधारका व्यवहारिक पक्ष, सङ्घीय संसद सेवा स्मारिका, मंसीर २०८०, वर्ष १२, अंक ११, सङ्घीय संसद सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।
- देवीराम आचार्य, सार्वजनिक सेवा र व्यावसायिकता, निजामती सेवा पत्रिका (Civil service Journal) वर्ष ३९, अंक १, वर्ष २०७४ पुस, लोकसेवा आयोग, काठमाडौं ।
- नवराज घिमिरे, सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रणालीः सेवाको प्रारुप निर्माण र व्यवस्थापन, सेवा प्रवाह गर्ने माध्यमहरू र वैकल्पिक माध्यमहरू, सेवा प्रवाहमा एजेन्सीकरण र अर्धबजारीकरण, पराग -पाँचौं संस्करण), विशेषाङ्क, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, निजामती केन्द्रीय समिति, बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल, संस्करणः पाँचौं संस्करणः २०७८ कार्तिक ।
- गोगन बहादुर हमाल, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा कम्प्युटर, इन्टरनेट, सामाजिक संजाल, सूचना-सञ्चार प्रविधिको प्रयोग, अवसर तथा चुनौतीहरू, पराग (पाँचौं संस्करण), विशेषांक, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, निजामती केन्द्रीय समिति, बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल, संस्करणः पाँचौं संस्करणः २०७८ कार्तिक ।
- कृष्ण पौडेल, सार्वजनिक सेवा प्रवाह (विद्यमान अवस्थाको समीक्षा र प्रभावकारिताका लागि आगामी कार्यनीति), पराग (छैंठौं संस्करण), विशेषांक, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, निजामती केन्द्रीय समिति, बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल, संस्करणः छैंठौं विशेषाङ्क, २४ मंसिर, २०८१ ।
- झक्क आचार्य, सार्वजनिक सेवाप्रवाह, सङ्घीयतामा नेपालको सार्वजनिक प्रशासन, सम्पादकः गोविन्द प्रसाद चौलागाई, प्रकाशकः सम्पत्ति मासिक पत्रिका, नवौं संस्करणः चैत्र २०७८ ।
- युवराज आचार्य, आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरण, कोष ६१ औं वार्षिक विशेषाङ्ग, २०७९, अंक ८९, कर्मचारी संचय कोष, केन्द्रीय कार्यालय, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल ।
- हरिप्रसाद बस्याल, सार्वजनिक सेवाप्रवाहमा सञ्चार तथा सूचना प्रविधिको भूमिका, शासन (सेवा प्रवाह), नेपाल निजामती कर्मचारी संगठन, खानेपानी मन्त्रालय, विभागीय कार्यसमिति, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, प्रकाशनः २०७९ भाद्र ।
- सम्झना देवकोटा, सेवाप्रवाहको परिदृश्य र सुधारको मार्गचित्र, शासन (सेवा प्रवाह), नेपाल निजामती कर्मचारी संगठन, खानेपानी मन्त्रालय, विभागीय कार्यसमिति, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, प्रकाशनः २०७९ भाद्र ।
- सुमन खड्का, सार्वजनिक सेवा वितरणको प्रभावकारी ब्यवस्थापन, विकास (VIKAS)- A Journal of Development, वर्ष ३९, अंक १, २०७९ आश्विन, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं) ।
- रामहरी थापा, सार्वजनिक सेवाको मूल्य सुदृढीकरणको भावी कार्यदिशा, सङ्घीय संसद सेवा स्मारिका, मंसीर २०८०, वर्ष १२, अंक ११, सङ्घीय संसद सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल ।

नेपालको वैकल्पिक लगानीको नयाँ क्षितिज र गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका

ऋषि राम पण्डित*

१. परिचय

नेपालले सन् २०२६ सम्ममा अति कम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुने, सन् २०३० सम्म दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने र समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको राष्ट्रिय आकाङ्क्षा साकार पार्ने यात्रामा छ। यी महत्वकाङ्क्षी लक्ष्य हाँसिल गर्नका लागि ठूलो मात्रामा उत्पादनशिल लगानीमार्फत राष्ट्रको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्नु अनिवार्य छ। यस राष्ट्रिय आकाङ्क्षा हासिल गर्ने यात्रामा लगानीको स्रोतको एक महत्वपूर्ण माध्यम पुँजीबजार हो तर यसका परम्परागत उपकरणहरू (शेयर, ऋणपत्र, सामूहिक लगानी कोष) बाट मात्र पर्याप्त छैनन्।

यही सन्दर्भमा, प्राइभेट इक्विटी, भेञ्चरक्यापिटल फण्ड र हेज फण्ड जस्ता आधुनिक लगानीको उपकरण समेटिएको वैकल्पिक लगानी कोषको अवधारणा विश्वव्यापी रूपमा परम्परागत बैंकिङ्ग र पुँजीबजारको सीमालाई सम्बोधन गर्न उदाएको छ। बैङ्कहरूले निश्चित धितो र कडा मापदण्डका आधारमा कर्जा प्रदान गर्ने हुँदा नवीनतम सोच भएका स्टार्टअप, जोखिमपूर्ण पूर्वाधार परियोजना र पुँजीप्रधान उद्योगहरू वित्तीय पहुँचबाट वञ्चित हुन्छन्। वैकल्पिक लगानी कोषले यही खाडल पुर्दै उच्च जोखिम तर उच्च प्रतिफलको सम्भावना बोकेका उद्यम व्यवसायहरूमा इक्विटी लगानी गरी दीर्घकालीन साझेदारीको माध्यमबाट पुँजी र व्यवस्थापकीय सहयोग प्रदान गर्छन्। विकसित अर्थतन्त्रहरूमा यस्ता कोषहरूले आर्थिक विविधीकरण र रोजगारी सृजनामा अतुलनीय योगदान दिएका छन्। विश्वव्यापीरूपमा हाल नाम कहलिएका कम्पनी र ब्राण्डहरू अमेजन, एप्पल, फेसबुक, गुगल, याहु लगायतले भेञ्चर क्यापिटलमार्फत भएको लगानीमा तीव्र विकास गरेका हुन्। नेपालको वित्तीय प्रणालीको विविधीकरण गर्दै दीर्घकालीन पुँजीको परिचालन र आर्थिक–सामाजिक रूपान्तरणका लागि यसको आवश्यकता बढ्दै गएको छ।

२. नेपालमा वैकल्पिक लगानी कोषको नियामकीय र सैद्धान्तिक आधार

२.१ परिभाषा र अवधारणा

नेपालमा वैकल्पिक लगानी कोषलाई विशिष्टीकृत लगानी कोषका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसले मुख्यतः प्राइभेट इक्विटी, भेञ्चर क्यापिटल फण्ड र हेज फण्ड जस्ता कोषहरूलाई समेट्छ। यसको नियमन र व्यवस्थापन नेपाल धितोपत्र बोर्डले विशिष्टिकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ बमोजिम गर्दै आइरहेको छ। उक्त नियमावलीमा विशिष्टिकृत लगानी कोषको प्रकार र परिभाषा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएकोछ।

प्राइभेट इक्विटी फण्ड- भन्नाले कोषको उद्देश्य प्राप्तिका लागि सर्वप्रथम स्वःपुँजी वा साधारण शेयरमा

* निर्देशक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड

परिवर्तनीय धितोपत्र वा ऋणको स्वरूप भएको उपकरण (डेब्ट इन्स्टुमेन्ट) वा ऋण वा स्वःपुँजीसँग सम्बन्धित अन्य उपकरणमा लगानी गर्ने कोष वा लगानी गर्ने कम्पनीका साझेदारहरूको इच्छा बमोजिम लगानी गर्ने कोष सम्झनु पर्छ ।

भेञ्चर क्यापिटल फण्ड - भन्नाले धितोपत्र सूचीकरण नभएका, सञ्चालनको सुरूवाती क्रममा रहेका वा सञ्चालनको प्रक्रिया अगाडि बढिसकेका वा सञ्चालनमा रहेका नवीनतम ज्ञान, सीप र क्षमता भएका वा नयाँ वस्तु, सेवा, प्रविधि वा बौद्धिक सम्पत्तिसँग सम्बन्धित व्यवसाय वा नवीनतम उद्यम व्यवसायलाई सञ्चालन गर्न शेयर स्वामित्व पुँजी वा ऋणको स्वरूप भएको उपकरण (डेब्ट इन्स्टुमेन्ट) वा ऋण लगानी गर्ने कोषलाई सम्झनुपर्छ ।

हेज फण्ड - भन्नाले लगानीको उच्च जोखिम रहेको जुनसुकै क्षेत्रमा लगानी गर्न सक्ने गरी स्थापना भएको कोषलाई सम्झनुपर्छ ।

२.२ कानूनी संरचना र नियामकीय विकास

नेपालमा वैकल्पिक लगानी कोषको सञ्चालन र व्यवस्थापनको कानूनी मार्गदर्शन धितोपत्र बोर्डले जारी गरेको विशिष्टिकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ ले गरेको छ । यस नियमावलीले कोष व्यवस्थापकको योग्यता, कोष दर्ता प्रक्रिया, लगानीकर्ताको योग्यता र कोष सञ्चालनका लागि स्पष्ट आधारहरू प्रदान गरेको छ । यसका केही मुख्य प्रावधानहरूमा कोष व्यवस्थापकको न्यूनतम चुक्ता पुँजी दुई करोड हुनुपर्ने, कोषको न्यूनतम आकार पन्ध्र करोड रुपैयाँ हुनुपर्ने, कोष व्यवस्थापकले कोषमा न्यूनतम दुई प्रतिशत हिस्सा लिनुपर्ने, र प्रति लगानीकर्ता न्यूनतम लगानी पचास लाख रुपैयाँ हुनुपर्ने जस्ता व्यवस्था छन् । बैङ्क तथा वित्तीय संस्था, बिमा कम्पनी, अवकाश कोष, द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय अन्तर्राष्ट्रिय संस्थागत लगानीकर्ता वा विदेशी व्यक्ति वा विदेशी फर्म वा विदेशी कम्पनी, लगानी गर्न सक्ने उद्देश्य भएका प्रचलित कानून बमोजिम नेपालमा स्थापना भएका संस्था, नेपाली नागरिक तथा गैह्र आवासीय नेपाली योग्य संस्थागत लगानीकर्ताको रूपमा स्पष्ट मान्यता दिएको छ । जसले गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाको सहभागिताका लागि कानूनी ढोका खोलेको छ । साथै विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५, कम्पनी ऐन, २०६३, विदेशी विनिमय (नियमन) ऐन, २०१९, आयकर ऐन, २०५८ जस्ता अन्य कानूनले पनि यस क्षेत्रलाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धनमा सहजीकरण गरेका छन् । नेपाल धितोपत्र बोर्ड, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, अर्थ मन्त्रालय लगायतका निकायहरूले नियमनकारी निकायको रूपमा कार्य गरिरहेको पाइन्छ ।

२.३ सैद्धान्तिक आधार

वैकल्पिक लगानी कोषको आवश्यकता केबल आर्थिक सिद्धान्त र पुँजीबजारको माग मात्र नभई स्थापित आर्थिक सिद्धान्तमा आधारित छ । यसको केही सैद्धान्तिक आधारहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- **पुँजीको अभाव पूर्ति** : परम्परागत बैंकिङ्ग प्रणाली धितोमा आधारित र जोखिमप्रति संवेदनशील हुन्छ। यसले गर्दा उच्च वृद्धिको सम्भावना बोकेका तर भौतिक सम्पत्ति नभएका स्टार्टअप, नयाँ प्रविधि र साना तथा मझौला उद्यम/व्यवसायहरूले आवश्यक पुँजी प्राप्त गर्न सक्दैनन् । वैकल्पिक लगानी कोषले यही खाडललाई पुर्दै "स्मार्ट मनी" (पुँजीसँगै व्यवस्थापकीय सल्लाह र सञ्जाल) प्रदान गर्दछ ।
- **एजेन्सी सिद्धान्त** : यसले लगानीकर्ता (Principals/ Limited Partners) र कोष व्यवस्थापक (Agent/General Partners) बिचको सम्बन्धलाई व्याख्या गर्छ । कोष व्यवस्थापकले लगानीकर्ताको हितमा काम गरोस् भनी सुनिश्चित गर्न "२ र २०" (२% व्यवस्थापन शुल्क र २०% नाफामा हिस्सा)

जस्ता शुल्क संरचनाहरू बनाइन्छ । यसले कोष व्यवस्थापकलाई उत्कृष्ट प्रतिफल ल्याउन उत्प्रेरित गर्छ ।

- पोर्टफोलियो विविधीकरणको सिद्धान्तः लगानीकर्ताहरूले लगानी पोर्टफोलियोलाई विविधीकरण गर्न र समग्र जोखिम न्यूनीकरण गर्न मद्दत गर्दछ ।

३. वैकल्पिक लगानी कोष स्थापनाका उद्देश्यहरू

नेपालमा दीर्घकालीन र वैकल्पिक स्रोतहरूबाट पुँजी सङ्कलन गरी उच्च सम्भावना भएका क्षेत्रमा लगानी प्रवाह गर्ने उद्देश्यले विशिष्टिकृत लगानी कोष स्थापना गरिन्छ । यस कोषको मूल प्रयोजन बैङ्क तथा पारम्परिक वित्तीय साधनले पूर्ति गर्न नसक्ने दीर्घकालीन वित्तीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु हो । कोषमार्फत उच्च जोखिम तर उच्च प्रतिफलका सम्भावना भएका परियोजनामा लगानी गर्न सकिने भएकाले नवप्रवर्तन र प्रविधि हस्तान्तरणलाई प्रोत्साहन मिल्नेछ । साथै, यसले प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी आकर्षित गर्दै पुँजीबजारको विविधीकरणमा योगदान पुर्‍याउनेछ । यसका उद्देश्यहरूलाई देहाय बमोजिम बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- नवीन व्यवसाय, साना तथा मझौला उद्योग व्यवसाय र स्टार्टअपलाई पुँजी उपलब्ध गराउने,
- उद्यम व्यवसायीको लागि कर्जा तथा वित्त उपलब्ध गराउन बैकल्पिक वित्तको व्यवस्था गर्ने,
- उद्यमशीलता प्रवर्द्धन एवम् फर्म तथा कम्पनीलाई व्यवस्थापकीय र प्राविधिक क्षमता प्रदान गर्ने,
- व्यवसायको संस्थागत संस्कार, व्यवसायीकता र सुशासनको प्रवर्द्धन गर्ने,
- जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन सुधार गर्ने,
- वित्तीय बजारको विविधीकरण गर्ने,
- रोजगार सिर्जना तथा आर्थिक विकासमा योगदान दिने ।

४. विशिष्टीकृत लगानी कोषको वर्तमान अवस्था

विशिष्टीकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ बमोजिम बोर्डबाट आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को अन्त्यसम्ममा कुल १३ वटा कोष व्यवस्थापकले कोषको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि कोष व्यवस्थापकको अनुमति लिएका छन् । जसमध्ये १० कोष व्यवस्थापकले व्यवस्थापन गरेको ११ वटा कोषबाट कूल रू. ३४ अर्ब आकार रहेको कोष निष्काशन अनुमति प्राप्त गरेका छन् । कोषको प्रबर्द्धकले कम्तीमा १० प्रतिशत रकम लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था बमोजिम अधिकांश कोषको प्रवर्द्धक बैङ्क तथ वित्तीय संस्था रहेका छन् । अधिकांश कोषको लगानीको सम्भावित क्षेत्र उर्जा, वित्तीय सेवा, इ-कमर्स तथा सूचना प्रविधि, स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि, पर्यटन, होटल, उत्पादन तथा प्रशोधन लगायत रहेका छन् । बोर्डमा विशिष्टिकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ बमोजिम दर्ता भएको कोष व्यवस्थापकको नाम, कोषको नाम, त्यसको आकार र समयावधि तालिका -१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १ बोर्डबाट अनुमति प्राप्त कोष व्यवस्थापक र कोषको नामावलीको विवरण

क्र.सं	कोष व्यवस्थापकको नाम	कोषको नाम	कोषको आकार	समयावधी
१.	ग्लोबल इक्विटी फण्ड लि.	नेपाल इम्प्याक्ट ग्रोथ इक्विटी फण्ड -१	१ अर्ब	५ वर्ष
२.	अवसर इक्विटी लि.	अवसर इक्विटी डाइभर्सिफाइड फण्ड	५ अर्ब	१० वर्ष
३.	नविल इन्भेष्ट बैंकिङ्ग लि.	-	-	-
४.	प्रभु क्यापिटल लि.	प्रभु डाइभर्सिफाइड प्राइभेट इक्विटी फण्ड-१	५० करोड	१० वर्ष
५.	एनएमबी क्यापिटल लि.	-	-	-
६.	एनआईएमबी एस क्यापिटल लि.	एनआईबीएल इक्विटी पार्टनर्स	१० अर्ब	१५ वर्ष
७.	लक्ष्मी क्यापिटल मार्केट लि.	लक्ष्मी सस्टेनेबल इनर्जी फण्ड	१ अर्ब	१० वर्ष
८.	एनआईसि एसिया क्यापिटल लि.	-	-	-
९.	आध्यान्त फण्ड म्यानेजमेन्ट लि.	नेपाल अपरच्यूनिटि फण्ड-१	३ अर्ब	१० वर्ष
१०.	अल्फा प्लस भेन्चर्स लि.	अल्फा प्लस भिजन फण्ड	२ अर्ब	१० वर्ष
११.	रिलायबल भेञ्चरक्यापिटल लि.	रिलायबल प्राइभेट इक्विटी फण्ड	२ अर्ब	१० वर्ष
१२.	नेशनल फण्ड म्यानेजमेन्ट लि.	नेशनल इक्विटी फण्ड-१	७ अर्ब	१० वर्ष
		नेपाल हाइड्रो फण्ड -२	५० करोड	१० वर्ष
१३.	स्वेडा इक्विटी फण्ड लि.	नेपाल इम्प्याक्ट फण्ड -१	२ अर्ब	१० वर्ष
कुल				३४ अर्ब

स्रोतः नेपाल धितोपत्र बोर्डको वेवसाइट र सम्बन्धित कोष व्यवस्थापकको वेवसाइट

५. वैकल्पिक लगानी कोषमा गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाको भूमिका

नेपालमा वैकल्पिक लगानी कोषको इकोसिस्टमको दिगो विकासमा गैह्र-बैंकिङ्ग वित्तीय संस्थाको भूमिका सबैभन्दा महत्वपूर्ण र बहुआयमिक हुन जान्छ । कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष जस्ता गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूसँग रहेको खर्बौंको दीर्घकालीन कोषलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाहित गर्न वैकल्पिक लगानी कोष एक उत्कृष्ट माध्यम बन्न सक्छ । यसमा गैह्र-बैंकिङ्ग वित्तीय संस्थाको भूमिकालाई मुख्यतया तीनवटा रणनीतिक तहमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छः

क. संस्थागत लगानीकर्ता (Limited Partner) को भूमिका :

यो गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाका लागि सबैभन्दा प्रत्यक्ष, स्वाभाविक र महत्वपूर्ण भूमिका हो । वैकल्पिक लगानी कोषहरूलाई सञ्चालनका लागि ठूलो आकार र लामो अवधिको पुँजीचाहिन्छ, जुन गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय

संस्थासँग प्रचुर मात्रामा उपलब्ध हुन्छ । विशिष्टीकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५ ले समेत गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थालाई "योग्य लगानीकर्ता" को रूपमा मान्यता दिई लगानी गर्न कानूनी बाटो खुला गरेको छ ।

- **पुँजीको प्रमुख स्रोत** : वैकल्पिक लगानी कोष हरूलाई आवश्यक पर्ने न्यूनतम १५ करोड देखि अर्बौंसम्मको कोष जुटाउन गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरू मुख्य स्रोत बन्न सक्छन् । उनीहरूको लगानीले कोषलाई तत्काल कार्यान्वयनमा जान र अर्थतन्त्रमा देखिने गरी प्रभाव पार्न सक्ने ठूला परियोजनाहरूमा लगानी गर्न सक्षम बनाउँछ ।
- **एंकर इन्भेस्टरको भूमिका** : कर्मचारी सञ्चय कोष वा नागरिक लगानी कोष जस्ता ठूला र प्रतिष्ठित संस्थाहरूले कुनै कोषमा प्रारम्भिक लगानीकर्ता (एङ्कर इन्भेस्टर) को रूपमा लगानी गर्दा विश्वसनीयता र प्रतिष्ठा बढाउँछ । यो विश्वासले अन्य निजी, उच्च आम्दानी भएका व्यक्ति तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई समेत आकर्षित गर्न उत्प्रेरकको काम गर्दछ ।
- **लगानी विविधीकरण र उच्च प्रतिफल** : हाल गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूको ठूलो लगानी मुद्दती निक्षेप र सरकारी ऋणपत्रमा केन्द्रित छ, जसको प्रतिफल घट्दो क्रममा छ । आफ्नो कुल लगानी पोर्टफोलियोको सानो अंश (जस्तै २-५%) मात्र वैकल्पिक लगानी कोषमा लगानी गर्दा पनि उनीहरूले आफ्नो लगानीलाई विविधीकरण गर्न र परम्परागत लगानीभन्दा उच्च प्रतिफल कमाउने सम्भावना बढाउन सक्छन् । यसले उनीहरूको समग्र जोखिम-प्रतिफल सन्तुलनलाई व्यवस्थापन गर्न मद्दत गर्दछ ।

ख. कोष व्यवस्थापक (General Partner) को भूमिका :

गैह्र-बैंकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूले लगानीकर्ताको रूपमा मात्र नभई कोषको व्यवस्थापन र नेतृत्व गर्ने भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्छन् । भारत, संयुक्त राज्य अमेरिका, यूरोपियन राष्ट्रहरू जस्ता विकशित पुँजीबजारमा पेन्सन फण्डहरूले समेत कोष व्यवस्थापकको भूमिका निर्वाह गरेको पाइएको छ ।

- **कोष व्यवस्थापनमा विशेषज्ञता** : हाल वाणिज्य बैङ्कका सहायक कम्पनीको रूपमा रहेका मर्चेन्ट बैङ्करहरू यस भूमिकामा बढि संलग्न देखिएका छन् । कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोषजस्ता संस्थाहरूले नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट अनुमति लिई कोष व्यवस्थापन गर्न सक्दछन् ।
- **संस्थागत विश्वसनीयता र सञ्जाल** : गैर-बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाका योगदानकर्ताको सञ्जाल र संस्थागत संरचनामार्फत अन्य लगानीकर्ताको विश्वास जित्न सक्दछन् । त्यस्तै, आफ्नो सञ्जालको प्रयोग मार्फत लगानीका लागि सम्भावित पोर्टफोलियो कम्पनीहरूको पहिचान र उचित मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्दछ ।

ग. इकोसिस्टम निर्माणमा सहयोगी भूमिका :

प्रत्यक्ष लगानी र व्यवस्थापन बाहेक, गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाले वैकल्पिक लगानी कोष इकोसिस्टमलाई बलियो बनाउन अन्य सहयोगी भूमिकाहरू पनि खेल्न सक्छन् ।

- **संरक्षक/ट्रस्टी** : वैकल्पिक लगानी कोषमा लगानीकर्ताहरूको हित संरक्षण गर्न र कोषको सम्पत्तिलाई कोष व्यवस्थापकको सम्पत्तिबाट अलग र सुरक्षित राख्न एक संरक्षकको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो वित्तीय स्थायित्व र विश्वसनीयताको आधारमा यो सेवा प्रदान गर्न सक्छन्, जसले समग्र प्रणालीमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउँछ ।
- **परामर्श सेवा** : गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाले आफ्नो बजार अनुभवको आधारमा कोषहरूलाई लगानी रणनीति, बजार विश्लेषण र जोखिम

व्यवस्थापनसम्बन्धी परामर्श सेवा उपलब्ध गराएर पनि सहयोग गर्न सक्छन् ।

६. विद्यमान चुनौती

वैकल्पिक लगानी कोषले गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाका लागि लगानी विविधीकरण र उच्च प्रतिफलको आकर्षक अवसर प्रदान गरे तापनि व्यवहारमा यो सहकार्यलाई जटिल बनाउने विभिन्न कानूनी, संस्थागत र बजार-सम्बन्धी चुनौतीहरू विद्यमान छन् । गैह्र बैकिङ्गवित्तीय संस्थाले वैकल्पिक लगानी कोषमा लगानी गर्दा सामना गरिरहेका चुनौती, त्यसको कारण तथा परिमाण/प्रभावलाई तालिका-२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २ : गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाले वैकल्पिक लगानी कोषमा लगानी गर्दा सामना गरिरहेका चुनौतीहरू

क्र.सं.	चुनौती	कारण	परिणाम/प्रभाव
१.	नियामकीय अस्पष्टता र समन्वयको कमी	नेपाल धितोपत्र बोर्ड, नेपाल राष्ट्र बैङ्क र नेपाल बिमा प्राधिकरणबीच नीति समन्वयको कमी	कानूनी र नीतिगत विवादको सम्भावना
२.	लगानी सीमामा अस्पष्टता	कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९, र नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७ मा प्राइभेट इक्विटी वा भेञ्चर क्यापिटलजस्ता वैकल्पिक लगानी कोषहरूमा लगानी गर्ने स्पष्ट रूपमा उल्लेख नहुनु,	गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाका संचालक समिति र व्यवस्थापन तहका कर्मचारी लगानी निर्णय गर्न हिचकिचाउने
३.	तरलता जोखिम	वैकल्पिक लगानी कोषको दीर्घकालीन बजारको अभाव	लगानी फिर्ता रणनीति अवलम्वन गर्न कठिन
४.	व्यवस्थापकिय दक्षता कमी	वैकल्पिक लगानी कोषमा गरिने लगानीको विश्लेषण परम्परागत सेयर वा मुद्दती निक्षेपको विश्लेषणभन्दा धेरै जटिल, विशेषज्ञ जनशक्तिको अभाव	लगानी जोखिम पहिचान कमजोर, लगानी निर्णयमा त्रुटि
५.	जोखिम-प्रतिफल अनिश्चितता	परियोजना जोखिम उच्च, प्रतिफल ढिलो	अल्पकालीन नाफा लक्ष्यसँग मेल नखानु
६.	लगानीकर्ता हित संरक्षणमा कमजोरी	जोखिम साझेदारी संयन्त्रको अभाव	पुंजी गुम्ने सम्भावना
७.	बजार आकार र परियोजनाको अभाव	बैङ्क योग्य परियोजनाको कमी, उपयुक्त साना तथा मझौला परियोजनाको कमी	वैकल्पिक लगानीमा पुंजी आकर्षित गर्न कठिन
८.	विदेशी विनिमय र पुंजीप्रवाह जटिलता	प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको स्वीकृति लामो, विदेशी मुद्रा विनिमय जोखिम	विदेशी वा संयुक्त लगानीमा वैकल्पिक लगानीमा न्यून सहभागिता
९.	कर परिपालनामा चुनौती	वैकल्पिक लगानी कोषमा हुने लगानी, त्यसको प्रतिफल र पुँजीगत लाभकर सम्बन्धी अस्पष्टता	लगानीकर्ताको आकर्षणमा न्यूनता

७. अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र नेपालको लागि सिकाई

वैकल्पिक लगानी कोषको विकासमा गैह्र बैकिङ्गवित्तीय संस्थाहरूको भूमिका नेपालका लागि नयाँ विषय भए पनि यो विश्वका धेरै विकसित र उदीयमान अर्थतन्त्रहरूमा एक स्थापित अभ्यास हो । अन्य देशका अनुभवहरूले नेपाललाई यस क्षेत्रको विकासमा महत्वपूर्ण मार्गदर्शन प्रदान गर्न सक्छन् । केही असल अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. **पेन्सन फन्ड र अवकाश कोषको सक्रिय भूमिका:** संयुक्त राज्य अमेरिका, क्यानडा, अष्ट्रेलिया र युरोपेली देशहरूमा पेन्सन फन्डहरू प्राइभेट इक्विटी र भेञ्चरक्यापिटल कोषहरूका लागि सबैभन्दा ठूला संस्थागत लगानीकर्ता हुन् । क्यानडाको पेन्सन प्लान इन्भेस्टमेन्ट बोर्ड वा क्यालिफोर्नियाको पब्लिक इम्प्लोइज रिटायरमेन्ट सिस्टम जस्ता संस्थाहरूले आफ्नो कुल सम्पत्तिको ठूलो हिस्सा (करिव एक चौथाई) वैकल्पिक लगानीका लागि छुट्याएका देखिन्छ । यसले उनीहरूलाई उच्च प्रतिफल सुनिश्चित गर्न र आफ्नो लगानीलाई विविधीकरण गर्न मद्दत गरेको छ ।

ख. **सरकारको उत्प्रेरक भूमिका र नीतिगत प्रोत्साहन** : भारत, इजरायल र सिङ्गापुर जस्ता देशहरूमा सरकारले भेञ्चरक्यापिटल र स्टार्टअप इकोसिस्टमलाई प्रोत्साहन गर्न सुरुवाती चरणमा उत्प्रेरकको भूमिका खेलेको छ । भारत सरकारले "Fund of Funds for Startups –FFS" योजना अन्तर्गत १०,००० करोड भारुको कोष खडा गरी सीधै स्टार्टअपमा नभई भेञ्चरक्यापिटल कोषहरूमा लगानी गऱ्यो । यसले निजी क्षेत्रका लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न विश्वासको वातावरण बनायो । सन् १९९० को दशकमा इजरायल सरकारले "Yozma" कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारी कोष र निजी भेञ्चरक्यापिटल कोषहरूलाई सँगसँगै लगानी गर्ने अवसर दियो र सफल भएमा निजी लगानीकर्तालेे सरकारी हिस्सा समेत किन्न पाउने सुविधा दियो । यसले इजरायललाई आज स्टार्टअप नेसन बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो ।

ग. **सहज लगानी फिर्ताको वातावरण निर्माण** : सफल वैकल्पिक लगानी इकोसिस्टम भएका देशहरूमा लगानी फिर्ताका लागि विविध र बलिया संयन्त्रहरू रहेका हुन्छन् । अमेरिकाको NASDAQ जस्ता स्टक एक्सचेन्जमा प्रविधि कम्पनीहरूको सहज सूचीकरण वा ठूला कम्पनीहरूले साना स्टार्टअपहरूलाई किन्ने वा मर्जर र एक्विजसन गर्ने क्रियाकलापले लगानीकर्ताहरूलाई आफ्नो लगानीबाट नाफासहित बाहिरिन सहज बनाएको छ ।

घ. **सह–लगानी र विशेषज्ञता विकास** : विकसित राष्ट्रका धेरै संस्थागत लगानीकर्ताहरूले शुरूवाती चरणमा कोषमा सीधै लगानी गर्नुको सट्टा, अनुभवी विदेशी वा स्वदेशी कोष व्यवस्थापकहरूसँग मिलेर निश्चित परियोजनाहरूमा सह-लगानी गरे । यसले उनीहरूलाई लगानी प्रक्रिया प्रत्यक्ष रूपमा सिक्ने अवसर दियो र जोखिम पनि कम भयो ।

वैकल्पिक लगानी कोष विकासका लागि सरकारको उत्प्रेरक नीति, अवकाश कोषहरूको रणनीतिक लगानी र लगानी फिर्ताको सहज वातावरण अनिवार्य छ । नेपालले यी देशका सफल अभ्यासहरूलाई आफ्नो मौलिक परिवेशअनुसार अनुकूलन गरी लागू गर्न सकेमा वैकल्पिक लगानी इकोसिस्टमले छिट्टै गति लिई देशको आर्थिक रूपान्तरणमा ठोस योगदान पुऱ्याउने निश्चित छ ।

८. भावी मार्गचित्र

नेपालको आर्थिक आकाङ्क्षालाई यथार्थमा बदल्न वैकल्पिक लगानी कोषको इकोसिस्टमलाई योजनाबद्ध र द्रुत गतिमा विकास गर्नु अनिवार्य छ । यसका

लागि चुनौतीहरूलाई अवसरमा बदल्न सरोकारवाला निकायहरूले समन्वयात्मक रूपमा निम्न रणनीतिक कदमहरू चाल्नुपर्दछः

क. नियामक निकाय :

नियामक निकायहरूले सहजकर्ता र अनुगमनकर्ताको दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्दै लगानीका लागि स्पष्ट, अनुमानयोग्य र सुरक्षित वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ । यसका लागिः

- **एकीकृत र स्पष्ट कानूनी खाका निर्माण** : नेपाल धितोपत्र बोर्डले वित्तीय क्षेत्रका अन्य नियमनकारी निकाय नेपाल राष्ट्र बैङ्क र नेपाल बिमा प्राधिकरणका प्रतिनिधि सम्मिलित एक उच्च स्तरीय समन्वय समिति गठन गर्ने । गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाले आफ्नो कुल लगानीयोग्य कोषको निश्चित प्रतिशत (उदाहरणका लागि, ३% देखि ५% सम्म) वैकल्पिक लगानी कोषमा लगानी गर्न पाउने गरी सम्बन्धित ऐनमा संशोधन गर्ने वा तत्कालका लागि स्पष्ट निर्देशन जारी गर्ने,
- लगानीकर्ता हित संरक्षण र सुशासनः कोष व्यवस्थापकहरूको व्यावसायिकता, पारदर्शिता र लगानी प्रक्रियाको नियमित र कडा अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने,
- सहज लगानी फिर्ताको वातावरण निर्माणः दीर्घकालीन तरलता समस्या समाधान गर्न यस्ता कोषका एकाइहरूलाई कारोबार गर्न मिल्ने गरी ओभर-द-काउन्टर बजार वा साना तथा मझौला उद्योग प्लेटफर्म स्थापना गर्ने ।

ख. गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाहरू :

यी संस्थाहरूले परम्परागत लगानीको मानसिकताबाट दीर्घकालीन पुँजीलाई राष्ट्रिय उत्पादन र नवप्रवर्तनमा जोड्न रणनीतिक रूपमा अघि बढ्नुपर्छ । यस अन्तर्गत

- संस्थागत क्षमता र विशेषज्ञता विकासः वैकल्पिक लगानीको विश्लेषण, मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्न संस्थाभित्रै छुट्टै एकाइ स्थापना गर्ने वा विशेषज्ञ कर्मचारी नियुक्त गर्ने/तालिम दिने,
- आन्तरिक लगानी नीतिको परिमार्जनः आफ्नो लगानी नीति परिमार्जन गरी “वैकल्पिक लगानी” लाई एक औपचारिक र स्थायी लगानी क्षेत्रको रूपमा समावेश गर्ने,
- बजार निर्माताको भूमिकाः बजारमा विश्वास जगाउन प्रतिष्ठित कोषहरूमा प्रमुख लगानीकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने । यसले अन्य घरेलु तथा विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न मद्दत गर्दछ ।

ग. सरकार

बजारको इकोसिस्टम बलियो बनाउन र निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्न सरकारको उत्प्रेरक भूमिका रहन्छ ,यस अन्तर्गत

- कर तथा अन्य नीतिगत प्रोत्साहनः वैकल्पिक लगानी कोषमार्फत गरिने लगानीमा वित्तीय र मौद्रिक प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्ने,
- विदेशी लगानी प्रक्रियामा सहजीकरणः वैकल्पिक लगानी कोषमा आउने विदेशी लगानीको स्वीकृति प्रक्रियालाई छिटो र सरल बनाउन एकल-द्वार प्रणाली लागू गर्ने,
- लगानीयोग्य परियोजनाको पाइपलाइन सिर्जनाः सरकारले पूर्वाधार, ऊर्जा, र कृषि जस्ता राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी-योग्य परियोजनाहरूको “परियोजना बैङ्क“ तयार गर्ने ।

९. निष्कर्ष

नेपालको आर्थिक विकासको आकाङ्क्षालाई साकार पार्न वैकल्पिक लगानी कोष एक शक्तिशाली इन्जिन बन्न सक्छ र त्यो इन्जिनलाई चाहिने इन्धन अर्थात् दीर्घकालीन पुँजी गैह्र बैकिङ्गवित्तीय संस्थाहरूसँग प्रचुर

मात्रामा रहेको छ । यी संस्थाहरू केवल पुँजीको स्रोत मात्र नभएर यसको सम्पूर्ण इकोसिस्टम विकासको मेरुदण्ड हुन् ।

नीतिगत अस्पष्टता, लगानीका जोखिम र बजारको अपरिपक्वता जस्ता चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न नियामक निकायको सक्रियता, गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाको रणनीतिक लगानी र सरकारको सहयोगी नीतिबीच त्रिकोणात्मक सहकार्य आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । गैह्र बैकिङ्ग वित्तीय संस्थाको खर्बौंको कोषलाई गैह्र बैकिङ्गवित्तीय संस्था मार्फत उत्पादनशील क्षेत्रमा जोड्नु उनीहरूको आफ्नै वित्तीय स्वास्थ्य र समग्र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको दिगो विकासका लागि एक ऐतिहासिक कदम हुनेछ । यो सहकार्य केवल एक वित्तीय छनोट होइन, यो नेपालको आर्थिक भविष्यको एक अनिवार्य शर्त हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

क. ऐन तथा नियमावलीहरू

- विशिष्टीकृत लगानी कोष नियमावली, २०७५
- धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९
- नागरिक लगानी कोष ऐन, २०४७
- सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन तथा कार्यविधि, २०७४
- विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५
- आयकर ऐन, २०५८

ख. निकायगत प्रतिवेदन तथा प्रकाशनहरू :

- नेपाल धितोपत्र बोर्डका वार्षिक प्रतिवेदन तथा वेबसाइटमा प्रकाशित तथ्याङ्कहरू ।
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कका वार्षिक तथा त्रैमासिक प्रतिवेदनहरू ।
- अर्थ मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित आर्थिक सर्वेक्षण ।
- कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष तथा सामाजिक सुरक्षा कोषका वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।

ग. अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययन :

- OECD . (2023) . Alternative Investments and Pension Funds: Global Trends . OECD Publishing .
- Government of India . (2016) . Fund of Funds for Startups (FFS) . Department for Promotion of Industry and Internal Trade .
- Yozma Group . (1993) . Yozma Program: Israel's Venture Capital Initiative . Israel .

कर्मचारी सञ्चय कोषमा सुशासन कायम गर्न भएका प्रयासहरू

✍ नविन कुमार गुरुङ*

कार्यकारी सारांश

नेपालका सार्वजनिक सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूको अवकाश पछिको आर्थिक सुरक्षाको सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य लिई स्थापित संस्था हो, कर्मचारी सञ्चय कोष । २०७५ सालमा मा निवृत्तभरण ऐन, २०७५ जारी पश्चात सञ्चय कोषको क्षेत्र विस्तार भई निवृत्तभरण कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको समेत जिम्मेवारी थप भएको छ । तथापि, यस्ता ठूला वित्तीय संस्थाको दिगोपना र सञ्चयकर्ताको विश्वास कायम राख्न पारदर्शिता, जवाफदेहिता, कानूनको शासन, सहभागिता र दक्षता जस्ता सुशासनका सिद्धान्तहरूको पालना अपरिहार्य हुन्छ । कर्मचारी सञ्चय कोषले सुशासन कायम गर्न सेवा प्रवाहलाई Digitize गर्ने, Online मार्फत सेवा प्रवाह गर्ने कार्यमा अहोरात्र लागि रहेको छ । यसका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा विकसित व्यवस्थापन, ICT का क्षेत्रको नवीन अवधारणाहरू तथा कर्पोरेट गभर्नेन्सका आयामहरूलाई समेत आत्मसाथ गरिरहेको छ । यसबाट सञ्चयकर्ताहरूको हकहित सुरक्षित हुनुका साथै कोषको वित्तीय स्थायित्व र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यसको योगदान थप सुदृढ बन्नेछ । नेपालको सन्दर्भमा AI को प्रयोग आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक समानता, रुपान्तरण तथा देशको सबै क्षेत्रमा राज्य तथा राज्यका अन्य निकायहरूको उपस्थिति जनाउने संयन्त्रको रुपमा प्रयोग गरी सुशासन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने तर्फ जोड दिनु पर्ने हुन्छ । यो सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र अन्य सामाजिक सुरक्षा योजनाको सुव्यवस्थापनद्वारा कोषलाई सन्तुष्ट र स्वस्थ्य सञ्चयकर्ता परिवार (Happy and healthy family of Satisfied member)बनाउने दीर्घकालीन लक्ष्य लिइ अघि बढेको छ ।

राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्रहरू (सरकार, सार्वजनिक संस्थानहरू, नागरिक समाज र निजी क्षेत्र) पारदर्शी, जवाफदेही, प्रभावकारी, कुशल र न्यायपूर्ण तरिकाले सञ्चालित हुनुपर्छ भन्ने मान्यताबाट सुशासन मार्गदर्शित रहेको हुन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य नागरिकको हित प्रवर्द्धन गर्नु र उनीहरूको जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार ल्याउनु हो । असल शासन, विधिको शासन, उत्तरदायी, जवाफदेही, संवेदनशील शासन, पारदर्शी शासन प्रणाली, खुल्ला शासन प्रणाली नै सुशासनका प्रमुख आयामहरू हुन । संविधानले परिकल्पना गरेको लक्ष्यमा पुग्ने एक मात्र माध्यम भनेको शासन, प्रशासनका हरेक एकाइहरू तथा राजकाजमा सुशासन कायम गर्नु नै हो । सुशासन आदर्श समाजको परिकल्पना हो जसमा सर्वसाधारण जनताको इच्छा र आङ्काक्षाको प्रतिनिधित्व सहि हुन्छ । सुशासन राजनितिज्ञको लागि सत्ता प्राप्तिको आर्कषक नारा प्रशासकको लागी समस्याको विषय र सर्वसाधारण जनताको लागी आशाको केन्द्रविन्दु रहेको हुन्छ ।

* प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

पृष्ठभुमि (Background)

नेपालको श्रम बजारमा औपचारिक क्षेत्रमा करीब २७ लाख र अनौपचारिक क्षेत्रमा करीब ५३ लाख गरी करीब ८० लाख श्रमिकहरू रहेका छन् । औपचारिक क्षेत्रका पनि सरकारी तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा रहेका करीब ७ लाख श्रमिकहरूको सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष लगायत विभिन्न सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै र भविष्य सो योजनाहरू सुनिश्चितता गर्नु पर्ने जिम्मेवारी कर्मचारी सञ्चय कोषमा रहेको छ । यी तथ्यहरूले प्रमाणित गर्दछ कि कर्मचारी सञ्चय कोष सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने संस्थाहरू मध्ये नेपालको एक ठूलो संस्थाको रुपमा स्थापित भईसकेको छ ।

क. कर्मचारी सञ्चय कोषको चिनारी

कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अनुरुप कर्मचारी सञ्चय कोषको स्थापना वि.सं. २०१९ साल भाद्र ३१ गते भएको थियो । नेपाल सरकारको विभिन्न सेवाका कर्मचारी लगायत सङ्गगठित संस्था एवम् निजी क्षेत्रका कर्मचारी तथा कामदारहरूको सञ्चय कोष व्यवस्थापन गर्ने यसको स्थापनाकालको प्रमुख उद्देश्य थियो । पछि विभिन्न समयमा ऐनमा परिमार्जन गरि नेपाल सरकार र सङ्गठित संस्थाका कर्मचारीहरू, अन्य कर्मचारीहरू र स्वरोजगारमा संलग्न व्यक्तिहरूको निमित्त समेत सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष लगायत अन्य सामाजिक सुरक्षा कोषहरू सञ्चालन गर्न सक्ने गरी कोषको कार्यक्षेत्र र दायरा विस्तार भएको छ । निवृत्तभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम योगदानमा आधारित निवृत्तभरण कोष सञ्चालनको अधिकार समेत कोषलाई प्राप्त भएको छ । हाल कोषले ७ वटै प्रदेशका विभिन्न ८ स्थानमा शाखा कार्यालय तथा ४ स्थानमा सेवा केन्द्रहरू तथा ११ वटा विभागहरू मार्फत आफ्ना सेवाहरू सञ्चालन गरी सबै क्षेत्रका सञ्चयकर्तालाई सेवा प्रवाहमा समेटिरहेको छ । यो सञ्चय कोष, निवृत्तभरण कोष र अन्य सामाजिक सुरक्षा योजनाको सुव्यवस्थापनद्वारा कोषलाई सन्तुष्ट र स्वस्थ्य सञ्चयकर्ता परिवार (Happy and healthy family of Satisfied member) बनाउने दीर्घकालीन लक्ष्य लिइ अघि बढेको छ । एकातिर आफ्ना योगदानकर्ताहरूको सन्तुष्टिलाई प्रमुख केन्द्रबिन्दुमा राखेको त छँदै छ अर्को तिर कोषमा उपलब्ध दीर्घकालीन बचतलाई देशको उत्पादनशील तथा पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा उपयोग गरी दीगो आर्थिक विकासमा राष्ट्रलाई नै योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन लक्ष्य समेत लिएको छ ।

ख. सुशासनको परिचय

सुशासन आधुनिक राज्य व्यवस्थाको एक अनिवार्य शर्त हो । यो केवल सरकारको कार्यशैलीमा मात्र सीमित नभई गैरसरकारी संस्थाहरू, निजी क्षेत्र र सार्वजनिक संस्थानहरूमा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । सुशासनले निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता, कार्यसम्पादनमा जवाफदेहिता, स्रोतको कुशल उपयोग, सबै पक्षको सहभागिता र न्यायपूर्ण व्यवहारलाई जोड दिन्छ । यसले संस्थाको उद्देश्य प्राप्तिमा सहयोग पुऱ्याउँछ र सरोकारवालाहरूको हित संरक्षण गर्छ । सुशासन राजनीतिज्ञको लागि सत्ता प्राप्तिको आकर्षक नारा प्रशासकको लागी समस्याको विषय र सर्वसाधारण जनताको लागि आशाको केन्द्रविन्दु रहेको हुन्छ ।

विश्व बैङ्कले सन् १९८९ मा अफ्रिकामा सुशासन (Good Governance) को अवधारणालाई पहिलो पटक प्रयोगमा ल्याएको हो । जसले पारदर्शी तथा जनउत्तरदायी सरकार, सशक्त नागरिक समाज, व्यावसायिक कर्मचारीतन्त्रको विकास, कानूनको शासन, खुल्ला शासनलाई सुशासनको अवयवको रुपमा लिएको छ । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (UNDP) ले निष्पक्ष र भरपर्दो न्याय प्रणाली, उत्तरदायित्व, अभिव्यक्ति तथा सूचनाको प्रत्याभुति, राजनैतिक वैधानिकता, चुस्त र प्रभावकारी ढङ्गबाट सार्वजनिक क्षेत्रको व्यवस्थापन, नागरिक समाजको सहकार्य जस्ता अवयवहरूलाई सुशासनको आयाम मानेको छ ।

सुशासनका प्रमुख अवयवहरू/आयामहरू

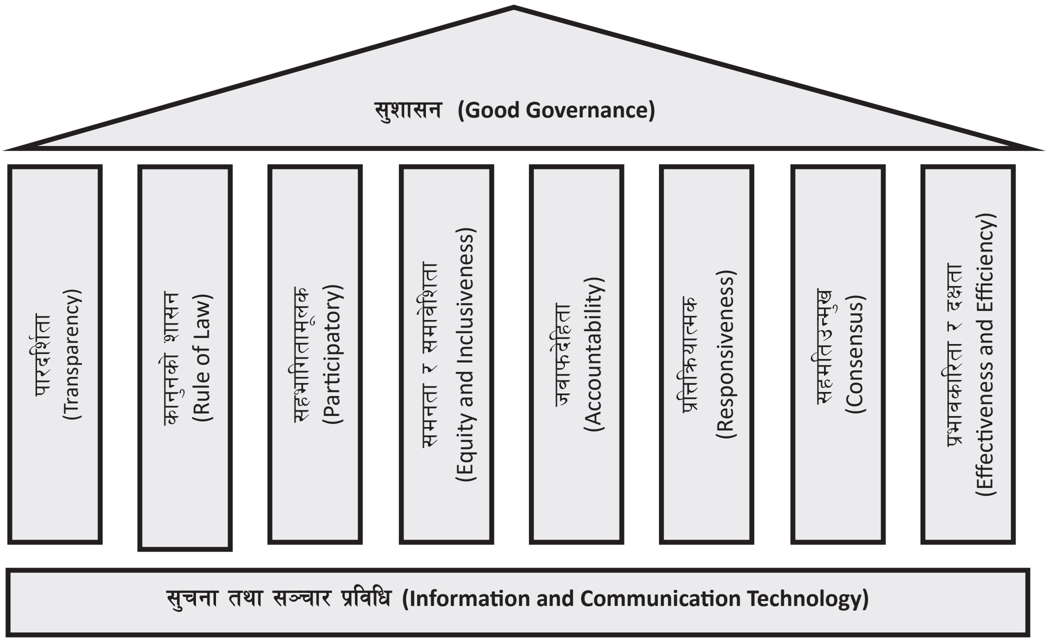

सुशासनका लागि सबै तहका सरकार सक्षम बन्दै देश र जनताप्रति उत्तरदायी तथा जिम्मेवारी बन्नुपर्छ भने कर्माचारीतन्त्रले देश र जनतालाई शिरमा राखेर असल सेवक बनी जनगुनासो अन्त्य गर्दै जनमुखी, पारदर्शी, निष्पक्ष, स्वच्छ प्रशासन सञ्चालन गर्नुपर्छ । सुशासनमा खलल पुग्ने गरी कुनै पनि तहका सरकारले राजनीतिक हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन । नागरिकहरूको बढ्दो अपेक्षा, प्रविधिको तीव्र विकास र विश्वव्यापीकरले गर्दा सुशासनका नयाँ सिद्धान्त र अभ्यासहरू देखा परेका छन् ।

सुशासन किन आवश्यक पर्छ ?

आजको विश्वमा सुशासनको महत्व र उपादेयतालाई सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, नैतिक र व्यवस्थापकीय दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। पारदर्शी, जवाफदेही, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा, शान्ति सुव्यवस्था लगायत स्थिर तथा व्यवस्थित शासनलाई बलियो बनाउँदै राज्यले असल कानूनी शासन स्थापना गर्न सुशासन कायम गर्नुपर्छ । जनअपेक्षा अनुसार सञ्चालित हुने शासन विधि र सेवाग्राही जनताको सन्तुष्टिमा आधारित अर्थात् गुनासोरहित शासन प्रणाली स्थापित गर्न सुशासनले थपबल पुऱ्याउँछ । यसको मुख्य उपादेयता देहाय बमोजिम रहेका हुन्छन् :

- कानूनी राज्यको पालना र विधिको शासनको स्थापना गर्न,
- पारदर्शीता र जवाफदेहिताको प्रवर्द्धन गर्न,
- भ्रष्टाचार र अनुशासनहिनताको रोकथाम र नियन्त्रणलाई प्रभावकारी तुल्याउन,
- मानव अधिकारको प्रत्याभूति सुनिश्चित गर्न,
- सार्वजनिक सेवा माथि नागरिक अधिकारको सुनिश्चितता हासिल गर्न,
- जनसहभागिता प्रवर्द्धन गर्न,

- जनमुखी र सक्षम प्रशासनयन्त्रको स्थापना गर्ने,
- नागरिक समाजको विकास र सहकार्य परिचालन गर्ने, आदि ।

कर्मचारी सञ्चय कोषमा सुशासन कायम गर्न भएका प्रयासहरू

कर्मचारी सञ्चय कोषले हाल करीब ५ लाख ७८ हजार सञ्चयकर्ता र करीब ९० हजार योगदानमा आधारित निवृत्तभरणकर्ताहरूको योगदानको रकमको कुशल परिचालन गरी विभिन्न सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सहित प्रतिफल दिन सक्षम भएको छ । वित्तीय कारोबारलाई नगदरहित विद्युतीय कारोबारमा बदल्दै डिजिटल प्रणाली लागु गर्दै कोषले हरेक क्रियाकलापलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउदै लग्ने प्रयत्न गरेको छ । कोषले सेवा प्रवाहलाई डिजिटल बनाउने र अनलाइनमार्फत सेवा प्रवाह गर्ने कार्यमा जोड दिएको छ । यसका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित व्यवस्थापन, (सूचना तथा सञ्चार प्रविधि) ICT का नयाँ अवधारणाहरू तथा कर्पोरेट गभर्नेन्सका आयामहरूलाई पनि आत्मसाथ गरिरहेको छ । समयक्रमसँगै, कोषको आकार र जिम्मेवारी दुबै बढ्दै गयो । यससँगै व्यवस्थापकीय चुनौतीहरू पनि थपिए । विशेष गरी, सञ्चयकर्ताहरूको बढ्दो सङ्ख्या, लगानीका नयाँ क्षेत्रहरूको खोजी र वित्तीय पारदर्शीताको मागले गर्दा सुशासनका प्रयासहरूको आवश्यक्ता महसुश बढ्दै गयो । कोषको कामकारबाही लगायत समग्र सस्थामा सुशासन कायम गर्न भएका प्रयासहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्ः

क. नीतिगत र कानूनी व्यवस्था

- कोषले सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ मा भएका विभिन्न औजारहरू जस्तो नागरिक वडापत्र, गुनासो सुन्ने अधिकारी जस्ता व्यवस्था गरेको छ ।
- संस्थागत सुशासन निर्देशिका, २०७१ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ, जसले कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने, आर्थिक अनुशासन कायम गर्ने र सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन सहयोग गर्छ । यसका अलवा कोषले संस्थागत सुशासन कायम गर्न देहायबमोजिमका कानूनी व्यवस्थाहरूको परिपालना गरेको छ ।
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ तथा कोषसँग सम्बन्धित प्रचलित कानूनमा उल्लेखित जिम्मेवारीका साथै कोषबाट सम्पादन हुने कार्य सम्बन्धी नीतिगत विषय कोषको सञ्चालक समितिको अधिनमा रहेको छ ।
- सञ्चालक समितिले कोषका प्रशासकलाई र प्रशासक अन्तर्गतका कर्मचारीलाई आवश्यक अधिकार प्रत्यायोजन तथा निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तो निर्देशनको समयभित्रै पालना गर्नु सम्बन्धित कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ ।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ र नियमावली, २०८१
- कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५
- कर्मचारी सञ्चय कोष, सेवा शर्त विनियमावली, २०७८

ख. प्रविधिको प्रयोग र डिजिटाईजेशन

- **अनलाइन सेवाहरू** : कोषले आफ्ना अधिकांश सेवाहरूलाई अनलाईन प्रणालीमा सारेको छ । सञ्चयकर्ताहरूले आफ्नो विवरण, सञ्चय कोष रकमको जानकारी र ऋणको आवेदन अनलाइन माध्यमबाटै गर्न सक्छन् । यसले गर्दा समय, लागत र श्रमको बचत हुन गई सेवा प्रवाहमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

- **मोबाइल एप्लिकेसन** : कोषले एक मोबाइल एप्लिकेसन पनि सञ्चालनमा ल्याएको छ। यसको माध्यमबाट सञ्चयकर्ताहरूले आफ्नो खाताको विवरण, सञ्चय रकमको अवस्था र अन्य जानकारीहरू मोबाइलमै हेर्न सक्छन् । , यसले सेवालाई झन् बढी पहुँचयोग्य बनाएको छ।
- **बायोमेट्रिक प्रणालीको प्रयोग** : सञ्चयकर्ताहरूको पहिचान र सुरक्षाका लागि बायोमेट्रिक प्रणालीको प्रयोग गरिएकाले नक्कली कागजात वा पहिचानको प्रयोगबाट हुने जालसाँजी हटेको छ।

ग. पारदर्शिता र जवाफदेहिता

कोषले वित्तीय कारोबारलाई नगदरहित विद्युतीय कारोबारमा बदलेर हरेक क्रियाकलापलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउने प्रयास गरेको छ। कोषका कारोबार तथा वित्तीय विवरणहरू त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने र लेखापरीक्षण समयमा नै सम्पन्न गरी नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्दै आएको छ । कोषमा कार्यरत कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउन तथा वार्षिक कार्यक्रम र बजेटको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरि कोषको लक्ष्य प्राप्त गर्ने हेतुले वार्षिक कार्यक्रमहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कनको मापदण्ड, २०८२ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

घ. आचार संहिता

कोषसँग सम्बन्धित सबै पक्षहरूको लागि आचार संहिता निर्माण गरिएको छ, जसले वित्तीय स्वार्थ भएका क्रियाकलाप वा संस्थाको हित विपरीतका कार्य गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ।

ङ. जोखिम व्यवस्थापन

कोषले संस्थागत सुशासनका असल प्रचलनलाई आत्मसात् गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, आन्तरिक लेखापरीक्षण, जोखिम व्यवस्थापन रणनीति लगायत सम्पत्ति तथा दायित्वको अध्ययन र विश्लेषण जस्ता विषयहरूमा ध्यान केन्द्रित गरेको छ । जोखिम व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७१ मार्फत कोषले आफ्नो कोषको सुरक्षा गरेको छ।

च. भ्रष्टाचार नियन्त्रण

कोषले सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) ऐन, २०६४ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ लगायतका ऐनहरूमा भएका व्यवस्थाको पालना गर्दै भ्रष्टाचार रोकथाममा प्रतिबद्धता जनाउनुका साथै भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा शुन्य सहनशीलता नीति अङ्गीकार गरेको छ। साथै कोषले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण नीति,२०७८ बनाई कार्यान्वयन समेत गरिएको छ।

छ. वितिय विवरणमा एकरूपता कायम

कोषले वित्तीय प्रतिवेदनलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार बनाउने क्रममा नियमित सुधार गर्दै जाने नीति अनुरुप आर्थिक वर्ष २०७४ । ७५ देखिको वित्तीय विवरणलाई नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान NFRS अनुरुप तयार गर्दै आइरहेको छ।

ज. अनलाईनमा आधारित सेवा प्रवाह:

Employees Provident Fund, Information Technology Policy, 2080 बनाई कोषको सेवा प्रवाह (करीब ९९ प्रतिशत) लाई Online Based गर्न सफल भएको छ। डाटाको सुरक्षा लगाई Cyber Security मा विशेष ध्यान दिइएको छ।

माथि उल्लेखित प्रयासहरू मार्फत, कर्मचारी सञ्चय कोषले आफ्ना सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताहरूको सन्तुष्टिलाई प्रमुख केन्द्रबिन्दुमा राख्नुका साथै दीर्घकालीन बचतलाई देशको उत्पादनशील तथा पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा उपयोग गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन लक्ष्य लिएको छ।

कोषको अबको बाटो

सुशासन कायम गर्न कोषले माथि उल्लेखित विभिन्न प्रयासहरूका बाबजुद कानूनी र संस्थागत व्यवस्थालाई बलियो बनाउनु, प्रविधिको पूर्ण उपयोग गरी सेवाहरूलाई स्वचालित बनाउनु र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई अझ प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । कर्मचारी सञ्चय कोष नेपालको वित्तीय प्रणाली र सामाजिक सुरक्षाको एक महत्वपूर्ण आधारस्तम्भको रुपमा कार्य गरी रहेको छ । यसको सफल र दिगो सञ्चालनले लाखौं सञ्चयकर्ता/योगदानकर्ताहरूको आर्थिक भविष्यलाई उज्वल बनाउनुका साथैकोषको दिगोपनालाई समेत टेवा पुग्ने देखिन्छ । कोषमा हरेक क्रियाकलापदेखि सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व कायम गरी सुशासनलाई बलियो बनाउन देहायका क्रियाकलापहरूमा कोषले अझ बढी जोड दिनुपर्छ ।

- कोषको आवश्यकता अनुरुप समय सापेक्ष रुपमा ऐन, नियम, नीति तथा कार्यविधिहरूमा समसामयिक परिमार्जन तथा सुधार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- कोषको सेवा प्रवाहलाई डिजिटल बनाउने र अनलाइन मार्फत सेवा दिने कार्यमा अझ बढि जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। कोषले वित्तीय कारोबारलाई नगदरहित विद्युतीय कारोबारमा बदलेर हरेक क्रियाकलापलाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउनु पर्छ। साथै, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित व्यवस्थापन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) का नयाँ अवधारणा तथा प्रविधिहरू र कर्पोरेट गभर्नेन्सका आयामहरूलाई समेत आत्मसाथ गर्दै जानु पर्छ ।
- कोषले संस्थागत सुशासन निर्देशिका, आचार संहिता, जोखिम व्यवस्थापन रणनीति, र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा शून्य सहनशीलताको नीति पनि अपनाएको छ । यी प्रयासहरूलाई कोषले थप सुदृढ र पारदर्शी बनाउँदै लैजानु पर्छ ।
- वित्तीय स्रोतको सुरक्षित, प्रभावकारी, प्रतिफलयुक्त र दक्षतापूर्ण परिचालन मार्फत दीर्घकालीन रुपमा सञ्चयकर्ता र योगदानकर्ताहरूको हित तथा राज्यको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन लाग्नुपर्छ ।
- कोषका कर्मचारी, व्यवस्थापक तथा सञ्चालक समितिका सदस्यहरूको कार्यसम्पादनलाई वस्तुनिष्ठ मापदण्डका आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने र उत्कृष्ट कार्यसम्पादन गर्नेलाई प्रोत्साहन गर्ने तथा कमजोर कार्यसम्पादन गर्नेलाई जिम्मेवार बनाउने प्रणालीको विकास गरिनुपर्छ ।
- कोषका कर्मचारीहरूलाई लगानी व्यवस्थापन, जोखिम मूल्याङ्कन, ग्राहक सेवा र प्रविधि सञ्चालनका लागि नियमित रूपमा तालिम प्रदान गरी उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ ।
- सञ्चयकर्ता र योगदानकर्ताहरूको व्यक्तिगत र वित्तीय डेटाको सुरक्षा र गोपनियता सुनिश्चित गर्न बलियो साइबर सुरक्षा प्रणाली अपनाउनुपर्छ ।
- सञ्चयकर्ता र योगदानकर्ताहरूसँग नियमित रूपमा अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू आयोजना गरी उनीहरूबाट प्राप्त राय, सुझाव र गुनासोलाई समयमा नै समाधान गर्ने परिपाटीको विकास गर्नुपर्छ ।
- कोषभित्रै जोखिम मूल्याङ्कन र अनुगमनका लागि एक छुट्टै विशेषज्ञ एकाई स्थापना गरि प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- अप्रत्याशित घटना (जस्तैः प्राकृतिक प्रकोप, आर्थिक मन्दी) बाट कोषमा पर्न सक्ने असरलाई न्यूनीकरण गर्न आपत्कालीन योजना (Contingency Plan) तयार गरि लागू गर्नुपर्छ ।

८. निष्कर्ष

कर्मचारी सञ्चय कोषलाई एक नमूना र विश्वासिलो संस्था बनाउनका लागि कोषका कर्मचारीहरू, कोषमा आबद्ध कर्मचारी यूनियनहरूका नेतृत्व, व्यवस्थापन र नियामक निकायहरूबीचको साझा प्रतिबद्धता र सहकार्य आवश्यक छ। सुशासनको पूर्ण अवलम्बनले मात्र कोषले आफ्नो दीर्घकालीन उद्देश्य प्राप्त गर्न र सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताहरूको भविष्यलाई सुरक्षित तथा समृद्ध बनाउन सक्षम हुनेछ । कोषले सम्पूर्ण सेवा प्रवाहलाई डिजिटल र अनलाइन माध्यमबाट उपलब्ध गराउने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा व्यवस्थापन र सूचना प्रविधिमा विकसित नयाँ अवधारणाहरूलाई आत्मसात् गर्ने जस्ता प्रयासहरू गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै, कोषले संस्थागत सुशासन कायम गर्न बनाइएका ऐन, कानून, निर्देशिका, आचार संहिताहरूको प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयनमा जोड दिनुका साथै भ्रष्टाचारमा शुन्य सहनशीलता नीतिको समेत प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । यी कदमहरूले कोषको कामकारबाहीलाई थप पारदर्शी, जवाफदेही र कुशल बनाउन मद्दत पुऱ्याउँदछ । कर्मचारी सञ्चय कोषले सञ्चयकर्ता तथा योगदानकर्ताहरूको हितलाई प्रमुख केन्द्रबिन्दुमा राख्दै उनीहरूको दीर्घकालीन बचतलाई देशको उत्पादनशील र पूर्वाधार विकासमा उपयोग गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान गर्ने गरी लिएको दीर्घकालीन लक्ष्य समेत पूरा हुने देखिन्छ । सुशासनका यी प्रयासहरूले कोषको वित्तीय स्थायित्व र सञ्चयकर्ता रयोगदानकर्ताहरूको विश्वासलाई थप सुदृढ बनाउन सकिन्छ । कृत्रिम बौद्धिकता (AI) जस्ता नवीन प्रविधिहरूको प्रयोग गरी सुशासनलाई थप प्रभावकारी बनाउँदै सामाजिक तथा आर्थिक समानता कायम गर्न कोषले भविष्यमा अहम भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरूः

- नेपाल प्रशासन सुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू ।
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५
- कर्मचारी सञ्चय कोषका वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।
- १६ औ आवाधिक योजना ।
- सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी प्रकाशित पत्रिकाहरू ।
- प्रशासन पत्रिका अङ्क १३२ ।
- डा. ज्ञानेन्द्र बहादुर कार्कीको गोरखापत्र दैनिकमा प्रकाशित सुशासन कायम गर्न एकता नामक लेख ।
- नेपालको संविधान ।

नेपालको धितोपत्र बजार : प्रणाली, प्रगति र चुनौतीहरू

✍ सरोज अधिकारी*

१. कार्यकारी सारांश

नेपालको धितोपत्र बजारले विगत तीन दशकमा उल्लेखनीय फड्को मारेको छ। एक सामान्य सुरुवातबाट आज अर्बौंको पुँजीकरण र लाखौं लगानीकर्ताको सहभागिता भएको एक डिजिटल इकोसिस्टममा रूपान्तरण हुनु निश्चय नै एक महत्वपूर्ण उपलब्धि हो। नेपालको पुँजी बजारमा बैंकिङ्ग तथा वित्तीय क्षेत्रको अत्यधिक प्रभुत्व र वास्तविक क्षेत्र (उत्पादन, कृषि, सूचना प्रविधि) को नगण्य उपस्थिति रहेको छ। त्यस्तै, संरचनात्मक असन्तुलन, बजार चलखेल र भित्री कारोबार जस्ता संस्थागत क्यान्सर, कारोबार प्रणालीको प्राविधिक अस्थिरता, राजनीतिक अस्थिरताको प्रत्यक्ष प्रभाव र नियामकीय कमजोरीहरूको कारण पुँजी बजार स्वस्थ ढङ्गले विकास हुन सकेको छैन।

प्रस्तुत लेखले बजारको ऐतिहासिक विकासक्रमदेखि वर्तमान संस्थागत संरचना, कारोबार प्रणाली र राफसाफ प्रक्रियाको विस्तृत व्याख्या गर्नुका साथै नेपाल धितोपत्र बोर्ड (SEBON),नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (NEPSE), र केन्द्रीय निक्षेप प्रणाली (CDSC) को भूमिका र कार्यप्रणालीको समीक्षा र सुधारका लागि कार्यान्वयन योग्य सुझावहरू पेस गरिएको छ।

२. नेपाली पुंजी बजारको वर्तमान परिदृश्य

नेपालको अर्थतन्त्रमा पुँजी बजारको भूमिका दिनप्रतिदिन महत्वपूर्ण बन्दै गएको छ। यो केवल शेयर खरिद-बिक्री गर्ने मञ्च मात्र नभएर देशको आर्थिक विकासका लागि आवश्यक पुँजी निर्माण गर्ने, बचतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह गर्ने र सर्वसाधारणलाई लगानीमा सहभागी गराउने एक प्रमुख माध्यमको रूपमा स्थापित हुँदैछ। प्रविधिको प्रयोग र पहूँच बढेसँगै पुँजी बजार आधुनिकतामा प्रवेश गरेको छ।

आ.व. २०८१/०८२ को जेष्ठसम्म नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (नेप्से) मा सूचीकृत कम्पनीहरू २७१ रहेका र कुल बजार पुँजीकरण ४४ खर्ब नेपाली रुपैयाँ (लगभग ३३ अर्ब अमेरिकी डलर) नाघेको छ। सूचीकृत कम्पनी मध्ये अधिकांश बैंकिङ्ग, वित्तीय संस्था, बिमा र जलविद्युत् क्षेत्रका छन्। त्यस्तै डिम्याट (DEMAT) खाता खोल्नेहरूको संख्या ६८ लाखभन्दा बढी पुगेको छ। जसले पुँजी बजारप्रतिको आम आकर्षण र पहुँचलाई स्पष्ट रूपमा दर्शाउँछ।

---

* प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

३. ऐतिहासिक विकासक्रम र संस्थागत संरचना

नेपालको पुँजी बजारको यात्रा अनौपचारिक शेयर निष्काशनबाट सुरु भएर आजको पूर्ण स्वचालित डिजिटल कारोबार प्रणालीसम्म आइपुग्दा विभिन्न चरणहरू पार गर्दै आएको छ ।

३.१. विकासका प्रमुख चरणहरू

नेपाली पुँजी बजारको विकासलाई मुख्य तीन चरणमा विभाजन गरिएको छ :

- **उत्पत्तिको चरण** (**वि.सं.** १९९४ – २०३३) : नेपालमा धितोपत्रको इतिहास वि.सं. १९९४ (सन् १९३७) मा विराटनगर जुट मिल्स र नेपाल बैङ्क लिमिटेडले सर्वसाधारणका लागि पहिलो पटक शेयर जारी गरेपछि सुरु भएको हो । तर, यो एक अनौपचारिक र सीमित प्रयास थियो । त्यसबेला शेयर निष्काशन र हस्तान्तरणको कुनै व्यवस्थित संयन्त्र थिएन र कम्पनीहरू आफैँले यसको व्यवस्थापन गर्थे । वि.सं. २०२१ मा कम्पनी ऐन लागू भएपछि पहिलो पटक सरकारी ऋणपत्र जारी भएतापनि एक संगठित बजारको अभाव खड्किरहेको थियो । करिब चार दशकसम्म पुँजी बजारको विकास लगभग स्थिर रह्यो ।
- **पहिलो संस्थागत प्रयास** (**वि.सं. २०३३ – २०५०**): पुँजी बजारको संस्थागत विकासको पहिलो खुड्किलो वि.सं. २०३३ (सन् १९७६) मा "सेक्युरिटी खरिद विक्री केन्द्र" (Securities Exchange Center) को स्थापनासँगै सुरु भयो । यस केन्द्रको स्थापनाले पहिलो पटक सरकारी तथा संगठित संस्थाहरूको धितोपत्र खरिद-बिक्रीका लागि एक औपचारिक मञ्च प्रदान गऱ्यो । यस केन्द्रको कार्यलाई थप व्यवस्थित गर्न वि.सं. २०४० मा "धितोपत्र कारोबार ऐन, २०४०" (Securities Exchange Act, १९८३) जारी गरियो । यद्यपि, नीतिगत र संस्थागत सीमितताका कारण यो केन्द्रले बजारलाई गतिशील बनाउन र अपेक्षित विकास गर्न सकेन ।
- **आधुनिक युगको सुरुवात** (**वि.सं. २०५० – हालसम्म**) : वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालले अवलम्बन गरेको आर्थिक उदारीकरणको नीतिले पुँजी बजारको विकासमा निर्णायक भूमिका खेल्यो । यही पृष्ठभूमिमा, "धितोपत्र कारोबार ऐन, २०४०" लाई संशोधन गरी दुई महत्वपूर्ण संस्थाहरूको जन्म भयो, जसले नेपाली पुँजी बजारको आधुनिक युगको सुरुवात गऱ्यो ।
- **नेपाल धितोपत्र बोर्ड** (**SEBON**) : वि.सं. २०५० जेठ २५ गते पुँजी बजारको नियामक निकायको रूपमा नेपाल धितोपत्र बोर्डको स्थापना भयो ।
- **नेपाल स्टक एक्सचेन्ज** (**NEPSE**) : त्यसैगरी, वि.सं. २०५० पुष २९ गते सेक्युरिटी खरिद विक्री केन्द्रलाई नेपाल स्टक एक्सचेन्जमा रूपान्तरण गरियो र यसले औपचारिक रूपमा कारोबार सुरु गऱ्यो ।

यसपछिका वर्षहरूमा बजारले महत्वपूर्ण प्राविधिक र नीतिगत फड्को माऱ्यो । "धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३" को कार्यान्वयन, वि.सं. २०६४ मा अर्ध-स्वचालित कारोबार प्रणालीको सुरुवात, वि.सं. २०६७ मा सिडिएस एण्ड क्लियरिङ्ग लिमिटेड (CDSC) को स्थापना, वि.सं. २०७२ देखि पूर्ण अभौतिकृत (Dematerialized) कारोबारको सुरुवात र वि.सं. २०७५ मा पूर्ण स्वचालित नेप्से अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टम (NOTS) को कार्यान्वयन यसका प्रमुख कोशेढुङ्गा हुन् ।

३.२. नियामक तथा सञ्चालक निकायहरू

- **नेपाल धितोपत्र बोर्ड** (SEBON) : "धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३" अन्तर्गत स्थापित SEBON पुँजी बजारको सर्वोच्च नियामक निकाय हो । यसको मुख्य कार्यहरूमा बजारको विकास,

नियमन र सुपरिवेक्षण गर्नु हो । यसका प्रमुख जिम्मेवारीहरूमा धितोपत्र बजार सञ्चालनको इजाजत दिने, धितोपत्र दलाल, मर्चेन्ट बैङ्कर जस्ता मध्यस्थकर्ताहरूलाई इजाजतपत्र प्रदान गर्ने, सार्वजनिक निष्काशन हुने धितोपत्र दर्ता गर्ने, लगानीकर्ताको हित संरक्षण गर्ने, र भित्री कारोबार जस्ता अवाञ्छित गतिविधिहरूलाई रोक्न आवश्यक नियम-कानून बनाउने र लागू गर्ने पर्दछन् । SEBON को सञ्चालक समितिमा अर्थ मन्त्रालय, कानून मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू रहने व्यवस्था छ ।

- **नेपाल स्टक एक्सचेन्ज** (**NEPSE**) : नेप्से नेपालको एकमात्र धितोपत्र बजार (Stock Exchange) हो । यसको मुख्य उद्देश्य सरकारी तथा संगठित संस्थाहरूका धितोपत्रहरूलाई तरलता (Liquidity) र बजार योग्यता (Marketability) प्रदान गर्नु हो । नेप्सेले आफ्ना सदस्य दलालहरू मार्फत धितोपत्रहरूको खरिद-बिक्रीका लागि एक केन्द्रीकृत मञ्च उपलब्ध गराउँछ । यसको स्वामित्व संरचनामा नेपाल सरकारको सबैभन्दा ठूलो (५८.६६%) हिस्सा रहेको छ, जसले यसको सञ्चालन र निर्णय प्रक्रियामा सरकारी प्रभाव रहने स्पष्ट पार्दछ ।
- **सिडिएस एण्ड क्लियरिङ्ग लिमिटेड** (**CDSC**): नेप्सेको पूर्ण स्वामित्वमा वि.सं. २०६७ (सन् २०१०) मा स्थापित CDSC ले बजारलाई आधुनिकीकरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसका मुख्य कार्यहरू धितोपत्रहरूको अभौतिकीकरण (Dematerialization), केन्द्रीय निक्षेप सेवा (Central Depository) र कारोबारको राफसाफ तथा फछ्र्यौट (Clearing and Settlement) गर्नु हो । CDSC को स्थापना र वि.सं. २०७२ देखि पूर्ण अभौतिकृत कारोबारको सुरुवातले कागजी प्रमाणपत्रको झन्झट अन्त्य गरी कारोबारलाई छिटो, छरितो र सुरक्षित बनाएको छ ।

४. धितोपत्र कारोबार प्रणाली र प्रक्रिया

नेपालको धितोपत्र बजारले परम्परागत 'ओपन आउटक्राई' प्रणालीबाट पूर्ण डिजिटल युगमा प्रवेश गरेको छ। यो रूपान्तरणले कारोबार प्रक्रियालाई सहज, पारदर्शी र व्यापक पहुँचयोग्य बनाएको छ। यस खण्डमा बजारको वर्तमान कारोबार प्रणाली, राफसाफ प्रक्रिया र मध्यस्थकर्ताहरूको भूमिकाबारे विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

४.१. नेप्से अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टम (NOTS)

वि.सं. २०७५ (सन् २०१८) मा नेप्से अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टम (NOTS) को सुरुवात भए सँगै ट्रेड म्यानेजमेन्ट सिस्टम (TMS) ले लगानीकर्ताहरूलाई भौतिक रूपमा दलाल कार्यालयमा उपस्थित हुनुपर्ने बाध्यताबाट मुक्त गऱ्यो । इन्टरनेटको माध्यमबाट विश्वको कुनै पनि कुनाबाट शेयर खरिद-बिक्री गर्न सकिने भएकाले लगानीकर्ताको सहभागितामा नाटकीय वृद्धि भयो ।

कार्यप्रणाली :

NOTS को कार्यप्रणाली निम्न चरणहरूमा सम्पन्न हुन्छः

१. **आदेश प्रविष्टि** (**Order Placement**) : लगानीकर्ताले इजाजतपत्र प्राप्त धितोपत्र दलाल (Broker) मार्फत उपलब्ध गराइएको TMS मा लग-इन गरी आफूले किन्न वा बेच्न चाहेको धितोपत्रको आदेश (Order) प्रविष्ट गर्दछन् ।

२. **आदेश मिलान** (**Order Matching**) : **TMS** मा प्रविष्ट भएका आदेशहरू नेप्सेको केन्द्रीय प्रणालीमा जान्छन् । प्रणालीले मूल्य र समयको प्राथमिकता (Price–Time Priority) को आधारमा खरिद र बिक्री आदेशहरूलाई स्वचालित रूपमा मिलान गर्दछ । मूल्य समान भएमा पहिले प्रविष्ट भएको आदेशले प्राथमिकता पाउँछ ।

३. **कारोबार सम्पन्न** (**Trade Execution**) : जब खरिद र बिक्री आदेश सफलतापूर्वक मिलान हुन्छ,

कारोबार सम्पन्न हुन्छ । एउटा आदेश आंशिक (Partially) वा पूर्ण (Fully) रूपमा अर्को आदेशसँग मिलान हुन सक्छ ।

४.२. कारोबार तथा राफसाफ प्रक्रिया

कारोबार सम्पन्न भएपछि त्यसको भुक्तानी र धितोपत्र हस्तान्तरणको कार्य गर्नुपर्दछ । नेपालमा यो प्रक्रिया सिडिएस एण्ड क्लियरिङ्ग लिमिटेड (CDSC) ले केन्द्रीय निकायको रूपमा सम्पन्न गर्दछ । वि.सं. २०७७ देखि T+३ प्रणालीलाई प्रतिस्थापन गर्दै T+२ राफसाफ चक्र लागू गरिएको छ ।

T+२ चक्रको विस्तृत प्रक्रिया:

- T दिन (कारोबार दिन - Trade Day): यस दिन लगानीकर्ताहरूबीच धितोपत्रको खरिद-बिक्रीको कारोबार हुन्छ । दिनको अन्त्यमा, नेप्सेले सम्पन्न भएका सबै कारोबारको विवरण CDSC लाई पठाउँछ र CDSC ले सो फाइल लोड गर्दछ ।
- T+१ दिन (कारोबारको भोलिपल्ट): बिक्री गर्ने दलालले बिक्री गरिएको धितोपत्रको लागि पुँजीगत लाभकर (Capital Gains Tax – CGT) गणना गर्न आवश्यक आधार मूल्य (Base Price) प्रणालीमा प्रविष्ट गर्दछ ।
- T+२ दिन (राफसाफ दिन - Settlement Day): यो कारोबारको अन्तिम फछ्र्यौट हुने दिन हो ।

कारोबारप्रक्रियामा निम्न चरणहरू पुरा हुन्छन्:

- भुक्तानी (Pay–in) : खरिदकर्ता दलालले खरिद गरेको धितोपत्रको रकम र बिक्रीकर्ता दलालले बिक्री गरेको धितोपत्र (शेयर) CDSC को क्लियरिङ्ग खातामा जम्मा गर्दछ ।
- कर गणना (CGT Calculation): CDSC ले पुँजीगत लाभकरको गणना गर्दछ ।
- भुक्तानी फछ्र्यौट (Payout) : सबै रकम र धितोपत्र प्राप्त भएपछि, CDSC ले खरिदकर्ता दलालको खातामा धितोपत्र र बिक्रीकर्ता दलालको खातामा रकम हस्तान्तरण (Payout) गर्दछ ।
- शेयर र रकम जम्मा (Deposit) : दलालहरूले सम्बन्धित लगानीकर्ताको डिम्याट खातामा शेयर र बैङ्क खातामा रकम जम्मा गरिदिन्छन् र कारोबार तथा राफसाफ प्रक्रिया पुरा हुन्छ ।

४.३. बजारका सहभागी तथा मध्यस्तकर्ता

नेपालको धितोपत्र बजारको इकोसिस्टम विभिन्न सहभागी तथा मध्यस्तकर्ताहरूको अन्तरक्रियाबाट सञ्चालित हुन्छ । प्रमुख सहभागी तथा मध्यस्तकर्ताहरूको भूमिका निम्नानुसार छन् :

- **लगानीकर्ता (Investors)** : आफ्नो बचतलाई धितोपत्रमा लगानी गरी प्रतिफल आर्जन गर्न चाहने व्यक्ति वा संस्था ।
- **धितोपत्र दलाल (Stockbrokers)** : निश्चित प्रतिशत कमिसन लिई लगानीकर्ताको तर्फबाट धितोपत्र खरिद-बिक्रीको आदेश कार्यान्वयन गर्न नेप्सेबाट इजाजतपत्र प्राप्त सदस्य ।
- **मर्चेन्ट बैङ्कर (Merchant Bankers)**: कम्पनीहरूलाई सार्वजनिक निष्काशन (IPO/FPO) को व्यवस्थापन गर्ने, धितोपत्र प्रत्याभूति (Underwriting) गर्ने र लगानी व्यवस्थापन (Portfolio Management) गर्ने जस्ता सेवाहरू प्रदान गर्छन् ।
- **निक्षेप सदस्य (Depository Participants – DP)** : CDSC का एजेन्टको रूपमा कार्य गर्छन् र लगानीकर्ताहरूको धितोपत्रलाई अभौतिक (Demat) रूपमा आफ्नो खातामा सुरक्षित राख्छन् ।
- **साख मूल्याङ्कन कम्पनी (Credit Rating Agencies):** ऋणपत्र जस्ता ऋण उपकरणहरू जारी गर्ने कम्पनीहरूको वित्तीय स्वास्थ्य र ऋण

तिर्न सक्ने क्षमताको मूल्याङ्कन गरी रेटिङ प्रदान गर्छन् ।

- सामूहिक लगानी कोष **(Mutual Funds):** धेरै लगानीकर्ताहरूबाट सानो-सानो पुँजी सङ्कलन गरी एक विशेषज्ञ कोष व्यवस्थापकद्वारा विभिन्न धितोपत्रमा लगानी गर्ने कोषहरू हुन् ।

५. नेपाली धितोपत्र बजारका प्रमुख चुनौतीहरू

नेपाली धितोपत्र बजारले संख्यात्मक र प्राविधिक रूपमा प्रगति गरे तापनि संरचनात्मक, नियामकिय, प्राविधिक र राजनीतिक पक्षबाट आउने विविध अवरोधले यसको जगलाई कमजोर बनाई गम्भीर र बहुआयामिक चुनौतीहरू थपिदिएका छन् ।

५.१. बजारको संरचनात्मक असन्तुलन

नेपाली पुँजी बजारको सबैभन्दा ठूलो र गहिरो चुनौती यसको संरचनात्मक असन्तुलन हो । बजारले देशको समग्र अर्थतन्त्रको ऐनाको रूपमा काम गर्नुपर्ने हो, तर नेप्सेको वर्तमान संरचनाले यो भूमिका निर्वाह गर्न सकेको छैन ।

- **क्षेत्रगत प्रभुत्व** : नेप्सेको बजार पुँजीकरणमा बैंकिङ्ग, वित्तीय संस्था, बिमा (BFSI) र जलविद्युत् क्षेत्रको अत्यधिक प्रभुत्व छ । २०८२ जेठको तथ्याङ्कअनुसार, BFSI र बिमा क्षेत्रले मात्र कुल बजार पुँजीकरणको ५२.४% हिस्सा ओगटेका छन् भने जलविद्युत् क्षेत्रको हिस्सा १५.५% छ ।

- **वास्तविक क्षेत्रको नगण्य उपस्थिति** : देशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्ने वास्तविक क्षेत्र (Real Sector) – जस्तै उत्पादन तथा प्रशोधन, कृषि, सूचना प्रविधि र पर्यटनको उपस्थिति बजारमा नगण्य छ । उत्पादन तथा प्रशोधन क्षेत्रको हिस्सा कुल बजार पुँजीकरणको केवल ५.६% मात्र छ । पर्यटन र सूचना प्रविधि जस्ता उच्च सम्भावना भएका क्षेत्रका कम्पनीहरूको सूचीकरण लगभग शून्य बराबर छ ।

- **वास्तविक क्षेत्रका लागि सूचीकरणमा अवरोधहरू** : वास्तविक क्षेत्रका कम्पनीहरू बजारमा आउन नसक्नुका पछाडि बहुआयामिक कारणहरू छन्ः

  १. नियामकीय र प्रक्रियागत झन्झटः कम्पनीहरूलाई सार्वजनिक निष्काशनमा जानका लागि प्रक्रियागत जटिलता र लामो समय लाग्ने गरेको छ ।

  २. लगानीकर्ता र कम्पनीबीच अपेक्षाको खाडल : नेपाली बजारका अधिकांश लगानीकर्ताहरू बैंकिङ्ग क्षेत्रबाट आउने नियमित नगद लाभांश र बोनस शेयरको अपेक्षा गर्दछन् । तर, उत्पादन वा सूचना प्रविधि जस्ता वास्तविक क्षेत्रका कम्पनीहरूको मोडेल फरक हुन्छ । उनीहरू नाफालाई पुनः लगानी गरी व्यवसाय विस्तारमा केन्द्रित हुन्छन्, जसले गर्दा तत्काल उच्च लाभांश दिन सक्दैनन् ।

  ३. **आर्थिक तथा नीतिगत अस्थिरता** : अस्थिर औद्योगिक नीति, ऊर्जाको उच्च लागत, श्रम समस्या, र कमजोर पूर्वाधार जस्ता कारणले उत्पादनमूलक क्षेत्रहरू आफैं सङ्घर्षरत छन् ।

  ४. सूचना प्रविधि क्षेत्रका विशिष्ट समस्याहरूः सूचना प्रविधि क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिको अभाव (Brain Drain), कुशल व्यवस्थापकको कमी र अपर्याप्त पूर्वाधार जस्ता समस्याहरूको कारण कम्पनीहरू IPO जारी गर्न सक्ने स्तरमा पुग्न सकेका छैनन् ।

तालिका १: नेप्सेमा क्षेत्रगत बजार पुँजीकरणको हिस्सा (२०८२ जेठ मसान्त)

क्षेत्र (Sector)	बजार पुँजीकरण (रु. अर्बमा)	कुल पुँजीकरणमा हिस्सा (%)
बैंकिङ्ग, वित्तीय संस्था र बिमा	२२८४.२९	५२.४
जलविद्युत्	६७५.५८	१५.५
लगानी	३४८.७०	८.०
उत्पादन तथा प्रशोधन	२४४.०९	५.६
व्यापार	२४४.०९	५.६
होटल तथा पर्यटन	११७.६९	२.७
अन्य	४४०.२३	१०.१
कुल	४३५८.७१	१००.०

५.२. बजार चलखेल तथा भित्री कारोबार

बजार चलखेल (Market Manipulation) र भित्री कारोबार (Insider Trading) कुनै फाट्टफुट्ट घटना नभएर बजारको निष्पक्षता र विश्वसनीयतालाई नै ध्वस्त पार्ने प्रणालीगत समस्याहरू हुन् ।

५.३. प्राविधिक तथा सञ्चालनगत समस्याहरू

डिजिटाइजेसनले बजारमा पहुँच बढाए पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्त कमजोर देखिएको छ। नेप्सेको अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टम (TMS/NOTS) को अस्थिरता एक निरन्तरको समस्या बनेको छ । उच्च कारोबार हुने दिनहरूमा प्रणालीले भार थेग्न नसक्ने, अत्यधिक सुस्त हुने, लग-इन गर्न नसकिने र कारोबारकै बीचमा बन्द हुने जस्ता समस्याहरूले लगानीकर्ताहरूलाई हैरान पारेको छ ।

५.४. राजनीतिक अस्थिरता र समष्टिगत आर्थिक प्रभाव

नेपालको पुँजी बजार राजनीतिक र समष्टिगत आर्थिक अवस्थाप्रति अत्यधिक संवेदनशील छ ।

- **राजनीतिक प्रभाव** : निरन्तर राजनीतिक अस्थिरताले बजारमा गहिरो प्रभाव पार्छ। बारम्बार सरकार परिवर्तन हुँदा नीतिगत अनिश्चितता बढ्छ, जसले लगानीकर्ताको मनोबल कमजोर बनाउँछ ।
- **समष्टिगत आर्थिक प्रभाव** : नेप्से परिसूचक प्रमुख समष्टिगत आर्थिक चरहरूप्रति पनि निकै संवेदनशील हुन्छ ।
- **ब्याजदर** : कर्जाको ब्याजदर र नेप्सेबीच नकारात्मक सम्बन्ध छ। ब्याजदर बढ्दा लगानीकर्ताहरू शेयर बजारबाट निरुत्साहित हुन्छन् ।
- **तरलता र निक्षेप** : बजारमा तरलता र बैङ्कहरूमा रहेको निक्षेपले तत्काल नभई केही समयपछि (lagged effect) बजारमा प्रभाव पार्छ, जसले लगानीकर्ताको प्रतिक्रियामा ढिलाइ हुने देखाउँछ ।

५.५. नियामकीय र कानूनी अपर्याप्तता

- **दोस्रो स्टक एक्सचेन्जको बहस** : सरकारले दोस्रो स्टक एक्सचेन्जलाई इजाजत दिने प्रयासले ठूलो विवाद सिर्जना गरेको छ । आलोचकहरूले यसलाई "पुरानो घर मर्मत गर्नुको सट्टा नयाँ घर बनाउन खोज्नु" जस्तै भनेका छन् ।
- **लगानीकर्ता शिक्षाको प्रभावकारिता** : SEBON आम लगानीकर्तामा वित्तीय साक्षरताको स्तर कमजोर रहेकाले धेरै लगानीकर्ताहरू आधारभूत विश्लेषणभन्दा हल्ला र 'भेडा-प्रवृत्ति' (Herd Mentality) बाट प्रेरित भएर लगानी गर्छन्, जसले उनीहरूलाई चलखेलको शिकार बनाउँछ ।

६. सुधारका प्रयासहरू र भविष्यको मार्गचित्र

पुँजी बजारमा विद्यमान गम्भीर चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न र बजारलाई थप सुदृढ बनाउन हालैका वर्षहरूमा केही महत्वपूर्ण नीतिगत सुधारका प्रयासहरू भएका छन् । मुख्य प्रयासहरू र सुधारको मार्गचित्र देहाय बमोजिम रहेको छ ।

६.१. नीतिगत सुधारहरू

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को सङ्घीय बजेटले पुँजी बजार सुधारका लागि केही महत्वपूर्ण घोषणाहरू गरेको छ ।

- नेप्सेको पुनर्संरचना : बजेटले नेप्सेको सञ्चालनमा दक्षता र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन संरचनात्मक सुधार गर्ने घोषणा गरेको छ । यस अन्तर्गत प्राविधिक स्तरोन्नति, प्रक्रियागत सरलीकरण र संस्थागत पुनर्संरचना जस्ता कार्यहरू पर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
- **गैरआवासीय नेपाली (NRN) लाई दोस्रो बजारमा पहुँच** : पुँजी बजारमा लगानीको दायरा फराकिलो बनाउने उद्देश्यले गैरआवासीय नेपालीहरूलाई दोस्रो बजारमा कारोबार गर्न दिने व्यवस्थाले बजारमा नयाँ पुँजी र तरलता भित्र्याउन मद्दत पुग्ने विश्वास लिइएकोछ ।
- **नियामक निकायको क्षमता अभिवृद्धि** : लगानीकर्ताको विश्वास बढाउन र बजारलाई थप पारदर्शी बनाउन नियामक निकाय SEBON को संस्थागत क्षमता सुदृढ गरिने ।
- **नयाँ लगानीका क्षेत्रहरू** : कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष जस्ता ठूला सार्वजनिक कोषहरूलाई प्राइभेट इक्विटी र भेन्चर क्यापिटलमा लगानी गर्न कानूनी व्यवस्था गरिने भएको छ । त्यस्तै, लगानीका साधनहरूमा विविधीकरण ल्याउन सरकारी ऋणपत्रहरूलाई पनि दोस्रो बजारमा कारोबार योग्य बनाइने भएको छ ।

तालिका २ : पुँजी बजार सुधारका लागि आ.व. २०८२/८३ को बजेटमाघोषित प्रमुख व्यवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू

सुधारको क्षेत्र	बजेटमा घोषित व्यवस्था	सम्भावित उद्देश्य
बजार सञ्चालक	नेपाल स्टक एक्सचेन्ज (NEPSE) को संरचनात्मक पुनर्संरचना गरिने ।	सञ्चालनगत दक्षता, प्रतिस्पर्धा र पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्ने ।
लगानीकर्ताको दायरा	गैरआवासीय नेपाली (NRN) लाई दोस्रो बजारमा कारोबार गर्न अनुमति दिइने ।	बजारमा डायस्पोरा लगानी आकर्षित गरी तरलता र पुँजी प्रवाह बढाउने ।
नियामक निकाय	नेपाल धितोपत्र बोर्ड (SEBON) को संस्थागत क्षमता सुदृढ गरिने ।	नियामकिय निगरानी बलियो बनाइ लगानीकर्ताको विश्वास बढाउने ।
लगानी विविधीकरण	सार्वजनिक कोषहरूलाई प्राइभेट इक्विटी/ भेन्चर क्यापिटलमा लगानी गर्न दिइने ।	नयाँ लगानीका अवसर सिर्जना गरी प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी बढाउने ।
नयाँ उपकरण	सरकारी ऋणपत्रलाई दोस्रो बजारमा कारोबार योग्य बनाइने ।	लगानीका साधनहरूमा विविधीकरण गर्ने ।

बजेटमा घोषणा गरिएका व्यवस्थाहरू सकारात्मक भएपनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा बजारमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दैन । त्यसैले सुधारका बिषयहरूलाई केवल बजेटको पानामा मात्र सीमित नराखी समयबद्ध रूपमा कार्यान्वयन गर्न राजनीतिक र प्रशासनिक दुवैको इच्छाशक्ति अपरिहार्य छ ।

६.२. विदेशी तथा गैरआवासीय नेपाली लगानी

नेपाल राष्ट्र बैङ्कले हालै विदेशी लगानी तथा विदेशी ऋण व्यवस्थापन विनियमावलीमा संशोधन गरी गैरआवासीय नेपालीहरूलाई पुँजी बजारमा लगानी गर्न सहज बनाएको छ । नयाँ व्यवस्थाअनुसार, NRN हरूले विदेशी लगानीको स्वीकृति पाउनुअघि नै लगानीका लागि रकम पठाउन सक्ने र नेपाली मुद्रामा समेत बैङ्क खाता खोल्न सक्ने व्यवस्थाछ । यसले NRN हरूका लागि मात्रै ८.५ अर्ब रुपैयाँको IPO निष्काशनको ढोका खोलेको छ ।

यद्यपि, राजनीतिक अस्थिरता, झन्झटिलो कर्मचारीतन्त्र, भ्रष्टाचार, र असंगत कानूनहरूले विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई निरुत्साहित गरिरहेको छ ।

६.३. डेरिभेटिभ्स बजारको सम्भावना

नेपालको वित्तीय बजारलाई अर्को स्तरमा लैजान डेरिभेटिभ्स (Derivatives) बजारको विकास एक महत्वपूर्ण सम्भावना हो । डेरिभेटिभ्स मुख्यतया जोखिम व्यवस्थापन (Hedging) का लागि प्रयोग हुन्छन् ।

- वर्तमान अवस्था हाल नेपालमा डेरिभेटिभ्स बजार लगभग शून्य अवस्थामा छ । यो केवल वाणिज्य बैङ्कहरूद्वारा सञ्चालित ओभर-द-काउन्टर (OTC) बजारमा विदेशी विनिमय फरवार्ड र स्वाप गर्ने कार्यमा सीमित छ ।
- **कृषि क्षेत्र** : मौसम र मूल्यको उतारचढावबाट किसानहरूलाई बचाउन कृषि उपज (जस्तैः धान, मकै) को फ्युचर्स र अप्सनहरू उपयोगी हुन्छन् ।
- **ऊर्जा क्षेत्र** : जलविद्युत् जस्ता ठूला लगानीका परियोजनाहरूमा हुने जोखिम व्यवस्थापन गर्न ऊर्जा डेरिभेटिभ्सको आवश्यक्ता पर्दछ ।
- **विदेशी विनिमय** : विनिमय दरको जोखिम कम गर्न विदेशी विनिमय डेरिभेटिभ्स अपरिहार्य रहन्छ ।
- **चुनौतीहरू** : डेरिभेटिभ्स बजारको विकासमा धेरै चुनौतीहरू छन् । यसका लागि बलियो नियामकीय संरचना, आधुनिक प्राविधिक पूर्वाधार, बजारमा पर्याप्त तरलता, र उच्च स्तरको वित्तीय साक्षरता आवश्यक पर्छ ।

६.४. साइबर सुरक्षा र लगानीकर्ता संरक्षण

सम्पूर्ण बजार अनलाइन प्रणालीमा निर्भर भइसकेको अवस्थामा साइबर सुरक्षा एक अत्यन्तै संवेदनशील र महत्वपूर्ण विषय बनेको छ । सरकारले हालै जारी गरेको "साइबर सुरक्षा नीति, २०८०"ले देशको डिजिटल स्पेसलाई सुरक्षित र विश्वसनीय बनाई मुलुकको वित्तीय पूर्वाधारको सुरक्षाका लागि कानूनी र संस्थागत आधार प्रदान गरेको छ ।

लगानीकर्ता संरक्षणको सवालमा SEBON ले आफ्नो रणनीतिक योजनामार्फत अन्तर्राष्ट्रिय धितोपत्र आयोग संगठन (IOSCO) को सिद्धान्त अनुरूप नियामकीय ढाँचालाई सुधार गर्ने, सुशासन बढाउने, र प्रणालीगत जोखिम कम गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

लगानीकर्ता संरक्षण केवल नियम बनाएर मात्र हुँदैन । यसका लागि प्रभावकारी अनुगमन, नियमको कठोर कार्यान्वयन, र लगानीकर्तालाई बजारको जोखिम र ठगीका तरिकाहरूबारे सचेत गराउने लक्षित कार्यक्रमहरू आवश्यक पर्दछ ।

सुझावहरू

माथि गरिएको विस्तृत विश्लेषणको आधारमा नेपाली धितोपत्र बजारको दिगो र स्वस्थ विकासका लागि निम्न सुझावहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ :

१. **नीति निर्माताहरूका लागि (सरकार/संसद)** :

- **समग्र आर्थिक सुधारमा जोड** : पुँजी बजारको विकास र विविधीकरणका लागि सरकारले अस्थिर औद्योगिक नीति, ऊर्जा संकट र पूर्वाधारको अभाव जस्ता समस्याहरूलाई सम्बोधन गरी उत्पादनमूलक क्षेत्रको विकासमा एक अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्न प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

- **नियामक निकायमा राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य** : SEBON र NEPSE जस्ता नियामक र सञ्चालक निकायहरूको नेतृत्वमा हुने राजनीतिक नियुक्तिलाई पूर्ण रूपमा अन्त्य गरी योग्यता, अनुभव र स्वतन्त्रताको आधारमा नियुक्ति गर्ने पारदर्शी र स्थायी संयन्त्र निर्माण गरिनुपर्छ ।

- **कानूनी सुधार र कठोर कार्यान्वयन** : धितोपत्र सम्बन्धी ऐनलाई तत्काल संशोधन गरी बजारमा हुने चलखेल र भित्री कारोबारको अनुसन्धानका लागि SEBON लाई थप अधिकार प्रदान गरी अपराधमा संलग्नलाई निरुत्साहित गर्न दण्ड-सजायको व्यवस्था गर्ने ।

२. **नियामक निकायका लागि (नेपाल धितोपत्र बोर्ड – SEBON)**:

- **जोखिममाआधारित सक्रिय सुपरिवेक्षण** : SEBON ले घटना भइसकेपछि प्रतिक्रिया जनाउने (Reactive) शैली त्यागेर जोखिममा आधारित सक्रिय (Proactive and Risk–Based) सुपरिवेक्षण मोडेल अपनाउनु पर्छ । यसका लागि आर्टीफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) जस्ता आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी बजारमा हुने अस्वाभाविक कारोबारको रियल-टाइम अनुगमन गर्ने प्रणाली विकास र लागू गर्नुपर्छ ।

- **नेप्सेको प्राविधिक र शासकीय अडिट** : SEBON ले नेप्सेको अनलाइन कारोबार प्रणाली (TMS/NOTS) को प्राविधिक क्षमता र समग्र संस्थागत सुशासनको एक स्वतन्त्र र विस्तृत अडिट गराई त्यसको आधारमा प्रणालीको स्तरोन्नतिका लागि समयबद्ध र बाध्यकारी निर्देशन दिनुपर्छ ।

- **लगानीकर्ता शिक्षाको पुनर्संरचना** : हालका साक्षरता कार्यक्रमहरूलाई परिमार्जन गरी आधारभूत जानकारीभन्दा माथि उठेर लगानीका जोखिमहरू, ठगीबाट बच्ने उपायहरू र कम्पनीको आधारभूत विश्लेषण गर्ने विधिहरूबारे लक्षित र व्यावहारिक शिक्षा प्रदान गर्नमा केन्द्रित हुनुपर्छ ।

- **नयाँ वित्तीय उपकरणहरूको क्रमिक विकास** : सरकारी ऋणपत्रको दोस्रो बजार कारोबारलाई तत्काल सक्रिय बनाउने र डेरिभेटिभ्स जस्ता जटिल उपकरणहरूका लागि नियामकीय र प्राविधिक पूर्वाधार पूर्ण रूपमा तयार भएपछि मात्र सावधानीपूर्वक र चरणबद्ध रूपमा अगाडि बढ्ने स्पष्ट मार्गचित्र बनाउनुपर्छ ।

३. **बजार सञ्चालकका लागि (नेपाल स्टक एक्सचेन्ज – NEPSE)**:

- **प्राविधिक प्रणालीको स्थायित्व** : TMS/NOTS प्रणालीको अस्थिरताको समस्यालाई तत्काल सम्बोधन गरी यसलाई भरपर्दो, सुरक्षित र विस्तारयोग्य (Scalable) बनाउनु नेप्सेको पहिलो प्राथमिकता हुनुपर्छ ।

- **वास्तविक क्षेत्रका कम्पनीहरूलाई आकर्षण** : वास्तविक क्षेत्रका कम्पनीहरूलाई बजारमा आकर्षित गर्नसूचीकरण प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने, लागत घटाउने, रसार्वजनिक निष्काशनको दीर्घकालीन लाभहरूबारे जानकारी गराइ प्रोत्साहन गर्नुपर्छ ।

४. **बजार सहभागीहरूका लागि (दलाल/ लगानीकर्ता)** :

- **दलालहरूको व्यावसायिकता** : धितोपत्र दलालहरूले कमिसनमा मात्र ध्यान नदिई आफ्ना ग्राहकहरूलाई सही सल्लाह दिने, बजार चलखेलबाट बचाउने र

आफ्नो आन्तरिक अनुपालनलाई बलियो बनाउने व्यावसायिक दायित्व पूरा गर्नुपर्छ ।

- **लगानीकर्ताको सचेतना** : लगानीकर्ताहरूले हल्ला र सट्टेबाजीको पछि लाग्नुको सट्टा कम्पनीको वित्तीय स्वास्थ्य, व्यवस्थापन र भविष्यको सम्भावना जस्ता आधारभूत पक्षहरूको विश्लेषण गरेर मात्र लगानी निर्णय लिनुपर्छ ।

७. निष्कर्ष

नेपालको धितोपत्र बजार एक महत्वपूर्ण र निर्णायक मोडमा उभिएको छ । विगत तीन दशकमा सुचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोगले पुँजी बजारमा सर्वसाधारणको पहुँच पुगेको, पुँजीकरणमा उल्लेख्य वृद्धि भएको, डिम्याट खाताको विस्तार र अनलाइन कारोबार प्रणाली जस्ता आधुनिक प्रयासले बजारलाई लोकतान्त्रिक बनाएको छ। तर, यो संख्यात्मक वृद्धिको जग कमजोर र अस्थिर धरातलमा अडिएको छ । नेपालको पुँजी बजार संरचनात्मक, नियामकीय, प्राविधिक र शासकीय चुनौतीहरूबाट ग्रस्त रहेकाले बजारको दीगो र स्वस्थ विकासमा नै गम्भीर प्रश्न खडा भएको छ । बैंकिङ्ग, वित्तीय संस्था र जलविद्युत् क्षेत्रको अत्यधिक प्रभुत्वले बजारलाई देशको समग्र अर्थतन्त्रको वास्तविक प्रतिबिम्ब बन्न दिएको छैन। उत्पादन, कृषि र सूचना प्रविधि जस्ता वास्तविक आर्थिक गतिविधिलाई चलायमान बनाउने क्षेत्रहरूको नगण्य उपस्थितिले बजारलाई केही सीमित क्षेत्रको नीतिगत र आर्थिक उतारचढावप्रति अत्यधिक संवेदनशील बनाएको छ । साथै, बजार चलखेल र भित्री कारोबार जस्ता संस्थागत विकृतिहरूले बजारको निष्पक्षता र इमान्दारितामाथि कालो धब्बा लगाएको छ । नियामक निकायका उच्च पदस्थ व्यक्तिहरू नै स्वार्थको द्वन्द्वमा फस्नुले लगानीकर्ताको विश्वासको आधारशिलालाई नै हल्लाइदिएको छ । कमजोर नियामकिय निगरानी र अपर्याप्त दण्ड-सजायको व्यवस्थाले यस्ता विकृतिहरूलाई मलजल गरेको छ । त्यसैले नेपाली पुँजी बजारलाई साँच्चिकै सुदृढ, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउन अब सतही र खण्डीकृत प्रयासहरूले पुग्दैन। यसका लागि प्रणालीगत समस्याहरूको जडसम्म पुग्ने एक समग्र, साहसिक र राजनीतिक इच्छाशक्ति र प्रशासनिक कटिबद्दता सहितको सुधार आवश्यक हुन्छ।

सन्दर्भ सूची

- आर्थिक सर्वेक्षण, २०८१/८२
- नेपाल सरकारका वार्षिक नीति तथा क्रियाकलाप
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड एक परिचय, २०७३
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड ३३ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क, २०८२
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड,बार्षिक प्रतिवेदनहरू
- www.sebon.gov.np
- www.nrb.org.np
- www.mof.gov.np

कर्मचारी सञ्चय कोषको सन्दर्भमा विविधता व्यवस्थापन : चुनौती र अवसर

✍ राजेन्द्र विक्रम के.सी.*

१. विषय प्रवेश

समाज विविधताको सम्मिश्रण हो । हरेक समाज कुनै न कुनै रूपमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहु धार्मिक, बहु सांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त रहेको हुन्छ । सामाजिक पृष्ठभूमि, सांस्कृतिक आयाम, भू-राजनीतिक अवस्थिति, आर्थिक अवस्था र धारणागत पृथकताले समाजमा विविधताको अवस्था सिर्जना हुने गर्दछ ।

विविध सामाजिक तथा भौगोलिक संरचना रहेको नेपालमा १४२ जातजाति, १२४ भाषाभाषि र १० वटा धर्म रहेका छन् (राष्ट्रिय जनगणना २०७८) । यहाँको अन्तरसंस्कृतिक विविधता क्षेत्रीय र जातीय पहिचानसँग गहिरो रूपमा अन्तर सम्बन्धित देखिन्छ । जसको प्रतिबिम्ब नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा देखिनु स्वाभाविक हो । तीव्र वैश्वीकरणका कारण भिन्नभिन्न समाजका विभिन्न पृष्ठभूमिका कर्मचारीहरू नेपाली श्रम बजारमा एकसाथ कार्यरत छन् । धारणागत रुपमा फरक-फरक पृष्ठभूमिका व्यक्तिहरूबीच अन्तरक्रिया बढ्दै गएको छ । यसर्थ, सार्वजनिक प्रशासनको प्रभावकारिताका लागि विविधताको उचित व्यवस्थापन सहित 'अन्तरसंस्कृतिक सक्षमता' (Cross cultural competency) अभिवृद्धि गर्नु वर्तमान सन्दर्भमा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

२. अवधारणा

सन् नब्बेको अन्त्यतिर टाकिस फोटोपाउलसले विविधता व्यवस्थापनलाई सार्वजनिक प्रशासनमा प्रवेश गराएका हुन् । विभिन्न वर्ग, क्षेत्र र क्षमताका मानिसहरूको भिन्नतालाई सम्मान गर्ने, मूल्य दिने र स्वीकार गर्ने कार्य विविधता हो । विविधतालाई 'फरकपनको योग' (Sum of differences) को रुपमा समेत बुझ्ने गरिन्छ । सङ्गठनमा विभिन्न पृष्ठभूमि, अवस्था र क्षमताका कर्मचारीहरूको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व गराउने र उनीहरूको क्षमता तथा सिपको उपयोग गर्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु नै विविधता व्यवस्थापनको सार हो । सबै वर्ग र समूहका कर्मचारीहरूको सम्मानपूर्वक पहिचान स्थापित गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्दै सङ्गठनको उद्देश्यसँग एकाकार गर्न सकेमा विविधताले सङ्गठनात्मक सिनर्जी प्राप्त गर्न समेत सघाउ पुऱ्याउने ठानिन्छ । विविधता व्यवस्थापनको दायरा व्यापक भएकोले यसलाई बृहत् अवधारणा (Holistic concept) को रुपमा लिइन्छ ।

३. सार्वजनिक प्रशासनमा विविधता व्यवस्थापन

विभिन्न नीतिगत तथा संरचनागत व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि नेपालको सार्वजनिक प्रशासन विविधता व्यवस्थापनको सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोणले आलोचित छ । नेपालको

* उप प्रबन्धक, कर्मचारी सञ्चय कोष

संविधानले नै बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात गरेको छ। संविधानको प्रस्तावनामा आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय स्थापित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने विषय उल्लेख छ । महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम समुदायका व्यक्ति तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता हुन पाउने हकलाई संविधानले मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ।

यस्तै, सार्वजनिक प्रशासनको मूल कानून मानिने निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० ले लैङ्गिक, क्षेत्रीय, जातजातिगत, उमेरगत र फरक क्षमता भएका कर्मचारीको लागि स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। २०६४ सालदेखि ऐनमा समानुपातिक आरक्षणको प्रावधान राखिएको छ। यसैको आधारमा सार्वजनिक सेवाका अन्य निकायले समेत आ-आफ्नो सेवा शर्त नियमावलीलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ। सार्वजनिक प्रशासनमा खुला प्रतियोगिताका लागि छुट्याइएका पदमध्येको ४५ प्रतिशतलाई विभिन्न ६ समूहमा छुट्याई आरक्षणबाट पदपूर्ति गर्ने कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा छ। सेवा प्रवेशको उमेर अठार वर्ष र अवकाश उमेर अन्ठाउन्न वर्ष रहेबाट सेवाका सबै पदहरूमा विविध उमेर समूहका कर्मचारीहरूको सम्मिश्रण देखिन्छ। यो व्यवस्थाले सार्वजनिक प्रशासनलाई समावेशी र सहभागीमूलक बनाउन तथा राज्य र नागरिकबीच असल सम्बन्ध स्थापित गर्दै विकास, सुशासन र समृद्धिको आकाङ्क्षा पुरा गर्न सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरेको देखिन्छ।

४. विविधता व्यवस्थापनको कसीमा कर्मचारी सञ्चय कोष

वि.सं. २०१९ साल भाद्र ३१ मा स्थापना भएको कर्मचारी सञ्चय कोषले विभिन्न कालखण्ड पार गर्दै आज ६४ वर्षमा प्रवेश गरिसकेको छ। कोषको इतिहासक्रम हेर्ने हो भने शुरुका वर्षहरूमा विविधता व्यवस्थापनको लागि व्यवस्थित कानून पाइदैन। सो समयमा प्रचलित विधि, कानून र परम्परालाई नै पछ्याएको देखिन्छ। प्रारम्भमा काठमाण्डौ आसपासका तथा देशको पूर्वी क्षेत्रका तथा ब्राह्मण र नेवारहरूले जागिर खाने अड्डाको रुपमा कोषले परिचय बनाएको भनिएबाट कोषमा एउटै क्षेत्र तथा वर्गको बाहुल्यता रहेको स्पष्ट हुन्छ। सो समयमा कोषमा अल्पसङ्ख्यक मधेसी, दलित, कर्णाली तथा सुदूरपश्चिम क्षेत्रको उपस्थिति नगण्य देखिन्छ। प्रशासनिक क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता न्यून रहने सो समयमा कोष सेवामा महिला जनशक्तिको संख्या न्यून हुनु सामान्य मान्नुपर्दछ। यद्यपि पचासको दशक पछि भने महिलाहरू पनि कोषको उच्च व्यवस्थापकीय तहमा पुगेको देखिन्छ।

कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ मा २०६७ भाद्र १५ को सातौं संशोधन पछि विविधता व्यवस्थापनको क्षेत्रमा कोषले फड्को मारेको थियो। उक्त संशोधनले निजामती सेवा ऐन, २०६४ मा भएको व्यवस्थासँग एकरुपता हुने गरी नियुक्ति प्रक्रियालाई व्यवस्थित गरेको थियो। कोष सेवामा खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई सो ४५ प्रतिशतका आधारमा हुने सङ्ख्यालाई शतप्रतिशत मानी महिला (३३ प्रतिशत), आदिवासी जनजाति (२७ प्रतिशत), मधेशी (२२ प्रतिशत), दलित (९ प्रतिशत), अपाङ्ग (५ प्रतिशत) र पिछडिएको क्षेत्र (४ प्रतिशत) का उम्मेदवारका लागि सुरक्षित गरिएको थियो। तत्पश्चात कोषको जनशक्तिमा थप विविधताको अनुभूती गर्न थालिएको छ भने विभिन्न वर्ग, भेग तथा समुदायको साझा फूलबारीको झलक कोषमा देखिन थालेको छ। जसलाई देहाय अनुसार लैङ्गिक, उमेरगत, जातजातिगत, शैक्षिक, भौगोलिक लगायतका विभिन्न आयामको कसीमा परख गर्न उपयुक्त हुन्छ।

४.१ कर्मचारी सञ्चय कोषमा लैङ्गिक विविधता

सामाजिक संरचनाका कारण निर्मित सामाजिक चरित्र हो लैङ्गिक विविधता। फरक प्रजनन भूमिकाका आधारमा शारीरिक रुपले महिला वा पुरुष भनी छुट्ट्याइन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको जनसङ्ख्यामध्ये महिलाहरू ५१.१३ प्रतिशत रहेका छन् भने पुरुष प्रतिशत ४८.८७ रहेको छ। जसले लैङ्गिक अनुपात (प्रति १०० महिलामा पुरुषको सङ्ख्या) ९५.५९ रहेको देखाउँछ। यद्यपि कोष लगायत सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा सो अनुपातमा लैङ्गिक उपस्थित देखिदैन।

राज्य संयन्त्रमा महिला सहभागिता बढाउनका लागि संविधानले राज्यका सबै क्षेत्रमा महिलाको ३३ प्रतिशत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेको छ। २०६७ देखि कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावलीमा महिलाका लागि सोही अनुपातमा आरक्षित गरिएको छ। साथै महिलाहरूको सेवा प्रवेशको उमेरको हद ४० वर्ष कायम गरेको र एक वर्ष कम अवधिमा बढुवाको उम्मेदवार हुन पाउने व्यवस्था समेत गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा कोषमा कूल ४७४ कर्मचारी कार्यरत रहेकोमा १७.७२ प्रतिशत (८४ जना) महिलाहरू रहेको तथ्याङ्क छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल कर्मचारीमध्ये महिलाहरू २९.९७ प्रतिशत रहेका छन्। विगत १२ वर्षमा कोषमा महिलाको प्रतिनिधित्व १२.२५ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ।

कोषमा कार्यरत कर्मचारीको लैंगिक विविधता

क्र.सं.	लिङ्ग	अधिकृत स्तर	सहायक स्तर	जम्मा
१	पुरुष	२११ (७०.५७ %)	६७ (६८.३७ %)	२७८ (७०.०३ %)
२	महिला	८८ (२९.४३ %)	३१ (३१.६३ %)	११९ (२९.९७ %)
	जम्मा	२९९ (१०० %)	९८ (१०० %)	३९७ (१०० %)

श्रोतः मानव संसाधन व्यवस्थापन सूचना प्रणाली।

माथिको तथ्याङ्कले कोषमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको पुष्टि गर्छ। कोषमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ३९७ जना कर्मचारी कार्यरत रहेकोमा पुरुषको सङ्ख्या २७८ र महिलाको सङ्ख्या ११९ रहेको देखिन्छ। जसअनुसार लैंङ्गिक अनुपात (प्रति १०० पुरुषको तुलनामा महिलाको संख्या) ४२.८१ रहेको देखिन्छ।

४.२ कर्मचारी सञ्चय कोषमा अन्तर पुस्ता विविधता

कोष सेवामा सेवा प्रवेशको उमेर पाँचौं तह वा सो भन्दा मुनीको लागि १८ वर्ष पूरा भएको र छैठौं तह र सो भन्दा माथिका पदका लागि २१ वर्ष पूरा भएको हुनपर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उमेरको हद पुरुषको हकमा ३५ वर्ष र महिला र अपाङ्गता भएको हकमा ४० वर्ष कायम गरिएको छ। हाल अवकाश उमेर ५८ वर्ष रहेको छ। यसरी हेर्दा कोष सेवाका सबै पदहरूमा देहाय अनुसार ५८ वर्ष सम्मका विविध उमेर समूहका कर्मचारीहरूको सम्मिश्रण हुने वातावरण तयार भएको छ।

कोषमा कार्यरत कर्मचारीको उमेरगत विविधता

क्र.सं.	उमेर समूह	अधिकृत स्तर	सहायक स्तर	जम्मा
१	३० वर्ष वा सो भन्दा कम	२१ (७.०२%)	३५ (३५.७१ %)	५६ (१४.११%)
२	३१ वर्ष देखि ४० वर्ष सम्म	१३२ (४४.१५%)	४३ (४३.८८%)	१७५ (४४.०८%)
३	४१ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्म	७८ (२६.०९%)	७ (७.१४%)	८५ (२१.४१%)
४	५० वर्ष देखि ५८ वर्ष सम्म	६८ (२२.७४%)	१३ (१३.२७%)	८१ (२०.४०%)
	जम्मा	२९९ (१००%)	९८ (१००%)	३९७ (१००%)

श्रोतः मानव संसाधन व्यवस्थापन सूचना प्रणाली ।

माथिको तालिकाबाट कोषमा ४० वर्षभन्दा कम उमेरसमूहका युवाहरूको बाहुल्यता (५८.१९%) देखिएबाट ‘उच्च क्रियाशील श्रमशक्ति’ बाट पर्याप्त जनसाङ्ख्यकीय लाभांशको अवसर कोषले लिन सक्ने देखिन्छ ।

४.३ कर्मचारी सञ्चय कोषमा शैक्षिक विविधता

कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८ को नियम १३ मा कोषमा सेवा प्रवेशको लागि न्यूनतम शैक्षिक योग्यता तोकिएको छ। जसअनुसार छैठौं तह वा सो भन्दा माथिल्लो पदको लागि स्नातकोत्तर उत्तीर्ण हुनुपर्ने, पाँचौं तहको लागि स्नातक तह उत्तीर्ण हुनुपर्ने, चौंथो तहको लागि प्रमाणपत्र तह अर्थात दश जोड दुई (१२ कक्षा) उत्तीर्ण हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । विशेष सीप आवश्यक पर्ने प्राविधिक पदहरूको लागि फरक व्यवस्था छ ।

आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कोषमा रहेका कर्मचारीहरूको शैक्षिक योग्यताको विविधता यस प्रकार देखिन्छः

कोषमा कार्यरत कर्मचारीको शैक्षिक योग्यतागत विविधता

क्र.सं.	उमेर समूह	अधिकृत स्तर	सहायक स्तर	जम्मा
१	विद्यावारिधि	१ (०.३३%)	० (०.०० %)	१ (०.२५%)
२	एम. फिल.	६ (२.०१%)	० (०.००%)	६ (१.५१%)
३	स्नातकोत्तर	२४९ (८३.२८%)	५३ (५४.०८%)	३०२ (७६.०७%)
४	स्नातक तह	३१ (१०.३७%)	२८ (२८.५७%)	५९ (१४.८६%)
५	प्रवीणता प्रमाणपत्र तह वा दश जोड दुई (१२ कक्षा) वा सो भन्दा कम	१२ (४.०१%)	१७ (१७.३५%)	२९ (७.३०%)
	कूल जम्मा	**२९९ (१००%)**	**९८ (१००%)**	**३९७ (१००%)**

श्रोतः मानव संसाधन व्यवस्थापन सूचना प्रणाली ।

माथिको तालिका अनुसार कोषमा शैक्षिक योग्यताको आधारमा विविधता देखिए तापनि स्नातकोत्तर वा सो भन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका कर्मचारीहरूको बाहुल्यता (७७.८३ प्रतिशत) देखिन्छ । कोषको गरिमा उच्च बनाइराख्न र अन्य सार्वजनिक निकायको तुलनामा कोषले गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्नुमा उच्च शैक्षिक योग्यता भएका जनशक्तिको योगदान रहेको पुष्टि हुन्छ ।

४.४ कर्मचारी सञ्चय कोषमा जातजातिगत विविधता

विगतमा राज्यको नीति नै 'एउटै भाषा, एउटै भेष, एउटै धर्म-संस्कृति र एउटै परिवेश'को नाराले निर्देशित थियो । फलस्वरुप विगतमा कर्मचारी सञ्चय कोष लगायतका सार्वजनिक सेवामा निश्चित जातजातिका व्यक्तिको बाहुल्यता देखिन्थ्यो । कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ मा भएको सातौं संशोधनमा कोष सेवामा खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्तिको लागि आरक्षित गरिएका पदमध्ये आदिवासी जनजाति (२७ प्रतिशत), मधेशी (२२ प्रतिशत) र दलित (९ प्रतिशत) छुट्याइए पश्चात कोषमा विभिन्न जातजातिको प्रतिनिधित्व देखिन थालेको छ । पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार कोषमा कार्यरत कूल कर्मचारीहरूमध्ये खस-आर्य २८६, आदिवासी जनजाति ६९, मधेशी ३०, दलित ११ र मुस्लिमको सङ्ख्या १ रहेको छ । खसआर्य अन्तर्गत पनि ब्राह्मणको सङ्ख्या २०८ रहेको देखिन्छ भने क्षेत्री र अन्यको सङ्ख्या ७८ रहेको देखिन्छ । यस्तै, आदिवासी जनजातितर्फ नेवारका सङ्ख्या ४३ रहेको छ भने थारु/चौधरी, मगर, तामाङ र गुरुङ्गको सङ्ख्या क्रमशः ८, ६, ४ र ३ रहेको छ ।

४.५ कर्मचारी सञ्चय कोषमा फरक क्षमता (अपाङ्गता) विविधता

कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली अनुसार अपाङ्ग (फरक क्षमता भएका व्यक्ति)का लागि उमेरको हद ४० वर्ष तोकिएको छ। परीक्षणकाल ६ महिनामा सीमित गरिएको छ । कुनै कर्मचारी शारीरिक वा मानसिक रोगको कारणबाट नियमित रूपमा सेवा गर्न असमर्थ छ भनी प्रमाणित भएमा निजलाई निजको सेवा अवधिमा बढीमा सात वर्ष सेवा अवधि थप गरी अवकाश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। फरक क्षमता भएका व्यक्तिहरूका लागि पाँच प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्थाबाट हालसम्म कोषमा ७ वटा पदको लागि विज्ञापन भएको देखिन्छ ।

४.६ कर्मचारी सञ्चय कोषमा भौगोलिक विविधता

विशेष ऐनको आधारमा स्थापित कर्मचारी सञ्चय कोषको हालको संरचना विकेन्द्रित प्रकृतिको नै रहेको देखिन्छ । सञ्चयकर्ताको सेवा र पहुँचको लागि सातै प्रदेशमा कोषका शाखा कार्यालयहरू स्थापना भएका छन् । कुनै बेला काठमाण्डौ आसपासका तथा देशको पूर्वी क्षेत्रका निश्चित जातिका मानिसहरूले जागिर खाने अड्डाको रुपमा परिचय बनाएको कोषको पहिचान क्रमशः परिवर्तन हुँदै गएको अवस्था छ। हाल कोषमा सातै प्रदेशको प्रतिनिधित्व रहेको देखिन्छ ।

प्रादेशिक हिसाबले हेर्दा कोषमा कोशी प्रदेश, मधेस प्रदेश, बागमती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, लुम्बिनी प्रदेश, कर्णाली प्रदेश र सुदुरपश्चिम प्रदेशका कर्मचारीहरूको सङ्ख्या क्रमशः ५९ (१४.८६%), ४६ (११.५९%), १५६ (३९.२९%), ४८ (१२.८५%), ५१ (१२.०९%), १२ (३.०२%) र २५ (६.३०%) रहेको देखिन्छ । यस्तै जिल्लागत रुपमा हेर्दा सबैभन्दा धेरै काठमाडौं स्थायी ठेगाना भएका कर्मचारीको संख्या ४३ रहेको छ। त्यसपछि, काभ्रेपलाञ्चोक, गुल्मी, मोरङ्ग, ललितपुर र सर्लाहीबाट १४/१४ जनाको उपस्थिति देखिन्छ । यस्तै, झापा र सिन्धुलीबाट १३/१३ जना भक्तपुर र स्याङ्जाबाट १२/१२ जना एवं तनहुँ र मकवानपुरबाट १०/१० जना कर्मचारीहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ । त्यस्तै, अर्घाखाँची, कञ्चनपुर, दोलखा, धनुषा, सुनसरी, चितवन, दाङ, धादिङ, पाल्पा, सप्तरी, रामेछाप, गोरखा लगायतका जिल्लाबाट कोषमा उल्लेख्य प्रतिनिधित्व देखिन्छ ।

प्रादेशिक आधारमा कर्मचारी विवरण

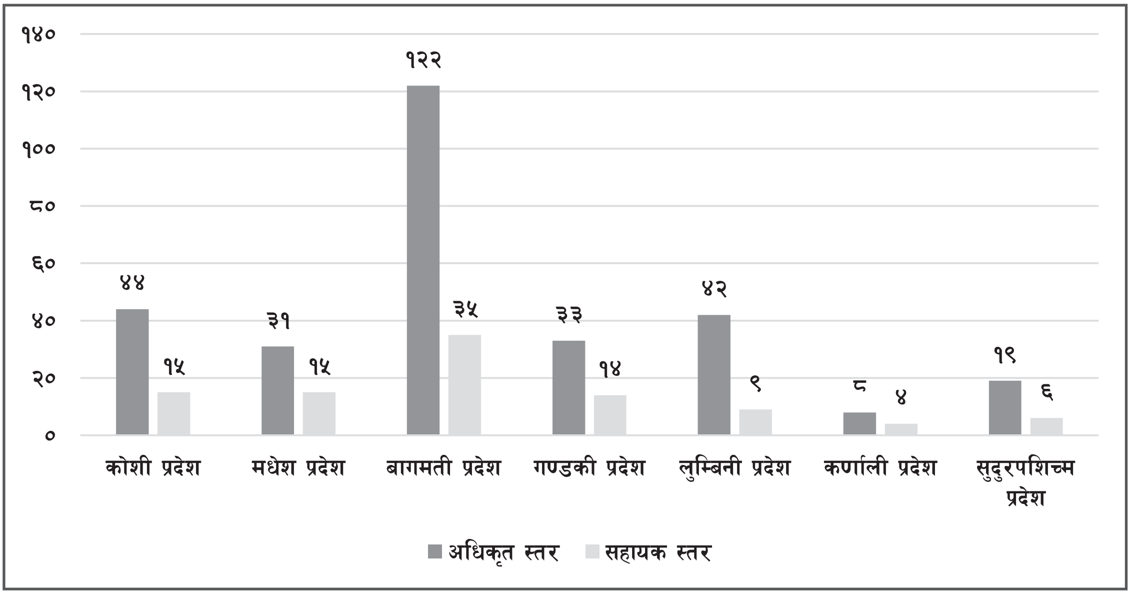

५. विविधता व्यवस्थापनका प्रमुख चुनौतीहरू

विविधता व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अवसर र चुनौतीलाई एकै सिक्काका दुई पाटाको रुपमा हेरिन्छ । कोषमा प्रचलित सेवा शर्त नियमावलीले महिला, आदिवासी जनजाती, मधेशी, दलित, अपाङ्ग, पिछडिएको क्षेत्र लगायतको लागि विभिन्न व्यवस्था गर्नुले धेरै अवसर सिर्जना गरेको छ । साथै, महिलामैत्री कार्यालय संरचना तथा कार्यसंस्कार, निर्णय प्रकृयामा समतामुलक सहभागिता, समान अवसर, विविधताको सर्वस्वीकार्यता, सौहार्दपूर्ण कार्यवातावरण तथा कर्मचारी बीच एकता आदि जस्ता कारणले कोष अन्य संस्थाहरूका लागि समेत उदाहरणीय बनेको छ ।

यद्यपि, सार्वजनिक प्रशासनका कतिपय निकायमा विविधताहरूलाई स्वीकार गर्ने संस्थागत संस्कार विकास हुन सकेको देखिदैन । जातिय वा लैङ्गिक आधारमा कर्मचारीको क्षमतामा शङ्का गर्ने प्रवृत्ति, फरक भाषाभाषी कर्मचारीहरूलाई भाषिक समस्या, फरक पृष्ठभूमिका कर्मचारीहरूबीच अन्तरसम्बन्धको कमीलाई समेत सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था छ । दुर्गम क्षेत्र वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्रविधि र पहुँचको असमानता विविधता व्यवस्थापनमा बाधक बनेको छ । परीक्षाहरू काठमाण्डौ केन्द्रित हुनु, अपाङ्गता भएका कर्मचारीका लागि आवश्यक व्यवस्थाको कमी, स्तनपान तथा सहायता कक्ष नहुन जस्ता समस्या समेत विद्यमान देखिन्छन् । फरक फरक पृष्ठभूमि, विशेषता र क्षमताको आदर्श “फ्युजन” हुनु पर्नेमा कतिपय अवस्थामा विविधताको सही व्यवस्थापन हुन नसकी “कन्फ्युजन” सिर्जना हुने अवस्था समेत देखिएको छ ।

विविधता व्यवस्थापनको यात्रामा यस्ता विविध चुनौतीहरू छन्, तर ती चुनौतीहरूलाई अवसरमा रूपान्तरण गर्ने क्षमता पनि हामीमा नै छ । नेपाल बहुजातिय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक देश भएकाले यहाँका सार्वजनिक निकायको कार्यस्थलमा देखिने विविधतालाई व्यवस्थित रूपमा सम्बोधन गर्न सक्नु भनेको संस्थालाई अझ समावेशी, उत्तरदायी र नवप्रवर्तनशील बनाउनु हो ।

६. अबको बाटो

नेपालजस्तो सांस्कृतिक, भाषिक र जातीय विविधताले भरिएको समाजमा सञ्चय कोष जस्ता अग्रणी संस्थाले विविधता व्यवस्थापनलाई केवल प्रशासनिक आवश्यकता होइन, रणनीतिक अवसरको रूपमा लिनु आवश्यक छ । अबको बाटो स्पष्ट नीतिगत प्रतिबद्धता, नेतृत्व तहमा प्रतिनिधित्वको सन्तुलन र अन्तरसंवादको संस्कृतिको विकासमा आधारित हुनुपर्छ । विविध पृष्ठभूमिका कर्मचारीहरूको अनुभव, दृष्टिकोण र सृजनशीलतालाई संस्थागत निर्णय प्रक्रियामा समेट्दा कार्यक्षमता मात्र होइन, जनविश्वास समेत बढ्ने भएकोले देहायका विधिहरूको प्रयोगबाट कार्यस्थल विविधताको सही व्यवस्थापन गरी संस्थागत मूल्य अभिवृद्धि सहित सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउन सकिनेछः

- सबै प्रकारका फरक क्षमता भएका व्यक्तिहरूलाई सेवा प्रवेशमा सहजीकरण,
- क्षमता विकासमा जोड,
- सेवा प्रवेश सम्बन्धी परीक्षाहरू स्थानीय तहमै दिन मिल्ने व्यवस्था,
- पायक पर्ने स्थानमा जिम्मेवारी तथा सरुवामा प्राथमिकता,
- कार्यस्थलमा समतामूलक र मर्यादित व्यवहारको प्रवर्द्धन,
- कार्यसम्पादनमा समान अवसर तथा रुची अनुसारको जिम्मेवारी प्रदान,
- नियमित रुपमा कर्मचारी सन्तुष्टिको मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको विकास,
- लक्षित वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग र सम्प्रदायमुखी सम्पर्क व्यक्ति तथा बिन्दु र डेस्कको व्यवस्था,
- फरक भाषीका लागि सहजीकरण र सहयोगी व्यवहार,
- महिला तथा फरक क्षमतामैत्री कार्यालयको भौतिक संरचना निर्माण तथा व्यवस्थापन,
- कार्यस्थलमा लैङ्गिक संवेदनशील कार्यवातावरण, जस्तै स्तनपान कक्ष, शिशु स्याहार कक्ष, फरक क्षमताका व्यक्तिलाई आवश्यक सहायक सामग्रीको उपलब्धता र व्यक्तिगत सहयोगी सेवा,
- महिलालाई महिनावारी विदाको व्यवस्था,
- महिला र फरक क्षमतामैत्री कार्यसंस्कृतिको लागि सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन,
- नियमित तालिम, संवाद र मूल्याङ्कन,
- प्रविधिको समावेशी प्रयोग र पहुँच सुनिश्चितता,
- साझेदारी र अन्तरसंवादको प्रवर्द्धन
- सचेतना र जागरण अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम तर्जुमा र सञ्चालनमा जोड ।
- सशक्तिकरणमा जोड दिदैं मेरिटोक्रेसीको प्रबर्द्धन,
- लक्षित जातजाति, वर्ग, क्षेत्र, सम्प्रदायको वस्तुगत र यथार्थपरक पहिचान गर्ने डाटाबेसको विकास,
- विविधता व्यवस्थापनका लागि अवलम्बन गरिएका नीतिको प्रभाव विश्लेषण गरी समयानुकूल पुनरावलोकन,

८. निष्कर्ष

सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा नेपालकै अग्रणी संस्था हो- कर्मचारी सञ्चय कोष । कोषको भूमिका केवल सञ्चय कोष व्यवस्थापन र सामाजिक सुरक्षा वितरणमा सीमित छैन, समावेशीता र विविधता व्यवस्थापनको क्षेत्रमा पनि उदाहरणीय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने चुनौतीका साथै संस्थागत सशक्तीकरणको अवसर पनि कोष सामु विद्यमान छ ।

विविधता व्यवस्थापनको सन्दर्भमा कर्मचारी सञ्चय कोषसम्बन्धी अध्ययनले देखाउँछ कि विविधता व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिहरूको कार्यान्वयनबाट विभिन्न क्षेत्र, विचार तथा पृष्ठभूमिका मानिसहरू राज्यको मूल प्रवाहमा समेटिदै गइरहेका छन् । यस सम्बन्धी विभिन्न कानूनको निर्माण तथा कार्यान्वयन

पछि विविधता व्यवस्थापनमा उल्लेखनीय सुधार आएको छ । नीतिगत व्यवस्थाले महिला, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा पिछडिएको क्षेत्रका प्रतिनिधित्वलाई संस्थागत रूपमा सुनिश्चित गरेको छ । यसले संस्थागत सशक्तीकरणमा सघाउ पुर्‍याएको छ भने नवप्रवर्तन समेत अभिवृद्धि हुँदै गइरहेको छ । यद्यपि, हालसम्मको प्रभाव हेर्दा यतिमै सन्तोष मानिहाल्ने अवस्था छैन । नेपालजस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक देशमा सार्वजनिक संस्थाहरूले विविधता व्यवस्थापनलाई रणनीतिक प्राथमिकता बनाउनु अपरिहार्य देखिन्छ । विविधता व्यवस्थापनलाई "संस्थागत मूल्य" बनाउने दिशामा काम गर्न सकिएमा कोषको सेवा थप सञ्चयकर्तामैत्री, समावेशी र प्रभावकारी बन्नेछ । यसर्थ, रणनीतिक योजना, दिगो तथा धान्न सक्ने लगानी, विविधता परिसूचक निर्धारण, मापन र मूल्याङ्कन, सङ्गठनको लक्ष्य र उद्देश्यसँग आबद्धता लगायतका पक्षमा ध्यान दिँदै हाल अवलम्बन गरिएको नीतिमा समयानुकूल परिमार्जन हुन सकेमा कोष जस्ता संस्थाले विविधताको उच्चतम लाभ हासिल गर्ने कुरामा दुईमत नहोला ।

सन्दर्भ सामग्री

- उमेशप्रसाद मैनाली, सङ्घीयतामा विविधता व्यवस्थापन, प्रशासन जर्नल, २०७३ आषाढ, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०४८ (संशोधन सहित), कर्मचारी सञ्चय कोष, पुल्चोक ।
- कर्मचारी सञ्चय कोष, कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०७८, कर्मचारी सञ्चय कोष, पुल्चोक ।
- कर्मचारी सञ्चय कोषका वार्षिक प्रतिवेदनहरू, कर्मचारी सञ्चय कोष, पुल्चोक ।
- कोष पत्रिका (विभिन्न अंकहरू), कर्मचारी सञ्चय कोष, पुल्चोक ।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९, नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौ ।
- राजेन्द्र विक्रम केसी, 'आरक्षण होइन अवसर', नागरिक दैनिक, २ वैशाख २०६७ ।
- राजेन्द्र विक्रम केसी, 'कर्मचारी सञ्चय कोषः केही भ्रम र यथार्थ', गोरखापत्र दैनिक, १ असोज २०७९ ।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०८१/८२, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- Gender Equality and Social Inclusion (GESI) Strategy, 2021 – 2026, Ministry of Federal Affairs and General Administration, GoN .
- M . Li, M . S . Sabharwal, How does diversity affect public organizational performance? A meta-analysis, 2022, Research Policy
- Rajal Phandis, Ethnicity and Nation-Building in South Asia, 2001, Saga Publication, New Delhi .
- Robert A . Cropf, Public Service for the 21st Century, 2007, Pearson USA.

नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम

केशव अधिकारी*

१. परिचय

कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक विकास र स्थिरताका लागि सुदृढ र कुशल वित्तीय क्षेत्रको अपिरहार्य भूमिका हुन्छ । वित्तीय क्षेत्रले बचतलाई लगानीमा रूपान्तरण गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा पुँजी परिचालन गर्छ, जसले आर्थिक बृद्धि, रोजगारी सिर्जना र समग्र जीवनस्तर सुधारमा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउँछ । नेपालमा पनि आर्थिक उदारीकरणको प्रक्रियासँगै वित्तीय क्षेत्रको महत्व बढ्दै गएको छ ।

विगत तीन दशकभन्दा बढी समयदेखि नेपालले वित्तीय क्षेत्रको संरचनात्मक सुधारका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । २०४० को दशकको मध्यदेखि सुरु भएको वित्तीय उदारीकरण र २०५० को दशकको अन्त्यतिर विश्व बैङ्क तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सहयोगमा थालिएको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (Financial Sector Reform Program - FSRP) यसका प्रमुख उदाहरणहरू हुन् । यी सुधारका प्रयासहरूको मुख्य उद्देश्य नेपालको वित्तीय प्रणालीलाई सुदृढ, प्रतिस्पर्धी, पारदर्शी र आधुनिक बनाउनु थियो, जसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रभावकारी रूपमा सहयोग गर्न सकोस् ।

२. नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधारको आवश्यकता र पृष्ठभूमि

२०४० को दशकअघि नेपालको वित्तीय क्षेत्र सरकारी नियन्त्रणमा रहेको, सीमित दायरा भएको र अकुशल मानिन्थ्यो । यस समयमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या न्यून थियो र तीमध्ये अधिकाङ्श सरकारी स्वामित्वमा थिए । यस अवस्थाले वित्तीय क्षेत्रमा गम्भीर समस्याहरू निम्त्याएको थियो, जसले सुधारको आवश्यकतालाई टड्कारो बनायो ।

२.१. सुधारपूर्वको अवस्था र समस्याहरूः

- **सरकारी एकाधिकार र नियन्त्रण** : २०४० को दशकअघि नेपाल बैङ्क लिमिटेड (स्थापना वि.सं. १९९४) र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क (स्थापना विसं २०२२) जस्ता सरकारी बैङ्कहरूको वित्तीय क्षेत्रमा पूर्ण नियन्त्रण थियो । यी बैङ्कहरूमा दक्ष व्यवस्थापनको अभाव, राजनीतिक हस्तक्षेप, र व्यावसायिकताको कमी थियो ।
- **दक्षता र प्रतिस्पर्धाको अभाव** : सरकारी बैङ्कहरूको एकाधिकारका कारण वित्तीय सेवाहरूमा गुणस्तरहिनता, अकुशलता र प्रतिस्पर्धाको पूर्ण अभाव थियो । ग्राहकहरूले पर्याप्त र प्रभावकारी सेवा पाउन सकेका थिएनन् ।

* उप प्रबन्धक (सि.ए.), कर्मचारी सञ्चय कोष

- **उच्च गैर–निष्कृय कर्जा (Non-Performing Loans - NPLs):** राजनीतिक प्रभाव र कमजोर कर्जा व्यवस्थापनका कारण सरकारी बैङ्कहरूको गैर-निष्कृय कर्जाको मात्रा अत्यधिक थियो । यसले बैङ्कहरूको वित्तीय स्वास्थ्यलाई कमजोर बनाएको थियो र उनीहरूको पुँजीमा क्षयीकरण ल्याएको थियो ।
- **न्यून वित्तीय पहुँच (Low Financial Access):** ग्रामीण क्षेत्रमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको पहुँच अत्यन्तै न्यून थियो । अधिकाङ्श जनसङ्ख्या औपचारिक वित्तीय सेवाबाट बञ्चित थिए, जसले गर्दा अनौपचारिक क्षेत्रबाट चर्को ब्याजदरमा ऋण लिनुपर्ने बाध्यता थियो ।
- **कानूनी तथा नियामक संरचनाको कमजोरी** : वित्तीय क्षेत्रलाई नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने कानूनी तथा नियामक संरचनाहरू कमजोर र अपर्याप्त थिए । यसले वित्तीय संस्थाहरूमा सुशासनको कमी ल्यायो ।
- **पुँजी बजारको अविकिसित अवस्था** : नेपालको पुँजी बजार अत्यन्तै सानो र अविकिसित थियो । शेयर बजारको दायरा सीमित थियो र लगानीका लागि आधुनिक उपकरणहरूको अभाव थियो ।
- **बैंकिङ्ग सङ्कटको जोखिम** : बढ्दो गैर-निष्कृय कर्जा, कमजोर पुँजी आधार र अकुशल व्यवस्थापनका कारण सरकारी बैङ्कहरूमा बैंकिङ्ग सङ्कटको जोखिम बढेको थियो ।

२.२. सुधारका लागि आन्तरिक तथा बाह्य दबाब

आन्तरिक रूपमा, सरकार र सरोकारवालाहरूले अर्थतन्त्रको विकासका लागि वित्तीय क्षेत्रको पुनःसंरचना अपिरहार्य भएको महसुश गरे । बाह्य रूपमा, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू (International Financial Institutions - IFIs) जस्तै विश्व बैङ्क (World Bank) र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund - IMF) ले संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (Structural Adjustment Programs - SAPs) अन्तर्गत वित्तीय क्षेत्र सुधारलाई प्राथमिकतामा राखे ।

- **उदारीकरणको लहर** : सन् १९८० को दशकको उत्तरार्ध र १९९० को दशकको सुरुतिर विश्वव्यापी रूपमा आर्थिक उदारीकरणको लहर चलेको थियो । यसले नेपाललाई आफ्नो अर्थतन्त्रलाई खुला बनाउन र वित्तीय क्षेत्रमा सुधार ल्याउन प्रेरित गर्‍यो ।
- **बाह्य सहायताको शर्त** : नेपालले विकास सहायता र ऋणका लागि IFIs मा निर्भर रहँदा उनीहरूले वित्तीय क्षेत्र सुधारलाई पूर्वशर्तका रूपमा अगाडि सारे ।
- **आन्तरिक आकाङ्क्षा** : अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउन, लगानी बढाउन र निजी क्षेत्रको भूमिका बिस्तार गर्नका लागि वित्तीय क्षेत्रको आधुनिकीकरण र उदारीकरण आवश्यक थियो ।
- **बजेट घाटा** : सरकारी वित्त व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन र वित्तीय श्रोतलाई बढी प्रभावकारी बनाउन वित्तीय क्षेत्र सुधार महत्वपूर्ण थियो ।

३. वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका मुख्य उद्देश्यहरू

नेपालमा सञ्चालित वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका मुख्य उद्देश्यहरू वित्तीय प्रणालीको समग्र सुदृढीकरण, दक्षता अभिवृद्धि र आर्थिक विकासमा यसको योगदानलाई अधिकतम बनाउनु थियो । यी उद्देश्यहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा संक्षेपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- **वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व सुदृढ पार्नु** : यो सुधार कार्यक्रमको प्राथमिक उद्देश्यमध्ये एक थियो । सरकारी बैङ्कहरूको कमजोर वित्तीय स्वास्थ्य, उच्च गैर-निष्कृय कर्जा र अपर्याप्त पुँजीका कारण वित्तीय प्रणालीमा उत्पन्न हुन सक्ने जोखिमलाई

कम गर्नु यसको लक्ष्य थियो । बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय रूपमा बलियो र दिगो बनाउनु यसको मूल मर्म थियो ।

- **वित्तीय क्षेत्रको दक्षता अभिवृद्धि गर्नु** : सरकारी नियन्त्रण र प्रतिस्पर्धाको अभावका कारण वित्तीय क्षेत्रमा रहेको अकुशलतालाई हटाउनु अर्को महत्वपूर्ण उद्देश्य थियो । वित्तीय मध्यस्तता प्रक्रियालाई बढी प्रभावकारी बनाउनु, सञ्चालन लागत घटाउनु र सेवाको गुणस्तर बढाउनु यसको लक्ष्य थियो ।
- **वित्तीय पहुँच बिस्तार गर्नु** : देशको ठूलो जनसङ्ख्या औपचारिक वित्तीय सेवाबाट वञ्चित भएकाले, ग्रामीण र विपन्न वर्गसम्म वित्तीय सेवाहरूको पहुँच बिस्तार गर्नु सुधारको एक प्रमुख लक्ष्य थियो । यसमा लघुवित्त, रेमिट्यान्स सेवा र शाखारहित बैंकिङ्ग जस्ता माध्यमबाट पहुँच बढाउनु समावेश थियो ।
- **नियामक र सुपरिवेक्षण क्षमता सुदृढ पार्नु** : नेपाल राष्ट्र बैङ्क (NRB) लगायतका नियामक निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी वित्तीय संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन र सुपरिवेक्षण सुनिश्चित गर्नु कार्यक्रमको केन्द्रीय पक्ष थियो । यसले वित्तीय प्रणालीको अखण्डता र पारदर्शिता कायम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।
- **पुँजी बजारको विकास गर्नु** : देशको समग्र वित्तीय प्रणालीको विकासका लागि पुँजी बजारको आधुनिकीकरण र बिस्तार गर्नु पनि सुधार कार्यक्रमको एक उद्देश्य थियो । यसमा नयाँ वित्तीय उपकरणहरू ल्याउनु, बजारको दायरा बढाउनु र लगानीकर्ता संरक्षणलाई सुदृढ पार्नु समावेश थियो ।
- **सार्वजनिक क्षेत्रका बैङ्कहरूको पुनर्संरचना** : नेपाल बैङ्क लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कजस्ता सरकारी बैङ्कहरूको वित्तीय अवस्था सुधार गर्नु, तिनीहरूको सञ्चालनमा व्यावसायिकता ल्याउनु र गैर-निष्क्रय कर्जा घटाउनु एक विशिष्ट उद्देश्य थियो ।
- **वित्तीय अपराध नियन्त्रण** : सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) र आतङ्ककारी गतिविधिमा वित्तीय लगानी नियन्त्रण (Combating the Financing of Terrorism - CFT) जस्ता वित्तीय अपराधहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि कानूनी र संस्थागत संरचनाहरू विकास गर्नु पनि सुधारको एक हिस्सा थियो ।

यी उद्देश्यहरूले नेपालको वित्तीय क्षेत्रलाई एक आधुनिक, कुशल र स्थायित्वपूर्ण प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने बृहत् दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका थिए, जसले समग्र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सहयोग गर्न सकोस् ।

४. सुधार कार्यक्रमका प्रमुख अवयवहरू र कार्यान्वयन

नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (FSRP) विभिन्न चरणमा, विभिन्न अवयवहरू समेटी कार्यान्वयन गरिएको थियो । यसको कार्यान्वयनमा नीतिगत, कानूनी, संरचनात्मक र संस्थागत सुधारहरू समावेश थिए:

४.१ नीतिगत र कानूनी सुधारहरू:

- **ब्याजदर नियन्त्रणको अन्त्य** : २०५० को दशकको सुरुतिर नेपाल राष्ट्र बैङ्कले ब्याजदरमा प्रत्यक्ष नियन्त्रण हटाएर बजारका शक्तिहरूलाई ब्याजदर निर्धारण गर्न अनुमति दियो । यसले वित्तीय संस्थाहरूलाई ब्याजदर प्रतिस्पर्धी बनाउन र श्रोत परिचालनमा थप लचिलोपन प्रदान गऱ्यो ।
- **बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन (BAFIA) २०७३**: यो ऐनले बैङ्कतथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना, सञ्चालन, मर्जर, अधिग्रहणर नियमनसम्बन्धी बिस्तृत कानूनी आधार प्रदान गऱ्यो । यसले वित्तीय संस्थाहरूको वर्गिकरण

(क, ख, ग, घ वर्ग) र उनीहरूको कार्यक्षेत्र स्पष्ट पाऱ्यो । यस ऐनले वित्तीय संस्थाहरूलाई लाइसेन्स दिने र खारेज गर्ने प्रक्रियालाई व्यवस्थित गऱ्यो ।

- **नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन २०५८:** यस ऐनले नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई थप स्वायत्तता प्रदान गऱ्यो र यसको मुख्य उद्देश्य मूल्य स्थायित्व कायम राख्नु, भुक्तानी प्रणालीलाई सुदृढ गर्नु र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व कायम गर्नु रहेको स्पष्ट पाऱ्यो । यसले राष्ट्र बैङ्कको मौद्रीक नीति निर्माण र वित्तीय क्षेत्रको सुपरिवेक्षणको भूमिकालाई सशक्त बनायो ।
- **सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन २०६४:** वित्तीय अपराध नियन्त्रणका लागि सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन र नियमावलीहरू जारी गरियो । यसले वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्राहक पहिचान (KYC), शङ्कास्पद कारोबारको प्रतिवेदन, र सम्पत्ति शुद्धिकरण विरुद्धका उपायहरू लागु गर्न अनिवार्य गऱ्यो ।
- **अन्य कानूनहरू :** कम्पनी ऐन, धितोपत्र ऐन, बिमा ऐन लगायतका विभिन्न कानूनहरूलाई वित्तीय क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार संशोधन गरियो वा नयाँ कानूनहरू तर्जुमा गरियो ।

४.२. संस्थागत र संरचनात्मक सुधारहरू

- **निजी क्षेत्रका बैङ्कहरूको स्थापनालाई प्रोत्साहन** : २०४० को दशकको मध्यदेखि निजी क्षेत्रका बैङ्कहरू (जस्तै, नबिल बैङ्क, नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैङ्क) को स्थापनालाई अनुमति दियो । यसले वित्तीय बजारमा प्रतिस्पर्धा बढायो र आधुनिक बैंकिङ सेवाको विकासमा सहयोग पुऱ्यायो ।
- **सरकारी बैङ्कहरूको पुनःसंरचना** : नेपाल बैङ्क लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कको कमजोर वित्तीय अवस्था सुधार गर्नका लागि बिस्तृत पुनःसंरचना कार्यक्रम लागू गरियो । यसमा नयाँ व्यवस्थापन टोलीको नियुक्ति, गैर-निष्क्रिय कर्जा असूलीका लागि सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनीको स्थापना, स्वेच्छिक अवकश योजना, र पुँजीकरण लगायतका उपायहरू समावेश थिए । यस कार्यक्रमले उनीहरूको सञ्चालनलाई बढी व्यावसायिक बनाउन मद्दत गऱ्यो ।
- **वित्तीय उपकरणहरूको विविधीकरण** : सरकारी ऋणपत्र, ट्रेजरी बिल, बैङ्कऋणपत्र, र धितोपत्र बजारमा नयाँ उपकरणहरू (जस्तै, म्युचुअल फन्ड) को विकास गरियो ।
- भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरणः भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्नका लागि रियल टायम ग्रोस सेटलमेन्ट (RTGS), चेक क्लियरिङको बिद्युतीय प्रणाली र मोबाइल बैंकिङ/इन्टरनेट बैंकिङ जस्ता प्रविधिहरू आयो ।

४.३. मानव संसाधन र क्षमता विकास

- **तालिम र क्षमता अभिवृद्धि** : नेपाल राष्ट्र बैङ्क र अन्य वित्तीय संस्थाहरूका कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि स्वदेश तथा विदेशमा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरियो । जोखिम व्यवस्थापन, कर्जा विश्लेषणर सूचना प्रविधिमा विशेष जोड दिईयो ।
- **विदेशी विशेषज्ञको सहयोग** : सुधार कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा विश्व बैङ्क, IMF र अन्य अर्न्तराष्ट्रिय संस्थाहरूबाट प्राविधिक सहयोग र विशेषज्ञ सेवाहरू प्राप्त गरियो ।

यी अवयवहरूको कार्यान्वयनले नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू ल्यायो, जसले प्रणालीलाई बढी सुदृढ र आधुनिक बनाउनमा सहयोग पुऱ्यायो ।

५. वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका उपलब्धिहरू

नेपालमा सञ्चालित वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले विभिन्न चुनौतीका बाबजुद पनि केही महत्वपूर्ण

उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ । यी उपलब्धिहरूले वित्तीय प्रणालीको समग्र संरचना र कार्यप्रणालीमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ ।

५.१. वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व र सुदृढीकरण

- **सरकारी बैङ्कहरूको सुधार** : सुधार कार्यक्रमको एक प्रमुख उपलब्धि भनेको नेपाल बैङ्क लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कजस्ता सरकारी बैङ्कहरूको वित्तीय स्वास्थ्यमा आएको सुधार हो । यी बैङ्कहरूको गैर-निष्क्रिय कर्जाको अनुपात उल्लेखनीय रूपमा घट्यो, व्यवस्थापनमा व्यावसायिकता आयो र पुँजी आधार सुदृढ भयो । यसले समग्र बैङ्किङ प्रणालीको विश्वसनीयता बढाउन मद्दत गऱ्यो ।

- **वित्तीय संस्थाहरूको पुँजीकरण** : बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी पर्याप्तता अनुपात (Capital Adequacy Ratio) लाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार बलियो बनाईयो । यसले वित्तीय सङ्कटको जोखिम कम गर्न र संस्थाहरूलाई थप लचिलो बनाउन मद्दत पुऱ्यायो ।

- **जोखिम व्यवस्थापनमा सुधार** : वित्तीय संस्थाहरूले जोखिममा आधारित कर्जा वर्गिकरण (Risk-Based Loan Classification) र प्रोभिजनिङ्ग (Provisioning) प्रणाली लागू गरे, जसले कर्जा जोखिम व्यवस्थापनमा सुधार ल्यायो । तरलता व्यवस्थापन र सञ्चालन जोखिम व्यवस्थापनमा पनि प्रगति भयो ।

- **मर्जर तथा एक्विजिसन (M&A) को प्रोत्साहन** : वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्यात्मक बृद्धिले प्रतिस्पर्धा बढाए पनि मर्जर तथा एक्विजिसन नीतिका कारण कमजोर संस्थाहरूलाई बलियो संस्थाहरूसँग गाभ्न प्रोत्साहित गरियो । यसले प्रणालीलाई थप सुदृढ बनायो र अनावयश्क प्रतिस्पर्धालाई कम गऱ्यो ।

५.२. वित्तीय पहुँचमा बिस्तार

- **बैक्त तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्या र शाखा बिस्तार** : सुधारपछि निजी क्षेत्रका बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको सङ्ख्यामा उल्लेख्य बृद्धि भयो । वाणिज्य बैङ्क, विकास बैङ्क, वित्तीय कम्पनी र लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सञ्जाल देशव्यापी रूपमा फैलियो । यसले वित्तीय सेवाहरूको भौगोलिक पहुँचमा महत्वपूर्ण बिस्तार ल्यायो ।

- **लघुवित्त सेवाको बिस्तार** : ग्रामीण क्षेत्र र विपन्न वर्गसम्म वित्तीय सेवा पुऱ्याउन लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना र बिस्तारलाई विशेष जोड दिईयो । यसले ग्रामीण अर्थतन्त्रको विकास र गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्यायो ।

- **आधुनिक बैंकिङ्ग सेवाको उपलब्धता** : इन्टरनेट बैंकिङ, मोबाइल बैंकिङ, एटीएम (ATM) र पीओएस (POS) टर्मिनल जस्ता आधुनिक भुक्तानी प्रणाली तथा सेवाहरूको बिस्तार भयो । यसले ग्राहकहरूलाई बैंकिङ्ग सेवाहरूमा सहज र छोटो पहुँच प्रदान गऱ्यो ।

- **रेमिट्यान्सको औपचारिकरण** : वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूले पठाएको रेमिट्यान्सलाई औपचारिक बैङ्किङ प्रणाली मार्फत भित्र्याउनका लागि विभिन्न उपायहरू (जस्तै, रेमिट्यान्स कम्पनीहरूलाई लाइसेन्स, सहजीकरण) अपनाईयो । यसले अनौपचारिक च्यानललाई निरुत्साहित गऱ्यो ।

५.३ पुँजी बजारको विकास र विविधीकरण

- **धितोपत्र बजारको बिस्तार** : नेपाल स्टक एकसचेञ्ज (NEPSE) मा सूचीकृत कम्पनीहरूको सङ्ख्या र बजार पुँजीकरणमा बृद्धि भयो । यसले लगानीकर्ताहरूलाई लगानीका थप अवसरहरू प्रदान गऱ्यो ।

- **नयाँ वित्तीय उपकरणहरूको परिचय** : म्युचुअल फन्ड, ऋणपत्र, डिबेन्चर जस्ता नयाँ वित्तीय उपकरणहरू पुँजी बजारमा भित्र्यो, जसले लगानीकर्ताहरूलाई विविधीकरणको अवसर प्रदान गऱ्यो ।
- **इलेक्ट्रोनिक कारोबार प्रणाली** : शेयर कारोबार प्रणालीलाई बिद्युतीय बनायो (Brokerage System, CDS, Online Trading System), जसले बजारलाई बढी पारदर्शी, कुशल र पहुँचयोग्य बनायो ।
- **नियामक निकायको क्षमता बृद्धि** : नेपाल धितोपत्र बोर्ड (SEBON) को नियमन र सुपरिवेक्षण क्षमतामा बृद्धि भयो, जसले पुँजी बजारको विकास र लगानीकर्ता संरक्षणलाई सुदृढ बनायो ।

५.४. नियामक र सुपरिवेक्षण प्रणालीमा सुधार

- **नेपाल राष्ट्र बैङ्कको सशक्तिकरण** : नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई वित्तीय क्षेत्रको नियामक र सुपरिवेक्षकका रूपमा थप स्वायत्तता र अधिकार प्रदान गरियो । यसले बैंकिङ्ग प्रणालीको प्रभावकारी अनुगमन गर्न मद्दत गऱ्यो ।
- **जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण**: वित्तीय संस्थाहरूको जोखिम प्रोफाइलका आधारमा सुपरिवेक्षण गर्ने प्रणाली (Risk-Based Supervision) लागू गरियो, जसले नियामकलाई बढी केन्द्रित र प्रभावकारी बनायो ।
- **वित्तीय अपराध नियन्त्रण** : सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण (AML) र आतङ्ककारी गतिविधिमा वित्तीय लगानी नियन्त्रण (CFT) सम्बन्धी कानून र नियमावलीहरू लागू गरियो । वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्राहक पहिचान (KYC) र शङ्कास्पद कारोबारको प्रतिवेदन (STR) अनिवार्य गरियो ।

यी उपलब्धिहरूले नेपालको वित्तीय क्षेत्रलाई परम्परागत र सरकारी नियन्त्रण प्रणालीबाट आधुनिक, बढी प्रतिस्पर्धी र स्थात्विपूर्ण प्रणालीतर्फ उन्मुख गराउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

६. प्रमुख चुनौतीहरू र अवरोधहरू

नेपालमा वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गरे पनि, यसले अझै पनि विभिन्न प्रमुख चुनौतीहरू र अवरोधहरूको सामना गरिरहेको छ । यी चुनौतीहरूले वित्तीय प्रणालीको पूर्ण क्षमतालाई उपयोग गर्न र राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा यसको योगदानलाई अधिकतम बनाउन बाधा पुऱ्याइरहेका छन् ।

६.१. राजनीतिक हस्तक्षेप र सुशासनको समस्या

- **राजनीतिक दवाब**: बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको लाइसेन्स वितरण, सञ्चालक समितिमा नियुक्ति, र कर्जा प्रवाहमा राजनीतिक हस्तक्षेपको जोखिम अझै कायैम छ । यसले संस्थागत सुशासनमा कमी ल्याउँछ र व्यावसायिक निर्णय प्रक्रियालाई प्रभावित गर्छ ।
- **क्रोनी क्यापिटालिजम्** : राजनीतिक संरक्षणका आधारमा निश्चित समूह वा व्यक्तिहरूलाई मात्र वित्तीय सेवा र कर्जाको सुविधा प्रदान गर्ने प्रवृत्ति कायैम छ । यसले श्रोतको गलत विनियोजन (Misallocation of Resources) र अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई बढावा दिन्छ ।
- **कानूनको कमजोर कार्यान्वयन** : वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी कानून र नियमहरू पर्याप्त भए पनि तिनीहरूको पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू छन् । दण्डहीनताको संस्कृतिले सुशासनलाई कमजोर बनाउँछ ।

६.२. नियमन र सुपरिवेक्षणको क्षमतामा कमी

- **मानव संसाधनको अभाव** : नेपाल राष्ट्र बैङ्क, धितोपत्र बोर्ड र बिमा समिति जस्ता नियामक निकायहरूमा दक्ष, अनुभवी र पर्याप्त मानव

संसाधनको अभाव छ। जटिल वित्तीय उपकरणहरू र डिजिटल प्रविधिहरूको नियमन र सुपरिवेक्षणका लागि आवश्यक विशेषज्ञताको कमी छ ।

- **प्रविधिगत पूर्वाधारको कमजोरी** : नियामक निकायहरूमा आधुनिक प्रविधिगत पूर्वाधारको कमी छ, जसले गर्दा वित्तीय संस्थाहरूको वास्तविक-समय अनुगमन (Real-Time Monitoring) र डाटा विश्लेषणमा कठिनाई हुन्छ ।

६.३. वित्तीय समावेशिता र पहुँचको चुनौती

- **भौगोलिक र जनसंख्यागत असमानता** : बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा बिस्तार शहरी क्षेत्रमा बढी केन्द्रित छ । दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा र भौगोलिक रूपमा विकट स्थानहरूमा वित्तीय सेवाको पहुँच अझै पनि चुनौतीपूर्ण छ । ठूलो संङ्ख्यामा जनसङ्ख्या वित्तीय साक्षरताको अभावमा अनौपचारिक क्षेत्रमा निर्भर छन् ।
- **धितोको अभाव र उच्च ब्याजदर** : साना किसान, लघु उद्यमी र विपन्न वर्गसँग ऋण लिनका लागि आवश्यक धितोको अभाव छ । बैङ्कहरूले परम्परागत धितोमा मात्र ध्यान दिँदा उनीहरू वित्तीय सेवाबाट वञ्चित छन् । साथै, साना कर्जामा व्याजदर उच्च हुने प्रवृत्ति कायैम छ ।
- **उत्पादनशील क्षेत्रमा ऋणको कमी** : वित्तीय श्रोतको ठूलो हिस्सा उपभोग्य कर्जा, घरजग्गा र आयतमा केन्द्रित छ । उत्पादनशील क्षेत्र (कृषि, उद्योग, पर्यटन, जलविद्युत्) मा अपेक्षित रूपमा ऋण प्रवाह हुन सकेको छैन ।

६.४. वित्तीय स्थायित्वका नयाँ जोखिमहरू

- **गैर-निष्कृय कर्जाको बढ्दो जोखिम** : पछिल्लो समयमा अर्थतन्त्रमा आएको सुस्ती, उच्च व्याजदर र विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीका कारण गैर-निष्कृय कर्जा (NPL) बढ्ने संकेतहरू देखिएका छन् । यसले वित्तीय संस्थाहरूको नाफा र पुँजी आधारमा दबाव सिर्जना गरेको छ ।
- **तरलताको समस्या** : समय-समयमा वित्तीय प्रणालीमा तरलताको अभाव देखिने गरेको छ, जसले व्याजदरलाई अस्थिर बनाउँछ र कर्जा प्रवाहमा असर पार्छ ।
- **साइबर सुरक्षा र प्रविधिगत जोखिम** : डिजिटल बैंकिङ्गको बिस्तारसँगसँगै साइबर आक्रमण, डेटा चोरी, अनलाइन ठगी र प्रणालीगत त्रुटि जस्ता प्रविधिगत जोखिमहरू बढेका छन् । यी जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न पर्याप्त लगानी र क्षमता विकास आवश्यक छ ।
- **जलावायु परिवर्तन जोखिम** : जलावायु परिवर्तनका कारण प्राकृतिक प्रकोपको बढ्दो जोखिमले कृषि पूर्वाधार र बिमा क्षेत्रमा प्रत्यक्ष असर पार्न सक्छ, जसले वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा पोर्टफोलियोमा जोखिम सिर्जना गर्छ ।

६.५. पुँजी बजारको अपरिपक्वता र विश्वासको कमी

- **बजारको गहिराई र तरलताको कमी** : पुँजी बजारमा नयाँ उपकरणहरूको विकास र बजारको गहिराई अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन । बजारमा तरलताको कमी र सानो बजारका कारण मूल्यमा ठूलो उतारचढाव देखिन्छ ।
- **लगानीकर्ताको विश्वासको कमी** : भित्रि कारोबार, बजारमा हुने चलेखल र लगानीकर्ता संरक्षणको अपर्याप्तताका कारण पुँजी बजारप्रति आम लगानीकर्ताको विश्वास पूर्ण रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन ।
- **संस्थागत लगानीकर्ताको अभाव** : पुँजी बजारमा संस्थागत लगानीकर्ताहरू (जस्तै, पेन्सन फन्ड, म्युचुअल फन्ड, बिमा कम्पनी) को सक्रिय सहभागिताको कमी छ, जसले बजारलाई अस्थिर बनाउँछ ।

यी चुनौतीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन नगरी नेपालको वित्तीय क्षेत्रले आफ्नो पूर्ण क्षमतामा विकास गर्न र राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा अपेक्षित योगदान पुऱ्याउन सक्दैन । त्यसैले, निरन्तर सुधारका प्रयासहरू आवश्यक छन् ।

७. भावी मार्गचित्र र नीतिगत सुझाबहरू

नेपालको वित्तीय क्षेत्रले हालसम्म महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गरे पनि आगामी दिनहरूमा अझै धेरै काम गर्न बाँकी छ । बदलिँदो विश्वव्यापी परिदृश्य, प्रविधिगत विकास र आन्तरिक आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि एक सुस्पष्ट भावी मार्गचित्र र प्रभावकारी नीतिगत सुझावहरू आवश्यक छन् ।

७.१. नियामक र सुपरिवेक्षण क्षमताको थप सुदृढीकरण

- **प्रविधिमा आधारित सुपरिवेक्षण (SupTech):** नियामकहरूले प्रविधिमा आधारित सुपरिवेक्षण उपकरणहरू (SupTech) को प्रयोगमा लगानी गर्नुपर्छ । यसमा डाटा एनालिटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमता (AI) र मेशिन लर्निङ्गको प्रयोग गरी वित्तीय संस्थाहरूको वास्तविक समय अनुगमन र जोखिम पहिचान गर्न सकिन्छ ।
- **एकीकृत र समेकित सुपरिवेक्षण** : वित्तीय समूहहरू (Financial Conglomerates) को जोखिम र गतिविधिहरूलाई समेट्नका लागि नियामक निकायहरूबीच समन्वय र सूचना अदानप्रदानलाई अझ सुदृढ बनाउनुपर्छ । दीर्घकालमा समेकित सुपरिवेक्षण (Consolidated Supervision) को अवधारणालाई अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

७.२. वित्तीय समावेशिताको वास्तविक बिस्तार

- **डिजिटल वित्तीय सेवाहरूको प्रवर्द्धन** : ग्रामीण क्षेत्रमा डिजिटल पूर्वाधार (इन्टरनेट, मोबाइल नेटवर्क) को बिस्तार गरी मोबाइल बैङ्किङ, डिजिटल वालेट र शाखारहित बैंकिङ्गलाई थप प्रोत्साहित गरिनुपर्छ । यसले भौतिक शाखाको आवश्यकता कम गरी सेवाको पहुँच बढाउँछ ।
- **वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम** : वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमहरूलाई लक्षित समूह (महिला, युवा, किसान, विपन्न वर्ग) मा केन्द्रित गरी प्रभावकारी बनाईनुपर्छ । यसले उनीहरूलाई वित्तीय उत्पादन र सेवाहरूको बारेमा सही जानकारी लिन र सचेत निर्णय लिन मद्दत गर्छ ।
- **उत्पादनशील क्षेत्रमा ऋण प्रवाह** : कृषि, साना तथा मझौला उद्यम (SMEs) र स्टार्टअपहरूलाई लक्षित गरी विशेष कर्जा उत्पादनहरू विकास गरिनुपर्छ । धितोको सट्टा परियोजना को सम्भाव्यता र नगद प्रवाहका आधारमा कर्जा दिने अभ्यासलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्छ । क्रेडिट ग्यारेन्टी योजनाहरूलाई थप प्रभावकारी बनाइनुपर्छ ।
- **सामाजिक सुरक्षा कोषको परिचालन** : सामाजिक सुरक्षा कोष जस्ता संस्थागत लगानीकर्ताहरूलाई वित्तीय समावेशिता बढाउने उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गरिनुपर्छ ।

७.३. पुँजी बजारको आधुनिकीकरण र गहिराई

- **नयाँ वित्तीय उपकरणहरू** : वैकल्पिक लगानी कोष (Alternative Investment Funds - AIFs) जस्तै निजी इक्विटी (PE) र भेन्चर क्यापिटल (VC) कोषहरूको विकासलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि स्पष्ट कानूनी र नियामक फ्रेमवर्क बनाउनुपर्छ । यसले स्टार्टअप र SMEs लाई पुँजी उपलब्ध गराउँछ ।
- **संस्थागत लगानीकर्ताको सक्रियता** : पेन्सन कोष, म्युचुअल फन्ड, र बिमा कम्पनी जस्ता संस्थागत लगानीकर्ताहरूलाई पुँजी बजारमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुनका लागि नीतिगत प्रोत्साहन गरिनुपर्छ ।

- **लगानीकर्ता संरक्षण र शिक्षा** : भित्री कारोबार, बजार हेरफेर जस्ता बिकृतिहरूलाई नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नियामक निकायको सक्रियता आवश्यक छ । लगानीकर्ता शिक्षा कार्यक्रमहरूलाई व्यापक बनाइनुपर्छ ।

७.४. सम्पति गुणस्तर र गैर-निष्क्रिय कर्जा व्यवस्थापन

- **कर्जा सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण** : कर्जा सूचना प्रणालीलाई अझ सशक्त बनाइनुपर्छ, जसले बैङ्कहरूलाई ग्राहकको कर्जा इतिहास र क्रेडिट योग्यताको बारेमा सही जानकारी प्रदान गरोस् ।
- **सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Asset Management Company - AMC):** खराब कर्जा (Bad Loans) लाई व्यवस्थापन गर्नका लागि AMC को स्थापना वा विद्यमान संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिनुपर्छ । यसले बैङ्कहरूको ब्यालेन्स सिटलाई सफा राख्न मद्दत गर्छ ।
- **ऋण असूली प्रक्रियाको सरलीकरण** : कर्जा असूली प्रक्रियालाई छोटो, छरितो र प्रभावकारी बनाउनका लागि कानूनी र प्रक्रियागत सुधारहरू आवश्यक छन् ।

७.५. वित्तीय अपराध नियन्त्रणमा निरन्तरता

- **AML/CFT को प्रभावकारी कार्यान्वयन** : सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण र आतङ्ककारी गतिविधिमा वित्तीय लगानी नियन्त्रणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूलाई पूर्ण रूपमा लागू गर्नुपर्छ । शङ्कास्पद कारोबारको अनुसन्धान र कारबाहीलाई प्रभावकारी बनाइनुपर्छ ।
- **साइबर सुरक्षामा लगानी** : वित्तीय संस्थाहरूले साइबर सुरक्षा पूर्वाधारमा पर्याप्त लगानी गर्नुपर्छ र साइबर आक्रमणबाट बच्नका लागि बलियो प्रणाली र प्रोटोकलहरू विकास गर्नुपर्छ । नियमित साइबर अडिट र कर्मचारी तालिम महत्वपूर्ण हुन्छ ।

८. निष्कर्ष

नेपालमा विगत तीन दशकभन्दा बढी समयदेखि सञ्चालित वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले परम्परागत र सरकारी नियन्त्रण प्रणालीबाट एक आधुनिक, बढी प्रतिस्पर्धी र स्थायित्वपूर्ण वित्तीय प्रणालीतर्फ महत्वपूर्ण रूपान्तरण ल्याएको छ । यसले सरकारी बैङ्कहरूको कमजोर वित्तीय स्वास्थ्य सुधार, वित्तीय संस्थाको संख्यात्मक बृद्धि, वित्तीय पहुँचमा बिस्तार, पुँजी बजारको आधुनिकीकरण र नियामक तथा सुपरिवेक्षण प्रणालीको सुदृढीकरण जस्ता उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ। यी उपलब्धिहरूले नेपालको आर्थिक बृद्धिमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

तथापि, वित्तीय क्षेत्र सुधारका प्रभावकारिताको विश्लेषण गर्दा अझै पनि केही महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा अपेक्षित प्रभाव देखिन सकेको छैन । ग्रामीण तथा विपन्न वर्गको वास्तविक वित्तीय पहुँच, साना तथा मझौला उद्यमहरूको वित्तपोषणमा चुनौती, गैर-निष्क्रिय कर्जाको बढ्दो जोखिम र पुँजी बजारको अपरिपक्वता जस्ता समस्याहरू कायमै छन् । यसका अतिरिक्त, राजनीतिक हस्तक्षेप, सुशासनको समस्या, नियामक क्षमतामा कमीर साइबर सुरक्षा जस्ता नयाँ जोखिमहरूले वित्तीय प्रणालीको दिगो विकासमा अवरोध पुऱ्याइरहेका छन् ।

विश्वव्यापी अभ्यासहरूले नियामक स्वायत्तता, जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण, वित्तीय समावेशितामा जोडर पुँजी बजारको आधुनिकीकरणमा निरन्तर लगानीको महत्व देखाएका छन् ।

अन्ततः नेपालको वित्तीय क्षेत्रलाई एक बलियो, कुशल, पारदर्शी र समावेशी प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नका लागि सरकार, नियामक निकायहरू, निजी क्षेत्र र नागरिक समाज लगायत सबै सरोकारवालाहरूबीच निरन्तर

समन्वय र सहकार्य आवश्यक छ। यसले मात्र नेपालको वित्तीय क्षेत्रले राष्ट्रिय आर्थिक विकासको संवाहकका रूपमा आफ्नो पूर्ण क्षमतामा योगदान पुऱ्याउन सक्नेछ।

सन्दर्भ सामग्री

कानूनी तथा नीतिगत दस्तावेजहरूः

- बैङ्क तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन (BAFIA) २०७३, नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन २०५८, र सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन २०६४ ।
- नियामक तथा सरकारी निकायहरूः नेपाल राष्ट्र बैङ्क (NRB), नेपाल धितोपत्र बोर्ड (SEBON), र बिमा समिति ।
- प्रमुख वित्तीय संस्थाहरूः नेपाल बैङ्क लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क ।
- अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूः वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (FSRP) को कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने विश्व बैङ्क र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) ।
- ऐतिहासिक सन्दर्भः २०४० को दशकदेखि सुरु भएको वित्तीय उदारीकरण र संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (SAPs) ।
- केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय Online News Portal हरू ।

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा कृत्रिम बौद्धिकता

✍ सिर्जन श्रेष्ठ*

१. कार्यकारी सारांश

नेपालको वित्तीय क्षेत्र एक ऐतिहासिक मोडमा उभिएको छ, जहाँ कृत्रिम बौद्धिकता (AI) ले अभूतपूर्व रूपान्तरणको सम्भावना बोकेको छ । यो प्रतिवेदनले नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा AI को उपयोगिता, सम्भावना र चुनौतीहरूको गहन विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ । विश्वव्यापी रूपमा, AI अब कुनै प्रयोगात्मक प्रविधि मात्र नरहेर वित्तीय संस्थाहरूको लागि रणनीतिक स्तम्भ बनिसकेको छ । म्याकिन्सेको अनुमान अनुसार, जेनेरेटिभ AI ले मात्रै विश्वको बैङ्किङ उद्योगमा वार्षिक ४३४० अर्ब डलरसम्मको अतिरिक्त मूल्य सिर्जना गर्न सक्ने क्षमता राख्छ । नेपाल आफ्नो सुदृढ डिजिटल भुक्तानीको जगमा उभिएर, यो विश्वव्यापी क्रान्तिबाट लाभान्वित हुन सक्ने अद्वितीय स्थितिमा छ ।

यस लेखको मुख्य आशय नेपालमा AI को सफल कार्यान्वयनका लागि प्रविधि मात्र पर्याप्त छैन । यहाँका प्रमुख चुनौतीहरू प्राविधिक पूर्वाधारभन्दा पनि मानव पुँजी, नियामक स्पष्टता र रणनीतिक दृष्टिकोणमा निहित छन् । देशको सूचना प्रविधि क्षेत्रले उत्पादन गरेका अधिकांश स्नातकहरू उद्योगका लागि तयार नहुनु (workforce inefficiency) र दक्ष जनशक्तिको अभाव एक गम्भीर समस्या हो । यसका साथै तथ्याङ्कको गोपनीयता र सुरक्षासम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू, विशेषगरी व्यक्तिगत गोपनीयता ऐन, २०१८, ले AI को कार्यान्वयनमा जटिलता थपेको छ ।

यी चुनौतीहरूको बावजुद, सम्भावनाहरू अपार छन् । AI ले ग्राहक सेवालाई स्वचालित र व्यक्तिगत बनाउन, सञ्चालन दक्षतामा वृद्धि ल्याउन र जोखिम व्यवस्थापनलाई सुदृढ पार्न सक्छ । नबिल बैङ्क जस्ता संस्थाहरूले प्रक्रिया स्वचालनमा प्रारम्भिक सफलता हासिल गरिसकेका छन्, जसले AI को व्यावहारिक उपयोगितालाई पुष्टि गर्छ ।

यो लेखले वित्तीय संस्थाहरू, नियामक निकायहरू (नेपाल राष्ट्र बैङ्क, नेपाल धितोपत्र बोर्ड, नेपाल बिमा प्राधिकरण) र नेपाल सरकारका लागि स्पष्ट रणनीतिक सिफारिसहरू प्रस्तुत गर्दछ । यसमा केन्द्रीकृत AI दृष्टिकोण अपनाउने, उद्योग-अकादमिया साझेदारी मार्फत सीप विकास गर्ने, र AI– मैत्री नियामक स्यान्डबक्स स्थापना गर्ने जस्ता उपायहरू समावेश छन् । अन्तमा, कर्मचारी सञ्चय कोष (EPF) जस्तो विशाल र श्रोत सम्पन्न संस्थाले AI को सफल कार्यान्वयनमा कसरी राष्ट्रिय स्तरमा एक अग्रणी र उदाहरणीय भूमिका खेल्न सक्छ भन्ने बारे विशेष विश्लेषण गरिएको छ । EPF को सफल AI यात्राले समग्र वित्तीय क्षेत्रका लागि विश्वास र मार्ग प्रशस्त गर्न सक्छ ।

* प्रमुख प्रविधि अधिकृत, क्लाउड हिमालय प्रा.लि.

१. परिचयः वित्तीय क्षेत्रमा AI को विश्वव्यापी क्रान्ति

पछिल्लो दशकमा, कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence – AI), मेसिन लर्निङ (Machine Learning – ML), र जेनेरेटिभ AI (Generative AI – GenAI) जस्ता प्रविधिहरू वित्तीय सेवा उद्योगमा केवल एक अतिरिक्त सुविधाबाट रूपान्तरणकारी शक्तिमा परिणत भएका छन् । यी प्रविधिहरूले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई थप बौद्धिक, कुशल र लाभदायक बनाउने वाचा गरेका छन् । विश्वका अग्रणी वित्तीय संस्थाहरू अब "AI–first" बन्ने दौडमा छन्, जहाँ AI लाई उनीहरूको मूल रणनीति र सञ्चालनको केन्द्रमा राखिन्छ । यो केवल नयाँ प्रविधि थप्ने कुरा होइन, बरु सम्पूर्ण व्यवसाय सञ्चालन गर्ने तरिकालाई नै पुनर्परिकल्पना गर्ने विषय हो ।

विश्वव्यापी प्रभावको परिमाण

AI ले वित्तीय क्षेत्रमा सिर्जना गर्न सक्ने आर्थिक मूल्य विशाल छ । विश्वव्यापी परामर्शदाता फर्म म्याकिन्सेको एक अध्ययनले जेनेरेटिभ AI एक्लैले विश्वव्यापी बैङ्किङ उद्योगमा वार्षिक ४२०० अर्ब देखि ४३४० अर्ब डलरसम्मको अतिरिक्त मूल्य थप्न सक्ने अनुमान गरेको छ, जुन मुख्यतया उत्पादकत्व वृद्धिबाट सम्भव हुनेछ । अर्को एक बृहत् अनुमान अनुसार, AI प्रविधिहरूले समग्रमा विश्वव्यापी बैङ्किङ क्षेत्रमा वार्षिक ४१ ट्रिलियन डलरसम्मको अतिरिक्त मूल्य प्रदान गर्न सक्ने सम्भावना छ । यी तथ्याङ्कहरूले AI ले ल्याउन सक्ने आर्थिक रूपान्तरणको मापनलाई स्पष्ट पार्छ र नेपालजस्ता उदीयमान बजारहरूका लागि उपलब्ध अवसरको विशालतालाई संकेत गर्दछ ।

विश्वव्यापी प्रमुख उपयोगिताहरू

AI को प्रयोग अब केही सीमित क्षेत्रहरूमा मात्र सीमित छैन । यसले वित्तीय सेवाहरूको सम्पूर्ण मूल्य श्रृंखलालाई प्रभावित गरिरहेको छ । केही प्रमुख विश्वव्यापी उपयोगिताहरू यसप्रकार छनः

- **अति–व्यक्तिगतकरण (Hyper-Personalization):** AI ले ग्राहकहरूको वित्तीय व्यवहार, आवश्यकता र जीवनका घटनाहरूको विश्लेषण गरेर पूर्ण रूपमा व्यक्तिगत वित्तीय योजना र सल्लाह प्रदान गर्न सक्छ । उदाहरणका लागि, AI ले ग्राहकहरूलाई लगानी र वित्तीय योजनामा मद्दत गर्न व्यक्तिगत 'नज' (nudges) हरू उत्पन्न गर्न सक्छ वा ग्राहकको आवश्यकतालाई उनीहरूले महसुस गर्नु अघि नै अनुमान गरेर सही समयमा सही च्यानल मार्फत उपयुक्त सेवाहरू प्रस्ताव गर्न सक्छ ।
- **सञ्चालन दक्षता (Operational Efficiency):** AI ले बैङ्कको ब्याक-अफिसका नियमित र दोहोरिने कार्यहरूलाई स्वचालित बनाउन सक्छ । उद्योग विश्लेषकहरूले सन् २०२८ सम्ममा ८०% सम्म नियमित बैङ्किङ कार्यहरू पूर्ण रूपमा स्वचालित हुने भविष्यवाणी गरेका छन् । यसमा ऋण आवेदनका लागि कागजातहरूको स्वचालित प्रशोधन, स्वचालित वित्तीय रिपोर्टिङ र आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने जस्ता कार्यहरू समावेश छन् ।
- **उन्नत जोखिम व्यवस्थापन र ठगी पत्ता लगाउने (Advanced Risk Management & Fraud Detection):** AI ले वास्तविक समयमा लाखौं कारोबारहरूको विश्लेषण गरेर शङ्कास्पद गतिविधिहरू र ठगीका नयाँ ढाँचाहरू पहिचान गर्न सक्छ । AI– संचालित ठगी पत्ता लगाउने प्रणालीले सन् २०२७ सम्ममा बैङ्किङ उद्योगलाई वार्षिक लगभग ४३१ अर्ब डलर बचत गराउने अपेक्षा गरिएको छ । यसका साथै, AI ले परम्परागत विधिहरूभन्दा धेरै गुणा परिष्कृत रूपमा ऋण जोखिमको विश्लेषण गर्न मद्दत गर्दछ ।

रणनीतिक परिवर्तनको आवश्यकता

AI को सफल कार्यान्वयन नयाँ प्रविधि थप्नु मात्र होइन। अनुभवले देखाएको छ कि अवस्थित प्रक्रियाहरूमाथि नयाँ AI प्रविधि थप्दा रूपान्तरणकारी परिवर्तन हुँदैन; बरु यसले प्राविधिक ऋणको जटिलता (Spaghetti of Technical Debt) निम्त्याउन सक्छ । सफल हुनका लागि, बैङ्कहरूले आफ्नो सम्पूर्ण उद्यमलाई "पुनः तारबद्ध" (Rewiring the Enterprise) गर्न आवश्यक छ, जहाँ AI लाई ध्यानमा राखेर जटिल कार्यप्रवाहहरूलाई पुनर्विचार गरिन्छ।

धेरै संस्थाहरू AI लाई अवस्थित कार्यप्रवाहमा "थपिने" एक उपकरणको रूपमा हेर्छन्। तर, विश्वव्यापी अनुभवले देखाउँछ कि यो दृष्टिकोणले रूपान्तरणकारी मूल्य प्रदान गर्न असफल हुन्छ । सफल संस्थाहरू ती हुन् जसले आफ्ना मूल प्रक्रियाहरूलाई AI लाई केन्द्रमा राखेर पुनर्विचार गर्छन् - अर्थात् "AI–first" दृष्टिकोण अपनाउँछन् । नेपालको सन्दर्भमा, यो एकैसाथ चुनौती र अवसर दुवै हो। यहाँका पुराना प्रणालीहरू (Legacy Systems) एक चुनौती भए तापनि, विश्वका ठूला बैङ्कहरूको तुलनामा जटिल डिजिटल प्रक्रियाहरूको सापेक्षिक अपरिपक्वताले स्पष्ट दृष्टिकोणका साथ आधारभूत "पुनः तारबद्ध" गर्न सजिलो बनाउन सक्छ। खतरा भनेको टुक्रा-टुक्रा कार्यान्वयनको असफल मार्ग पछ्याउनु हो । त्यसैले, लक्ष्य केवल "AI प्रयोग गर्नु" होइन, बरु "AI-संचालित संस्था बन्नु" हुनुपर्छ ।

३. नेपालको वित्तीय परिदृश्यः डिजिटलीकरणको जग र वर्तमान अवस्था

नेपालको वित्तीय क्षेत्र AI जस्तो रूपान्तरणकारी प्रविधिलाई अँगाल्नका लागि कत्तिको तयार छ भनी बुझ्न, यसको वर्तमान संरचना, आकार र सबैभन्दा महत्वपूर्ण, यसको डिजिटल परिपक्वताको स्तरलाई जाँच्न आवश्यक छ। पछिल्ला वर्षहरूमा भएको तीव्र डिजिटलीकरणले AI कार्यान्वयनका लागि बलियो जग तयार पारेको छ, तर केही व्यवहारगत र संरचनात्मक पक्षहरूले चुनौती पनि प्रस्तुत गर्दछन् ।

वित्तीय क्षेत्रको अवलोकन

नेपालको वित्तीय क्षेत्र वाणिज्य बैङ्क, विकास बैङ्क, वित्त कम्पनी, लघुवित्त वित्तीय संस्था र बिमा कम्पनीहरूको एक विस्तृत सञ्जालबाट बनेको छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्क (NRB) को पछिल्लो बैङ्क सुपरिवेक्षण प्रतिवेदन र नेपाल बिमा प्राधिकरण (NIA) को तथ्याङ्क अनुसार, यस क्षेत्रको आकार र पहुँच उल्लेखनीय छ ।

अन्य वर्गका संस्थाहरूको तथ्याङ्क समग्र वित्तीय क्षेत्रको आकार बुझ्न सहयोगी हुन्छ ।

यो तथ्याङ्कले देखाउँछ कि नेपालको वित्तीय क्षेत्रसँग AI मोडेलहरूलाई तालिम दिन र परिष्कृत गर्न आवश्यक पर्ने विशाल तथ्याङ्क (Data) को भण्डार छ ।

डिजिटल भुक्तानीको विस्फोट

नेपालमा AI को सम्भावनाको सबैभन्दा बलियो आधार भनेको डिजिटल भुक्तानीमा भएको अभूतपूर्व वृद्धि हो । नेपाल राष्ट्र बैङ्कको रणनीतिक पहल, नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड (NCHL) को स्थापना, र सरकारको डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क (DNF) जस्ता प्रयासहरूले नगदरहित कारोबारलाई तीव्र गतिमा बढावा दिएको छ।

NRB को पछिल्लो भुक्तानी प्रणाली सूचकहरूले यो वृद्धिको प्रभावशाली चित्र प्रस्तुत गर्दछ । २०८१ माघ (फेब्रुअरी २०२५) महिनाको तथ्याङ्क अनुसारः

- मोबाइल बैङ्किङ प्रयोगकर्ताः २ करोड ५८ लाख भन्दा बढी
- वालेट प्रयोगकर्ताः १ करोड ३४ लाख भन्दा बढी
- QR–आधारित भुक्तानीः एक महिनामा २ करोड ६३ लाख पटक (रू. ७७.९ अर्ब बराबर)

तालिका १ः नेपालको वित्तीय क्षेत्रको वर्तमान अवस्था (आ.व. २०८०/८१ को मध्यसम्म)

सूचक	वाणिज्य बैङ्क (क वर्ग)	विकास बैङ्क (ख वर्ग)	वित्त कम्पनी (ग वर्ग)	लघुवित्त (घ वर्ग)	बिमा क्षेत्र	कुल/औसत
संस्था संख्या	२०	१७	१७	५२	३७ (जीवन, निर्जीवन, पुनर्बीमा, लघुबिमा)	वित्तीय संस्थाः १०७, बिमाः ३७
कूल सम्पत्ति (रू. अर्बमा)	६,८९५.४७	-	-	-	-	वाणिज्य बैङ्कको मात्र
कूल निक्षेप (रू. अर्बमा)	५,७५६.८१	-	-	-	-	वाणिज्य बैङ्कको मात्र
कूल कर्जा (रू. अर्बमा)	४,४९१.८६	-	-	-	-	वाणिज्य बैङ्कको मात्र
कूल बिमा शुल्क (रू. अर्बमा)		-	-	-	१७६.२२	२०८१ वैशाखसम्म
बिमाको पहुँच (जनसंख्यामा %)		-	-	-	४७.३९%	जीवन, म्यादी र वैदेशिक रोजगार सहित

नोटः तालिकामा वाणिज्य बैङ्कहरूको विस्तृत तथ्याङ्क NRB को प्रतिवेदनमा उपलब्ध भएकाले समावेश गरिएको छ।

दुई वर्षको अवधिमा डिजिटल कारोबारको संख्या र रकममा आठ गुणाले वृद्धि हुनुले नेपाली समाजले डिजिटल भुक्तानीलाई कति छिटो अपनाइरहेको छ भन्ने देखाउँछ । यो डिजिटल कारोबारको वृद्धिले AI प्रणालीका लागि आवश्यक पर्ने 'इन्धन' अर्थात् तथ्याङ्कको विशाल स्रोत सिर्जना गरिरहेको छ ।

व्यवहारगत खाडल (The Behavioral Gap)

डिजिटल उपकरणहरूको पहुँच र प्रयोगमा भएको प्रभावशाली वृद्धिको बावजुद, एक सूक्ष्म तर महत्वपूर्ण व्यवहारगत खाडल विद्यमान छ । अध्ययनहरूले देखाउँछन् कि पहुँच र अर्थपूर्ण प्रयोगबीच अन्तर छ । उदाहरणका लागि, डेबिट कार्डको प्रयोग अझै पनि ठूलो मात्रामा ATM बाट नगद झिक्नका लागि भइरहेको छ, जसको अर्थ लगभग ९६% कार्ड कारोबार नगद निकाल्नमा केन्द्रित छ । यसले डिजिटल भुक्तानीप्रति गहिरो विश्वासको कमीलाई संकेत गर्दछ ।

प्रयोगकर्ताहरूको धारणामा गरिएको सर्वेक्षणले पनि इलेक्ट्रोनिक भुक्तानीमा सुरक्षा र विश्वासको स्तरमा कम औसत अंक देखाएको छ। यो अवस्था डिजिटल भुक्तानी र AI अवलम्बनका लागि दोहोरो धारको हतियार जस्तै हो । एकातिर, डिजिटल कारोबारको विस्फोटले AI का लागि आवश्यक तथ्याङ्कको अभूतपूर्व मात्रा सिर्जना गरिरहेको छ, जुन एक ठूलो सकारात्मक पक्ष हो । अर्कोतिर, प्रयोगकर्ताको यही व्यवहारले नगदप्रतिको मोह र डिजिटल प्रणालीमा गहिरो विश्वासको कमीलाई उजागर गर्दछ । AI प्रणालीहरू साधारण डिजिटल भुक्तानी एपहरूभन्दा धेरै गुणा जटिल र अपारदर्शी हुन्छन् । यदि प्रयोगकर्ताहरू साधारण कारोबारमा नै शंका गर्छन् भने, AI- संचालित निर्णयहरू (जस्तै ऋण

स्वीकृति, व्यक्तिगत प्रस्तावहरू) प्रति उनीहरू अझ बढी शंकालु हुनेछन् ।

तसर्थ, जुन प्रवृत्तिले AI लाई सक्षम बनाउँछ (डिजिटल भुक्तानीबाट तथ्याङ्क उत्पादन), त्यसले नै यसको अवलम्बनमा सबैभन्दा ठूलो गैर-प्राविधिक बाधा, अर्थात् सार्वजनिक विश्वासको कमीलाई पनि उजागर गर्दछ । नेपालमा सफल AI रणनीति केवल प्रविधि-केन्द्रित हुन सक्दैन । यसका साथसाथै डिजिटल विश्वास, पारदर्शिता र वित्तीय साक्षरता निर्माण गर्न समानान्तर र बृहत् प्रयासहरू हुनैपर्छ । AI को सफलता भुक्तानी तथ्याङ्कले उजागर गरेको "व्यवहारगत खाडल" लाई सम्बोधन गर्नुसँग अभिन्न रूपमा जोडिएको छ ।

४. नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा AI को उपयोगिता र प्रारम्भिक प्रयोग

विश्वव्यापी रूपमा प्रमाणित AI का उपयोगिताहरूलाई नेपालको विशिष्ट सन्दर्भमा हेर्दा, यसले वित्तीय क्षेत्रका लगभग सबै पक्षहरूलाई रूपान्तरण गर्ने अपार क्षमता राख्छ । ग्राहक सेवादेखि जोखिम व्यवस्थापनसम्म, AI ले दक्षता, पहुँच र नवीनताको नयाँ ढोका खोल्न सक्छ । केही अग्रणी नेपाली बैङ्कहरूले यस दिशामा प्रारम्भिक कदम चालिसकेका छन्, जसले AI को व्यावहारिक सम्भावनालाई पुष्टि गर्दछ ।

ग्राहक सेवाको रूपान्तरण

- **स्वचालित सहायता (Automated Support):** AI–सञ्चालित च्याटबटहरू (Chatbots) ले ग्राहकका सामान्य र बारम्बार सोधिने प्रश्नहरूको तत्काल जवाफ दिन सक्छन् । यसले मानव सेवा प्रतिनिधिहरूलाई थप जटिल र महत्वपूर्ण समस्याहरू समाधान गर्न समय दिन्छ । नेपालमा यो AI को प्रमुख सम्भावित क्षेत्रको रूपमा पहिचान गरिएको छ ।
- **व्यक्तिगतकरण (Personalization):** डिजिटल बैङ्किङको पहुँच विस्तार भएसँगै व्यक्तिगत बैङ्किङ सेवाहरूको माग बढिरहेको छ । AI ले प्रत्येक ग्राहकको कारोबार, व्यवहार र आवश्यकताको विश्लेषण गरी उनीहरूका लागि विशेष रूपमा तयार पारिएका उत्पादनहरू र सेवाहरू प्रस्ताव गर्न सक्छ । यो विश्वव्यापी प्रवृत्तिसँग मेल खान्छ, जहाँ AI को प्रयोग व्यक्तिगत वित्तीय सल्लाह र सुझावहरू दिनका लागि गरिन्छ ।

कार्य सञ्चालन दक्षता

- **प्रक्रिया स्वचालन (Process Automation):** नेपालको बैङ्किङ क्षेत्र परम्परागत रूपमा कागजी प्रक्रियामा आधारित र श्रम-सघन छ । AI ले तथ्याङ्क प्रविष्टि (data entry), ऋण विश्लेषण, र नियामक अनुपालन जाँच जस्ता दोहोरिने कार्यहरूलाई स्वचालित बनाउन सक्छ, जसले सञ्चालन लागत घटाउँछ र मानवीय त्रुटिहरू कम गर्छ ।
- **उदाहरणः नबिल बैङ्कको स्वचालनः** यसको एक ठोस उदाहरण नबिल बैङ्क ले SBSolutions को क्रेडिट एडमिनिस्ट्रेशन मोड्युल (CAD) को सफल कार्यान्वयन हो । यो प्रणालीले एउटै फारम भरेपछि ऋण प्रस्ताव पत्र (offer letter), कर्जा तमसुक (loan deed), र धितो बन्धकपत्र (mortgage deed) जस्ता सबै प्रकारका कानूनी कागजातहरू स्वचालित रूपमा तयार गर्दछ । यसले म्यानुअल प्रक्रियामा लाग्ने समयको ठूलो बचत गरेको छ र प्रशासनिक कार्यलाई छिटो बनाएर ग्राहक सेवामा सुधार ल्याएको छ ।
- **बौद्धिक विश्लेषण (Intelligent Analytics):** नबिल बैङ्क ले वास्तविक-समयमा तथ्याङ्क विश्लेषण र व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS) रिपोर्टहरू तयार गर्न बिजनेस इन्टेलिजेन्स सफ्टवेयरको प्रयोग गरिरहेको छ । यसले निर्णय प्रक्रियालाई तथ्याङ्कमा आधारित र छिटो बनाउन मद्दत गर्छ ।

जोखिम व्यवस्थापन र ठगी नियन्त्रण

- **परिष्कृत ठगी पहिचान (Enhanced Fraud Detection):** डिजिटल कारोबार बढ्दै जाँदा ठगीका घटनाहरू पनि बढिरहेका छन् । AI ले वास्तविक-समयमा कारोबारको विश्लेषण गरेर असामान्य ढाँचाहरू पहिचान गर्न सक्छ र ठूलो वित्तीय नोक्सानी हुनु अघि नै बैङ्क वा ग्राहकलाई सचेत गराउन सक्छ ।
- **उन्नत ऋण मूल्याङ्कन (Advanced Credit Scoring):** नबिल बैङ्क ले ऋण अण्डरराइटिङ (credit underwriting) र अनुगमनमा AI को प्रयोग गर्ने योजना बनाएको छ । यो वित्तीय पहुँच विस्तारका लागि एक महवपूर्ण कदम हो, किनकि यसले परम्परागत धितो-आधारित ऋण प्रणालीभन्दा बाहिर गएर ग्राहकको नगद प्रवाह र व्यवहारको आधारमा ऋण दिने सम्भावना खोल्छ ।

नेपालमा नबिल बैङ्क र एनआईसी एशिया बैङ्क जस्ता संस्थाहरू डिजिटल रूपान्तरण र प्रविधि अवलम्बनमा अग्रपंक्तिमा छन्, जसले उद्योगका अन्य खेलाडीहरूका लागि एक उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

तालिका २: वित्तीय क्षेत्रमा AI का प्रमुख उपयोगिताहरू र सम्भावित प्रभाव

डोमेन (Domain)	AI अनुप्रयोग (AI Application)	विश्वव्यापी प्रभाव (Global Impact)	नेपालका लागि सम्भावित प्रभाव (Potential for Nepal)
ग्राहक सेवा	च्याटबट र भर्चुअल सहायकहरू	ग्राहक अन्तरक्रिया लागतमा ३०% सम्म कमी	२४/७ ग्राहक सहायता, मानव स्रोतको उत्तम उपयोग, सेवाको गुणस्तरमा वृद्धि ।
	व्यक्तिगत वित्तीय सल्लाह	ग्राहक संलग्नता र सन्तुष्टिमा वृद्धि	वित्तीय साक्षरता प्रवर्द्धन, बचत र लगानी बानीमा सुधार, ग्राहक विश्वासमा वृद्धि ।
सञ्चालन	प्रक्रिया स्वचालन (RPA)	८०% सम्म नियमित कार्यहरू स्वचालित हुने	कागजी प्रक्रियामा कमी, सञ्चालन लागतमा उल्लेख्य कटौती, मानवीय त्रुटि न्यूनीकरण ।
	बौद्धिक कागजात प्रशोधन	ऋण प्रशोधन समयमा उल्लेख्य कमी	छिटो कर्जा प्रवाह, कर्मचारी उत्पादकत्वमा वृद्धि, प्रशासनिक दक्षता ।
जोखिम व्यवस्थापन	वास्तविक-समय ठगी पहिचान	वार्षिक ४३१ अर्ब डलर बचतको अनुमान	डिजिटल भुक्तानीमा विश्वास वृद्धि, वित्तीय नोक्सानीमा कमी, सुरक्षित कारोबार ।
	उन्नत ऋण मूल्याङ्कन	वित्तीय पहुँचमा विस्तार, खराब कर्जामा कमी	धितो बिनाको कर्जा सम्भव, साना तथा मझौला उद्यमलाई सहयोग, वित्तीय समावेशीकरण ।
रणनीतिक वित्त	परिष्कृत परिदृश्य मोडलिङ		पुँजी सुधारका अवसरहरूको पहिचान

यो तालिकाले AI ले के गर्न सक्छ भन्ने एक संरचित र सजिलै बुझ्न सकिने सारांश प्रदान गर्दछ। यसले प्रमाणित विश्वव्यापी अनुप्रयोगहरूलाई नेपाली वित्तीय क्षेत्रको विशिष्ट आवश्यकता र सन्दर्भसँग जोड्दछ, जसले सम्भावित लाभहरूलाई पाठकका लागि ठोस बनाउँछ।

५. प्रमुख चुनौतीहरू र समाधानका उपायहरू

नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा AI को व्यापक र अर्थपूर्ण कार्यान्वयनको मार्ग अवसरहरूले जत्तिकै चुनौतीहरूले पनि भरिएको छ। यी बाधाहरू प्राविधिक मात्र नभएर मानव पुँजी, नियामक, कानूनी र लगानीसँग सम्बन्धित छन्। यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन नगरी AI को पूर्ण क्षमता उपयोग गर्न असम्भव छ।

क. प्राविधिक र पूर्वाधारसम्बन्धी चुनौतीहरू

- **पुराना प्रणालीहरू (Legacy Systems):** धेरै नेपाली बैङ्कहरू अझै पनि पुरानो कोर बैङ्किङ प्रणाली (Core Banking Systems) मा सञ्चालित छन्, जुन आधुनिक AI प्रविधिहरूसँग सहज रूपमा एकीकृत गर्न डिजाइन गरिएका छैनन्। यी प्रणालीहरूलाई अपग्रेड गर्नु महँगो र जोखिमपूर्ण दुवै छ, विशेष गरी साना वित्तीय संस्थाहरूका लागि।
- **तथ्याङ्कको गुणस्तर र सुशासन (Data Quality and Governance):** AI को आधारभूत सिद्धान्त "garbagein, garbage out" हो, अर्थात् यदि खराब तथ्याङ्क प्रयोग गरियो भने परिणाम पनि खराब नै आउँछ। AI मोडेलहरूलाई तालिम दिन प्रयोग गरिने तथ्याङ्क जति राम्रो हुन्छ, त्यसको प्रदर्शन पनि त्यति नै राम्रो हुन्छ। नेपालमा तथ्याङ्कहरू प्रायः खण्डित, विभिन्न प्रणालीहरूमा छरिएर रहेका (siloed) र प्रभावकारी AI को लागि आवश्यक गुणस्तर र मानकीकरणको अभाव भएका हुन सक्छन्। यो AI कार्यान्वयनको लागि एक आधारभूत र ठूलो बाधा हो।
- **पूर्वाधारको विश्वसनीयता (Infrastructure Reliability):** प्रगति भए तापनि, विशेष गरी प्रमुख सहरी केन्द्रहरू बाहिर, अस्थिर इन्टरनेट कनेक्टिभिटी र बिजुली आपूर्ति कुनै पनि प्रविधिको लागि एक महत्वपूर्ण चुनौती हो जसलाई निरन्तर सञ्चालन (uptime) आवश्यक पर्दछ। AI प्रणालीहरूलाई ठूलो मात्रामा डाटा प्रशोधन गर्न र वास्तविक-समयमा कार्य गर्न भरपर्दो पूर्वाधार चाहिन्छ।

ख. मानव पूँजी र सीपको अभाव

यो सम्भवतः नेपालले सामना गरिरहेको सबैभन्दा गम्भीर चुनौती हो। प्रविधि किन्न सकिन्छ, तर त्यसलाई चलाउने, विकास गर्ने र व्यवस्थापन गर्ने दक्ष जनशक्ति रातारात तयार हुँदैन।

- **स्नातक तहमा सीपको कमी (The Graduate Skill Deficit):** तथ्याङ्कहरू चिन्ताजनक छन्। नेपालमा वार्षिक १७,००० भन्दा बढी डिजिटल/प्राविधिक स्नातकहरू बजारमा प्रवेश गर्छन्, तर तीमध्ये ८५% लाई उत्पादनशील हुनका लागि रोजगारदाताबाट ६ देखि ९ महिनाको तालिम आवश्यक पर्छ। यसले स्पष्ट रूपमा देखाउँछ कि शिक्षा प्रणालीले उद्योग-तयार जनशक्ति उत्पादन गरिरहेको छैन।
- **विशेषज्ञ प्रतिभाको अभाव (Shortage of Specialized Talent):** देशमा उच्च-स्तरीय AI/ML इन्जिनियरहरू, डाटा वैज्ञानिकहरू र यी विषयहरू पढाउन सक्ने योग्य प्राध्यापकहरूको गम्भीर अभाव छ। यसले कम्पनीहरूलाई विदेशबाट जनशक्ति ल्याउन वा कर्मचारीहरूको सीप विकासमा ठूलो लगानी गर्न बाध्य बनाउँछ।
- **प्रतिभा पलायन विरुद्ध सेवा निर्यात (Brain Drain vs. Service Export):** यो एक दोहोरो प्रकृतिको समस्या हो। धेरै तालिम प्राप्त पेशेवरहरू राम्रो अवसरको खोजीमा देश छोड्छन्।

तर, अर्कोतर्फ, फस्टाउँदै गएको फ्रीलान्सिङ इकोसिस्टमले नेपाललाई आईटी सेवा निर्यातको केन्द्र बन्न सक्ने सम्भावना देखाएको छ । AI ले या त प्रतिभा पलायनलाई तीव्रता दिन सक्छ, वा उच्च-मूल्यको दूरस्थ काम (remote work) मार्फत प्रतिभालाई नेपालमै रोक्न मद्दत गर्न सक्छ ।

यो एक दुष्चक्रमा फसेको छ । विश्वविद्यालयहरूले उद्योगलाई चाहिने प्रतिभा उत्पादन गरिरहेका छैनन् । नेपालमा उन्नत काम र अनुसन्धानका अवसरहरूको कमीले (ढिलो प्रविधि अवलम्बनका कारण), उत्कृष्ट प्रतिभाहरू विदेशिन्छन् । यसले शैक्षिक संस्थाहरूलाई थप कमजोर बनाउँछ । वित्तीय संस्थाहरूले यो कमजोर प्रतिभाको स्रोत देखेर जटिल AI परियोजनाहरूमा लगानी गर्न हिचकिचाउँछन्, जसले गर्दा उत्कृष्ट प्रतिभालाई आकर्षित गर्ने र टिकाउने माग झनै कम हुन्छ । यो एक स्व-निरन्तर दुष्चक्र हो जसलाई तोड्न उद्योग, शिक्षा क्षेत्र र सरकारबीच समन्वयात्मक, बहु-आयामिक हस्तक्षेप आवश्यक छ ।

ग. नियामक, कानूनी र नैतिक पक्षहरू

- **AI-विशेष नियमनको अभाव (Lack of AI–Specific Regulation)**ः नेपालको नियामक वातावरण सतर्क छ, र AI कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट दिशानिर्देशहरूको अभाव छ, जसले बैङ्कहरूका लागि अनिश्चितता सिर्जना गरेको छ ।
- **गोपनीयता ऐन, २०१८ को जटिलता (Navigating the Privacy Act, २०१८)**ः नेपालको व्यक्तिगत गोपनीयता ऐन, २०१८ ले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुअघि व्यक्तिको स्पष्ट सहमति लिनुपर्ने र सङ्कलित तथ्याङ्कलाई जुन उद्देश्यका लागि लिइएको हो, सोही उद्देश्यका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था AI मोडेलहरूका लागि एक महत्पूर्ण चुनौती हो, किनकि AIले प्रायः त्यस्ता अन्तरदृष्टि र सम्बन्धहरू पत्ता लगाउँछ जुन तथ्याङ्क सङ्कलनको मूल "उद्देश्य" थिएन । यसले अनुपालनमा एक कानूनी अस्पष्टता (grey area) सिर्जना गर्दछ ।
- **एल्गोरिथमिक पूर्वाग्रह र निष्पक्षता (Algorithmic Bias and Fairness):** यो एक प्रमुख नैतिक जोखिम हो । विश्वव्यापी रूपमा, ऋण दिने एल्गोरिदमहरूले अल्पसंख्यक समुदायहरू विरुद्ध भेदभाव गरेको प्रमाणित भएको छ । यदि नेपाल बाहिरको तथ्याङ्कमा तालिम दिइएका विश्वव्यापी AI मोडेलहरूलाई जस्ताको तस्तै आयात गरियो भने, यसले अनजानमा भेदभावलाई बढावा दिन सक्छ र वित्तीय समावेशीकरणको राष्ट्रिय लक्ष्यलाई कमजोर बनाउन सक्छ ।
- **तेस्रो-पक्ष र प्रणालीगत जोखिम (Third–Party and Systemic Risk:)** वित्तीय स्थिरता बोर्ड (Financial Stability Board – FSB) ले औंल्याए अनुसार, AI ले प्रणालीगत जोखिमहरू पनि निम्त्याउन सक्छ । जस्तै, केही सीमित तेस्रो-पक्ष AI प्रदायकहरूमा अत्यधिक निर्भरता, AI-संचालित बजार सहसम्बन्ध (market correlations), र साइबर आक्रमणका नयाँ माध्यमहरू ।

घ. कार्यान्वयन र लगानी

- **उच्च लागत (High Costs):** परिष्कृत AI प्रणालीहरूको कार्यान्वयन र मर्मतसम्भार महँगो हुन्छ । यसमा सफ्टवेयर लाइसेन्स, विशेषज्ञ प्रतिभाको लागत, र पूर्वाधारको खर्च समावेश छ ।
- **रणनीतिको अभाव (The Strategy Gap):** विश्वव्यापी अनुभवबाट सिक्दै, AI को लागि साहसिक, बैङ्क-व्यापी दृष्टिकोण र केन्द्रीय नेतृत्वमा आधारित सञ्चालन मोडेल आवश्यक छ । केन्द्रीय निरीक्षण बिना, AI पहलहरू विभिन्न विभागहरूमा अलमलिन्छन् र मापन गर्न असफल हुन्छन् । विकेन्द्रीकृत, प्रयोगात्मक दृष्टिकोण कम प्रभावकारी साबित भएको छ । यो नेपाली बैङ्क नेतृत्वका लागि एक महत्वपूर्ण रणनीतिक छनोट हो ।

तालिका ३: नेपालमा AI अवलम्बनका मुख्य चुनौती र समाधानका रणनीतिहरू

चुनौतीको श्रेणी	विशिष्ट चुनौती	मूल कारण	प्रस्तावित समाधान रणनीति
मानव पुँजी	स्नातक तहमा सीपको कमी	पुरानो पाठ्यक्रम, उद्योग-अकादमिया सम्बन्धको अभाव ।	पाठ्यक्रम सह-विकास गर्ने, विश्वविद्यालयमा अनुसन्धानलाई आर्थिक सहयोग गर्ने, इन्टर्नशिप/एप्रेन्टिसशिप कार्यक्रम विस्तार गर्ने ।
	विशेषज्ञ प्रतिभाको अभाव र प्रतिभा पलायन	देशमा उन्नत अवसरको कमी, कम तलब ।	उच्च-मूल्यको सेवा निर्यातमा जोड दिने, अनुसन्धान र विकासमा सरकारी प्रोत्साहन, दक्ष जनशक्तिलाई आकर्षित गर्ने नीति ।
प्राविधिक/ पूर्वाधार	तथ्याङ्कको गुणस्तर र सुशासनको कमी	तथ्याङ्क मानकीकरणको अभाव, खण्डित प्रणालीहरू ।	राष्ट्रिय तथ्याङ्क सुशासन फ्रेमवर्क विकास गर्ने, सफा र मानकीकृत डाटा लेक (Data Lake) निर्माणमा लगानी गर्ने ।
	पुराना प्रणालीहरू (Legacy Systems)	अपग्रेडको उच्च लागत र जोखिम ।	चरणबद्ध रूपमा प्रणाली आधुनिकीकरण गर्ने, खुला API फ्रेमवर्क अपनाएर सहकार्यलाई सहज बनाउने ।
नियामक र कानूनी	AI- विशेष नियमनको अभाव	प्रविधिको तीव्र विकास, नियामक अनिश्चितता ।	नियामक स्यान्डबक्स स्थापना गर्ने, AI सुशासन, तथ्याङ्क प्रयोग र पारदर्शितामा स्पष्ट दिशानिर्देश जारी गर्ने ।
	गोपनीयता ऐन, २०१८ सँगको द्वन्द्व	सहमतिमा आधारित कडा कानूनी प्रावधान ।	ऐनको व्याख्यामा स्पष्टता ल्याउने, गोपनीयता-संरक्षण गर्ने AI प्रविधिहरू (Privacy–Preserving AI) को प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
	एल्गोरिथमिक पूर्वाग्रहको जोखिम	गैर-स्थानीय तथ्याङ्कमा तालिम, पारदर्शिताको कमी ।	मोडेलको निष्पक्षता परीक्षण अनिवार्य गर्ने, स्थानीय तथ्याङ्कमा आधारित मोडेल विकास गर्न प्रोत्साहन गर्ने, व्याख्यायोग्य AI (Explainable AI) मा जोड दिने ।
रणनीति र लगानी	केन्द्रीकृत दृष्टिकोणको अभाव	AI लाई टुक्रा-टुक्रामा हेर्ने प्रवृत्ति ।	नेतृत्व तहबाट साहसिक र एकीकृत AI भिजन तय गर्ने, केन्द्रीकृत AI सञ्चालन मोडेल अपनाउने ।

यो तालिकाले नीति निर्माता र कार्यकारीहरूका लागि एक स्पष्ट, कार्यान्वयनयोग्य ढाँचा प्रदान गर्दछ । यसले समस्याहरू सूचीबद्ध गर्नुभन्दा अगाडि बढेर तिनीहरूको मूल कारणहरू पहिचान गर्दछ र ठोस, लक्षित समाधानहरू प्रस्ताव गर्दछ, जसले प्रतिवेदनलाई अत्यधिक व्यावहारिक बनाउँछ ।

६. विशेष सन्दर्भः कर्मचारी सञ्चय कोष (EPF) र प्रविधिको भविष्य

नेपालको वित्तीय परिदृश्यमा, कर्मचारी सञ्चय कोष (Employee Providend Fund – EPF) एक अद्वितीय र महत्वपूर्ण संस्था हो । यो केवल एक वित्तीय संस्था मात्र होइन, बरु लाखौं नेपालीहरूको सामाजिक सुरक्षा र आर्थिक भविष्यको संरक्षक पनि हो । यसको विशाल आकार, तथ्याङ्कको भण्डार र सार्वजनिक जनादेशले गर्दा, EPF ले AI प्रविधिको अवलम्बनमा एक अग्रणी र उदाहरणीय भूमिका खेल्न सक्ने असाधारण क्षमता राख्छ ।

EPF को Stature र जनादेश

कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत स्थापित, EPF नेपालको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको एक आधारस्तम्भ हो । यसले सरकारी, सार्वजनिक संस्थान र निजी क्षेत्रका ५ लाख ७५ हजारभन्दा बढी सञ्चयकर्ताहरूको भविष्य निधि व्यवस्थापन गर्दछ । यसको दोहोरो जनादेश छः सदस्यहरूलाई दीर्घकालीन वित्तीय सुरक्षा प्रदान गर्नु र एक प्रमुख राष्ट्रिय लगानीकर्ताको रूपमा काम गर्नु । यो दोहोरो भूमिकाले यसलाई ठूलो मात्रामा तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन र विश्लेषण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ, जुन AI कार्यान्वयनका लागि अत्यन्त मूल्यवान छ ।

वर्तमान प्राविधिक यात्रा

EPF ले हालैका वर्षहरूमा आधुनिकीकरणतर्फ महत्वपूर्ण कदम चालेको छ, जसले यसको प्रविधि अवलम्बन गर्ने इच्छालाई स्पष्ट पार्छ । यसको सबैभन्दा ज्वलन्त उदाहरण Fonepay सँगको रणनीतिक साझेदारी हो, जस अन्तर्गत API-आधारित होस्ट-टु-होस्ट (H2H) भुक्तानी प्रणाली लागू गरिएको छ । यो एकीकरणले EPF को कोर ERP प्रणालीलाई राष्ट्रिय भुक्तानी पूर्वाधारसँग सिधै जोड्छ, जसले गर्दा सञ्चयकर्ताहरूले आफ्नो ऋणको किस्ता मोबाइल बैङ्किङ र अन्य डिजिटल प्लेटफर्महरू मार्फत सजिलै तिर्न सक्छन् । यो कदमले EPF परम्परागत कार्यशैलीबाट बाहिर निस्केर डिजिटल रूपान्तरणलाई अँगाल्न प्रतिबद्ध रहेको देखाउँछ ।

EPF का लागि उच्च-सम्भावित AI उपयोगिताहरू

EPF को विशाल तथ्याङ्क र अद्वितीय जनादेशलाई ध्यानमा राख्दा, AI ले यसका लागि निम्न क्षेत्रहरूमा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याउन सक्छः

- **व्यक्तिगत अवकाश योजना (Personalized Retirement Planning): EPF** सँग आफ्ना लाखौं सदस्यहरूको दशकौंदेखिको लामो र संरचित वित्तीय तथ्याङ्क छ । AI को प्रयोग गरेर, EPF ले यो तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी प्रत्येक सदस्यलाई उनीहरूको आय, बचत बानी र भविष्यको लक्ष्य अनुसार अति-व्यक्तिगत अवकाश योजना, बचत प्रक्षेपण, र लगानी सल्लाह प्रदान गर्न सक्छ । यसले सञ्चयकर्ताहरूलाई आफ्नो आर्थिक भविष्यबारे थप सूचित निर्णय लिन मद्दत गर्नेछ ।
- **लगानी पोर्टफोलियोको अप्टिमाइजेसन (Optimizing Investment Portfolio):** एक प्रमुख संस्थागत लगानीकर्ताको रूपमा, EPF ले आफ्नो लगानी रणनीतिलाई अनुकूलन गर्न, आफ्नो पोर्टफोलियोमा रहेको जोखिम व्यवस्थापन गर्न, र उच्च तथा सुरक्षित प्रतिफल दिने नयाँ लगानीका अवसरहरू पहिचान गर्न AI र ML को प्रयोग गर्न सक्छ । यसले कोषको सम्पत्ति बढाउन र अन्ततः सञ्चयकर्ताहरूलाई बढी लाभ दिन मद्दत गर्दछ ।

- **सञ्चालनको स्वचालन (Automating Operations): AI** ले ऋण आवेदन, दाबी भुक्तानी, र सञ्चयकर्ताका प्रश्नहरूको प्रशोधन जस्ता कार्यहरूलाई स्वचालित बनाउन सक्छ । यसले सेवा प्रवाहमा नाटकीय रूपमा सुधार ल्याउनेछ, समय घटाउनेछ र सञ्चालन दक्षता बढाउनेछ ।
- **भविष्यवाणी विश्लेषण र ठगी नियन्त्रण (Predictive Analytics and Fraud Detection):** AI ले योगदान र निकासीको ढाँचा विश्लेषण गरेर ऋण डिफल्ट हुने सम्भावनाको भविष्यवाणी गर्न र शङ्कास्पद वा धोखाधडीपूर्ण गतिविधिहरू पत्ता लगाउन सक्छ । यसले कोषको सम्पत्तिलाई सुरक्षित राख्न मद्दत गर्दछ ।

EPF एक सामान्य व्यावसायिक बैङ्क होइन; यसको सार्वजनिक सेवाको जनादेश र दीर्घकालीन दृष्टिकोण छ । यसले देशको सबैभन्दा धनी, संरचित र दीर्घकालीन सामाजिक-आर्थिक तथ्याङ्कको भण्डार बोकेको छ । डिजिटल भुक्तानीमा यसको हालको कदमले यो आधुनिकीकरण गर्न इच्छुक छ भन्ने देखाउँछ । यसको विशाल आकार र सार्वजनिक प्रकृतिका कारण, EPF मा AI को सफल कार्यान्वयनले सम्पूर्ण सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका लागि एक ठूलो उदाहरणीय प्रभाव पार्नेछ ।

त्यसैले, EPF लाई AI को एक साधारण प्रयोगकर्ताको रूपमा मात्र हेरिनु हुँदैन; यो एक राष्ट्रिय AI परीक्षण मैदान र उत्प्रेरक (National AI Proving Ground and Catalyst) बन्न सक्छ । EPF मा एक सफल र नैतिक रूपमा सञ्चालित AI परियोजना (जस्तै, व्यक्तिगत अवकाश सल्लाहकार उपकरण) ले आम जनतामा AI प्रति ठूलो मात्रामा विश्वास निर्माण गर्न सक्छ, तथ्याङ्क सुशासनको लागि एक मानक स्थापित गर्न सक्छ, र घरेलु AI प्रतिभाको लागि माग सिर्जना गर्न सक्छ । सरकार र नियामकहरूले EPF को AI यात्रालाई केवल एक आन्तरिक स्तरवृद्धिको रूपमा नभई एक रणनीतिक राष्ट्रिय सम्पत्तिको रूपमा हेर्नुपर्छ ।

७. अन्त्यमा,

यो विस्तृत विश्लेषणले देखाउँछ कि नेपालको वित्तीय क्षेत्र कृत्रिम बौद्धिकता (AI) द्वारा संचालित रूपान्तरणको सङ्घारमा छ । देशको बलियो डिजिटल भुक्तानीको जगले AI को अवलम्बनका लागि उर्वर भूमि तयार पारेको छ, तर दक्ष जनशक्तिको अभाव, तथ्याङ्क सुशासनको जटिलता, र स्पष्ट रणनीतिको कमी जस्ता महत्वपूर्ण चुनौतीहरूले यसको गतिलाई रोकेको छ । AI को पूर्ण क्षमतालाई उपयोग गर्न र विश्वव्यापी दौडमा पछि नपर्नका लागि, नेपालका वित्तीय संस्थाहरू, नियामक निकायहरू र सरकारले एक समन्वित, साहसिक र दूरदर्शी दृष्टिकोण अपनाउनु अत्यावश्यक छ ।

नेपालमा AI को भविष्य प्रविधि खरिद गर्ने क्षमतामा मात्र नभई यसलाई प्रभावकारी, नैतिक र दिगो रूपमा कार्यान्वयन गर्ने क्षमतामा निर्भर गर्दछ । विश्वव्यापी रूपमा AI ले अर्बौं डलरको मूल्य सिर्जना गरिरहेको बेला, नेपालले केवल दर्शक बनेर बस्ने छुट छैन । यहाँका चुनौतीहरू वास्तविक छन्, तर समाधान गर्न नसकिने छैनन् । मुख्य कुरा भनेको टुक्रा-टुक्रा प्रयासहरूबाट माथि उठेर एक समग्र, राष्ट्रिय स्तरको रणनीति निर्माण गर्नु हो, जहाँ प्रविधि, मानव पुँजी र नियमन एकसाथ अगाडि बढ्छन् । कर्मचारी सञ्चय कोष जस्ता संस्थाहरूले यस यात्रामा उत्प्रेरकको भूमिका खेल्न सक्छन्, जसले प्रविधि मात्र नभई सार्वजनिक विश्वास पनि निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ ।

सरोकारवालाहरूका लागि रणनीतिक सिफारिसहरू

वित्तीय संस्थाहरूका लागि (For Financial Institutions)

१. **एक केन्द्रीकृत AI भिजन विकासको तयारी:** “पाइलट पर्गेटरी” (pilot purgatory) अर्थात् परीक्षण चरणमै अलमलिने अवस्थाबाट बच्न,

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको नेतृत्वले एक साहसिक र केन्द्रीकृत AI भिजन तय गर्नुपर्छ । AI लाई केवल आईटी विभागको परियोजनाको रूपमा नहेरी, यसलाई सम्पूर्ण संस्थाको रणनीतिक प्राथमिकताको रूपमा "AI–first" दृष्टिकोणका साथ अगाडि बढाउनु पर्छ ।

२. **तथ्याङ्क पूर्वाधारमा लगानीको तयारी** : कुनै पनि गम्भीर AI पहलको लागि सफा, मानकीकृत र राम्रोसँग शासित तथ्याङ्क (clean, standardized, and well–governed data) अनिवार्य छ । संस्थाहरूले आफ्नो तथ्याङ्कलाई एकीकृत गर्न र गुणस्तर सुधार गर्न डाटा लेक (data lakes) र डाटा गभर्नेन्स फ्रेमवर्क निर्माणमा प्राथमिकताका साथ लगानी गर्नुपर्छ ।

३. **उद्योग–अकादमिया साझेदारीलाई बलियो बनाउने** : दक्ष जनशक्तिको अभावको दुष्चक्र तोड्न, वित्तीय संस्थाहरूले विश्वविद्यालयहरूसँग सक्रिय रूपमा सहकार्य गर्नुपर्छ । पाठ्यक्रम सह-विकास गर्ने, अनुसन्धानका लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने, र बलियो इन्टर्नशिप/एप्रेन्टिसशिप कार्यक्रमहरू सिर्जना गरेर दिगो प्रतिभाको स्रोत निर्माण गर्नुपर्छ ।

नियामक निकायहरूका लागि (For Regulatory Bodies – NRB, SEBON, NIA)

१. **AI नियामक स्यान्डबक्स स्थापनाको तयारी**: नेपाल राष्ट्र बैङ्कले योजना गरेअनुसार, बैङ्क र फिनटेकहरूलाई नियामकको निगरानीमा AI समाधानहरूको परीक्षण गर्न सुरक्षित स्थान प्रदान गर्न एक नियामक स्यान्डबक्स (Regulatory Sandbox) को स्थापनालाई तीव्रता दिनुपर्छ। यसले नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्छ र नियामकहरूलाई नयाँ प्रविधिका जोखिमहरू बुझ्न मद्दत गर्दछ ।

२. **AI–विशेष दिशानिर्देशहरू विकास** : उद्योगको अनिश्चितता कम गर्न, नियामकहरूले AI सुशासन (AI governance), तथ्याङ्कको प्रयोग, मोडेलको व्याख्या योग्यता (model explainability) र एल्गोरिथमिक पूर्वाग्रह (algorithmic bias) जस्ता विषयहरूमा स्पष्ट दिशानिर्देशहरू जारी गर्नुपर्छ । यसले संस्थाहरूलाई जिम्मेवार ढंगले AI अपनाउन मार्गदर्शन गर्नेछ ।

३. **डिजिटल र AI साक्षरता प्रवर्द्धन** : वित्तीय साक्षरता अभियानहरूलाई विस्तार गरी AI, यसका फाइदाहरू र जोखिमहरूबारे शिक्षा समावेश गर्नुपर्छ । यसले AI-सञ्चालित सेवाहरूप्रति सार्वजनिक विश्वास निर्माण गर्न र प्रयोगकर्ताहरूलाई सुरक्षित रहन मद्दत गर्दछ ।

नेपाल सरकारका लागि (For the Government of Nepal)

१. **डिजिटल पूर्वाधारलाई प्राथमिकता** : डिजिटल अर्थतन्त्रको पूर्वशर्तको रूपमा, सरकारले देशभरि भरपर्दो र किफायती उच्च-गतिको इन्टरनेट र बिजुलीको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यो AI र अन्य डिजिटल सेवाहरूको विकासको लागि आधार हो ।

२. **शैक्षिक सुधार** : सीपको अभावलाई सम्बोधन गर्न, सरकारले विश्वविद्यालय स्तरमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को पाठ्यक्रममा आधारभूत सुधारको नेतृत्व गर्नुपर्छ । पाठ्यक्रमलाई विश्वव्यापी उद्योग मापदण्डहरूसँग पङ्क्तिबद्ध गर्न र व्यावहारिक सीपहरूमा जोड दिन आवश्यक छ ।

३. **राष्ट्रिय AI रणनीति निर्माण** : सरकारले एक सुसङ्गत राष्ट्रिय AI रणनीति विकास गर्नुपर्छ जसले विभिन्न क्षेत्रहरूमा भइरहेका प्रयासहरूलाई समन्वय गर्दछ । यस रणनीतिले अनुसन्धान र

विकासलाई (जस्तै NAAMII मा भइरहेको काम) प्रोत्साहन गर्ने, प्रतिभालाई देशमै टिकाउन नीतिहरू बनाउने, र नेपाललाई AI सेवा-निर्यात गन्तव्यको रूपमा प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- म्याकिन्सेको अनुमान र अध्ययनहरू
- नेपाल राष्ट्र बैङ्क (NRB) को बैङ्क सुपरिवेक्षण प्रतिवेदन र भुक्तानी प्रणाली सूचकहरू
- नेपाल बिमा प्राधिकरण (NIA) को तथ्याङ्क
- नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड (NCHL) र डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क (DNF)
- नेपालको व्यक्तिगत गोपनीयता ऐन, २०१८
- नबिल बैङ्क र एनआईसी एशिया बैङ्क जस्ता वित्तीय संस्थाहरूको प्रारम्भिक प्रयोगहरू
- कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९
- वित्तीय स्थिरता बोर्ड (Financial Stability Board – FSB)
- NAAMII मा भइरहेको अनुसन्धान

सार्वजनिक खरिदका विधि, प्रक्रिया र अभ्यासहरू : सन्दर्भ कर्मचारी सञ्चय कोष

✍ सिमरन शाक्य*

सार्वजनिक खरिदको परिभाषा

कुनै पनि सार्वजनिक निकायले आफ्नो प्रशासनिक कार्य सञ्चालन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहका लागि विभिन्न वस्तु, सेवा वा निर्माण कार्यहरूको आवश्यकता पूरा गर्न अवलम्बन गर्ने प्रक्रियालाई सार्वजनिक खरिद (Public Procurement) भनिन्छ । सार्वजनिक खरिद हरेक सार्वजनिक निकायको लागि महत्वपूर्ण पाटो हो । आर्थिक पक्षसँग प्रत्यक्ष रुपमा जोडिने हुनाले यसमा उत्तरदायित्व र पारदर्शिता अत्यन्त जरुरी हुने गर्दछ । सार्वजनिक स्रोतको सदुपयोग हुने गरी प्रतिस्पर्धात्मक प्रक्रियाबाट गुणस्तरयुक्त वस्तु, सेवा तथा निर्माण कार्य प्राप्त गर्नु नै सार्वजनिक खरिदको उद्देश्य हो ।

राज्यको वार्षिक बजेटको ठूलो हिस्सा सार्वजनिक खरिद मार्फत खर्च हुने हुँदा यसको नियमनका लागि नेपाल सरकारले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ लागू गरेको छ । यो ऐन सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाका लागि मूल कानून हो । यस ऐनले सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तहरू, खरिद विधि र प्रक्रिया, खरिद कार्यमा आचरण, खरिद कार्यको अनुगमन, खरिद कारबाही वा निर्णयको पुनरावलोकन आदि जस्ता कानूनी व्यवस्थाहरू गरेको छ । कुनै पनि सार्वजनिक खरिद कार्यमा अनियमितता र अपारदर्शिता हुन नदिनका निमित्त यस ऐनको अहम भूमिका रहेको छ । यसै ऐन अन्तर्गत नेपाल सरकारले सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ पनि जारी गरेको छ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ का प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न एक विस्तृत प्रक्रियात्मक कार्यविधिको रुपमा यस नियमावलीलाई तयार गरिएको छ ।

सार्वजनिक खरिदका विधिहरू

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले व्याख्या गरे अनुसार कुनै पनि सार्वजनिक निकायलाई विविध किसिमका मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा वा अन्य सेवाको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । ती आवश्यकताहरू पूरा गर्नका लागि सार्वजनिक खरिद गर्दा सार्वजनिक निकायले अपनाउनु पर्ने खरिद विधिहरूलाई मुख्यतः दुई भागमा विभाजन गरिएको छ - (क) मालसामान, निर्माण कार्य र अन्य सेवा खरिद विधि; र (ख) परामर्श सेवा खरिद विधि ।

क. मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा खरिद विधिहरूः

१. सोझै खरिद गरी,

२. सिलबन्दी दरभाउपत्र आह्वान गरी,

३. बोलपत्र आह्वान गरी,

* सहायक प्रबन्धक,कर्मचारी सञ्चय कोष

४. उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई सहभागी गराई

५. अमानतबाट ।

ख. परामर्श सेवा खरिद विधिहरू:

१. प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव माग गरी,

२. सोझै वार्ताबाट ।

क. मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा खरिद विधिहरू:

१. **सोझै खरिद (Direct Purchase) गरी** : सार्वजनिक निकायले दश लाखसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य वा मालसामान र पाँच लाखसम्म लागत अनुमान भएको अन्य सेवा सोझै खरिद गर्न सक्दछ । तर, एक लाख रुपैयाँ भन्दा बढी रकमको सोझै खरिद गर्दा सार्वजनिक निकायले आफ्नो मौजुदा सूचीमा रहेका कम्तीमा तीन ओटा आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकबाट लिखित रुपमा दरभाउपत्र वा प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्नु पर्दछ ।

२. **सिलबन्दी दरभाउपत्र (Sealed Quotation) आह्वान गरी:** सार्वजनिक निकायले स्वीकृत कार्यक्रम र खरिद योजना अनुसार २० लाख रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को सिलबन्दी दरभाउपत्र सम्बन्धी व्यवस्था बमोजिम सिलबन्दी दरभाउपत्र आह्वान गरी खरिद गर्न सक्दछ । यसका साथै, सार्वजनिक निकायले ५० लाख रुपैयाँसम्मको एक्सरे, इसिजी, औषधीजन्य मालसामान, रोगको निदान तथा उपचारको लागि प्रयोग हुने स्वास्थ्य सम्बन्धी उपकरणहरू समेत सिलबन्दी दरभाउपत्रद्वारा आह्वान गरी खरिद गर्न सक्दछ ।

३. **बोलपत्र (Open Competitive Bidding)आह्वान गरी:** सार्वजनिक निकायले २० लाख रुपैयाँ भन्दा बढी लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य, मालसामान वा अन्य सेवा खरिद गर्नु पर्दा खुला बोलपत्रको माध्यमबाट खरिद गर्नु पर्दछ ।

बोलपत्र आह्वान राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय स्तरमा खुला बोलपत्र (National Competitive Bidding–NCB) भन्नाले सार्वजनिक निकायले नेपाल राज्यभित्रका सबै योग्य आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई खुला रूपमा प्रतिस्पर्धामा सहभागी हुन आह्वान गर्ने प्रक्रिया हो । तर, नेपाल राज्यभित्रका एक भन्दा बढी आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकबाट प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा बोलपत्र प्राप्त नहुने भएमा वा कुनै बोलपत्र प्राप्त नभएमा वा अन्य विशेष परिस्थितिमा सार्वजनिक निकायले विदेशी आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई खुला रूपमा प्रतिस्पर्धामा सहभागी हुन अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा खुला बोलपत्र (International Competitive Bidding–ICB) आह्वान गर्न सक्दछ । तथापि, यसरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा खुला बोलपत्र आह्वान गर्दा सार्वजनिक निकायले नेपाली उद्यमी तथा व्यवसायीलाई तोकिए बमोजिम घरेलु प्राथमिकता (Domestic Preference) दिन सक्दछ ।

- **एकमुष्ट दर विधि (Lump Sum Contract method):** निर्माण कार्यको हकमा सार्वजनिक निकायले कुनै योग्यता नपर्ने प्रकृतिको दुई करोड रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य खरिद गर्नु पर्दा लागत अनुमान सार्वजनिक गरी NCB को माध्यमद्वारा एकमुष्ट दर विधि (Lump Sum Contract method) का आधारमा प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गर्न सक्दछ । यसमा बोलपत्रदाताले निर्माण अन्तर्गतको सम्पूर्ण कामको लागि एकमुष्ट

लागत अनुसारको दर कबोल गरी बोलपत्र पेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- **उत्पादक वा अधिकृत बिक्रेताद्वारा निर्धारित दरमा (क्याटलग सपिङ्ग) विधिः** क्याटलग सपिङ्ग (Catalogue Shopping) भन्नाले उत्पादक वा अधिकृत बिक्रेतादबाट निर्धारित दरमा खरिद गर्ने कार्य हो । यसरी खरिद गर्न सकिने मालसामानहरूमा हेभी इक्विपमेन्ट, सवारी साधन, औजार, मेशिनरी, एक्स रे वा एमआरआई जस्ता स्वास्थ्योपचारजन्य यन्त्र वा यस्तै यान्त्रिक मालसामानहरू पर्दछन् । यस्ता मालसामान उत्पादक वा बिक्रेताले आफ्नो थोक विक्री मूल्य र सुविधालाई आफ्नो वेबसाईट वा कागजात (Brochure) मा अनिवार्य रुपमा सार्वजनिक गरेको हुनुपर्दछ र सार्वजनिक निकायको लिखित सूचना प्राप्त भए पश्चात खरिद कागजातमा तोकिएको समयावधि भित्र निवेदन / प्रस्ताव दर्ता गराउनु पर्दछ ।

- **सिमित बोलपत्र (Limited Tendering) विधिः** सार्वजनिक रुपमा सिमित मात्रामा उपलब्ध भएका कुनै पनि वस्तु, सेवा वा निर्माण कार्य खरिद गर्नु परेमा त्यस्तो प्रकृतिको आपूर्तिकर्ता, सेवा प्रदायक वा निर्माण व्यवसायीहरू तीन वा सो भन्दा कम संख्यामा उपलब्ध भएको अवस्था यकिन गरी ती बीच मात्रै प्रतिस्पर्धा हुने गरी पन्ध्र दिनको बोलपत्र आह्वान गरी सार्वजनिक निकायले सिमित बोलपत्र (Limited Tendering) विधि अपनाउन सक्दछ ।

- **नयाँ लिने पुरानो दिने (Buy Back Method) विधिः** सार्वजनिक निकायले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको कुनै सवारी साधन, औजार, मेशिनरी, यन्त्र, रसायन वा यस्तै प्रकृतिका अन्य मालसामानहरूको उत्पादक कम्पनीले तोकेको वारेन्टी वा ग्यारेन्टीको सीमा अवधि पूरा भएपछि मर्मतसम्भार नहुने, तोकेको परिणाम नदिने साथै पुनः प्रयोग गर्न नमिल्ने र लिलाम गर्न समेत उपयुक्त नहुने अवस्थाको यकिन गरी सम्बन्धित उत्पादक वा आधिकारिक बिक्रेता / आपूर्तिकर्तालाई फिर्ता दिई निजसँग सोही प्रकृतिको नयाँ मालसामान सट्टापट्टा गरी Buy Back Method बाट खरिद कार्य सम्पन्न गर्न सक्दछ ।

- **स्वदेशी बोलपत्रदाताहरूबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गरिने विधिः** एक चरणको खुला बोलपत्र आह्वान गर्दा दुई करोड रुपैयाँ भन्दा बढी र पाँच अर्ब रुपैयाँ सम्मको लागत अनुमान भएको निर्माण कार्यको खरिदमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा उल्लेख भएका विशेष परिस्थितिहरू बाहेकको अवस्थामा सार्वजनिक निकायले राष्ट्रियस्तरको खुला बोलपत्रको माध्यमद्वारा स्वदेशी बोलपत्रदाताहरूबीच मात्रै प्रतिस्पर्धा गराउने विधि अपनाउनु पर्दछ ।

४. **उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई सहभागी गराई :** सार्वजनिक निकायले एक करोड रुपैयाँ सम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य वा सो सम्बन्धी सेवा सोही स्थानमा बसोबास गर्ने बासिन्दा र त्यस्तो सेवा उपभोग गर्ने समुदाय मात्र रहेको उपभोक्ता समितिबाट गराउन वा प्राप्त गर्न सक्दछ । सो कार्यका लागि सम्बन्धित काम वा सेवाको प्रकृति, परिमाण, लागत उपभोक्ता समितिले व्यहोर्ने वा व्यहोर्नु पर्ने रकम र अन्य आवश्यक कुराहरू खुलाई सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी प्रस्ताव माग गर्दछ वा त्यस्तो समिति आफैले प्रस्ताव / निवेदन पेश गर्न सक्दछ ।

५. **अमानतबाट :** सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा उल्लेख भएको परिभाषा अनुसार अमानत भन्नाले सार्वजनिक निकाय आफैले गर्ने कुनै निर्माण कार्य हो । सार्वजनिक निकायले अमानतबाट काम गर्नु पर्दा सो कामको लागि

आवश्यक पर्ने प्राविधिक सेवा र निर्माण सामग्री ऐन र नियमावलीको प्रक्रिया बमोजिम खरिद गरी ज्यालामा काम गराउनु पर्दछ र त्यस्तो काम एक लाख रुपैयाँ नबढाई खण्ड खण्ड गरी वार्ताबाट गराउन वा निर्माण सामाग्री उपलब्ध गराई ज्याला दिन सक्दछ ।

ख. परामर्श सेवा खरिद विधिहरूः

१. **प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव माग गरीः** सार्वजनिक निकायले २० लाख रुपैयाँ भन्दा बढी मूल्यको परामर्श सेवा खरिद गर्न सूचना प्रकाशन गरी आशयपत्र (Expression of Interest – EOI) माग गर्नु पर्दछ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा उल्लेख भएका विशेष परिस्थितिहरू बाहेकको अवस्थामा सार्वजनिक निकायले २० लाख रुपैयाँ भन्दा बढी र १५ करोड रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको परामर्श सेवा राष्ट्रियस्तरको आशयपत्रदाता बीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई आशयपत्र माग गर्नुपर्दछ । साथै, १५ करोड भन्दा बढी रकमको परामर्श सेवा खरिदका लागि सार्वजनिक निकायले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको आशयपत्र माग गर्नुपर्दछ ।

यसरी आशयपत्र पेश गर्ने आशयपत्रदाताको योग्यता, अनुभव र क्षमताको मूल्याङ्कनको आधारमा आशयपत्र छनौट गरी सार्वजनिक निकायले संक्षिप्त सूची तयार गर्दछ र उक्त सूचीमा परेका आशय पत्रदाताहरूलाई प्रस्ताव (Proposals) माग गर्दछ । प्रस्तावहरू प्राप्त भएपश्चात सार्वजनिक निकायले उक्त प्रस्ताव मूल्याङ्कनको अंकभार उल्लेख गर्नुपर्दछ । त्यसरी अंकभार उल्लेख गर्दा देहायबमोजिमका विधिहरू मध्ये कुनै एक विधि अपनाउनु पर्दछः-

- गुणस्तर र लागत विधि (Quality and Cost Based Selection – QCBS)
- गुणस्तर विधि (Quality Based Selection –QBS)
- निश्चित बजेट विधि (Fixed Budget Selection – FBS)
- न्यून लागत विधि (Least Cost Selection – LCS)

सार्वजनिक निकायले २० लाख रुपैयाँ भन्दा कम र पाँच लाख रुपैयाँ भन्दा बढी रकमको परामर्श सेवा आफ्नो मौजुदा सूचीमा रहेका परामर्शदाताबाट लिखित रुपमा प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्न सक्दछ । यसरी प्रस्ताव माग गर्दा सम्भव भएसम्म छवटा र कम्तीमा तीनवटा परामर्शदातालाई प्रस्ताव सम्बन्धी कागजात पठाई प्राविधिक र आर्थिक छुट्टाछुट्टै खाममा माग गर्नु पर्दछ । उक्त प्रस्तावहरू प्राप्त भएपश्चात सर्वप्रथम प्राविधिक मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ र सो मूल्याङ्कन विधि गुणस्तर र लागत विधि अनुसार हुनुपर्दछ। प्राविधिक मूल्याङ्कनमा सफल हुने प्रस्तावदाताहरूको आर्थिक प्रस्ताव खोले पश्चात प्राविधिक र आर्थिक प्रस्तावको संयुक्त मूल्याङ्कनबाट पाउने कुल अङ्कको आधारमा योग्य प्रस्तवदाता छनौट गर्दछ ।

२. **सोभ्कै वार्ताबाटः** सार्वजनिक निकायले पाँच लाख रुपैयाँ सम्मको परामर्श सेवा सो निकायको प्रमुख आफैले र सो भन्दा माथिको अधिकारीको सवीकृति लिई २० लाख रुपैयाँसम्मको परामर्श सेवा सोभ्कै वार्ता बाट खरिद गर्न सक्दछ तर उक्त कार्यका लागि सार्वजनिक निकाय प्रमुखले एक तह माथिको अधिकारीको स्वीकृति लिई २० लाख रुपैयाँसम्मको परामर्श सेवा खरिद गर्नु पर्ने अवश्थामा कम्तीमा तीन वटा प्रस्ताव प्राप्त गरी सबैभन्दा उपयोगी र कम मूल्य प्रस्ताव गर्ने सँग गुणस्तर र मूल्यलाई समेत एकीन गर्न सोभ्कै वार्ता गरी खरिद गर्नु पर्दछ ।

सार्वजनिक खरिदको प्रक्रिया

सार्वजनिक खरिद एक प्रक्रियागत र चरणबद्ध कार्य हो । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद

नियमावली, २०६४ बमोजिम सार्वजनिक खरिदको प्रक्रिया यस प्रकार रहेको छः

१. **खरिद माग प्राप्त गर्ने** : कुनै पनि खरिद सम्बन्धी कारबाही शुरु गर्नु अघि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको खरिद इकाईले महाशाखा, शाखाबाट खरिद माग प्राप्त गरी अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत गराउनु पर्दछ ।

२ **मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा र अन्य सेवाको विवरण तयार गरी स्वीकृत गर्ने** : सार्वजनिक निकायले कुनै पनि मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा खरिद गर्नु अघि सो को प्राविधिक स्पेशिफिकेशन, योजना, नक्शा, डिजाइन, विशेष आवश्यकता, कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू साथै अन्य आवश्यक विवरणहरू तयार गरी स्वीकृत गर्नुपर्दछ ।

३. **लागत अनुमान तयार गर्ने** : कुनै पनि खरिद कार्यको लागि तोकिए बमोजिम लागत अनुमान तयार गर्नुपर्दछ । निर्माण कार्य बाहेकको हकमा एक लाख रुपैयाँसम्मको खरिद गर्दा लागत अनुमान बनाउन नपर्ने भनी ऐनमा उल्लिखित छ ।

४. **खरिद योजना तयार गर्ने** : सार्वजनिक निकायले एक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्म सञ्चालन हुने योजना वा आयोजनाको लागि खरिद गर्दा वा वार्षिक १० करोड रुपैयाँभन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा खरिदको गुरु योजना (Master Procurement Plan) तयार गर्नुपर्दछ र प्रत्येक आर्थिक वर्षमा अद्यावधिक गर्नुपर्दछ ।

५. **मौजुदा सूची तयार गर्ने** : सार्वजनिक निकायले विभिन्न खरिद प्रकृति अनुसार आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता, गैर सरकारी संस्था वा सेवा प्रदायकको योग्यताको आधारमा छुट्टाछुट्टै मौजूदा सूची तयार गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक निकायको मौजुदा सूचीमा आवद्ध हुन चाहनेले तोकिएको कागजात सहित सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा निवेदन दिनु पर्दछ ।

६. **खरिद विधि छनौट गर्ने** : सार्वजनिक निकायको खरिद इकाईले माग भएको मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा वा अन्य सेवाको अनुमानित लागतको आधारमा उल्लिखित खरिद विधिहरू मध्ये बाट उपयुक्त खरिद विधि छनौट गर्नुपर्दछ ।

७. **खरिद विधि अनुरुप खरिद कार्यको जिम्मेवारी बहन गर्ने** : सार्वजनिक निकायको खरिद इकाईले खरिद विधि अनुरुप बोलपत्र सम्बन्धी कागजात, पूर्व योग्यता सम्बन्धी कागजात, परामर्श सेवाको प्रस्ताव माग सम्बन्धी कागजात आदि तयार गर्ने, खरिद सम्बन्धी सार्वजनिक रुपमा सूचना प्रकाशन गर्ने, खरिद गरिएको मालसामान, निर्माण कार्य वा सेवाको गुणस्तर परिक्षण गर्नेजस्ता जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दछ ।

८. **खरिद विधि अनुरुप दर्ता हुन आएका प्रस्तावहरूको मूल्याङ्कन गरी निर्णय गर्ने** : सार्वजनिक निकायले बोलपत्र, सिलबन्दी दरभाउपत्र, परामर्श सेवाको आशयपत्र, प्रस्ताव, आदिको उचित मूल्याङ्कन गरी सारभूतरुपमा प्रभावग्राही रहेको वा नरहेको निर्णय गर्नुपर्दछ । सो निर्णय बमोजिम आवश्यकता अनुरुप खरिद कारबाही रद्द गर्नुपर्ने भए सोही बमोजिम गर्नुपर्दछ ।

९. **खरिद कारबाही वा निर्णयको पुनरावलोकन गर्ने** : बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले सार्वजनिक निकायबाट बोलपत्र वा प्रस्तावको मूल्याङ्कनमा हुन सक्ने त्रुटि वा मूल्याङ्कनको निर्णयको पुनरावलोकनका लागि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुख समक्ष दिने निवेदन उपर आवश्यक कारबाही गर्ने र आवश्यकता अनुरुप पुनरावलोकन समितिबाट निर्णय नभएसम्मका लागि सार्वजनिक निकायले खरिद कारबाही रोक्का राख्नु पर्दछ ।

१०. **खरिद सम्झौता गर्ने**: सार्वजनिक निकायले फुटकर खरिद बाहेक अन्य खरिद गर्दा खरिद सम्झौता गर्नुपर्दछ। एक लाख भन्दा माथिको सोझै खरिदमा छनौट भएका आपूर्तिकर्ता, स्वीकृत सिलबन्दी दरभाउ पत्रदाता, परामर्श सेवाको स्वीकृत प्रस्तावदाता वा सारभूतरुपमा प्रभावग्राही भई छनौट भएको बोलपत्रदातासँग खरिद सम्झौताको प्रकृति अनुसार कार्य सम्पादन जमानत लिई कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू समावेश गरी स्वीकृत अवधिको लागि खरिद सम्झौता गर्नुपर्दछ ।

११. **खरिद सम्झौताको सार्वजनिक सूचना दिने**: सार्वजनिक निकायले खरिद सम्झौता सम्पन्न भएपछि बोलपत्र वा परामर्श सेवा मूल्याङ्कनको परिणाम सहितको सूचना तोकिए बमोजिम सार्वजनिक गर्नुपर्दछ ।

१२. **आचरण सम्बन्धी आवश्यक कारबाही गर्ने** : सार्वजनिक निकायको खरिद योजना तर्जुमा गर्ने, खरिद कारबाही सञ्चालन गर्ने, खरिद सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने वा खरिद सम्बन्धी तोकिए बमोजिमको अन्य काम गर्ने कार्यमा संलग्न सबै पदाधिकारी, बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले ऐनमा निर्देशित आचरण पालना गर्नुपर्दछ र पालना नगरेको अवश्थामा उक्त पदाधिकारीलाई विभागीय कारबाही गर्नुपर्दछ साथै, सम्बन्धित बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदातालाई कालो सूचीमा राख्नु पर्दछ ।

१३. **खरिद कार्यको अनुगमन गर्ने** : सार्वजनिक अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक निकायबाट भएको खरिद कारबाहीमा भएको त्रुटि सच्याउन र खरिद कारबाहीमा संलग्न पदाधिकारी उपर प्रचलित कानून बमोजिम कारबाहीका लागि सार्वजनिक निकायको प्रमुखलाई र सार्वजनिक निकायको प्रमुख नै त्यस्तो खरिद कारबाहीमा संलग्न रहेको अवश्थामा अख्तियारवाला समक्ष ध्यानाकर्षणको लागि लेखी पठाएमा सो त्रुटि सच्याई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा अख्तियारवालाले सम्बन्धित पदाधिकारीलाई कानून बमोजिम कारबाही गरी सार्वजनिक अनुगमन कार्यालयलाई जानकारी दिनुपर्दछ ।

सार्वजनिक खरिदका अभ्यासहरू

नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणाली समयसँगै परिष्कृत हुँदै आएको छ । यसमा पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धा र जवाफदेहितालाई अपरिहार्य बनाइएको छ। सार्वजनिक निकायहरूले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ लाई आधार मानेर आफ्ना खरिद प्रक्रियाहरू सञ्चालन गर्ने अभ्यास स्थापित छ, जसले सार्वजनिक खरिदलाई कानून सम्मत हुन बाध्यकारी बनाएको छ । विगत केही वर्ष देखि ई-प्रोक्योरमेन्ट प्रणालीको अनिवार्य प्रयोगले सम्पूर्ण बोलपत्र आह्वानदेखि दरभाउपत्र खोल्ने कार्यसम्मलाई म्भ्नषत्तबषिशभम गरेको छ, जसले सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया छिटो, छरितो र पारदर्शी मात्र नभई त्रुटि न्यून बन्दै गएको छ । खरिदलाई व्यवस्थित बनाउन प्रत्येक सार्वजनिक निकायले वार्षिक खरिद योजना बनाउने र सो योजनाअनुसार मात्रै खरिद अघि बढाउने अभ्यासलाई ऐनले अनिवार्य गरेको छ, जसले प्रक्रियागत अनुशासनलाई थप सुनिश्चित गरेको छ । त्यसैगरी, अनुशासन विपरीत आचरण गर्ने आपूर्तिकर्ता वा ठेकेदारलाई कालो सूचीमा राख्ने व्यवस्था लागू भएकाले सार्वजनिक खरिदमा हुने सम्भावित अनियमितता र भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने प्रभावकारी अभ्यास बढेको छ ।

यसबाहेक, परामर्श सेवा खरिदमा मूल्यभन्दा गुणस्तरलाई प्राथमिकता दिने "गुणस्तरीय मूल्याङ्कन" प्रणालीको बढ्दो प्रयोगले दीर्घकालीन उपयोगिता र दक्ष सेवा प्रवाहलाई प्रोत्साहित गरेको छ । खरिदसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सूचना, चाहे बोलपत्र आह्वान होस् वा छनोट तथा रद्द निर्णय, राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिकामा वा अन्य माध्यममार्फत प्रकाशित गरिँदा पारदर्शिता र सार्वजनिक निगरानीलाई सुदृढ बनाइएको छ । यी अभ्यासहरू

केवल ऐन र नियमावलीले तोकेको बाध्यता नभई सुशासन (Good Governance) को आधारस्तम्भको रूपमा विकसित भएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धा, दक्षता र जवाफदेहितामा जोड दिने सार्वजनिक खरिद अभ्यासलाई “Public Procurement Principles” का रूपमा स्वीकार गरिन्छ, जुन नेपालले पनि आफ्नै प्रणालीमार्फत आत्मसाथ गरेको देखिन्छ । यसरी, नेपालमा सार्वजनिक खरिद प्रणाली निरन्तर सुधार हुँदै गएको छ र यसले सार्वजनिक स्रोतको सदुपयोग, भ्रष्टाचार न्यूनीकरण, प्रतिस्पर्धी बजार प्रवर्धन र सेवा प्रवाहको गुणस्तरीयतामा योगदान पुगेको छ ।

नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा भेएका केही प्रमुख अभ्यासहरू यस प्रकार छन् :

१. **कानूनको पालना** : नेपालमा सार्वजनिक खरिद सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ अनुसार सञ्चालन हुने गरेको छ । स्थापित ऐन तथा नियावलीको पालना नगरी गरिएको खरिद प्रक्रियालाई कानून बमोजिम कारबाही हुने अभ्यास रहेको छ । साथै, खरिद प्रक्रियामा समयानुकूल परिमार्जनको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै हालसम्म यी कानूनमा पटक पटक संशोधन पनि भइसकेका छन् । उदाहरणका लागि सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को चौथो संशोधन (२०७३) ले ई-प्रोक्योरमेन्ट प्रणालीलाई अनिवार्य गरेको थियो जसबाट खरिद प्रक्रियामा ठूलो संरचनात्मक सुधार भएको छ । तसर्थ सार्वजनिक खरिदलाई थप पारदर्शी तथा चुस्त बनाउन आवश्यक भएका रुपान्तरणहरूलाई कानूनसम्मत बनाई लागू गर्ने अभ्यास रहेको छ ।

२. **ई–प्रोक्योरमेन्ट (e-procurement) को प्रयोग** : सार्वजनिक खरिदको पारदर्शिता र छिटो छरितो कार्यसम्पादन सम्भव बनाउन अनिवार्य रुपमा e–GP (electronic-Government Procurement) प्रणाली प्रयोग गरिएको छ । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सञ्चालनमा ल्याएको https://bolpatra.gov.np/egp df user login गरी बोलपत्र र सिलबन्दी दरभाउपत्रसँग सम्बन्धित कागजातहरू तयार गर्ने, बोलपत्र आह्वान गर्ने साथै नियमानुसार दर्ता हुन आएका बोलपत्र, दरभाउपत्रहरू खोली मुचुल्का उठाउने लगायतका सबै कार्यहरू पारदर्शी बनेकोले यसले प्रतिस्पर्धालाई प्रोत्साहित गर्नुका साथै त्रुटि न्यूनखरिद प्रक्रियाको लागि मद्दत पनि गरेको छ ।

३. **वार्षिक खरिद योजना अनिवार्य रुपमा बनाउने अभ्यास** : सार्वजनिक निकायले आफ्ना सम्पूर्ण खरिद कार्यहरू योजना अनुरुप मात्रै अघि बढाउनुपर्ने व्यवस्था ऐनमा स्पष्ट भएबमोजिम वार्षिक खरिद योजना बनाउने र त्यही आधारमा खरिद प्रक्रिया सम्पन्न गर्ने अभ्यास भएको छ । साथै, e–procurement प्रणाली विकास भए सँगै वार्षिक खरिद योजना (Annual Procurement Plan - APP) को विवरण उक्त ई-प्रणाली मा upload नभईकन बोलपत्रका कागजात तयारी गर्न नमिल्ने हुँदा प्रक्रियागत पूर्णता थप सुनिश्चित भएको छ ।

४. **कालो सूचीकरण (Blacklisting) को अभ्यास** : ऐनमा निर्देशित आचरण पालना नगर्ने बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता वा अन्य आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी, सेवा प्रदायक आदिलाई निश्चित अवधिसम्म सार्वजनिक खरिदबाट निलम्बन गर्ने, निषेध गर्ने र कालो सूचीमा राख्ने अभ्यास हुँदै आएको छ । यसले सार्वजनिक खरिदमा अनियमितता हुन बाट रोक लगाएको छ ।

५. **गुणस्तरीय मूल्याङ्कन (Quality and Cost–Based Selection – QCBS):** सार्वजनिक निकायले परामर्श सेवा खरिद गर्दा लागतलाई मात्रै महत्व नदिई गुणस्तरलाई मुख्य प्राथमिकतामा राखेर

मूल्याङ्कन गरी प्रस्तावहरू छनौट गर्ने अभ्यास बढेको छ । यसले सार्वजनिक निकायका पूर्वाधार, प्रशासनिक कामकाज र सेवा प्रवाहमा सकरात्मक प्रभाव परेको छ ।

६. **पारदर्शिताका साथ सूचना प्रकाशनको अभ्यास** : सार्वजनिक निकायबाट बोलपत्र तथा सिलबन्दी दरभाउपत्र आह्वान, छनौट गर्ने आशयको सूचना, खरिद कारबाही रद्द भएको सूचना आदि सम्पूर्ण जानकारी पारदर्शी रुपमा राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशनको माध्यमबाट सरोकारवाला सबै समक्ष पुग्ने अभ्यास रहेको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषमा सार्वजनिक खरिदको अभ्यास :

कर्मचारी सञ्चय कोष एक अविछिन्न उत्तराधिकारवाला स्वायत्त संस्था हो, जुन कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ बमोजिम स्थापित भएको छ । सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोष व्यवस्थापन, सामाजिक सुरक्षा सुविधा, र सापटी सेवा प्रदान गर्ने अधिकार यसको संरचना भित्र पर्दछ । सार्वजनिक निकायको भूमिकामा रहेको कारण कोषले आफ्नो सम्पत्ति, सेवा वा पूर्वाधार खरिद गर्ने बेला सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीको पालना गर्नुपर्दछ ।

यही आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै कोषले कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ अन्तर्गत रहेको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारको स्वीकृति लिएर जारी गरिएको कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५ र सो बमोजिम आफ्नो खरिद प्रक्रियाहरू अगाडी बढाउने गरेको छ । साथै, कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५ मा उल्लेख नभएका र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा भएका संशोधनले परिमार्जन गरेका विषयहरूको हकमा नेपाल सरकारले जारी गरेको सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ का प्रावधानहरू लागू गर्न स्वीकृति दिने निर्णय कोषको सञ्चालक समितिद्वारा गरिएको छ । यसले कोषको आन्तरिक खरिद नियमावलीलाई नेपालको मूल सार्वजनिक खरिद नियमावलीसँग एकरुपताका साथ पालना गराउन विशेष जोड दिईएको स्पष्ट पारेको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५ अन्तर्गत खरिद कारबाहीको तयारी, खरिद योजना, लागत अनुमान तयारी र स्वीकृति, खरिद सम्झौताको छनौट, योग्यताका आधार र प्राविधिक स्पेशिफिकेशन सम्बन्धी व्यवस्था, मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा र अन्य सेवा सम्बन्धी व्यवस्था साथै बोलपत्र, सिलबन्दी दरभाउपत्र र सोझै खरिद सम्बन्धी व्यवस्था, घर-जग्गा भाडामा लिने तथा सेवा करारमा लिने व्यवस्था लगायत पुनरावलोकन र विवाद समाधान सम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन् । कर्मचारी सञ्चय कोषले यही नियमावली र व्यवस्थाहरू अनुरुप कानून सम्मत ढंगले आफ्ना खरिद प्रक्रियाहरू संचालन गर्ने गरेको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषको खरिद अभ्यासलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

१. **कानूनको पालना**: कर्माचारी सञ्चय कोषले नेपालको मूल सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ सँग एकरुपता हुने गरी आफ्नो आन्तरिक खरिद नियमावली - कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५ अन्तर्गत आफ्ना खरिद कारबाहीहरू गर्ने गरेको छ । ऐन र नियमको विरुद्ध हुने गरी खरिद कार्य नगर्न नगराउन कोषले आफ्नो सक्रियता र प्रतिबद्धता देखाएको छ ।

२. **योजनाबद्ध खरिद** : कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५ बमोजिम कोषले एक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्म सञ्चालन हुने योजना वा आयोजनाको लागि खरिद गर्दा वा वार्षिक दश करोड रुपैयाँ भन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा खरिदको गुरु योजना तयार गर्ने गरेको छ । साथै,

सार्वजनिक खरिद नियमावलीसँग एकरुपता हुने गरी हाल कोषमा १० लाख रुपैयाँभन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा आगामी वर्षको अनुमानित वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तयार गर्दा सो आर्थिक वर्षमा गर्ने वार्षिक खरिद योजना पनि तयार गर्ने गरेको छ । यिनै गुरु योजना र वार्षिक खरिद योजना अनुसार कोषले आफ्नो खरिद कारबाही गर्ने गरेको छ ।

३. **खरिद कारबाहीको तयारी** : खरिद योजना अनुरुप खरिद कारबाही अगाडी बढाउने क्रममा कोषले निर्माण कार्य, मालसामान, परामर्श सेवा र अन्य सेवाको लागत अनुमानको लागि नियमावली बमोजिम तयारी र स्वीकृति गर्ने गरेको छ । साथै, आपूर्तिकर्ताको योग्यताको आधार, scope of work र प्राविधिक स्पेशिफिकेशनको तयारी र स्वीकृत लगायत खरिद विधि र खरिद सम्झौताको छनौट पनि नियमावली बमोजिम गर्ने गरेको छ ।

४. **खरिद विधिको अनुसरण** : कोषले १० लाख रुपैयाँसम्मको मालसामान र निर्माण कार्य साथै, पाँच लाख रुपैयाँसम्मको परामर्श सेवा र अन्य सेवा सोझै खरिद विधिबाट खरिद गर्ने गरेको छ । सोझै खरिद बाहेक कोषले २० लाख रुपैयाँसम्मको मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा सिलबन्दी दरभाउपत्रको माध्यमबाट खरिद गर्ने गरेको छ भने सो भन्दा माथिको खरिद गर्दा राष्ट्रियस्तरको बोलपत्र आह्वान गरी खरिद गर्ने गरेको छ । परामर्श सेवाको हकमा भने कोषले २० लाख रुपैया भन्दा कमको परामर्श सेवा खरिद गर्दा मौजूदा सूचीमा रहेका परामर्शदाताबाट लिखित रुपमा प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्ने गरेको छ । २० लाख रुपैया भन्दा बढीको परामर्श सेवा खरिदका लागि सूचना प्रकाशन गरी खुला रुपमा आशयपत्र माग गरी खरिद गर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस बाहेकको विशेष परिस्थितिमा अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बोलपत्र र आशयपत्रद्वारा खरिद गर्न सक्ने समेत व्यवस्था रहेको छ ।

५. **e-procurement (e-GP) को प्रयोग** : कोषले आफ्ना बोलपत्र र सिलबन्दी दरभाउपत्रहरू PPMO को e-GP portal मार्फत आह्वान गर्ने गरेको छ । बोलपत्र दाता र दरभाउपत्र दाताहरूले पारदर्शी रुपमा बोलपत्र र सिलबन्दी दरभाउपत्रको मुचुल्का e-GP portal मै अवलोकन गर्न पाउँदछन् । साथै कोषले आफ्नो वार्षिक खरिद योजना (Annual Procurement Plan - APP) पनि सो portal मा upload गरी सोही बमोजिम खरिद प्रक्रिया अगाडी बढाउने गरेको छ । e-procurement मा कोषको सक्रियतालाई Digital EPF को एक महत्वपूर्ण अंशको रुपमा लिन सकिन्छ ।

६. **पारदर्शिताका साथ सूचना प्रकाशनको अभ्यास**: कोषले राष्ट्रिय दैनिक पत्रिका र आफ्नो वेबसाइटमा बोलपत्र र सिलबन्दी दरभाउपत्र सम्बन्धी Tender Notice (आह्वान, आशय–Intention तय Award, रद्द आदि) नियमित रूपमा प्रकाशन गर्ने गर्दछ । यसले पारदर्शिताका साथ सूचना प्रकाशनमा कोषको सक्रिय अभ्यासलाई अंकित गर्दछ ।

७. **कालोसूची अनुपालन**: कोषका बोलपत्र कागजातहरूमा “PPMO मा कालोसूची (blacklisted) परेकाहरू सहभागी हुन अयोग्य” भन्ने Eligibility clause स्पष्ट पाइन्छ जसले कोषद्वारा राष्ट्रिय स्तरको कालोसूची अनुपालनको अभ्यास भएको पुष्टि गर्दछ ।

८. **गुणस्तरीय मूल्याङ्कन** : कोषले परामर्श सेवा खरिद गर्दा लागतलाई मात्रै महत्व नदिई गुणस्तरलाई मुख्य प्राथमिकतामा राखेर Quality बलम Cost–Based Selection – QCBS द्वारा मूल्याङ्कनगरी प्रस्तावहरू

छनौट गर्ने अभ्यास गरेको छ । यसले गुणस्तरीय परामर्श सेवामा कोषको प्राथमिकतार कोषका हरेक काम कारवाहीमा समेत उक्त मापदण्डको पालना हुने कुरालाई अंकित गरेको छ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक खरिदका विधि, प्रक्रिया र अभ्यासहरूले समग्रमा सार्वजनिक स्रोतको मितव्ययी, पारदर्शी र उत्तरदायी प्रयोग सुनिश्चित गर्दछ। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ बमोजिम खरिद कार्य सञ्चालन गर्दा सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासन र जवाफदेहिता बढ्नुका साथै पूर्वाधारहरूको विकास र सेवा प्रवाहको प्रभावकारितालाई पनि थप उर्जा मिल्दछ । कर्मचारी सञ्चय कोष यस पथमा निरन्तर प्रभावकारी रुपमा लागि परेको छ । आफ्नो आन्तरिक खरिद नियमावलीलाई मूल कानून अनुरुप बनाउन आवश्यक संशोधन गरी कानूनको पालना गर्ने र कोषको खरिद प्रक्रियालाई पारदर्शी, प्रतिस्पर्धी र कानून सम्मत बनाउने कार्यमा कर्मचारी सञ्चय कोष सदा तत्पर रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- कर्मचारी सञ्चय कोष (खरिद) नियमावली, २०७५
- Public Procurement Monitoring Office (PPMO), Annual report 2073/74
- Public Procurement Monitoring Office (PPMO), Annual report 2080/81
- https://ppmo.gov.np
- https://bolpatra.gov.np/egp

ENGLISH SECTION

Enhancing Organisational Citizenship Behaviour and Strategic HRD for Organisational Effectiveness in Developing Countries

Prof . Dr . Arhan Sthapit*

Introduction

The strategic utilisation of Organisational Citizenship Behaviour (OCB) and effective Human Resource Development (HRD) management has garnered increasing attention from managers, business leaders, academics, and researchers globally. In recent years, OCB has emerged as a vital contributor to organisational effectiveness (OE), highlighting the parallel need to strengthen HRD systems and practices. Together, these elements play a pivotal role in fostering a proactive, committed, and high-performing workforce essential for sustained success—particularly in the evolving landscape of contemporary organisations. OCB lies in voluntary, extra-role behaviours exhibited by employees that contribute to the overall functioning and success of an organisation. These behaviours, although not formally recognised by the reward system, play a pivotal role in fostering a collaborative and productive work environment. Therefore, modern management should actively cultivate and encourage OCB, and manage HRD strategically, to strengthen organisational effectiveness and long-term sustainability.

1. Human Resource Management Practices and OCB

Organisational Citizenship Behaviour—originally conceptualised in Western management literature—is defined as discretionary behaviour by employees that supports the social and psychological environment of the workplace, without being directly recognised by formal reward systems (Organ, 1988). These behaviours include altruism, conscientiousness, civic virtue, courtesy, and sportsmanship. Studies have shown the relationship between OCB, HRD, and enhanced organisational performance (i.e., organisational effectiveness).

Human Resource Management (HRM) practices significantly influence the development and manifestation of Organisational Citizenship Behaviour (OCB) within organisations. Subedi and Sthapit (2020) highlight the association between HRM practices and OCB in Nepalese commercial banks. Their study

* Dean, Faculty of Management & Law, Nepal Open University, Nepal

reveals that effective HRM practices, such as training and development, performance appraisal, and employee recognition, are positively correlated with OCB. These practices create a supportive environment that encourages employees to go beyond their formal job responsibilities, thereby enhancing organisational effectiveness (Vargas-Hernandez, & González-Ávila, 2025). These findings underscore the pivotal role of strategic HRM practices in fostering OCB, which, in turn, serves as a critical driver of organisational effectiveness. By investing in initiatives such as training and development, performance appraisal, and employee recognition, organisations can cultivate a culture of voluntary, extra-role behaviours that directly contribute to improved performance and institutional resilience. Thus, aligning HRM practices with the goal of enhancing OCB becomes an essential strategic imperative for achieving sustained organisational effectiveness in developing country contexts like Nepal.

2. Strategic Human Resource Development (HRD) Measures

Sthapit (2020b) emphasises the need for the organisations to strategize their HRD function to build agile, resilient organisations by building competent HRs in line with the long-term vision and external environment changes. Strategic HRD measures are essential for continuous learning and upskilling of employees, which, in turn, fosters OCB in organisations. Sthapit (2023a) emphasises the importance of strategic HRD in achieving organisational effectiveness for which Sthapit (2021) underscores the need of managers to strategize the way they train and develop their human resources and talents; that is, the process of managing HRD strategically. Earlier, Yamamoto and Villegas, (2020) also emphasised the need for organisations to use the HRD strategies to develop themselves into high-performance organisations (HPO).

Additionally, by implementing continuous learning programmes and upskilling initiatives, organisations can ensure that employees are well-equipped to meet evolving job demands that help achieve HR competencies. This not only enhances individual performance but also promotes behaviours that contribute to the collective success of the organisation (Min-Huei, 2024). Thus, strategic HRD is instrumental in achieving organisational efficiency and effectiveness.

3. Paradigm Shift in HRD for Achieving Organisational Effectiveness

The paradigm shift in HRD towards a more strategic approach is crucial for unleashing organisational effectiveness. Sthapit (2023b) discusses how strategic HRD can be leveraged to create a culture of continuous improvement and innovation. By aligning HRD initiatives with organisational goals, companies can foster a workforce that is proactive, adaptable, and committed to organisational success. This alignment is key to promoting OCB, as employees are more likely to engage in discretionary behaviours that support organisational objectives (Davis, 2024).

These insights highlight the transformative potential of strategic HRD in shaping a forward-looking, high-performing organisational culture (Sthapit, 2023b). By aligning HRD with core organisational goals, firms not only drive continuous

improvement and innovation but also create the conditions necessary for fostering OCB and long-term organisational effectiveness.

4. Contextualising the OCB-HRD Link in Developing Nations

This sub-section explores the key issues and strategic imperatives surrounding the OCB-HRD nexus in the context of developing countries, with the aim of enhancing OCB and HRD practices to promote organisational effectiveness.

Enhancing OCB and HRD has increasingly been regarded as a strategic pathway for improving organisational effectiveness (Subedi & Sthapit, 2020), not only in developed nations but also in developing countries, including Nepal and other South Asian countries. However, while the relevance of these concepts is theoretically sound, their practical implementation in such contexts is fraught with complexity, institutional limitations, and cultural specificity that deserve closer scrutiny. Therefore, the following paragraphs discuss the four important, cross-cutting aspects in contextualising the OCB-HRD nexus in the developing nations for achieving organisational effectiveness:

i. OCB in Developing Nations: A Misfit for Many Work Cultures?

As stated above, organisational citizenship behaviours typically include altruism, conscientiousness, civic virtue, courtesy, and sportsmanship. Generally, OCB—as studies like show— affect organisational performance. However, the assumption that such behaviours will automatically flourish in developing countries overlooks key contextual realities. In countries like Nepal, where public and private sector organisations often suffer from poor job security, limited career advancement, lack of participatory decision-making, and hierarchical management styles, employees may be reluctant to engage in extra-role behaviours (Sthapit, 2018; Sthapit, 2014). Instead, the culture of risk aversion and compliance with authority may inhibit initiative-taking-undermining the foundation of OCB.

Moreover, in settings where formal reward systems are inadequate or inconsistently applied, the intrinsic motivation required for OCB may be absent (Appelbaum et al., 2004). Without trust in leadership and fairness in HR practices, asking employees to "go the extra mile" can lead to resentment rather than productivity —an outcome particularly likely in organisations within developing countries, where monetary benefits (e. g. , salary, bonuses and other financial incentives and rewards) are often prioritised (Sthapit, 2013)over intrinsic or non-monetary motivators. All of this is likely to negatively influence OCB in organisations operating in developing countries.

Therefore, introducing the concept of OCB from industrialised to developing economies without considering contextual differences may lead to the promotion of a theoretical ideal that lacks cultural relevance and acceptance.

ii. The HRD Disconnect in Developing Economies

Similarly, HRD is often promoted as a driver of performance, adaptability, and innovation (Swanson & Holton, 2001; Yamamoto, & Villegas (2020).

However, HRD in developing countries remains underdeveloped and frequently disconnected from both organisational strategy and national development priorities (Sthapit, 2018). In Nepal, for instance, many public and even private institutions still lack structured HRD departments, systematic training programmes, or long-term talent development plans (Sthapit, 2018; Sthapit, 2014).

Further, HRD initiatives are often viewed as cost centres rather than strategic investments (Sthapit, 2018). In contexts where organisations operate with limited financial resources, short-term survival often trumps long-term employee development. The consequences are evident: limited upskilling, low employee engagement, and high HR turnover—all of which undermine the foundation for fostering OCB.

Also problematic is the adoption of Western-centric HRD models that are often ill-suited for the collectivist cultures prevalent in South Asia. In Nepal, where organisational life is shaped by cultural norms such as deference to seniority, power distance, and group affiliation, individualised and competitive HRD strategies can fail to motivate employees. Scholars have warned against the "uncritical import" of Western management practices, emphasising the need for indigenisation and contextual sensitivity (Budhwar& Debrah, 2001).

iii. The Interdependence of OCB and Strategic HRD

A critical, yet often overlooked, point is that OCB and HRD are not independent variables but are closely interlinked. Effective strategic HRD practices can create a conducive environment for OCB by building trust, empowering employees, and promoting a shared organisational vision (Kim, 2006). Training, mentoring, and performance feedback systems help cultivate psychological ownership and organisational commitment—key antecedents to OCB.

However, in Nepal, fragmented HRD practices often fail to provide the enabling environment necessary for OCB to thrive (Subedi & Sthapit, 2020). For example, without fair performance appraisal systems, fair compensation or transparent promotion criteria, employees may feel that extra-role efforts are futile or exploited. Thus, enhancing OCB in isolation—without simultaneous improvements in strategic HRD—is unlikely to yield sustained organisational effectiveness.

iv. Towards Contextually Grounded Strategies

Findings from previous studies and identified antecedents suggest that Nepalese organisations must adopt a more integrated and context-sensitive approach to drive meaningful progress towards OCB and HRD, and sustainable organisational effectiveness. First, HRD must be re-positioned as a strategic function, aligned with organisational goals and grounded in the local cultural context and start practising strategic HRD. Second, fostering OCB should not rely solely on informal expectations but be supported through recognition systems, participatory leadership, and inclusive HR practices.

Moreover, management education in Nepal should emphasise the critical link

between employee development and organisational performance, rather than merely replicating imported frameworks. Research, too, must evolve beyond descriptive accounts to theory-building that reflects Nepalese organisational realities. Given this imperative, Nepalese universities and business schools must align their management education systems—including course content, pedagogy, andragogy, and heutagogy—with the evolving demands of organisational practice and the contextual realities of developing economies. Such alignment is essential to prepare graduates who are not only theoretically sound but also capable of fostering strategic HRD and OCB for sustainable organisational effectiveness.

In sum, while enhancing OCB and SHRD holds potential for improving organisational effectiveness in developing nations, including Nepal, the implementation of such strategies must be approached with caution and contextual awareness. It requires moving beyond rhetorical endorsement towards institutional redesign, cultural adaptation, and capacity-building. Only then can these practices contribute meaningfully to organisational sustainability and national development.

5. Implications for Management

The implications of fostering Organisational Citizenship Behaviour (OCB) through strategic Human Resource Development (SHRD) and Human Resource Management (HRM) practices are both significant and far-reaching. Organisations that deliberately align their HRD and HRM strategies to nurture OCB are better equipped to build resilient, adaptive, and high-performing workforces.

By cultivating a supportive organisational culture that values trust, recognition, continuous learning, and participatory decision-making, managers can enhance employee engagement, job satisfaction, and a sense of belonging. This, in turn, leads to reduced employee turnover, greater discretionary effort, and improved organisational cohesion. Strategic HRD initiatives—such as competency-based training and development, career development programmes, and leadership pipelines—ensure that employees remain skilled, motivated, and aligned with evolving institutional goals.

Furthermore, embedding OCB into HR frameworks not only strengthens internal performance metrics but also enhances an organisation's external image, adaptability, and capacity to innovate. For organisations in developing economies like Nepal, where institutional maturity and resource constraints often pose challenges, investing in the OCB-HRD nexus can serve as a cost-effective and sustainable strategy for driving long-term organisational effectiveness and socio-economic contribution.

6. Conclusion

In conclusion, the strategic enhancement of Organisational Citizenship Behaviour (OCB) through integrated strategic Human Resource Development (SHRD) and Human Resource Management (HRM) practices is imperative for achieving sustained organisational effectiveness—it equally holds true in the context of organisations in developing nations such

as Nepal. The deliberate alignment of HRM functions such as performance appraisal, employee recognition, and participatory management with long-term HRD strategies fosters a workplace culture that encourages discretionary, value-driven behaviours among employees.

As organisations face growing complexity, uncertainty, and competitive pressures in today's globalised environment, cultivating OCB emerges not merely as an ethical ideal but as a practical necessity for resilience, innovation, and performance in organisations. Strategic HRD acts as a catalyst, ensuring that employees remain competent, motivated, and aligned with institutional goals—thus reinforcing the OCB framework across organisational levels.

Going forward, future studies should delve deeper into the contextual dynamics that shape the HRD–HRM–OCB relationship, especially within under-researched regions and sectors. Understanding how cultural, structural, and institutional variables influence this triad will offer valuable insights for scholars, management practitioners, business leaders, and policymakers. Importantly, such insights are critical for designing integrated strategies that not only promote human-centred organisational cultures but also directly contribute to enhanced organisational effectiveness (OE). By strengthening the interconnection between strategic HRD, HRM and OCB, organisations can drive higher levels of employee engagement, adaptability, and performance—ultimately achieving more resilient and sustainable outcomes in a competitive environment.

References

Appelbaum, S. H. , Bartolomucci, N., Beaumier, E. , Boulanger, J. , Corrigan, R. , &Serroni, C. (2004). Organizational citizenship behavior: A case study of culture, leadership and trust. *Management Decision*, 42 (1), 13–40. https://doi. org/10. 1108/00251740410504412

Budhwar, P. S. , & Debrah, Y. A. (2001). Rethinking comparative and cross-national human resource management research. *The International Journal of Human Resource Management*, 12 (3), 497–515. https://doi. org/10. 1080/09585190122100

Davis, G. (2024). Organizational citizenship behavior: Key benefits and how to cultivate it. engagedly. com online magazine, https://engagedly. com/blog/organizational-citizenship-behavior-key-benefits-and-how-to-cultivate-it/

Gusmao, F. D. , Christiananta, B. , Ellitan, L. , & Otok, B. W. (2018). Mediating organizational citizenship behavior based on strategic leadership, organizational learning, organizational climate of organizational performance. International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM), 6 (4). https://doi. org/10. 18535/ijsrm/ v6i4. sh06

Kim, S. (2006). Public service motivation and organizational citizenship behavior in Korea. *International Journal of Manpower*, 27 (8), 722–740. https:// doi. org/10. 1108/01437720610713521

Min-Huei, C. (2024). A study to improve organizational citizenship behaviors. https://www. mssanz. org. au/ MODSIM03/Volume_03/B14/03_ Chien_Behaviours. pdf

Organ, D. W. (1988). *Organizational Citizenship Behavior: The Good Soldier Syndrome*, p. 4, Lexington Books.

Sthapit, A. (2013). What drives employees to switch organisations? A study of factors affecting inter-bank HR-turnover, *The Lumbini Journal of Business and Economics*, 3 (2), 56-68.

Sthapit, A. (2014). A strategic perspective on human resource development in Nepal. [Unpublished PhD thesis] submitted to the Faculty of Management, Jodhpur National University, Jodhpur, Rajasthan, India. DOI: 10. 13140/RG. 2. 2. 35359. 46245

Sthapit, A. (2018). *Human resource management: Issues and perspectives,* Taleju Prakashan: Nepal.

Sthapit, A. (2020). Strategizing human resource development: For building agile, resilient organisations. *Kosh: The Journal of Employee Provident Fund*, 87 (1). http://dx. doi. org/10. 2139/ssrn. 3726900

Sthapit, A. (2021). Organisational manoeuvres to manage human resource development strategically: A review of strategic HRD factors, *PYC Nepal Journal of Management*, 14 (1), 1-15. DOI: https://doi. org/10. 3126/ pycnjm. v14i1. 41023.

Sthapit, A. (2023a). Unleashing Organisational Effectiveness through Strategic HRD: A Paradigm Shift. *Journal of Business and Social Sciences Research*, 8 (1). https://doi. org/10. 3126/jbssr. v8i1. 56565

Sthapit, A. (2023b). Strategic HRD measures on continuous learning and upskilling of employees to achieve organisational effectiveness. *Kosh: The Journal of Employee Provident Fund*, 90 (1).

Subedi, R. , & Sthapit, A. (2020). Association between human resource management practices and organisational citizenship behaviour in Nepalese commercial banks, *Indian Journal of Commerce and Management Studies*, 11 (1); 32-45. http://dx. doi. org/10. 18843/ijcms/v11i1/04

Swanson, R. A. , & Holton, E. F. (2001). *Foundations of Human Resource Development*. Berrett-Koehler Publishers.

Vargas-Hernandez, J. G. , & González-Ávila, F. J. (2025). Organizational citizenship behavior: enhancing workplace dynamics. In R. Marcão & V. Santos (eds.), Evolving strategies for organizational management and performance evaluation https:// doi. org/10. 4018/979-8-3373-0149-5. ch020

Yamamoto, K. , &Villegas, S. G. (2020). The evolution of human resource development: Strategic HRD to transform organizations into high performance organizations, *Journal for Advancing Business Education*.

The Transformative Role of Artificial Intelligence in Nepal's Financial Sector:

Way Forward, Opportunities and Challenges for EPF Nepal

✍ Darshan Bhattarai*

Introduction

Artificial Intelligence (AI) refers to the simulation of human intelligence by machines, particularly computer systems that can perform tasks typically requiring human cognition. These tasks include reasoning, learning, problem-solving, perception, and natural language processing. Over the past decade, AI has evolved from a theoretical concept into an essential enabler of innovation across industries—ranging from healthcare, manufacturing, and education to transportation and finance.

AI in healthcare enables predictive diagnostics and personalized treatment plans. In agriculture, AI is used for precision farming and crop monitoring. In retail, it powers recommendation engines, automates logistics, and enhances customer experience. As countries accelerate their digital transformation, AI is becoming integral to national economic strategies.

Among these sectors, finance stands out due to its vast data generation, repetitive processes, and critical need for real-time decisions, making it a prime candidate for AI-driven transformation. This article attempts to delve into the global and national adoption of AI in finance, discusses its prospects and pitfalls in Nepal's context, and offers a detailed roadmap for implementing AI—particularly focusing on the Employees Provident Fund (EPF) Nepal.

1. Global Scenario of AI in the Financial Sector

Globally, financial institutions are embracing AI to gain a competitive edge. Top applications include:

- **Fraud Detection and Risk Assessment:** Machine learning algorithms analyze millions of transactions to detect anomalies. These systems flag suspicious behavior and notify security teams instantly, significantly reducing response time.
- **AI-driven Credit Scoring:** AI can assess borrower creditworthiness using alternative data sources such as transaction patterns, bill payment behavior, and even social network interactions—improving access

* Chief Manager, Employees Provident Fund

to credit for those without formal financial histories.

- **Algorithmic Trading:** AI models ingest massive volumes of structured and unstructured data, including social media feeds, news headlines, and market indices, to make split-second trading decisions that outperform human judgment.
- **Customer Experience Management:** Natural language processing (NLP) powers chatbots and voice assistants that provide round-the-clock support, personalize recommendations, and resolve queries without human intervention.
- **Regulatory Compliance (RegTech):** AI automates regulatory reporting, tracks real-time legal updates, and enforces compliance through real-time monitoring tools.

2. AI in Nepal's Financial Sector: Current Landscape

Nepal's financial institutions are in the early stages of digital transformation. AI adoption remains fragmented and often experimental. However, momentum is building as institutions recognize their value in improving service delivery, reducing fraud, and promoting financial inclusion.

Existing Use Cases

- **Chatbots:** Many commercial banks, such as NIC Asia and Nabil, have launched Nepali language-enabled chatbots that can respond to basic customer inquiries 24/7.
- **OCR and Image Recognition:** Technologies like OCR are used in KYC processes to extract information from scanned IDs and documents, reducing manual data entry.
- **Basic Fraud Monitoring:** Digital wallets like eSewa and Khalti and PSO's and Other PSPs are using early-stage AI to monitor for abnormal transaction patterns.

Barriers to Expansion:

- **Digital Maturity Gaps:** While Tier 1 banks are experimenting with AI, smaller rural and development banks lack infrastructure and digital maturity.
- **Legacy Systems:** Outdated core banking systems cannot easily integrate with AI applications.
- **Knowledge and Awareness Deficit:** Financial decision-makers often lack adequate understanding of AI's potential and investment requirements.

3. Strategic Advantages of AI in Finance

a. **Operational Efficiency:** AI minimizes the need for manual intervention in repetitive tasks such as form validation, claim verification, data entry, and report generation. This enables organizations to process a higher volume of transactions with greater speed and fewer errors.

b. **Enhanced User Experience:** AI can customize financial offerings to the needs of individual customers based on their behavior, preferences, and financial history. For instance, AI-powered chatbots offer 24/7 assistance, minimizing response times and increasing satisfaction.

c. **Risk Management:** Advanced predictive models built on historical data enable institutions to identify emerging risks and proactively manage them. AI systems can also detect fraud and cyber threats in real time, preventing losses.

d. **Cost Optimization:** AI helps reduce operational overhead by automating labor-intensive tasks. In Nepal, where human resources often form the largest operational cost component in financial services, this can result in significant savings.

e. **Greater Financial Inclusion:** AI-enabled platforms can serve underbanked populations by using mobile data and alternative credit scoring, thereby expanding financial access in rural Nepal.

4. Major Challenges in Implementing AI in Nepal and EPF Nepal

Despite its promise, AI integration in Nepal faces formidable obstacles, particularly in public institutions like EPF Nepal.

a. Data Scarcity and Poor Data Quality

- **Fragmented and Unstructured Data:** EPF Nepal's historical records are largely paper based, limiting the availability of clean, structured digital data for AI training.
- **Incompatibility with National Systems:** Absence of integration with national identification databases (e.g., NID, PAN) creates silos and hinders data verification.

b. Lack of Technological Infrastructure

- **Legacy Systems:** EPF's existing systems are monolithic and siloed.
- **Bandwidth Limitations:** Slow or unreliable internet in contributing offices makes real-time AI operations difficult.
- **Security Vulnerabilities:** Existing systems may not support the robust cybersecurity architecture needed for AI-driven services.

c. Talent Gap

- **Human Capital Deficit:** Nepal produces only a handful of AI graduates annually, most of whom seek employment abroad.
- **Training and Upskilling Needs:** Existing IT staff at EPF lack the specialized knowledge required to manage and scale AI systems.

d. Regulatory and Ethical Concerns

- **No AI-Specific Regulation:** Nepal and there so EPF lacks dedicated laws governing AI usage in public services.
- **Data Privacy:** No comprehensive data protection law exists, leaving both EPF and its members vulnerable to misuse of personal information.

e. Organizational Resistance and Skill Gaps

- **Cultural Inertia:** Long-standing bureaucratic norms discourage innovation and experimentation.
- **Leadership Disconnect:** Senior management may not fully appreciate the long-term ROI of AI investments and comprehend the time value investments required in the moment.

f. Budgetary Constraints

- **Rigid Budgeting Structures:** Public sector organizations like EPF cannot

reallocate budgets mid-year without approval.

- **Underinvestment of lack of thereof in R&D:** Most funds are reserved for infrastructure, leaving little for R&D along with AI exploration.

5. AI Integration Framework in Financial Institutions

Flowchart: AI Integration Roadmap for EPF Nepal

Strategic Alignment → Align AI vision with institutional mission

↓

Data Audit and Digitization → Migrate paper records, clean data

↓

Infrastructure Modernization → Cloud adoption, API development

↓

AI Pilot Projects → Start with minor enhancements and claim prediction

↓

Staff Capacity Building → Internal training and knowledge partnerships

↓

Legal and Ethical Compliance → Data protection policies and AI ethics

↓

Full-scale AI Deployment → Gradual expansion across all service units

↓

Monitoring and Continuous Improvement → Feedback and iterative learning

This roadmap ensures systematic adoption of AI while aligning with EPF Nepal's core objectives—transparency, reliability, and social security.

6. Managing the Change: AI Transition in Public Institutions

Adopting AI at institutions like EPF requires deliberate change management strategies. The transition affects not just technology, but also people, processes, and policies.

Professional Change Management Cycle for AI Deployment

1. **Awareness:** Conduct leadership briefings and staff sensitization
2. **Alignment:** Ensure AI supports organizational goals and member service
3. **Capability:** Upskill internal teams and recruit AI-savvy talent
4. **Governance:** Form AI ethics committee and regulatory compliance desk
5. **Execution:** Start with visible, high-impact projects with minimal risk
6. **Scaling:** Institutionalize learnings and refine best practices
7. **Reinforcement:** Create incentives, recognize champions of innovation

7. Use Cases at EPF Nepal

EPF Nepal, as one of the country's oldest and most trusted financial institutions, has already digitized key services like contribution recording and digitized payment services among other automations. Yet the full potential of AI remains untapped.

High-Impact Use Cases for EPF Nepal

- **Predictive Fund Management:** AI can model how demographic shifts,

interest rate changes, and inflation will impact future fund obligations.

- **Fraud Risk Analytics:** Using historical claim data to identify unusual behaviors such as duplicate claims or unusual frequency of withdrawals.
- **Virtual Assistants:** Member-facing bots that can provide status updates, policy clarifications, and pension-related User validation and verifications.
- **Smart Planning Tools:** AI-based calculators that tailor forecasts based on contribution patterns, and market trends.
- **Sentiment Analysis:** Extracting member sentiment from feedback forms and social media interactions to proactively address grievances.

Opportunities for Collaboration

- University Partnerships: With TU, KU, and private colleges to build an AI research ecosystem.
- Startup Incubation: Supporting fintech startups working on AI-driven pension models.
- Policy Dialogues: Engaging MoF, NRB, and NID to create an enabling AI environment.

8. Comparative Matrix: EPF Nepal vs Global Institutions

Category	Global Funds (e.g., Japan, Norway)	EPF Nepal
AI-driven Investment	Advanced predictive modeling	None
Member Interaction	AI chatbots & NLP agents	Manual/Call center-based
Claim Verification	Real-time AI anomaly detection	Manual & rule-based
Financial Forecasting	AI-powered simulations	Excel-based modeling
User Personalization	Deep personalization & segmentation	Generic communication
Cybersecurity AI	Adaptive AI monitoring	Basic rule-based firewalls

Conclusion and Recommendations

Artificial Intelligence offers a path toward greater efficiency, transparency, and member-centric services in Nepal's financial sector. However, for institutions like EPF Nepal, a successful transition depends on addressing deep-rooted challenges—from data readiness and infrastructure to culture and regulation.

Strategic Recommendations for EPF Nepal

1. **Establish an AI Task Force:** Include IT, finance, HR, and compliance stakeholders to drive AI governance.
2. **Digitize Foundational Data:** Build centralized, structured databases by digitizing decades of records.
3. **Develop Pilot Projects:** Start with high-impact, low-risk projects such as fraud analytics.
4. **Train the Workforce:** Create continuous professional development programs to technical and non-

technical staffs in data literacy and AI basics.

5. **Engage in Policy Advocacy:** Collaborate to shape AI governance frameworks that consider public institutions.
6. Invest in Scalable Infrastructure: Adopt policies and modern APIs to support future AI tools.
7. **Incentivize Innovation:** Establish performance-linked rewards for staff who contribute to AI project success.

With careful planning, collaboration, and commitment, EPF Nepal can leverage AI not just to modernize, but to lead a new era of pension management in South Asia—driven by data, focused on service, and aligned with global best practices.

References

1. Digital Nepal Framework – Ministry of Communication and IT
2. Digital EPF Framework – Employees Provident Fund, Nepal
3. *Annual Report* 2022/23.– Employees Provident Fund, Nepal
4. World Economic Forum (2020). *The Future of Financial Infrastructure: An Ambitious Look at How Blockchain Can Reshape Financial Services*. https://www.weforum.org
5. McKinsey & Company (2023). *Artificial Intelligence in Banking: Winning Strategies in the Digital Age.* https://www.mckinsey.com
6. Nepal Rastra Bank (2021). *Financial Technology Guidelines 2078*. https://www.nrb.org.np
7. Deloitte (2021). *AI and Risk Management in Financial Services.* https://www2.deloitte.com
8. Accenture (2022). *AI in Finance: Innovation That Pays*. https://www.accenture.com
9. International Labour Organization (ILO). *Social Protection for the Informal Economy in Nepal*. https://www.ilo.org
10. PwC (2020). *AI Predictions: Financial Services Industry Trends*. https://www.pwc.com
11. Harvard Business Review (2019). *What AI Can and Can't Do (Yet) in Financial Services.* https://hbr.org
12. OECD (2021). *AI Principles and Frameworks for Responsible Use.* https://www.oecd.org
13. World Bank (2023). *Nepal Digital Economy Assessment.* https://www.worldbank.org
14. Nepal Telecommunications Authority (NTA) (2022). *MIS Reports on Internet Penetration and Digital Infrastructure.* https://nta.gov.np
15. Brookings Institution (2022). *Ethics and Governance of Artificial Intelligence*. https://www.brookings.edu

"The Role of the Employees Provident Fund in Contributory Pension and Social Security"

Dr. Dilip Raj Paudel*

Abstract

This paper examines the role of the Employees Provident Fund (EPF) in Nepal as a cornerstone of contributory pension and social security for its contributors. While the traditional non-contributory pension system has provided lifelong benefits to government servants and formal organized institution, it has also imposed a growing fiscal burden on the state. The enactment of the Pension Fund Act (2075) and subsequent reforms marked a turning point by institutionalizing a contributory model managed by the EPF. The paper traces the historical evolution of Nepal's pension architecture, distinguishing between contributory and non-contributory schemes, and situates national reforms within broader global trends.

Despite progress, several challenges persist: limited coverage of informal sector workers, actuarial imbalances between contributions and benefits, inflationary pressures, investment risks, governance gaps, and weak member awareness. Comparative insights from Malaysia, South Korea, and India underscore the importance of institutional integration, diversified and sustainable investment strategies, digital service delivery, and strong actuarial governance.

The study argues that expanding EPF's reach to informal workers, institutionalizing inflation-indexed benefits, and prioritizing pension literacy are critical for long-term adequacy and equity. Sustaining reforms further requires policy coherence, fiscal discipline, transparency, and inclusivity. Positioned at the center of Nepal's evolving social protection system, the EPF can transform fragmented pension arrangements into a financially sustainable and socially inclusive framework.

Keywords: Provident Fund, pension, Social security, Fiscal sustainability, social protection

* Senior Manager, Employees Provident Fund

1. Background

Social security is an integral part of a modern nation-state. A social security system plays a crucial role in mitigating the economic and social risks that arise in citizens' lives due to various reasons. In many countries, a contributory pension system is prioritized to ensure a minimum standard of living for individuals who lose their ability to work due to old age, unemployment, disability, maternity, illness, or workplace accidents.

In Nepal, government employees have long been provided with a budget-based pension facility. However, this has created a huge burden on the state's economy, as a result of which the need for a contributory system has increased. In this context, the Employee's Provident Fund (EPF) has emerged as a major institutional mechanism that is responsible for managing the contributory pension for all government employees (civil servants, Nepal Army, Nepal Police, Armed Police Force, special services, teachers) and employees of institutions and government supported/grant-receiving organizations appointed after July 16, 2019 (Shrawan 1, 2076). It is contributing to strengthening the social security system by institutionalizing the contributory pension scheme.

The Constitution of Nepal, 2072, under Article 35 of fundamental rights, guarantees every citizen the right to receive free basic health services from the state. Similarly, Article 34 (2) of the Constitution grants workers the right to contributory social security, and Article 43 grants the right to social security to the poor, helpless, disabled, helpless single women, and children, among others.

The current Fifteenth Plan has a vision of creating a sustainable social security system for all, an equitable society, and the foundation of a welfare state. It aims to make social security and protection sustainable, universal, and accessible to implement citizens' rights and strengthen citizens' trust in the state. The objectives of the 15th plan are to involve citizens in a mandatory and universal social security system, provide social protection to economically and socially marginalized and at-risk communities, and mitigate citizens' economic, social, environmental, and other risks through social security and protection. To achieve these objectives, the strategies adopted are to expand social assistance and protection programs to increase access, expand and universalize contributory social security schemes, and develop a tiered coordination and inter-governmental information system for social security, assistance, and protection.

Social security is a matter of global concern and management, and various international organizations, including the United Nations, have developed, promoted, facilitated, and set standards for such programs. To implement the Constitution of Nepal, periodic plans, and international treaties and agreements, the Government of Nepal has been running social security and protection programs for citizens in both formal and informal sectors. These programs are either contributory or non-contributory. In the context of Nepal, social security refers to the following:

- Cash and in-kind support or assistance provided to mitigate risks encountered during life.

- Programs run to provide easy access to social and economic services for poor citizens.
- Support programs provided to families to cope with disasters.
- Reservations, special services, and facilities that help marginalized and excluded citizens live a dignified life based on equality.

Out of Nepal's total population, about 20.7 million people are in the working-age population. Of this workforce, about 7.1 million are employed in some form, and about 900,000 people are fully unemployed. Of the approximately 7.1 million people employed, about 2.7 million are in the formal sector, and the remaining 4.4 million are in the informal sector. The formal sector includes government employees under the civil service, Nepal Army, Nepal Police, Armed Police Force, teachers, Nepal Special Service, and employees and workers working in public and private sector organized institutions.

Approximately 500,000 people enter the labor market in Nepal every year. Approximately 1,000 young people leave the country every day, and remittance income is 25.4% of the gross domestic product. 36.5% of the workforce is engaged in the formal sector, and the unemployment rate is 11.4%. The labor force participation rate is 38.5%, and the compulsory labor participation rate is 1.2 per thousand.

2. Social Security and Pension System

2.1 Definition of Social Security

Generally, social security is a system or arrangement that reduces or mitigates the risks, insecurity, and uncertainty that arise in a person's life due to various reasons. It aims to provide economic, social, and psychological support to people in situations such as illness, disability, unemployment, old age, maternity, or premature death. "Social security refers to the protection and support provided by the state or a concerned institution to citizens to ensure a minimum standard of living by reducing the risks arising from conditions such as illness, disability, unemployment, old age, or death".

The main objective of social security is to ensure a minimum standard of living for people, reduce inequality, and maintain social justice. This includes programs such as pensions, health insurance, unemployment benefits, disability benefits, relief for poor families, maternity benefits, and accident insurance. In summary, social security is a protective shield provided by the state or a concerned institution to protect citizens from the inevitable risks and problems of life.

According to the International Social Security Association (ISSA), 'social security' means any scheme or program established by legislation or other mandatory arrangement that provides protection, in cash or in kind, in the event of employment accidents, occupational diseases, unemployment, maternity, sickness, invalidity, old age, retirement, survivorship, or death. This can include benefits for children and other family members, health care, prevention, rehabilitation, and long-term care. It can also cover social insurance, social assistance, mutual benefit schemes, provident funds, and other arrangements that form part of a

country's social security system according to national law or practice.

According to the International Labour Organization (ILO), social security is the protection provided to an individual to maintain a minimum standard of living in the event of social and economic risks.

Social security is an essential cornerstone of a modern state system. The contributory pension system is considered very effective in mitigating risks such as illness, unemployment, old age, disability, and death that arise in citizens' lives. In Nepal, the discussion and practice of a contributory system are also intensifying to make the social security system sustainable and equitable. In this context, the role of the Employee's Provident Fund (EPF) seems to be very important.

Pension: Pension is an integral part of social security. It can be defined as an amount provided to sustain a person's livelihood after retirement from service. A pension is a reward given regularly on a monthly basis to a person and their family after they retire from regular service, so that their livelihood is simple, easy, and effective after they have dedicated their productive life to the service of the nation.

2.2 Global Trends

Social security and pension systems are managed differently in various countries around the world.

a) **Contributory Social Insurance in Developed Countries:** Contributory social insurance is prevalent in Europe, North America, and some Asian countries. Operated by the contributions of both employees and employers, these systems ensure long-term financial security in old age, disability, unemployment, and death. For example, in countries like Germany, Japan, and South Korea, social insurance reduces the financial burden on the state and ensures pension benefits for individual contributors.

b) **Mixed Models in Developing Countries:** Developing countries have adopted a mixed model to bring the population working in the informal sector under the social security umbrella. In this model, an attempt is made to provide social security to everyone by combining contributory and state-funded (non-contributory) systems. For example, in India, the Philippines, and Thailand, minimum pension and health insurance facilities are provided for workers in the informal sector.

c) **Pension Reform and Contributory System:** Many countries have transitioned from a noncontributory pension system to a contributory system during pension reform. The main objective is to ensure fiscal sustainability, management of the aging population, and a balance between benefits and contributions. According to studies by the World Bank and ISSA, the contributory system contributes to the long-term stability of the social security system.

2.3 Contributory vs. Non-Contributory Pension Systems

Social security and pension systems can be primarily classified into two types:

a) **Non-Contributory Pension:** In this system, the state fully funds the pension amount, and direct contributions are not taken from the employee or employer. The objective is to ensure a minimum standard of living for all citizens, especially to guarantee social security in old age or disability. The traditional pension provided to government employees in Nepal is an example of this type. In this system, retired employees receive a lifelong pension benefit, and everyone gets equal opportunities from a social justice perspective. However, challenges of this system include the high burden on the state budget, financial sustainability issues with increasing population growth, and the difficulty of covering private sector and informal sector workers.

b) **Contributory Pension:** The contributory pension system is operated by the contributions of both employees and employers and is considered a long-term financially sustainable system.

Both the employee and the employer contribute a certain percentage of the monthly salary. The fund is collected and benefits are provided for the member's old age or other social security needs in the future. Its objective is to ensure long-term fiscal sustainability and strengthen individual savings/retirement security. In this system, benefits are distributed according to individual contributions, the direct financial burden on the state is reduced, and it is easy to include private sector and informal sector workers. However, there are challenges such as low benefits in old age if the initial contribution rate is low, the impact of economic instability or investment risks on future benefits, and the need to ensure member awareness and regular contributions.

Comparison of Contributory and Non-contributory

Feature	Non-Contributory Pension	Contributory Pension
Funding	Fully by the state	Employee + Employer contributions
Sustainability	Dependent on the state budget	Ensures long-term financial sustainability
Benefit Distribution	Equal for all	Varies according to contributions
Inclusivity	Mostly limited to the government sector	Can be extended to the private, semi-governmental, and informal sectors
Challenges	Financial pressure, aging population	Low initial contributions, investment risks, need for awareness

3. Social Security and Pension System in Nepal

According to the constitutional provisions, the state should benefit the non-earning population through non-contributory social security schemes and the earning population through contributory social security schemes. Currently, the social

security programs implemented in Nepal can be classified as follows based on their fundamental characteristics:

a) Non-Contributory Social Security Schemes

- **Social Assistance:** Social assistance has been provided for individuals and families who are economically and socially disadvantaged or need special care or do not have access to basic services. This includes cash and in-kind assistance provided by the state, social security allowances, scholarships, the mother security program, and the day-care meal program. Citizens do not have to contribute to receive this assistance. The population belonging to a specified class, such as senior citizens, single women, people with full disabilities, endangered ethnicities, Dalits, and children, have been receiving benefits under this.
- **Non-Contributory Social Security Program:** This includes benefits such as pensions, gratuities, medical treatment, and children's allowances provided by the government or employers to employees working in government or public bodies. Employees do not have to make any financial contributions to receive this assistance.

b) Contributory Social Security Schemes

This includes contributory provident fund, pension, and other social security schemes. Employees and workers engaged in income generating activities in the government, formal, and informal sectors must contribute periodically to receive these benefits.

3.1 Social Security

The social security allowance, which started with the Government of Nepal's decision in 1994 (B.S. 2051) to give a monthly allowance of Rs. 100 to people aged 75 and above, is considered a

Cash Transfer program at the international level and is sometimes called a Universal Pension Scheme. The amount of this social security allowance and the distribution system have been continuously improved to make them more effective by increasing the amount and improving the distribution system.

In India, there is a scheme called Indira Gandhi National Old Age Pension (IGNOAPS). Under this scheme, individuals aged 60 and above who are below the poverty line (BPL) receive a monthly allowance of Rs. 200 for those aged 60 to 79 and Rs. 500 for those aged 80 and above. However, when providing this amount, a person's income certificate must also be submitted. In Nepal, however, both the rich and the poor receive the allowance.

The system of providing cash payments to individuals at the local level with a receipt has been improved to make payments through the individual's bank account. The allowance, which started at Rs. 100, has been increased, and on the other hand, the age limit for receiving the benefit has also been improved to increase the scope of beneficiaries. The social security programs implemented by the Government of Nepal are as follows.

Details of recipients of social security allowances by target group, rate, and total number

S.N.	Details	Rate	2077/78	2078/79	2079/80	2080/81	2081/82
1	Senior Citizen (70 years)	-	1,314,201	1,322,315	1,627,921	1,689,196	1,660,370
2	Senior Citizen (Dalit 60 years)	-	186,047	191,846	152,801	156,161	151,825
3	Senior Citizen (Single Woman 60 years)	-	280,648	276,493	212,670	181,863	173,560
4	Senior Citizen (Karnali 60 years)	-	20,262	21,068	16,622	16,480	17,159
5	Widow Women	-	350,436	360,502	361,161	389,210	406,900
6	Disabled 'A' Category	-	55,059	63,343	66,281	68,306	68,861
7	Disabled 'B' Category	-	105,051	128,223	138,716	145,517	149,102
8	Child (Specified Area)	-	699,855	806,257	761,093	800,036	724,861
9	Dalit Child	-	421,343	410,120	341,468	360,311	321,759
10	Endangered Indigenous Nationalities	-	22,544	22,538	22,208	22,393	21,992
Total			**3,455,446**	**3,602,705**	**3,700,941**	**3,829,473**	**3,706,389**

Source: Economic Survey, 2082

Details of Social Security Programs operated by various bodies

a) Government of Nepal, Province Government, and Local Governments

1. Non-contributory pension, gratuity, leave, and medical treatment facilities for employees.
2. Contributory pension, gratuity, provident fund, and term life insurance for employees.
3. Social assistance programs for senior citizens, single women, disabled people, endangered ethnicities, Dalit children, and children from specified areas.
4. Health insurance program for all Nepalese.

b) Employee's Provident Fund (EPF)

Preamble of the Act: The preamble of the Employee's Provident Fund Act, 2019, states that the EPF was established to manage provident funds, pension funds, and other social security funds for employees of the Government of Nepal and organized institutions, other employees, and self-employed individuals.

Objectives of the Fund: To manage the provident fund, pension fund, and other social security funds for employees of the Government of Nepal, organized institutions, and other institutions, and self-employed individuals.

Schemes operated by the Fund:

1. Provident Fund Scheme.
2. Pension and Gratuity Scheme.
3. Social Security Scheme (Non-contributory):
    - Contributor Funeral Grant Scheme.
    - Contributor Accident Compensation Scheme.
    - Maternity and Childcare Scheme.
    - Contributor Healthcare Scheme.

c) Citizen Investment Trust

Preamble of the Act: The Citizen Investment Trust was established with the objective of encouraging the general public to save capital for the economic development of the country, increasing investment opportunities, operating retirement funds and social security programs, and bringing dynamism to the capital market.

Schemes operated by the Fund:

- Term Life Insurance Program.
- Gratuity Scheme.
- Employee Savings Growth Retirement Scheme.
- Contributor Housing Program.
- Pension Scheme.

d) Social Security Fund

Objective of the Act: According to the Contributory Social Security Fund Act, 2074, the objective is to ensure the right to contributory social security for workers and provide social security to contributors. The Social Security Fund was established to operate and manage this.

Schemes operated by the Fund:

- Healthcare, Health, and Maternity Protection Scheme.
- Accident and Disability Benefit Scheme.
- Dependent Family Security Scheme.
- Old Age Security Scheme.
- Pension Scheme.

e) Health Insurance Board

Objective of the Act: According to the Health Insurance Act, 2074, the objective is to protect the right of citizens to receive quality health services, mitigate the financial risk of the insured through prepaid health insurance, and enhance the efficiency and accountability of health service providers to ensure easy access to health services for all citizens. The Health Insurance Board was established to operate and manage this.

Schemes operated by the Fund:

- Promotional services such as disease, nutrition education, behavior change, and psychosocial counseling.
- Immunization, family planning, etc.

3.2 Development of Pension System in Nepal

The initial history of the pension system in Nepal is linked to global events. Contributory pension was first started in Germany during the time of Bismarck in 1883, and it was also implemented in America in 1935. Provident fund, gratuity, and pension are considered key elements of social security.

The pension system in Nepal is believed to have started when the then Prime Minister Shree Teen Chandra Shamsher arranged

for a fixed annual allowance (Khanagi) for Nepali soldiers who returned from World War I with injuries.

In Nepal, the Military Fund was established for the Nepal Army in 1934 (B.S. 1991), and the provident fund system was started for civil servants in 1944 (B.S. 2001). The management of the teachers' provident fund started in 1979 (B.S. 2036).

The pension system in Nepal also started with the provision of pension for soldiers retiring from the Nepal Army. On August 29, 1941 (Bhadra 17, 1998), on the occasion of his birthday, the then Prime Minister Shree Teen Juddha Shamsher announced that soldiers in military service would receive one-fifth (1/5) of their salary as a lifelong pension. For civil servants, on November 29, 1942 (Mangsir 14, 1999), a Two-Stamp Sanad was issued, initiating a provision to give one-sixth (1/6) of the position's salary as a pension to employees who had completed 25 years of service. The pension system for teachers started in 2004 (B.S. 2061).

To manage the increasing expenses from the non-contributory pension system, the Government of Nepal issued the "Pension Fund Act, 2075" for the management of contributory pension. According to a decision of the Government of Nepal's Council of Ministers on July 31, 2019 (Shrawan 16, 2076), the Employee's Provident Fund (EPF), established under the Employee's Provident Fund Act, 2019, was designated as the body responsible for operating the pension fund by using the authority granted by Section 24 of the Pension Fund Act, 2075. A notice to this effect was published in the Nepal Gazette on August 18, 2067 (B.S.).

According to a decision at the ministerial level on July 5, 2020 (Ashad 22, 2077), the responsibility for operating the fund for the contributory pension of employees working at the local level was given to the Employee's Provident Fund, and the Ministry of Finance wrote to the Ministry of Federal Affairs and General Administration on July 12, 2020 (Ashad 28, 2077) to make and implement a law for this. According to this, a system has been implemented since July 16, 2019 (Shrawan 1, 2076), where newly appointed government employees contribute 6.0% of their salary, and the government and employer add another 6.0%, for a total of 12.0% contribution. In the context of teachers, the management of a contributory pension has been included since April 14, 2025 (Baisakh 1, 2082).

The provision of a monthly social security allowance of Rs. 100 for people aged 75 and above since 1994 (B.S. 2051) is also considered a universal pension. Currently, the social security allowance provided by the state has been increasing. This system is being continuously improved by updating it to international standards.

Although the pension system for government employees is paid according to clear rules, an attempt has been made to start a pension system for the private sector through the Social Security Fund, but the time to receive such a pension has not yet been reached. However, challenges in the pension system are increasing with the total expenditure and the growth in the number of employees.

The current social security and pension system in Nepal can be divided as follows:

a) Non-Contributory Pension for Government Employees

After the government service period, employees are provided with a lifelong pension benefit. The entire pension amount is funded directly from the state's financial resources. Retired employees are ensured a secure life and long-term financial security after completing their service. According to current data, government pension expenses account for more than 15% of the budget, and with the growing aging population, the direct financial burden on the state is likely to increase further in the future. The system is mainly limited to the government sector, and it is difficult to include workers from the private and informal sectors, posing a challenge to financial sustainability.

b) Contributory Pension for Government Employees

According to the decision of the Government of Nepal on July 31, 2019 (Shrawan 16, 2076), the Employee's Provident Fund was assigned the responsibility for operating and managing the pension fund as per the Pension Fund Act, 2075. Accordingly, the fund has been managing the pension fund for employees of the Nepal Civil Service, Nepal Army Service, Nepal Police Service, Armed Police Force, Nepal, and Nepal Special Service appointed since July 16, 2019 (Shrawan 1, 2076), and since April 14, 2025 (Baisakh 1, 2082), teachers have also been included in the contributory pension fund.

c) Contributory Social Security for the Private Sector

Traditionally, private sector workers did not have a systematic pension facility. With the establishment of the Employee's Provident Fund (EPF), Citizen Investment Trust (CIT), and Social Security Fund (SSF), and the start of various contributory schemes, private sector workers have started to gain access to long-term savings and pensions.

In this system, the Employee's Provident Fund(EPF) manages the provident fund, pension, and various types of retirement funds, including non-contributory and contributory social security, for employees working in government, semi-government, government institutions, government bodies, government grant-receiving organizations, and the formal sector. It also provides financial facilities and non-contributory social security benefits to members.

The Citizen Investment Trust (CIT) also operates savings programs and retirement funds for employees and citizens in the government, non-governmental, and private sectors, and provides financial facilities to members. The Social Security Fund (SSF) operates contributory social security programs for the private and informal sectors and also provides financial facilities to members.

Although the benefits are ensured based on contributions, the direct financial pressure on the state is reduced, and social security is expanding to the informal and semi-governmental sectors, factors such as the difficulty of ensuring initial awareness and regular contributions and the limited plans to include informal sector workers are still challenging.

4. Role of Employee Provident Fund

The Employee Provident Fund (EPF) was established in 1962 (B.S. 2019). In its initial phase, it targeted only government employees and workers of public institutions. Over time, the fund has expanded its services to the private sector, semi-governmental institutions, and public enterprises. The EPF has built the basic structure of the formal social security system in Nepal by operating a contributory provident fund and pension system. It is considered an institutional milestone for promoting organized savings and post-retirement social security in Nepal.

The legal basis of the EPF is the Employee Provident Fund Act, 2019 (1962 AD), which has been amended and implemented over time. The objective is to manage the provident fund, pension fund, and other social security funds for employees of the Government of Nepal, organized institutions, other institutions, and self-employed individuals. The primary responsibility of the fund is to manage the provident fund using the authority granted by the Employee Provident Fund Act, 2019 (1962 AD).Similarly, EPF has responsibilities to manage the pension fund under the Pension Fund Act. 2019 (2075 BS). The scope of the fund is as follows:

4.1 Provident Fund Scheme

a) **Employees who must be mandatorily affiliated with the Provident Fund**

- Civil servants, military, police, armed police of government service.
- Government agency, Institutions owned or controlled by the Government of Nepal
- Employees of organized institutions.
- Employee of University and Teachers of community schools.

b) **Employees who can voluntarily affiliate with the Provident Fund**

- Employees of Private institutions.
- Teachers of Private schools.
- NGO/INGO
- International Agency
- Informal Sector, Self-business, Professionals etc.

4.2 Pension Fund Scheme:

a) **Employees who must be mandatorily affiliated with the Pension Fund**

- Civil Service
- Nepal Police Service.
- Armed Police Force Nepal.
- Nepal Special Service.
- Government Teachers (included since April 2025/Baisakh 2082).

b) **Employees who can be affiliated with the fund by policy decision, or lawand agreement**

- Employees working under provincial and local governments.
- Institutions owned or controlled by the Government of Nepal or receiving regular grants from the Government of Nepal.
- Government agency, Institutions owned or controlled by the Government of Nepal
- Employees of organized institutions.
- Employees of University

Besides this, according to the directive of the Ministry of Finance, Government of Nepal, dated August 4, 2020 (Shrawan 19, 2077), public bodies owned or controlled by the Government of Nepal or receiving regular grants from the Government of Nepal have been operating contributory schemes in accordance with the provisions of the "Regulations for the Operation of the Pension and Gratuity Fund for Public Body Employees, 2081" after signing an agreement with the fund.

The following schemes are included:

a) Contributory Lifelong Pension Scheme.

b) Contributory Periodic Pension Scheme.

c) Contributory Gratuity Scheme.

In addition, the fund can operate and manage the following special schemes for public bodies:

a) Lifelong pension facility.

b) Gratuity facility.

c) Other facilities.

4.3 Social Security Benefits:

The following provisions of social security benefits provided to the contributors of EPF. These schemes are non-contributory scheme, benefited by the EPS's welfare fund.

a) Funeral Grant Scheme: If a contributor dies during their service, a funeral grant of Rs. 40,000.00 (forty thousand rupees) can be paid to their rightful heir.

b) Maternity and Childcare Scheme: If a contributor or their wife gives birth, a maternity and childcare benefit of Rs. 7500.00 (seven thousand five hundred rupees) per delivery, up to a maximum of fifteen thousand rupees during the service period, can be paid to them.

c) Accident Compensation Scheme: If a contributor dies or becomes completely disabled in an accident during their service, an accident compensation of Rs. 200000.00 (two hundred thousand rupees) can be paid to the contributor or their rightful heir.

d) Healthcare Scheme:

- **Ordinary Diseases:** For ordinary diseases for which a contributor or their spouse has been hospitalized for treatment, a cost of up to one hundred thousand rupees per year can be reimbursed to the contributor, their spouse, or their rightful heir.
- **Fatal Diseases:** For fatal diseases for which a contributor or their spouse has been hospitalized for treatment, a cost of up to one million rupees during the service period can be reimbursed to the contributor, their spouse, or their rightful heir.

e) Other facilities: The fund also offers various facilities, such as share facilities and housing projects in the projects it has invested in.

4.4 Financial Benefits

The following provisions of loan or financial benefits provided to the contributors of EPF. These schemes are as given below:

a) Special Loan (90% Loan): In view of the financial needs of contributors, the Fund has been providing Special Loan facilities since 2000 AD (2057

B.S.).Contributors who have regularly deposited to the Fund for at least two years are eligible to utilize up to 90 percent of their accumulated savings as a loan.

This loan facility can be obtained by being physically present at the Fund's Thamel Office, Service Center Lagankhel, Service Center Singha Durbar, as well as at all branch offices and service centers across the country. Since May 2020 (Jestha 2077 B.S.), contributors have also been able to apply for the Special Loan online, with the approved amount deposited directly into their respective bank accounts.

b) **House Loan:** The House Loan Facility enables contributors to meet key financial needs such as constructing a house, purchasing a house, or adding additional floors. Contributors with at least two years of regular deposits and a minimum of two years of service remaining before retirement are eligible. The maximum loan limit is based on the contributor's remaining service period and collateral valuation—up to ten years' salary scale for those with less than ten years of service left, and up to fifteen years' salary scale for those with more, with an overall ceiling of NPR 10 million. Collateral must be land or house registered in the name of the contributor, spouse, or jointly in both names within the area specified by the Fund.

c) **Education Loan:** The Education Loan Facility allows contributors to finance higher education for themselves, their spouse, or their children. Contributors with at least two years of regular deposits and a minimum of two years of service remaining before retirement are eligible to apply. The maximum loan limit is determined by the contributor's remaining service period and collateral valuation—up to ten years' salary scale if less than ten years of service remain, and up to fifteen years' salary scale if more, with an overall ceiling of NPR 4 million. The lower of the salary-based calculation or the collateral valuation shall apply as the maximum limit. Collateral must consist of land or house property registered in the name of the contributor, spouse, or jointly in both names, and located within the area specified by the Fund.

d) **Easy Loan Facility:** This Loan Facility is provided to contributors for social activities and other unforeseen needs. Eligible contributors must have at least two years of regular deposits with the Fund and a minimum of two years of service remaining before retirement. The maximum loan limit is based on the contributor's remaining service period and collateral valuation—up to ten years' salary scale if less than ten years of service remain, and up to fifteen years' salary scale if more, with an overall ceiling of NPR 6 million. The lower of the salary-based calculation or collateral valuation will apply as the maximum limit. Collateral must consist of land or house property registered in the name of the contributor, spouse, or jointly in both names, and located within the area specified by the Fund.

e) **House Renovation Loan Facility:** The House Renovation Loan Facility supports contributors in financing the repair and maintenance of their houses. Eligible contributors must have at least two years of regular deposits and a minimum of two years of service remaining before retirement. The loan ceiling is determined based on the contributor's remaining service period and collateral valuation—up to ten years' salary scale if less than ten years of service remain, and up to fifteen years' salary scale if more. The lower of the salary-based calculation or the collateral valuation shall apply, with an overall maximum limit of NPR 4 million. Collateral must consist of house or land property located within the area specified by the Fund and registered in the name of the contributor, spouse, or jointly in both names.

f) **Land Purchase Loan Facility :** It enables contributors to purchase land within the area specified by the Fund. Contributors must have at least two years of regular deposits and a minimum of two years of service remaining before retirement to be eligible. The maximum loan amount is determined on the basis of the remaining service period and collateral valuation—up to ten years' salary scale for those with less than ten years of service remaining, and up to fifteen years' salary scale for those with more. The lower of the salary-based calculation or the collateral valuation shall apply, with an absolute ceiling of NPR 10 million (one crore). Collateral must consist of land registered in the name of the contributor, the spouse, or jointly in both names, and located within the Fund's designated area.

5. Challenges

5.1 Scope of the Informal Sector

Approximately 80% of Nepal's labor market is in the informal sector (ILO, 2022). However, their participation in EPF or other contributory social security schemes is minimal. This creates a problem of exclusion in social security. The legal framework and incentive mechanisms to bring the informal sector into formal fund schemes are still weak.

- The majority of informal sector workers are not included in the pension system.
- This creates inequality in social security coverage.
- Solution: Adopt a mixed model and policies that ensure membership and contributions for informal sector workers.

5.2 Imbalance between Contribution Rates and Benefits

- Low initial contribution rates result in low pension amounts in old age. It is challenging to maintain an actuarially balanced relationship between the contribution rate and benefits in schemes like the EPF and Contributory Pension Fund for a long time.
- A balance between contribution and benefit is necessary to ensure maximum benefits.
- Solution: Improve the contribution and benefit structure through an actuarial study.

- Excessive benefit distribution can make the fund unstable.
- It can also cause dissatisfaction among contributors. For this, regular actuarial valuation and policy reforms to balance contributions/benefits are necessary.

5.3 Inflation and Demographic Changes

- Inflation: The savings made by contributors can lose their real value in the long term. The benefit amount may find it difficult to sustain the standard of living. Inflation reduces the real value of pension benefits.
- EPF and other institutional structures face challenges of administrative efficiency, transparency, and accountability.
- Delays in service delivery, limited use of digital systems.
- Solution: Digital systems, regular audits, transparent and accountable structure.

5.4 Investment Risk

The challenge of investing collected funds in a secure yet profitable manner. Questions about transparency in investment management.

5.5 Lack of Awareness

Members do not have sufficient information about the schemes.

5.6 Policy Ambiguity

Lack of coordination among various bodies.

6. Prospects for Reform and Policy Recommendations

Although Nepal's contributory pension and social security system has achieved significant milestones, some reforms are necessary to ensure long-term financial stability, inclusion, and administrative efficiency.

6.1 Expanding Coverage to the Informal Sector

- Approximately 80% of Nepal's labor market is still in the informal sector. To include them in contributory funds like the EPF, flexible and attractive contribution systems should be adopted for informal sector workers.
- Voluntary Provident Fund schemes for self-employed and small entrepreneurs should be made attractive.
- Incentives such as matching contributions (partial contribution from the government or employer) can be implemented.
- Access can be increased for rural and informal workers by using digital payment systems (mobile wallets, QR-based payment gateways).
- Millions of workers in the informal sector are still not included in the pension system.
- Suggestions:
  - Policy to include informal sector workers in contributory schemes.
  - Ensure initial contributions through subsidies and incentives.
  - Awareness campaigns and cooperation with local bodies.

6.2 Institutional and Policy Integration

- Integrate the structure and experience of the EPF into the overall social security policy. In the long term, the EPF can be used as a pillar institution to develop an integrated and comprehensive social security system.
- Institutional consolidation can be increased in Nepal by learning from international practices (e.g., South Korea's National Pension Service, Malaysia's EPF).
- Bring workers from the private, semi-governmental, and informal sectors under a single social security umbrella.
- Policy advice, data, and actuarial studies to improve schemes.

6.3 Technical Improvements

Digitalization: Digitize member records, and promote contributor-centric services through self-service online portals and mobile apps.

- Manage member data, contributions, and benefits through digital means.
- Transparency through real-time tracking and online services.

6.4 Improving Investment Strategies

- Diversify the investment portfolio (infrastructure bonds, green investments, PPP projects). Long-term investment in sectors such as capital market, infrastructure, and renewable energy.
- Ensure long-term sustainability by adopting the concept of risk-adjusted returns. Use risk management tools.
- Priority can be given to ESG (Environmental, Social, Governance) based investment standards.
- A diversified portfolio to ensure long-term financial stability.
- Risk assessment and periodic auditing.

6.5 Measures to Ensure Long-Term Sustainability

- Regular actuarial valuation to assess the balance between contributions and benefits.
- Protect the real value of the benefit amount through inflation indexing.
- Improve institutional governance: transparency, accountability, anti-corruption measures.
- Awareness campaigns and financial literacy programs to increase member participation.
- Balance between contribution rate and benefit ratio.
- Budget planning and risk management framework.
- Ensure periodic policy review and improvement.

7. Conclusion

A contributory pension is essential for building a sustainable social security system in Nepal. The development of the social security and pension system in Nepal is extremely necessary to ensure long-term financial sustainability and inclusivity. The contributory pension system works as an important measure to ensure long-term financial stability and reduce the burden on the government budget. While

the non-contributory pension system is creating a burden on the state's economy, the contributory pension scheme started by the Employee's Provident Fund is an important step toward sustainability.

The Employee Provident Fund (EPF) is established as a major pillar of contributory pension and social security in Nepal. It has provided a means to protect millions of workers in the government, semi-government, and private sectors from old age and other social risks. This system can be made even stronger through the cooperation of not only the EPF but also the government and other stakeholders. Efforts to cover the informal sector, strengthen investment, and provide transparent services to members can make this institution the backbone of Nepal's social security system. However, ensuring long-term sustainability, extensive coverage, and a balance of benefits and contributions is crucial.

References

- Asian Development Bank (ADB). (2020). *The Social Protection Indicator for Asia*. Manila: ADB.
- Barr, N., & Diamond, P. (2008). *Reforming pensions: Principles and policy choices*. Oxford University Press.
- Government of Nepal, Ministry of Finance (MoF). (2022). *Economic Survey 2021/22*. Kathmandu.
- Holmes, R., et al. (2019). *A social protection system for Nepal: Review and Recommendations*. ODI.
- International Labour Organization (ILO). (2017). *World Social Protection Report* 2017–19. Geneva: ILO.
- International Labour Organization (ILO). (2022). *Social protection for the informal economy in Nepal*. Geneva: ILO.
- International Social Security Association (ISSA). (2020). *Social Security Programs Around the World.* Geneva: ISSA.
- Palacios, R., & Robalino, D. (2020). *Pensions in the COVID-19 era: Global challenges*. World Bank Policy Note.
- Pension Fund Act, 2019 (Nepal). Government of Nepal.
- World Bank. (2005). *Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform*. Washington, DC: World Bank.

Relevancy of Green Finance for Employees Provident Fund

Umesh Thapa*

Background

Employees Provident Fund (EPF), established in 2019 B.S. under the Employees Provident Fund Act, 2019B.S. It has mandated to manage the provident fund and contributory pension fund system in Nepal. The EPF administers retirement savings for employees working in the government, public enterprises and private sector. As a trustee institution, the EPF ensures long-term financial security for its members through systematic savings and investment.

With more than 578,000 PF contributors and 96,000 contributory pension fund contributors under its umbrella, the EPF currently manages a substantial portfolio of assets, playing a crucial role in mobilizing domestic savings for national development. EPF's investment strategy has been focused on sectors deemed crucial for economicdevelopment of the nation, such as infrastructure, hydropower, banking, and government securities, with a strong emphasis on risk management and stable returns for its contributors. Over the decades, the EPF has evolved from a savings-based institution to a multifaceted investment manager with a growing asset base exceeding NPR 623.21 billion.

Nepal finds itself at a critical juncture concerning climate change and sustainable development. Despite contributing minimally to global greenhouse gas emissions (less than 0.1%), Nepal is disproportionately vulnerable to the impacts of climate change. The country's diverse topography, ranging from the fragile Himalayan mountains to the fertile Terai plains, exposes it to a myriad of climate-induced hazards, including glacial lake outburst floods, erratic monsoons leading to severe floods and landslides, and prolonged droughts. These events threaten lives, livelihoods, and critical infrastructure, particularly impacting climate-sensitive sectors like agriculture, which forms the backbone of Nepal's economy and supports a large portion of its population. Recognizing these profound threats, Nepal has committed to sustainable development goals (SDGs) and climate change mitigation and adaptation initiatives. The government

* Senior Officer-Risk Management, Prime Commercial Bank Ltd.

has formulated national policies, including the Environment Protection Act, 2076 B.S., National Climate Change Policy, 2076 B.S., Nationally Determined Contribution (NDC), 2020 and NDC Implementation Plan-2023, Nepal's Long-Term Strategy for Net Zero Emissions (LTS), 2021 aiming for net-zero carbon emissions by 2045 A.D. Globally, there is a growing consensus on the importance of integrating Environmental, Social, and Governance (ESG) factors into investment decisions, signaling a paradigm shift towards sustainable finance. This backdrop necessitates a re-evaluation of investment strategies for large institutional investors like the EPF, urging them to consider the dual objectives of financial returns and environmental sustainability.

The relevance of green finance is more pronounced than ever, especially for long-term institutional investors such as the EPF. With a growing emphasis on sustainable investments, a focus on green finance provides an opportunity for the EPF to lead by example, contributing to national development while mitigating environmental and financial risks. This article explores the concept of green finance, the EPF's investment portfolio, and the practical steps that can make green finance a strategic focus for the fund in the coming decades.

1. Green Finance

Green finance is broadly defined as financial products and services that facilitate investments in environmentally sustainable and climate-resilient economic activities. It encompasses a wide array of financial instruments and mechanisms designed to channel capital towards projects that yield positive environmental outcomes, such as reducing greenhouse gas emissions, conserving natural resources, promoting renewable energy, and enhancing biodiversity. The core principles of green finance emphasize long-term perspectives, risk mitigation related to environmental factors, and transparent reporting on environmental impacts. It differs from traditional finance by explicitly integrating environmental considerations into financial decision-making, aiming to internalize environmental externalities and reduce perception of risk associated with sustainable ventures.

Key instruments within green finance include:

- **Green Bonds:** Debt instruments used to finance projects with environmental benefits, issued by governments, corporations, or multilateral organizations. Nepal could see the issuance of sovereign green bonds or bonds from state-owned enterprises involved in sustainable projects. Nepal Infrastructure Bank Limited (NIFRA) has issued the country's first-ever publicly listed Green Bond. The proceeds will exclusively support renewable energy initiatives, paving the way for cleaner and more resilient infrastructure in Nepal.
- **Green Loans:** Loans provided by financial institutions for environmentally friendly projects, often with preferential terms.
- **Sustainable Equity Funds:** Investment funds that focus on companies demonstrating strong environmental

performance and sustainable business practices.

- **Carbon Finance Mechanisms:** Financial tools related to carbon markets, such as carbon credits and emissions trading, though these are less developed in Nepal.
- **Impact Investing:** Investments made with the intention to generate positive, measurable social and environmental impact alongside a financial return.
- **Blended Finance:** The strategic use of development finance for the mobilization of additional finance from private investors to achieve sustainable development.

The benefits of embracing green finance are multi-faceted. Environmentally, it directly contributes to climate change mitigation and adaptation, leading to cleaner air and water, healthier ecosystems, and enhanced resilience to climate shocks. Economically, green finance stimulates new markets, fosters innovation in green technologies, creates green jobs, and can lead to long-term financial stability by reducing exposure to carbon-intensive assets and the associated transition risks. For investors like the EPF, it can improve reputation, attract a broader base of environmentally conscious contributors, and potentially offer stable, long-term returns from resilient and future-proof investments. Moreover, by integrating environmental factors, the EPF can proactively manage risks associated with climate change, such as physical risks and transition risks.

Globally, the green finance market has experienced exponential growth driven by increasing awareness of climate risks, growing investor demand for sustainable products, and supportive regulatory frameworks. International financial institutions like the World Bank, Asian Development Bank (ADB), and International Finance Corporation (IFC) are actively promoting green finance in developing countries through various funding mechanisms, technical assistance, and capacity building initiatives. Many countries are developing green finance taxonomies and regulatory guidelines to standardize green investments and prevent greenwashing. This global momentum presents a significant opportunity for the EPF to tap into international expertise and aligning its investments with global best practices in sustainable finance.

2. Current Investment Portfolio of THE EPF

The primary source of the EPF is the provident fund and retirement fund collected from its contributors. It has mobilized resources in various areas to generate income. The Employees Provident Fund Act, 2019 B.S. has provided the right to mobilize its resources; accordingly, it has invested in the following areas (Table-1) in F.Y. 2080/81:

Table 1: Sectoral Investment Portfolio of the EPF (as on Ashadh End, 2081)

Area	Amount (NPR in millions)	% of portfolio
Government bonds & debentures	1,054.70	0.19
Shares	25,207.10	4.57
Debentures	6,090.50	1.11
Fixed Deposits of BFIs	167,903.10	30.47
Project Financing	87,325.00	15.85
Loans to the EPF contributors	262,500.60	47.64
Building and Housing	908.50	0.16
Total	550,989.50	100

(Source: Annual report of the EPF for F.Y.2080/81)

The EPF primarily provides special loan, land purchase loan, home loan, house maintenance loan and education loan to its contributors, which account for approximately 47.64% of its total investment portfolio. In addition, the EPF invests in fixed deposits of BFIs, project financing, and debentures, which constitute 30.47%, 15.85%, and 1.11% of the total investment portfolio. The EPF's investments in government bonds and debentures, as well as in building and housing, are nominal, comprising only 0.19% and 0.16% of the total investment portfolio respectively.

3. Investment areas for Employees Provident Fund in Green Finance

Employees Provident Fund of Nepal has been channelizing its considerable investment into a portfolio dominated by sectors critical for national development. These traditional investment areas include significant stakes in hydropower projects, which are vital for Nepal's energy security; infrastructure project financingin consortium with banking and financial sector; and government securities. While these investments have contributed to national economic growth and provided steady returns, a deeper analysis of their environmental footprint and long-term sustainability is needed in the context of climate change. For instance, while hydropower is generally considered as clean source of energy, large-scale projects can have significant environmental and social impacts if not managed sustainably.

The relevancy of green finance for the EPF becomes evident when considering how its investment strategy can be aligned with Nepal's sustainable development goals and climate commitments. There are numerous green investment opportunities that can not only generate financial returns but also contribute positively to the environment and society:

- **Renewable Energy:** While the EPFhas already been significantly investing in hydropower, there's scope to diversify into truly green hydropower (run-of-river projects with minimal environmental impact), solar energy (utility-scale, rooftop, and off-grid

solutions, particularly relevant for remote areas), and potentially wind energy. These investments contribute directly to Nepal's energy independence and carbon emission reduction targets.

- **Sustainable Infrastructure:** The EPF can invest in green initiative areas that incorporate energy-efficient mechanism, reducing operational costs and environmental impact. Investments in sustainable transportation, such as electric vehicle (EV) infrastructure (charging stations, public EV fleets) and urban public transport systems, can significantly reduce air pollution and reliance on fossil fuels. Furthermore, critical areas like water and waste management, including wastewater treatment plants, solid waste recycling facilities, and sustainable irrigation systems, present robust green investment avenues.
- **Sustainable Agriculture and Forestry:** Given Nepal's agrarian economy, investments in climate-smart agriculture technologies and practices (e.g., drought-resistant crops, efficient irrigation, organic farming) can enhance food security and farmer resilience. Reforestation, afforestation, and sustainable forest management projects can also be attractive, offering carbon sequestration benefits and supporting biodiversity.
- **Green Industries and Technologies:** Promoting eco-tourism infrastructure, supporting industries involved in circular economy initiatives (e.g., waste-to-energy, recycling, resource recovery), and investing in energy-efficient manufacturing processes can create new economic opportunities while reducing environmental impact.

As a long-term institutional investor with intergenerational liabilities, the EPF has an obvious interest in the long-term health and stability of the economy and the environment. Therefore, the relevancy between the EPF and green finance is profoundly intertwined. Green investments, by their very nature, often offer stable and predictable long-term returns, aligning well with the EPF's liability profile. By directing capital towards sustainable projects, the EPF contributes directly to national development goals, such as poverty reduction, improved public health, and enhanced climate resilience, thereby strengthening its social license to operate and enhancing its reputation as a responsible investor. This also positions the EPF to benefit from the growing global trend towards sustainable investing, potentially attracting more capital and partnerships.

4. Challenges and Opportunities

However, the adoption of green finance by the EPF is not without its challenges. A significant hurdle is the nascent state of specific green finance policies and regulations in Nepal, which can create uncertainty for investors. The limited availability of bankable green projects—those that are well-structured, meet investment criteria, and have clear environmental benefits—is another constraint. The EPF may also face internal capacity constraints, lacking specialized expertise in green project appraisal, environmental and social risk assessment,

and impact monitoring. There might be a perception that green investments inherently carry higher risks or offer lower returns compared to traditional investments, although growing evidence suggests the opposite for well-managed green projects. Furthermore, data availability and transparency issues in environmental performance of potential investees could hinder effective decision-making.

Despite these challenges, the opportunities for the EPF are substantial. Being an early adopter of green finance in Nepal could provide a first-mover advantage, allowing the EPF to shape the emerging green market and secure attractive investment opportunities. It would enable the EPF to diversify its investment portfolio, reducing concentration risks associated with traditional sectors. Collaborating with domestic and international green finance institutions can provide access to technical expertise, co-financing, and de-risking mechanisms. Most importantly, by mobilizing its significant domestic capital towards green initiatives, the EPF can act as a powerful catalyst for Nepal's transition to a sustainable and climate-resilient economy, contributing to both national prosperity and environmental protection.

5. A Way Forward

For Employees Provident Fund to effectively integrate green finance into its investment strategy, a multi-pronged approach involving policy, capacity building, product development, risk management, and partnerships is essential.

Policy and Regulatory Framework: A foundational step is the development of a comprehensive national green finance roadmap for Nepal. The Nepal Rastra Bank has commendably initiated efforts by issuing the 'Nepal Green Finance Taxonomy,' directing banks and financial institutions to integrate climate change measures into their investment decisions. The government can further incentivize green investments through targeted tax breaks, subsidies, and preferential regulatory treatment. Harmonizing national policies with international green finance standards will also facilitate cross-border investments and collaboration.

Capacity Building and Awareness: The EPF must invest significantly in enhancing its internal capacity. This includes rigorous training programs for its staff on green finance principles, methodologies for environmental and social risk assessment, green project appraisal techniques, and impact monitoring and reporting. Workshops and seminars should be organized not only for the EPF personnel but also for other financial institutions, project developers, and relevant government agencies to foster a broader understanding and adoption of green finance concepts. Public awareness campaigns on the benefits of green finance can also generate demand for green products and services, creating a more vibrant market.

Development of Green Investment Products and Projects: To address the limited availability of bankable green projects, proactive measures are needed. The EPFcould invest in sovereign green bonds issued by the Government of Nepal to finance national sustainable development projects. The EPF itself could explore developing its own green

investment products tailored for its contributors, such as green-themed investment options. Facilitating access to international green finance funds, possibly through co-financing arrangements, will be crucial. Furthermore, efforts should focus on creating a pipeline of standardized, investment-ready green projects by providing technical assistance to project developers in areas like feasibility studies and environmental impact assessments. Encouraging private sector participation through clear incentives and risk-sharing mechanisms is also vital.

Risk Management and Due Diligence for Green Investments: Integrating ESG factors into the EPF's investment appraisal process is paramount. This involves developing robust environmental and social impact assessment (ESIA) frameworks to thoroughly evaluate the sustainability credentials of potential investments. The EPF should establish clear monitoring and reporting mechanisms to track the environmental and social performance of its green investments, ensuring transparency and accountability. Adopting international best practices for green project due diligence, potentially collaborating with global experts, will help mitigate risks and ensure the genuine environmental integrity of investments.

Collaboration and Partnerships: Strategic alliances are key to acceleratethe EPF's green finance journey. Partnerships with international financial institutions like the World Bank, Asian Development Bank (ADB), and International Finance Corporation (IFC) can provide crucial technical assistance, co-financing opportunities, and access to global best practices. Collaborating with local commercial banks, development partners, and private sector entities can help identify and co-finance green projects, leveraging diverse expertise and resources. Active engagement with policymakers, regulators, and industry associations will ensure a cohesive approach to developing Nepal's green finance ecosystem. Joining global initiatives and networks related to sustainable finance will also facilitate knowledge sharing and capacity enhancement.

Phased Implementation Strategy for the EPF: Given the novelty of green finance in Nepal, The EPF should consider a phased implementation strategy. This could begin with allocating a small, manageable percentage of its overall portfolio to green investments, allowing for a learning period. As expertise and confidence grow, this allocation can be gradually increased. Lessons learned from pilot projects should be diligently documented and used to refine strategies. Setting clear, measurable targets and timelines for integrating green investments into its portfolio will provide a structured roadmap for the EPF's transition.

6. Conclusion

Employees Provident Fund stands at a pivotal moment, with the opportunity to not only uphold its core mandate of ensuring financial security for its contributors but also to emerge as a leading force in Nepal’s transition to a sustainable and climate-resilient economy. The relevancy of green finance for the EPF is undeniable; it is no longer merely an environmental imperative but a strategic financial opportunity that

aligns long-term financial stability with national development goals.

By embracing green finance, the EPF can diversify its investment portfolio, unlock new avenues for stable and predictable returns from resilient projects, and mitigate financial risks associated with climate change. More importantly, it can leverage its substantial capital to catalyze investments in critical sectors like renewable energy, sustainable infrastructure, and climate-smart agriculture, directly contributing to Nepal's ambitious climate targets and the well-being of its citizens. This move would not only enhance the EPF's financial sustainability for its contributors but also significantly strengthen its social license to operate, positioning it as a responsible and forward-thinking institution.

The path forward requires concerted efforts from the EPF, the government, regulators, and other financial sector stakeholders. By developing robust policy frameworks, building internal and external capacities, fostering the creation of bankable green projects, integrating comprehensive risk management, and forging strong partnerships, Nepal can unlock its immense potential for green growth. The EPF, as a key custodian of national savings, has the unique opportunity to lead this transformative journey, demonstrating that financial prosperity and environmental stewardship are not mutually exclusive but rather intrinsically linked for a sustainable future for Nepal. The time for the EPF to actively participate in shaping a greener, more resilient Nepal is now.

References

1. Government of Nepal Ministry of Science, Technology and Environment (MoSTE). Economic Impact Assessment of Climate Change in Key Sectors in Nepal, April 2014.
2. Nepal Rastra Bank. Nepal Green Finance Taxonomy 2024.
3. Nepal Rastra Bank. Guideline on Environmental & Social Risk Management (ESRM) for Banks and Financial Institutions, 2024.
4. The World Bank Group and Asian Development Bank. 2021 Climate Risk Country Profile Nepal, 2021.
5. The International Association of Insurance Supervisors (IAIS). Issues Paper on Climate Change Risks to the Insurance Sector, July 2018.
6. The International Capital Market Association (ICMA). Green Bond Principles Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds June 2021.
7. The Employees Provident Fund (The EPF). Annual Report 2080/81.
8. https://kathmandupost.com/money/2024/09/25/nepal-needs-green-finance-as-climate-change-in-the-himalayas-is-clear
9. https://kathmandupost.com/columns/2023/05/18/green-bonds-for-greening-nepal
10. https://nepalinfrastructuresummit.com.np/blog/towards-green-finance-regime-in-nepal

CRYPTO CURRENCY& CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY (CBDC): AN OVERVIEW

Sujan Singh Karki*

Cryptocurrency

Cryptocurrency is a digital currency, which is an alternative form of payment created using encryption algorithms. The use of encryption technologies means that cryptocurrencies function both as a currency and as a virtual accounting system. A cryptocurrency is a medium of exchange such as the US dollar, but is digital and uses cryptographic techniques and its protocol to verify the transfer of funds and control the creation of monetary units.

In other words, cryptocurrency is a medium of exchange, created and stored electronically on the blockchain, using cryptographic techniques to verify the transfer of funds and an algorithm to control the creation of monetary units. Examples of cryptocurrency are Bitcoin, Etherum (ETH),Tether (USDT), Binance Coin (BNB), Solana (SOL), Dogecoin (DOGE) etc.

(Figure Source:Google Image-https://images.google.com/)

* Deputy Manager, Employees Provident Fund

Characteristics/Features of Crypto Currency

1. It has no physical form and exists only in the network.
2. Its supply is determined by the protocol, not a central bank and the network is completely decentralized.
3. A defining feature of cryptocurrencies is that they are generally not issued by any central authority, rendering them theoretically immune to government interference or manipulation.
4. Cryptocurrencies have no legislated or intrinsic value; they are simply worth what people are willing to pay for them in the market.
5. It cannot be restricted geographically: Since the Cryptocurrency market operates online, users can access and use Cryptocurrencies from anywhere in the world.
6. Transaction speed: Cryptocurrency transactions are processed quickly across borders and in seconds.

How Crypto Currency Works?

Cryptocurrency is digital currency that doesn't require a central bank or financial institution to verify transactions. Instead, this virtual currency is verified and recorded with blockchain technology, creating an unchangeable ledger that tracks trades and the purchase of digital assets.

Blockchain: Blockchain technology is an advanced database mechanism that allows transparent information sharing within a business network. A blockchain database stores data in blocks that are linked together in a chain. The data is chronologically consistent because the chain cannot be deleted or modified without consensus from the network. Thus, blockchain technology is used to create an unalterable or immutable ledger for tracking orders, payments, accounts, and other transactions. The system has built-in mechanisms that prevent unauthorized transaction entries and create consistency in the shared view of these transactions.

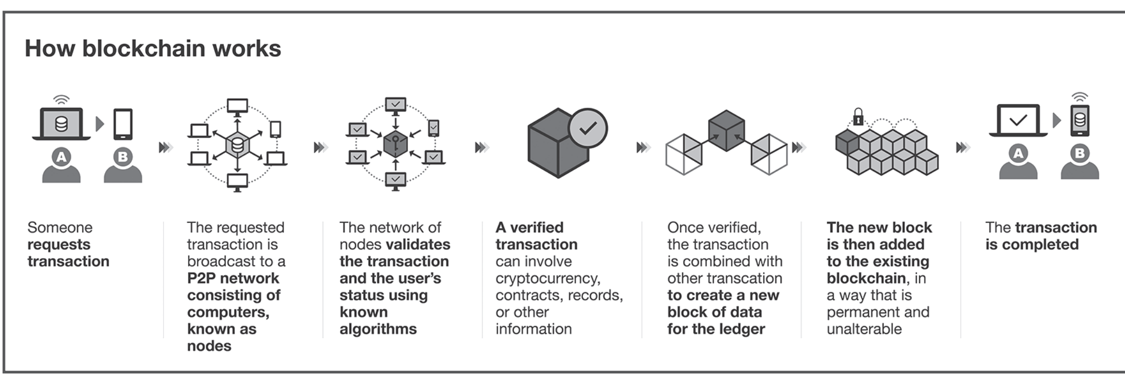

(Figure source- Making sense of bitcoin, cryptocurrency and blockchain-https://www.pwc.com/us/en/industries/financial-services/fintech/bitcoin-blockchain-cryptocurrency.html)

Advantage & Disadvantage of Cryptocurrency

Advantages

- Cryptocurrency is Inflation Protected (i.e. not affected by interest rate)
- **Transactional Speed:** Cryptocurrency transactions are done in a matter of minutes (i.e. move assets or funds from one account to another very quickly)
- **Cost Effective Transactions:** Cryptocurrencies transfer funds globally being transactional cost minimal or zero (i.e. it is negligible as it eliminates the need for third parties like VISA to confirm transactions)
- **Decentralization**- It operates on a distributed ledger called a blockchain, which is maintained by a network of computers (nodes) rather than a central authority.
- **Diversity:** There is a limited history of the price activity of the cryptocurrency markets; so far, they appear unrelated to other markets like stocks or bonds. That makes cryptocurrencies an acceptable source of portfolio diversification. Combining assets with less price correlation can give you more stable returns.
- **Accessibility:** Investors simply need a computer or a smartphone with an internet connection to use cryptocurrency.
- **Safe and Secure:** The transactions are secured by the usage of public and private keys, proof of work or proof of stake, and other various forms of incentive systems.
- **Transparent:** Due to blockchains, one can view money transfer transactions by simply using the blockchain explorer platforms to track live transfers. This open and transparent system is a relief among investors and is corruption-free.
- **Private:** There is no third-party intervention due to which person account has a level of privacy.

Disadvantages

- **Regulatory Challenges:** The legal status of cryptocurrency in many countries (like Nepal, India etc.) is uncertain. This creates challenges for users and businesses in the crypto space.
- **Volatility:** Cryptocurrencies are known for their drastic price swings. This volatility can result in significant losses for investors.
- **Risk of Fraud and Scams:** The world of cryptocurrencies tends to attract scammers and fraudsters. Investors need to be cautious when putting their money into a coin or token.
- **High Power Consumption:** Cryptocurrency, uses the Proof of Work (PoW) consensus mechanism to add new blocks to the chain. Without going into the details, PoW requires very powerful computers to validate pending blocks. And collectively, these nodes consume a ton of power, which isn't exactly good for the environment.
- **Impact on Traditional Banking:** Cryptocurrency could disrupt traditional banking. Banks might lose their role in financial transactions, affecting the economy.

- **Acceptability:** Cryptocurrencies are not accepted everywhere and have limited value elsewhere.
- **Pseudonymous Transaction:** Parties are identified by pseudonyms rather than personal information.

Cryptocurrency in Nepal

In Nepal, cryptocurrencies such as Bitcoin, stablecoins, non-fungible tokens (NFTs), and decentralized finance (DeFi) platforms remain a contentious issue due to their outright prohibition under multiple legal frameworks. The government and Nepal Rastra Bank (NRB) have consistently enforced a ban on all cryptocurrency-related activities, citing risks to financial stability, consumer protection, and the potential for illicit activities like money laundering and terrorist financing.

Due to a lack of clear legislation, cryptocurrency is not recognized as a digital asset in Nepal. It is not considered legal tender, nor is it recognized as foreign currency under the Foreign Exchange Regulation. Consequently, its use for payments and monetary exchange has been banned.

Legal Basis for the Ban

Ban of use, trading of cryptocurrency has been the hot debatable topic in Nepal. Currently any form of trading and business through Cryptocurrency is banned in Nepal. The ban is imposed on the grounds of following laws:

a. Section 52(1) and Section 61 of Nepal Rastra Bank Act, 2002 (2058)

b. Section 9(c) of the Foreign Exchange (Regulation) Act, 1962 (2019)

Section 52(1) states that "The Bank shall have monopoly over the issue of banknotes and coins in Nepal. Such notes and coins shall be legal tenders in Nepal"

Section 61 states about ***"Reproduction and Counterfeiting of Currency:***

(1) No one shall commit or cause to commit any of the following acts:

(a) To forge, counterfeit or alter banknotes and coin in circulation as legal tender in Nepal or any cheques or payment card or to do any other act relating to it or to assist in any of such acts;

(b) To possess, transport or issue any banknote or coin or cheque or payment card with the knowledge that such banknote or coin, cheque or payment card was falsely made, forged, counterfeited or altered or to assist in such acts in any manner;

(c) To possess, transport any sheet of metal, stone, paper, die or any other material or substance with the knowledge that it was destined to be used in falsely making, forging, counterfeiting or altering any banknote or coin, cheque or payment card or to assist in any of such acts.

(2) Any reproduction of banknotes, coins, checks, securities or payment cards, denominated in Rupee, and the creation of any objects that by their design imitate any such banknote, coin, check, security or payment card, shall require the prior written authorization of the Bank.

(3) The Bank may take appropriate action to prevent the issue of fake note or counterfeit currency or duplicate cheque or payment. The Bank may issue necessary order,

directives or notices while taking such actions.

*Section 9(c) states about **"Restriction on making or receiving payment:***

Except in accordance with the provisions specified by the Bank, no person residing in Nepal shall do or cause to be done any of the following acts directly or indirectly:

(a) To make payment of any kind in any manner to any person residing outside Nepal,

(b) To draw, accept or negotiate any negotiable instrument or promissory notes or accept any loans in such a manner as to create or transfer the right to receive payment in favor of any person residing outside Nepal,

(c) To make payment of any kind to any person by the order or on behalf of any person residing outside Nepal."

Central Bank Digital Currency (CBDC)

Introduction:

Central Bank Digital Currency (CBDC) is a digital payment instrument in a national unit of account that is a direct liability of the central bank. It is a digital form of central bank money that is different from balances in traditional reserve or settlement accounts. In other words, CBDC is electronic central bank money that:

a) can be accessed more broadly than reserves,

b) potentially has much greater functionality for retail transactions than cash,

c) has a separate operational structure to other forms of Central Bank money, allowing it to potentially serve a different core purpose, and

d) can be interest bearing, under realistic assumptions paying a rate that would be different to the rate on reserves." CBDC is stored by each person or institution in their e-wallet accounts from where they pay or transfer money to anyone's e-wallet or bank account.

(Source: NRB CBDC Concept Report)

Evolution of Central Bank Digital Currency (CBDC)

The history of digital currency is not long. Initially, CBDC currency was started by Bank of Finland as pilot project back in 1999. Nowadays, many countries are exploring for digital currency.

The details of country who have started CBDC is listed as below:

SN	YEAR	DETAILS	BANK	COUNTRY
1	1999	Avant Card	Bank of Finland	Finland
2	2014	e-peso	Central Bank of Uraguay	Uraguay
3	2020	Sand Dollar	Central Bank of Bahamas	Bahamas
4	2021	D Cash	Eastern Carribean Central Bank	Antigua & Barbuda, Grenada, St. Kitts & Navis, Saint Lucia
5	2021	eNaira	Central Bank of Nigeria	Nigeria
6	2022	JAM-DEX	Bank of Jamica	Jamaica

(Source-Central Bank of Finland, Uruguay, Bahamas, Nigeria, Jamaica, Nepal Rastra Bank)

Recent development of virtual currencies, which is gaining popularity in the market, has generated the risk of substituting paper currencies. However, virtual currencies too carried several risks such as facilitating non-transparent transactions leading to illicit use of money, failing to redeem public money, and weakening the central bank's monetary control by displacing official legal tender. Therefore, central banks are now proposing to offer their currencies in the digital form, i.e., CBDC

As cryptocurrencies are universally and electronically accessible but not central bank issued, it creates a direct threat to the bank account money. Therefore, strongregulation and legal enforcement is required to avoid the risk of displacement of the bank deposit money. Thus, CBDC is taken as alternative to counter this threat by central Bank.

Different forms of Money

According to Nepal Rastra Bank concept report regarding CBDC, there are different types of currencies viz. cash, reserve money, bank account money, and CBDC. Cash is central bank-issued (risk-free) money universally but not digitally accessible. Bank account money is universally and electronically accessible for use but not central bank-issued and hence risky money. The reserve money maintained at the central bank is central bank-guaranteed money electronically but is not universally accessible. CBDC, on the other hand, is being developed as a new form of centralbank-issued money that will be both digitally and universally accessible. The difference between cash, reserve money, bank account money, and CBDC could be better explained in below figure:

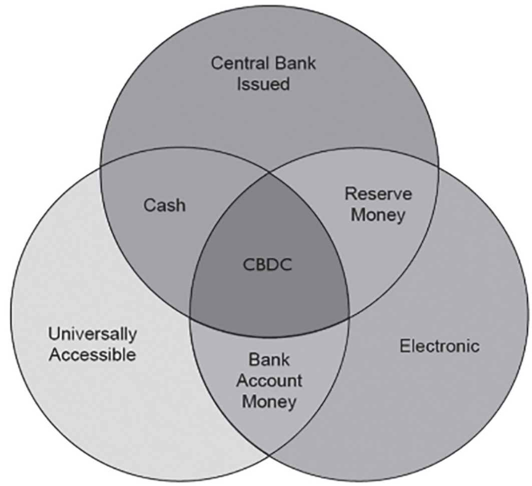

Source: NRB Concept Report (Central Bank Digital Currency)

Central Bank Digital Currency in Nepal

Issuing legal tender is a major responsibility of most central banks today. Section 5 of Nepal Rastra Bank Act 2002 has stated "to issue banknotes and coins" as a function, duty or power of the bank

Nepal Rastra Bank(NRB), in its monetary policy for the fiscal year 2021/22, announced to carry out a studyabout CBDC. According, to this, NRB, Currency Management Department has published the concept paper on Aug 2022, regarding digital currency.

Benefits of CBDC in Nepal

Central Bank Digital Currency in Nepal provides following benefits:

- **Improving access to payments:** Declining use of cash and increasing

dependence of people on private monies as this could lead to difficulty in accessing payments when sudden disruptions occur in the payment and settlement systems. Therefore, CBDC could help achieve or safeguard universal access to payments

- **Promoting financial inclusion:** CBDC uses a digital platform&CBDC helps to facilitate the delivery of financial inclusion products in a targeted and quicker way.
- **Enhancing resilience of the payment system/Supporting Gov for welfare distribution:** During critical situations such as natural disasters, currency transfers might be impeded. So, CBDC might help people get access to payments
- **Safeguarding the central bank's monetary sovereignty:** Declining the use of cash & virtual currency has threatened the monetary sovereignity of NRB. So, CBDC would play great role in safeguarding central bank monetary sovereignty.
- **Reducing Currency Management Costs:** CBDC can reduce the cost of printing, transporting, storing, and distributing the currency to the extent of replacing large cash usage.
- **Promoting Financial Transparency :** CBDC is also being explored to help better promote financial transparency through progress on anti-money laundering & countering terrorism financing efforts.
- **Promoting financial stability;** Financial stability is the key policy mandate of NRB & exploring CBDC aids for absorbing various shocks in the monetary management without any disruption in the operation of the financial system.

Some Issues/Challenges of CBDC in Nepal

Despite the various benefits & advantage of CBDC, there is still some issues & challenges which has been listed below:

- Requirement of Legal & regulatory framework
- Capacity development & restructuring of NRB
- Development of Robust Infrastructure
- Public Adoption of CBDC/ Financial exclusion
- Data exposure and breach
- Operational failure of the system
- Adoption of inappropriate technology

Difference Between Central Bank Digital Currency (CBDC) & Cryptocurrency:

The main difference between CBDC and cryptocurrency is that CBDC is legislated by the government issuing the currency with centralized governance, and cryptocurrency has no legislated or intrinsic value, as it derives its value from the markets in which it is sold or traded. Other major difference is listed below:

FEATURE	CBDC (Central Bank Digital Currency)	CRYPTOCURRENCY
Definition	Central bank digital currency is a direct liability of the central bank	Cryptocurrencies are private sector issued or minted, they may not represent the liability of any government or central authority.
Control	Centralized, controlled by the central bank	Decentralized, no single point of control
Legal Tender	Legal tender within the issuing country	Not typically considered legal tender
Volatility	Designed to be stable, mirroring the value of the underlying fiat currency	Can be highly volatile, subject to market fluctuations
Purpose	Primarily intended to enhance payment systems and potentially replace cash & maintain central bank monetary sovereignty	Primarily used for investment, speculation, or as a means of payment (depending on the specific cryptocurrency)
Regulation	Subject to government regulation and oversight	Generally, operate with minimal regulation
Technology	Through distributed ledger technology (like blockchain) or other digital systems	Through blockchain technology
Examples	e Peso, Sand Dollar, D Cash, eNaira, JAM-DEX etc.	Bitcoin, Ethereum, Ripple
Backing	Backed by the central bank's reserves and the government's guarantee	Not backed by a central authority, value derived from market demand

Conclusion/Way Forward

Exploration of CBDCrequires a visionary approach to gradually shift the cash-based economy to a digital economy that demands wider political support and public acceptance. A lot of changes in the areas such as legal framework, capacity development, public awareness, and system infrastructure, among others, have to be undertaken.

As use of cryptocurrency cause threats to central bank, exploration of CBDC helps to safeguards Nepal Rastra Bank monetary sovereignty here in Nepal. Not only the monetary sovereignty, CBDC also helps in promoting financial inclusion, reducing currency management cost, promotes financial transparency & financial stability, improves access to paymentsetc. For proper implementation of CBDC a new unified act is required for regulation & supervision along with currency-related data protection issues. In addition to this, for proper exploration of CBDC following things need to be taken care by concerned authority:

- Interaction with the related government bodies, other regulatory authorities, technical specialists, financial institutions
- Adequate legal & regulatory framework along with appropriate goals & policy
- Increasing Public Awareness as public adoption is essential for success of CBDC
- Coordination with related agencies to maintain resilient CBDC system & infrastructure
- Proper Strategic Plans along with detailed feasibility report & capacity development of central bank.

References

- WorldBankGroup (2021) Central Bank Digital Currencies for cross border payment
- https://documents1.worldbank.org/curated/en/369001638871862939/pdf/Central-Bank-Digital-Currencies-for-Cross-border-Payments-A-Review-of-Current-Experiments-and-Ideas.pdf
- International Monetary Fund (IMF)-Central Bank Digital Currency (https://www.imf.org/en/Topics/digital-payments-and-finance/central-bank-digital-currency/virtual-handbook)
- Asian Development Bank-Central Bank Digital Currencies (A Potential Response to The Financial Inclusion Challenges of The Pacific)
- https://www.adb.org/sites/default/files/publication/720016/central-bank-digital-currencies-pacific.pdf
- Nepal Rastra Bank-Central Bank Digital Currency (CBDC): identifying appropriate policy goals and design for Nepal (A Concept Report) https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2022/10/CBDC-for-Nepal.pdf
- Central Bank of Bahamas-Public Update on The Bahamas Digital Currency - SandDollar https://www.centralbankbahamas.com/news/press-releases/press-release-public-update-on-the-bahamas-digital-currency-sanddollar-202311
- Central Bank of Bahamas -Digital Bahamian Dollar https://www.sanddollar.bs/
- Cental Bank of Nigeria: https://enaira.gov.ng/
- Central Bank of Jamaica-Jamaica's Central Bank Digital Currency (CBDC) – JAM-DEX https://boj.org.jm/core-functions/currency/cbdc/
- DCash: The Digital Version of Your Eastern Caribbean Currency https://www.dcashec.com/
- World Economic Forum-How are CBDCs different from cryptocurrencies and stable coins? (https://www.weforum.org/stories/2023/11/cbdcs-how-different-cryptocurrency-stablecoin/)
- CATO Institute- CBDC vs. Crypto: What's the Difference https://www.cato.org/blog/cbdc-vs-crypto-whats-difference

- Proton Blog-Bitcoin vs. CBDCs: The difference is control https://proton.me/blog/bitcoin-vs-cbdcs
- OSWEGO state university of New York-The Basics about Cryptocurrency https://www.oswego.edu/cts/basics-about-cryptocurrency#:~:text=A%20cryptocurrency%20is%20a%20digital,as%20a%20virtual%20accounting%20system.
- Pwc-Making sense of bitcoin, cryptocurrency and blockchain https://www.pwc.com/us/en/industries/financial-services/fintech/bitcoin-blockchain-cryptocurrency.html
- Forbes-Advantages and Disadvantages of Cryptocurrency in 2025 https://www.forbes.com/advisor/in/investing/cryptocurrency/advantages-of-cryptocurrency/
- The Economist-Central-bank digital currencies are talked about more than coming to fruition https://www.economist.com/special-report/2023/05/15/central-bank-digital-currencies-are-talked-about-more-than-coming-to-fruition
- CBDC Tracker https://cbdctracker.org/currency/finland-avant
- Investopedia https://www.investopedia.com/
- www.google.com
- Wikipedia

कर्मचारी सञ्चय कोष

(कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ बमोजिम स्थापित)

केन्द्रीय कार्यालय : पुल्चोक, ललितपुर फोन नं. ०१-५०१०१६५, ०१-५०१०१६६, ०१-५०१०१७२
ईमेल : info@epf.org.np
वेवसाइट : www.epf.org.np
कार्यालय : त्रिदेवीमार्ग, ठमेल, काठमाडौँ, फोन नं. ०१-५३५२१४०
: लगनखेल, ललितपुर, फोन नं. ०१-५५२२९४१, ५५२५७०७
कल सेन्टर : ०१-५९७००४१, Email: callcentre@epf.org.np

शाखा कार्यालयहरू :

नाम	फोन नं.	ईमेल
विराटनगर	०२१-४७५७८४	biratnagar@epf.org.np
जनकपुर	०४१-४२२१६६	janakpur@epf.org.np
हेटौडा	०५७-५२४३७७	hetauda@epf.org.np
पोखरा	०६१-४५८०५१	pokhara@epf.org.np
बुटवल	०७१-५५४५१८	butwal@epf.org.np
कोहलपुर	०८१-५४१२८२	kohalpur@epf.org.np
सुर्खेत	०८३-५२३०६६	surkhet@epf.org.np
धनगढी	०९१-५२०६९२	dhangadhi@epf.org.np

सेवा केन्द्रहरू :

नाम	फोन नं.	ईमेल
धनकुटा	०२६-५२२०४९	dhankuta@epf.org.np
सिंहदरबार	०१-४२००४६७	singhadurbar@epf.org.np
लगनखेल	०१-५५२१६८०	sclagankhel@epf.org.np
विर्तामोड	०२३-५९१२२८	birtamod@epf.org.np

कर्मचारी सञ्चय कोष

डा. दिलिप राज पौडेल
(हेटौंडा)

मदन सुवेदी
(पोखरा)

कृष्ण प्रसाद शर्मा
(धनगढी)

रुकमणि ठकुरी
(विराटनगर)

अर्जुन निरौला
(जनकपुर)

कृष्णबहादुर जी.सी.
(कोहलपुर)

केशप कुमार बुढाथोकी
(बुटवल)

मुकुन्द अर्याल
(सुर्खेत)

सेवा केन्द्र प्रमुख

दीपकमणि रिसाल
(सेवा केन्द्र धनकुटा)

दिपेन्द्र सापकोटा
(सेवा केन्द्र विर्तामोड)

अर्जुन प्रसाद आचार्य
(सेवा केन्द्र लगनखेल)

बद्रीराज खड्का
(सेवा केन्द्र सिंहदरबार)

सुरक्षित भविष्यको लागि सञ्चय कोष तथा निवृत्तभरण कोष

सञ्चयकर्ता सापटी
विशेष सापटी
घर सापटी
शैक्षिक सापटी
सरल सापटी
घर मर्मत सापटी
जग्गा खरिद सापटी

सामाजिक सुरक्षा सुविधा
काजकिरिया अनुदान खर्च
दुर्घटना क्षतीपूर्ती
सञ्चयकर्ता स्वास्थ्य उपचार योजना
सुत्केरी तथा शिशु स्याहार योजना

संस्थागत कर्जा
औद्योगिक क्षेत्र
उर्जा क्षेत्र
पर्यटन क्षेत्र
पूर्वाधार क्षेत्र

केन्द्रीय कार्यालय

पुल्चोक, फोन नं. ०१-५०१०१६५, ५०१०१६६, ५०१०१७२

मुख्य कार्यालय

त्रिदेवीमार्ग, ठमेल, काठमाडौं फोन नं. ०१-५३५२१४०
लगनखेल, ललितपुर फोन नं. ०१-५५२२९४१, ५५२५७०७

शाखा कार्यालय

विराटनगर : ०२१-४७५७८४, जनकपुर : ०४१-४२२१६६, हेटौंडा : ०५७-५२४३७७, पोखरा : ०६१-४५८०५१
बुटवल : ०७१-५५४५१८, कोहलपुर : ०८१-५४१२८२, सुर्खेत : ०८३-५२३०६६, धनगढी : ०९१-५२०६९२

सेवा केन्द्र

लगनखेल: ०१-५५२१६८०, सिंहदरबार : ०१-४२००४६७, धनकुटा : ०२६-५२२०४९, विर्तामोड : ०२३-५९१२२८

कल सेन्टर : फोन : ०१-५९७००४१

www.epf.org.np